

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

4-1977

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

4-1977

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37-95-50 **телефон**

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 5. XII. 77; შეკვ. № 3136; ანაწყოების ზომა 7×12;

ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 19. 78; სააღრიცხვო-საგამომცემლო

თაბახი 17. 59;

უე 12753;

ტირაჟი 1100;

ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19

Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19

Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა რ ს ი

წერილები

დ. მისწრაძე, ხერეთო სახალხო სახელმწიფოს ძირითადი კანონი	5
ა. კაცაძე, სოციალური განვითარების რევოლუციური დაგეგმვა და სოციალური დე- მოკრატიის საკითხები	20
ა. მიქაძე, თელავის ეკონომიკური განვითარება რეფორმისშემდგომ ხანაში	31
ი. ანთელავა, იოანე ბაგრატიონის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებანი	41
ბ. ჭანტარია, დროის გამოთვლის ხალხური წესები ჩაჩნეთ-ინგუშეთში	56
მ. ხიდაშელი, საქართველოში აღმოჩენილი ბრინჯაოს სარტყლების მხატვრული სტილის საკითხები	73

ცნობები და შენიშვნები

ჯ. შარაშენიძე, უძველესი შუმერული საწყაო ერთეულის „სილას“ გავრცელების არეალისათვის	88
ბ. აბულაძე, მუსიკალური ტრადიცია „ქართლის ცხოვრებაში“	98
რ. კიკნაძე, უამთაღმწერლის თხზულების ერთი ადგილის დაზუსტებისათვის	108
მ. ნამისთვალიშვილი, სეფიანთა სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური ბრძოლა და ქართველები	107
ვ. ჩოჩიძე, ოსმალეთის სულთნის წერილი ქართველი მეფისადმი	119
ც. აბულაძე, მ. სვანიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის ახალი თურქული წყარო	126
პ. ხარაძე, ვახუშტის მიერ თარგმნილ გეოგრაფიულ შრომათა წყაროების დადგე- ნისათვის	181

კ უ ზ ლ ი კ ა ც ი ა

ა. ბოხრაძე, მასალები მცხეთის რაიონის არქეოლოგიური რუკისათვის	139
რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, ერწო-თიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სა- დაზვერვო მუშაობის შედეგები	154

საქართველოს ფაზრიკა-ქარხნები, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია

ს. ჩხარტიშვილი, ფაზრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობე- ბის ისტორიის შექმნა საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის ღრმად შესწავ- ლის საფუძველია	171
--	-----

დისკუსია და განხილვა

ი. ანთელავა, ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შესახებ	181
დ. ბობოლაძე, XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური მდგომა- რების საკითხისათვის	193

ქრონიკა და ინფორმაცია

დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავი

მ. ფალავანდიშვილი, საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია	212
ქ. თოფურიძე, სამეცნიერო სესია ყაზნეფში	216

საისტორიო მაცნეობების მოღვაწენი

ლ. ტუხაშვილი, ისტორიკოსი სარგის კაკაბაძე	217
რ. კიკნაძე, ი. მებრეღიძე, ე. ხოშტარია, საურმაგ კაკაბაძის ხსოვნას	229

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Д. МАИСПРАДЗЕ, Основной закон общенародного государства	5
А. КАЦАДЗЕ, Региональное планирование социального развития и вопросы социальной демографии	20
А. МИКАВА, Экономическое развитие города Телави в пореформенный период	31
И. Г. АНТЕЛАВА, Общественно-политические взгляды Иоанна Багратиони	41
М. КАНТАРИЯ, Народные способы счисления времени в Чечено-Ингушетии	56
М. ХИДАШЕЛИ, Некоторые вопросы художественного стиля бронзовых поясов, обнаруженных в Грузии	73

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Д. ШАРАШЕНИДЗЕ, К вопросу о распространении древнейшей шумерской единицы емкости «сила»	88
Г. АХВЛЕДИАНИ, Музыкальная традиция в «Картлис цховреба»	93
Р. КИКНАДЗЕ, К уточнению одного места в сочинении грузинского анонимного историка XIV века	103
Э. МАМИСТВАЛИШВИЛИ, Грузины в политической борьбе при дворе Сефевидов в 1576—1578 гг.	107
В. ЧОЧИЕВ, Письмо турецкого султана царю Грузии	118
Ц. АБУЛАДЗЕ, М. СВАНИДЗЕ, Новый турецкий источник по истории Южной Грузии	125
К. ХАРАДЗЕ, Об источниках географических переводов Вахушти Багратиони	131

ПУБЛИКАЦИЯ

А. БОХОЧАДЗЕ, Материалы для археологической карты Мцхетского района	138
Р. РАМИШВИЛИ, В. ДЖОРБЕНАДЗЕ, Итоги разведочных работ Эрцо-Тна-нетской археологической экспедиции	154

ИСТОРИЯ ФАБРИК, ЗАВОДОВ, КОЛХОЗОВ И СОВХОЗОВ ГРУЗИИ

С. ЧХАРГИШВИЛИ, Создание истории фабрик, заводов, колхозов и совхозов — основа глубокого изучения истории советского общества	171
---	-----

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

И. П. АНТЕЛАВА, О выступлении группы Кутлу-Арслана	181
Д. ГОГОЛАДЗЕ, К вопросу о социально-экономическом положении Грузии в XVIII веке	193

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

60-летие Великой Октябрьской социалистической революции

М. ПАЛАВАНДИШВИЛИ, Всесоюзная научная конференция	212
К. ТОПУРИДЗЕ, Научная сессия в Казбеги	215

ДЕЯТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Л. ТУХАШВИЛИ, Историк С. Н. Какабадзе	217
Р. КИКНАДЗЕ, И. МЕГРЕЛИДЗЕ, Э. ХОШТАРИЯ, Памяти С. С. Какабадзе	223

დავით მაისურაძე

საერთო-სახალხო სახელმწიფოს ძირითადი კანონი

დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის სამოცი წლისთავის საზეიმო დღეების წინ ჩვენს ქვეყანას უმნიშვნელოვანესი მოვლენა დაუდგას. სსრ კავშირის მეცხრე მოწვევის უმაღლესი საბჭოს რიგგარეშე მეშვიდე სესიამ 1977 წლის 7 ოქტომბერს დაამტკიცა საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის ახალი კონსტიტუცია. საბჭოთა ქვეყნის ამ ძირითადი კანონის მიღება მოასწავებს ისტორიულ მიჯნას კომუნიზმის მშენებლობაში, იგი წარმოადგენს მთელი კაცობრიობის სოციალური პროგრესის უმნიშვნელოვანეს ნიშანსვეტს. მრავალეროვანი საბჭოთა სახელმწიფოს გამოცდილება, სსრ კავშირის ყველა ხალხის საერთო ღონისძიებით განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების აშენება გამარჯვების რწმენას უნერგავს სოციალური და ეროვნული განთავისუფლებისათვის მებრძოლ ძალებს მთელ მსოფლიოში.

სსრ კავშირის კონსტიტუცია განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების ცხოვრების კანონია.

ახალ კონსტიტუციაში მოცემულია მომწიფებული სოციალიზმის, მისი ეკონომიკური და პოლიტიკური სისტემის, მისი სოციალური სტრუქტურისა და სულიერი განვითარების, მისი საგარეო პოლიტიკის მთლიანი სურათი. ნაჩვენებია სოციალისტური დემოკრატიის უდიდესი მონაპოვრები, ჩამოყალიბებულია მოქალაქეთა ფართო უფლება-თავისუფლებანი, აგრეთვე მათი მოვალეობანი, დახასიათებულია საბჭოთა კავშირის ეროვნულ-სახელმწიფო წყობილება, ხელისუფლებისა და მმართველობის ორგანოების სისტემა, ჩვენი სახელმწიფოებრიობის სხვა დიდმნიშვნელოვანი პრინციპები.

სსრ კავშირის ახალი კონსტიტუციის პროექტის მომზადების დროს მთლიანად იყო გათვალისწინებული საბჭოთა სახელმწიფოს მშენებლობის პრინციპები, რომლებსაც საფუძველი ჯერ კიდევ ვ. ი. ლენინმა ჩაუყარა, საბჭოთა სახელმწიფოს წინანდელი კონსტიტუციების დებულებანი, აგრეთვე მრავალი ახალი საკანონმდებლო აქტი, რომლებიც უკანასკნელი წლების მანძილზე მიღებული და აწესრიგებს საზოგადოებრივი ურთიერთობის სხვადასხვა დარგს სსრ კავშირში.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1977 წლის მაისის პლენუმმა ამომწურავად ახსნა ის პირობები, რამაც გამოიწვია 1936 წლიდან მოქმედი კონსტიტუციის შეცვლა.

ოთხი ათეული წლის განმავლობაში ჩვენს ქვეყანაში ღრმა ცვლილებები მოხდა. აშენდა მომწიფებული, განვითარებული სოციალიზმი. საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა მხარეს შეეხო პრინციპული ცვლილებები. კომუნის-

ტური პარტიის ხელმძღვანელობით სოციალისტური მშენებლობის წარმატებების შედეგად ძირფესვიანად შეიცვალა ქვეყნის ეკონომიკა. მასში განუყოფლად ბატონობს საკუთრების სოციალისტური ფორმები. სოციალისტური წყობილების უპირატესობასთან მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის მიღწევების შეხამების საფუძველზე განუხრელად ვითარდება ერთიანი მძლავრი სახალხო-სამეურნეო ორგანიზმი. იზრდება საბჭოთა საზოგადოების სოციალური ერთგვაროვნება.

განმტკიცდა მუშათა კლასის, კომუნურნე გლეხობისა და სახალხო ინტელიგენციის ურღვევი კავშირი. თანდათანობით იშლება განსხვავება ძირითად სოციალურ ჯგუფებს შორის. საწარმოო ურთიერთობის დამკვიდრების პროცესში ჩვენს ქვეყანაში საბოლოოდ ჩამოყალიბდნენ სოციალისტური ერები, რომელთა ძირეული თვისებაა პროლეტარული ინტერნაციონალიზმი და ურთიერთდახმარება. სსრ კავშირის ყველა ერისა და ეროვნების ცხოვრების გახეთქარება კიდევ უფრო აახლოებს მათ ერთმანეთთან. ერთობლივ შრომაში, სოციალიზმისათვის ბრძოლაში წარმოიშვა ადამიანთა ახალი ისტორიული ერთობა — საბჭოთა ხალხი. ჩვენი ადამიანები შედუღებულნი არიან მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის, კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობის მაღალი მიზნების ერთობით. ამ მონოლითურ შეკავშირებას მრავალმილიონი საბჭოთა ხალხი ცხადყოფს თავისი შრომით, კომუნისტური პარტიის პოლიტიკის ერთსულოვანი მოწონებით.

მომწიფებული სოციალიზმის აშენებასთან, მუშათა კლასის იდეურ-პოლიტიკურ პოზიციებზე მოსახლეობის ყველა ფენის გადასვლასთან ერთად ჩვენი სახელმწიფოც, რომელიც წარმოიშვა როგორც პროლეტარიატის დიქტატურა, საყოველთაო-სახალხო სახელმწიფოდ იქცა.

არსებითად შეიცვალა საერთაშორისო მდგომარეობა და მსოფლიოს მთელი სოციალურ-პოლიტიკური სახე. ბოლო მოეღო სსრ კავშირის კაპიტალისტურ გარემოცვას. სოციალიზმი გადაიქცა მსოფლიო სისტემად, შეიქმნა მძლავრი სოციალისტური თანამეგობრობა. შესუსტდა მსოფლიო კაპიტალიზმის პოზიციები. ხალხთა ბრძოლამ თავისუფლებისა და ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ჭეშმარიტად დიდი გაქანება მიიღო. ჩვენს თვალწინ დაინგრა იმპერიალიზმის კოლონიური სისტემა, რომელიც საუკუნეების მანძილზე იქმნებოდა. აზიისა და აფრიკის ბევრმა სახელმწიფომ უკვე კურსი აიღო არაკაპიტალისტური განვითარებისაკენ, ესე იგი დაადგა პერსპექტიულად სოციალისტური საზოგადოების აშენების გზას.

მომწიფებული სოციალიზმი — ეს არის ჩვენი საზოგადოების განვითარების ისეთი სტადია, როცა სოციალიზმი უკვე საკუთარ საფუძველზე ვითარდება, როცა სულ უფრო სრულად ვლინდება ახალი წესწყობილების აღმშენებლობითი ძალები, სოციალისტური ცხოვრების წესის უპირატესობანი. ეს არის საზოგადოება, რომლის ცხოვრების კანონია ყველას ზრუნვა თითოეულის კეთილდღეობისათვის და თითოეულის ზრუნვა ყველას კეთილდღეობისათვის. ეს არის ნამდვილი დემოკრატიის საზოგადოება, რომლის პოლიტიკური სისტემა უზრუნველყოფს მთელი საზოგადოებრივი საქმეების ეფექტიან მართვას, მშრომელთა სულ უფრო აქტიურ მონაწილეობას სახელმწიფო ცხოვრებაში, მოქალაქეთა რეალურ უფლებათა და თავისუფლებათა შეხამებას მათს მოვალეობებთან და პასუხისმგებლობასთან საზოგადოების წინაშე.

განვითარებული სოციალისტური საზოგადოება კანონზომიერი ეტაპია. კომუნისტების მიერ მიმავალ გზაზე.

ყველა ეს ცვლილება აისახა სსრ კავშირის ახალ კონსტიტუციაში.

კონსტიტუციის მიღებას წინ უძღოდა მისი საყოველთაო-სახალხო განხილვა, რომელშიც მონაწილეობა მიიღო ას ორმოც მილიონზე მეტმა კაცმა, ესე იგი ქვეყნის მთელი მოზრდილი მოსახლეობის ოთხ მეხუთედზე მეტმა. კონსტიტუციის პროექტის განხილვას მიეძღვნა მილიონნახევრამდე მშრომელთა კრება. მას იხილავდნენ პროფკავშირების, კომკავშირის, კოოპერაციული გაერთიანებების, შემოქმედებითი ორგანიზაციების კრებებსა და პლენუმებზე. გაიმართა ოთხას ორმოცდაათ ათასზე მეტი ღია პარტიული კრება, რომლებზეც სამ მილიონზე მეტი კაცი გამოვიდა. პროექტი განიხილა ყველა საბჭოთა, ორ მილიონზე მეტმა დეპუტატმა. ყველა ამ შეკრებაზე მშრომელთა წარმომადგენლები კონსტიტუციის პროექტს ერთსულოვნად იწონებდნენ.

ჩვენი ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი საკითხების შესახებ ოთხი თვის განმავლობაში გამართული გულახდილი სჯა-ბაასის დროს სხვადასხვა პროფესიისა და ასაკის, ერისა და ეროვნების ადამიანები, კომუნისტები და უპარტიოები გულდასმით აანალიზებდნენ მომავალ ძირითად კანონს, აყენებდნენ წინადადებებს მისი გაუმჯობესების თაობაზე, გამოთქვამდნენ სამართლიან, ზოგჯერ მწვავე კრიტიკულ შენიშვნებს სახელმწიფო ორგანოებისა და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების საქმიანობის სხვადასხვა ასპექტის გამო. სულ შემოვიდა ოთხასი ათასამდე წინადადება, რომლებიც მიზნად ისახავდნენ პროექტის ფორმულირებათა დაზუსტებას, გაუმჯობესებასა და შევსებას. ამ წინადადებათა საფუძველზე ტექსტში შეტანილ იქნა შესაბამისი შესწორებანი. ამრიგად, მთელი საბჭოთა ხალხი გახდა თავისი სახელმწიფოს ძირითადი კანონის ნამდვილი შემოქმედი.

ფართოდ განიხილეს და მხურვალედ დაუჭირეს მხარი ახალი საბჭოთა კონსტიტუციის პროექტს მოძმე სოციალისტურმა ქვეყნებმა. მას ცხოველი ინტერესით სწავლობდნენ კოლონიური ჩაგვრისაგან განთავისუფლებულ სახელმწიფოებში. განსაკუთრებული ყურადღებით შეხვდნენ სოციალიზმის პირველი ქვეყნის ძირითადი კანონის პროექტს კაპიტალის სამყაროს მშრომელები და უწინარეს ყოვლისა მათი ავანგარდი — კომუნისტური და მუშათა პარტიები. კონსტიტუციაში ასახული საბჭოთა ქვეყნის მიღწევები შთამაგონებელი მაგალითია ყველა ხალხისათვის, რომლებიც სოციალიზმის გზას დაადგნენ.

საბჭოთა სახელმწიფო სრულიად ახალი ტიპის სახელმწიფოა. თავისი კლასობრივი ბუნებით, მიზნებითა და ამოცანებით იგი ძირეულად განსხვავდება ყველა წინანდელი და ახლანდელი ექსპლუატატორული სახელმწიფოებისაგან. კონსტიტუციის პირველ თავში ნათქვამია: „საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირი არის სოციალისტური, საერთო-სახალხო სახელმწიფო, რომელიც მუშების, გლეხებისა და ინტელიგენციის, ქვეყნის ყველა ერისა და ეროვნების მშრომელთა ნებასა და ინტერესებს გამოხატავს.

სსრ კავშირში მთელი ძალაუფლება ხალხს ეკუთვნის.

ხალხი სახელმწიფო ხელისუფლებას ახორციელებს სახალხო დეპუტატების საბჭოების მეშვეობით, რომლებიც სსრ კავშირის პოლიტიკურ საფუძველს შეადგენენ“. საბჭოები — ეს არის ყველაზე მასობრივი ორგანიზაცია, რომელიც თითქმის მთელ სრულასაკოვან მოსახლეობას მოიცავს.

კონსტიტუციის მე-6 მუხლში მოცემულია საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის წამყვანი და წარმმართველი როლის დახასიათება: „საბჭოთა საზოგადოების ხელმძღვანელი და წარმმართველი ძალა, მისი პოლიტიკური სისტემის, სახელმწიფო და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების ბირთვია საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია ხალხისათვის არსებობს და ხალხს ემსახურება.

მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრებით შეიარაღებული კომუნისტური პარტია განსაზღვრავს საზოგადოების განვითარების გენერალურ პერსპექტივას, სსრ კავშირის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის გეზს, ხელმძღვანელობს საბჭოთა ხალხის დიად აღმშენებლობითს საქმიანობას, გეგმაზომიერ, მეცნიერულად დასაბუთებულ ხასიათს ანიჭებს მის ბრძოლას კომუნიზმის გამარჯვებისათვის“.

ანტიკომუნიზმის იდეოლოგიებს იერიში მიაქვთ ჩვენი კონსტიტუციის ამ დებულებაზე. ეს გასაგებიცაა. „კომუნისტური პარტია, — თქვა ამხანაგმა ლ. ი. ბრეჟნევმა, — ეს არის საბჭოთა ხალხის ავანგარდი, მისი ყველაზე შეგნებული, მოწინავე, მთლიანად ხალხისაგან განუყოფელი ნაწილი. პარტიას არა აქვს არავითარი სხვა ინტერესები გარდა ხალხის ინტერესებისა. პარტიისა და ხალხის დაპირისპირების, „პარტიის დიქტატურაზე“ მსჯელობის ცდები იგივეა, რომ ვცადოთ, მაგალითად, დავეპირისპიროთ გული ადამიანის შთელ დანარჩენ ორგანიზმს“¹.

ისტორიულმა გამოცდილებამ ნათლად დაადასტურა კომუნიზმისათვის მშრომელთა ბრძოლაში კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელი როლის კანონზომიერება. პარტია, რომელმაც მუშათა მოძრაობა შეუერთა სოციალიზმს, სათავეში ჩაუდგა ისტორიაში პირველ ძლევა მოსილ სოციალისტურ რევოლუციას, უზრუნველყო სსრ კავშირში განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების აშენება, განამტკიცა მუშათა კლასისა და მშრომელი გლეხობის კავშირი, შექმნა სოციალისტური ერების თანამეგობრობა, ახლა წარმატებით ახორციელებს კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნის გეგმებს.

მეცნიერებისა და ტექნიკის პროგრესი წარმოადგენს კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნის მთავარ ბერკეტს, საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებას გადაწყვეტ პირობას. კომუნიზმმა შეიძლება გაამარჯვოს, პირველ ყოვლისა, საზოგადოებრივი შრომის მაღალი მწარმოებლურობით. კომუნისტური მშენებლობის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანად მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებას რომ სახავს, პარტიას აუცილებლად მიაჩნია სოციალიზმის ყველა უპირატესობის სრულად გამოყენება.

პროფესიული კავშირები, სრულიად საკავშირო ახალგაზრდათა ლენინური კომუნისტური კავშირი, კოოპერაციული და სხვა ორგანიზაციები თავიანთი საწესდებო ამოცანების შესაბამისად მონაწილეობენ სახელმწიფო და საზოგადოებრივი საქმეების მართვაში, პოლიტიკური, სამეურნეო და სოციალურ-კულტურული საკითხების გადაწყვეტაში. სსრ კავშირის სოციალურ საფუძველს შეადგენს მუშების, გლეხებისა და ინტელიგენციის ურღვევი კავშირი.

¹ საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის კონსტიტუციის (ძირითადი კანონის) პროექტი და მისი საყოველთაო-საბაზო განხილვის შედეგები, ამხანაგ ლ. ი. ბრეჟნევის მოხსენება სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს სესიაზე 1977 წლის 4 ოქტომბერს (გაზ. „კომუნისტი“, 1977 წლის 5 ოქტომბერი).

სახელმწიფო ხელს უწყობს საზოგადოების სოციალური ერთგვაროვნების გაძლიერებას — კლასობრივი განსხვავების, ქალაქსა და სოფელს, გონებრივ და ფიზიკურ შრომას შორის არსებითი განსხვავების მოსპობას, სსრ კავშირის ყველა ერისა და ეროვნების ყოველმხრივ განვითარებასა და დაახლოებას.

საბჭოთა საზოგადოებაში ხელმძღვანელ როლს ასრულებს მუშათა კლასი, რომელიც კომუნიზმის მშენებლობის წამყვანი ძალაა. იგი არის ყველაზე მრავალრიცხოვანი კლასი. მაგრამ მუშათა კლასის წამყვანი როლი სოციალისტურ საზოგადოებაში მარტო მისი რაოდენობრივი უპირატესობით როდი განისაზღვრება. მთავარია ის, რომ მუშათა კლასი არის საზოგადოების ძირითადი მწარმოებლური ძალა. ჩვენი სახალხო მეურნეობის განვითარების გადამწყვეტი ფაქტორი იყო და არის სოციალისტური ინდუსტრია, რომელშიც დასაქმებულია მუშათა უმრავლესობა. იგი აწარმოებს სსრ კავშირის საზოგადოებრივი პროდუქტის ორ მესამედს. მასზეა დამოკიდებული სოფლის მეურნეობის აღმავლობა, ტექნიკური პროგრესი მშენებლობასა და ტრანსპორტზე, კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნა.

კომუნიზმის იდეალების საფუძველზე მუშათა კლასის გარშემო ერთიანდება ყველა მშრომელი. ეს მკაფიოდ დაამტკიცა ახალი საზოგადოების მშენებლობის პრაქტიკამ, საზოგადოებისა, რომელშიც შექმნილია ხალხის სოციალურ-პოლიტიკური, იდეური და მორალური ერთიანობა. ხალხის ყველა ფენის მზარდი შეკავშირება მუშათა კლასთან ხელს უწყობს საზოგადოების წინსვლას კომუნიზმისაკენ.

მუშათა კლასის წამყვანი როლი ხორციელდება არა ავტომატურად. თავისთავად, არამედ პარტიის ხელმძღვანელობით. მთელი საბჭოთა ხალხის ნაცადი ავანგარდი და ბელადი — კომუნისტური პარტია განვითარებული სოციალიზმის პირობებშიც თავისი იდეოლოგიით, პროგრამით რჩება მუშათა კლასის პარტიად, რომელიც მოწოდებულია უხელმძღვანელოს კომუნიზმის ამენებას.

მუშათა კლასის წამყვანი როლი სოციალისტურ საზოგადოებაში — ეს რაიმე პრივილეგია როდიც, არამედ გამოხატულებაა იმ დიდი პასუხისმგებლობისა სოციალიზმის სვე-ბედისადმი, რომელიც მას დააკისრა ისტორიამ.

ჩვენი გლეხობა გარდაიქმნა სრულიად ახალ, ექსპლუატაციისაგან განთავისუფლებულ კოლმეურნე გლეხობად, რომელმაც თავის მეურნეობას საფუძვლად დაუდო საზოგადოებრივი, სოციალისტური საკუთრება, კოლექტიური შრომა და მოწინავე ტექნიკა.

მთლიანი საზოგადოებრივი პროდუქტის წარმოებაში საკოლმეურნეო სოფელს მეორე ადგილი უჭირავს მრეწველობის შემდეგ. ეროვნული შემოსავლის 20 პროცენტზე მეტს ქვეყანა სოფლის მეურნეობისაგან იღებს. სახალხო მოხმარების საგნების 75 პროცენტი სასოფლო-სამეურნეო ნედლეულისაგან მზადდება.

საკოლმეურნეო წყობილება ოქტომბრის რევოლუციის პირმშოს — საბჭოთა წყობილების განუყოფელი ნაწილია. იგი მუშათა და გლეხთა უდიდესი ისტორიული მონაპოვარია. პარტიამ შეიმუშავა ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ღონისძიებათა მთელი სისტემა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების თანმიმდევრული და განუხრელი ინტენსიფიკაციისათვის, მისი მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შემდგომი განმტკიცებისათვის. დასახულია საწარმოო პროცესების

კომპლექსური მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის, სოფლის მეურნეობის ეი-მიზაციის, მიწების მელორაციის, მეცნაერების, ტექნიკისა და მოწინავე გამოცდილების მიღწევათა დანერგვის ფართო პროგრამა.

სოფლის მეურნეობის კომპლექსური მექანიზაციის, ავტომატიზაციისა და ელექტრიფიკაციის განხორციელების შედეგად სასოფლო-სამეურნეო წარმოება სულ უფრო იქცევა მანქანურ-ინდუსტრიულ პროცესად, ხოლო სასოფლო-სამეურნეო შრომა ინდუსტრიული შრომის ნაირსახეობად, რომელიც ბევრად არ განსხვავდება მრეწველობის მუშათა შრომისაგან.

სოფლის მეურნეობის საწარმოო ძალების ზრდა, სასოფლო-სამეურნეო შრომის გადაქცევა ინდუსტრიული შრომის ნაირსახეობად, სოფლის კულტურის ამაღლება და ყოფა-ცხოვრების გარდაქმნა — ყველაფერი ეს იწვევს გლეხის სოციალური სახისა და ფსიქოლოგიის შეცვლას.

საბჭოთა სახელმწიფომ ფართო შემოქმედებითი ასპარეზი გაუხსნა ინტელიგენციას, რომელიც მშრომელი ხალხის სისხლი სისხლთაგანი და ხორცი ხორცთაგანია. იყო დრო, როცა კომუნიზმის ბურჟუაზიული კრიტიკოსები საბჭოურ რევოლუციას დაღუპვას უწინასწარმეტყველებდნენ თავისი ინტელიგენციის კადრების უკმარისობის გამო. მაგრამ ისტორიული განვითარების კანონი უღმობელია. ცხოვრებამ მკაფიოდ დაადასტურა ვ. ი. ლენინის წინასწარხედვა იმის შესახებ, რომ რევოლუცია გააღვივებს ხალხის თაოსნობას, საბჭოთა ხელისუფლება ხალხის წიაღიდან წარმოშობს ათასობით ხელმძღვანელსა და ორგანიზატორს, უბრალო მუშა და გლეხი დაეუფლება თანამედროვე მეცნიერებისა და ტექნიკის ყველა მიღწევას და ისწავლის სახელმწიფოს მართვას.

მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის შედეგად სწრაფად იზრდება რიგები ჩვენი ინტელიგენციისა, რომლის მნიშვნელოვანი ფენები საწარმოო პროცესის უშუალო მონაწილენი გახდნენ უშუალო საწარმოო ძალად მეცნიერების გადაქცევის გამო.

ბურჟუაზიული ტექნოკრატიული თეორიის მიმდევრები და მათი თანამოაზროვნე რევიზიონისტები ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის პირობებში თითქოს მუშათა კლასი კარგავს წამყვან როლს და მის შესრულებას ინტელიგენცია კისრულობს. ასეთი მსჯელობის მიზანია ინტელიგენციის დაპირისპირება მუშათა კლასთან. თუ მემარჯვენე რევიზიონისტები ცდილობენ დააკნინონ მუშათა კლასის როლი, მემარცხენეები ინტელიგენციას განიხილავენ, როგორც ბურჟუაზიულ ძალას. სინამდვილეში ინტელიგენციის როლის ამაღლება საზოგადოებრივ წარმოებაში განვითარებული სოციალიზმის დროს იწვევს მის მზარდ დაახლოებას მუშათა კლასთან და გლეხობასთან, მათ შორის ზღვარის თანდათანობით წაშლას.

საბჭოთა ინტელიგენციის ჩამოყალიბებამ და მისი რიგების ზრდამ ხელი შეუწყო ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური, პოლიტიკური და სამხედრო ძლიერების განმტკიცებას. საბჭოთა ინტელიგენციას თავის მოვალეობად მიაჩნია ხელა შეუწყოს წარმოების სწრაფ ზრდას, მასში მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევების დანერგვას, მთელი საბჭოთა ხალხის განათლებისა და კულტურის შემდგომ ამაღლებას. მუშათა კლასთან და კოლმეურნე გლეხობასთან ერთად ინტელიგენცია აქტიურად მონაწილეობს სოციალისტურ შეჯიბრებაში ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებისათვის.

ჩვენი ინტელიგენციის ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისებაა მისი მრავალეროვნული ხასიათი. ქვეყნის მატერიალურ და სულიერ პროგრესში ღირსე-

ულ წვლილი შეაქვს ყველა საბჭოთა ერისა და ეროვნების ინტელიგენციას.

კონსტიტუციის 26-ე მუხლში აღნიშნულია: „საზოგადოების მოთხოვნილებათა შესაბამისად სახელმწიფო უზრუნველყოფს მეცნიერების გეგმაზომიერ განვითარებას და მეცნიერული კადრების მომზადებას, ორგანიზაციას უწევს მეცნიერული კვლევის შედეგების დანერგვას სახალხო მეურნეობასა და ცხოვრების სხვა სფეროებში“.

საბჭოთა მეცნიერების მიღწევების, ქვეყნის ეკონომიკასა და თავდაცვის-უნარიანობის განმტკიცებაში მისი წვლილის მაღალი შეფასება მოცემულია სკკპ XXV ყრილობის დოკუმენტებში.

ჩვენი მეცნიერებებსა და ტექნიკის, მთელი ჩვენი სახალხო მეურნეობის უდიდესი მიღწევები მსოფლიოში ყველაზე მოწინავე სოციალისტური საზოგადოებრივი წყობილების უპირატესობის მკაფიო დამადასტურებელია. საესე-ბით კანონზომიერია, რომ სოციალიზმის ქვეყანამ პირველმა მისცა დასაბამი მშვიდობიანი მიზნით ატომური ენერგიის გამოყენების ერას, პირველმა გააყაფა კოსმოსური სივრცისაკენ. დედამიწის ხელოვნური თანამგზავრები, მძლავრი კოსმოსური ხომალდები, ატომური ელექტროსადგურები და ატომური ყინულმჭრელები, საბჭოთა ადამიანების პირველი ტრიუმფალური გაფრენები დედამიწის გარშემო, საბჭოთა კოსმოსური აპარატების დაჯდომა მთვარესა და პლანეტა ვენერაზე — ძლევამოსილი კომუნიზმის შემოქმედებითი ძალების სიმბოლო, მთელი კაცობრიობის სიამაყე გახდა.

საბჭოთა მეცნიერებას დიდი წარმატებები აქვს საზოგადოებრივი განვითარების პროცესის შესწავლაში, იგი ყველაზე მოწინავე მიჯნაზე გავიდა მათემატიკისა და მექანიკის, კვანტური ელექტრონიკის, მყარი სხეულის ფიზიკის, ბირთვული ენერგეტიკის, ქიმიისა და ბიოლოგიის, კოსმოსური კვლევისა და დედამიწის შემსწავლელი მეცნიერების, ცოდნის ბევრი სხვა დარგის მიმართულებით².

დიდი და საპატიო ამოცანები აქვს დასახული საზოგადოებრივ მეცნიერებებს, რომლებიც, როგორც სკკპ პროგრამაშია ნათქვამი, „შეადგენენ საზოგადოების განვითარების მეცნიერულ საფუძველს. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგებში მომუშავე მეცნიერები — ისტორიკოსები, ფილოსოფოსები, ეკონომისტები, იურისტები, ლიტერატორები, ხელოვნებათმცოდნეები მოწოდებული არიან გამოიკვლიონ კომუნიზმზე გადასვლის კანონზომიერებანი და შეისწავლონ კომუნისტური მშენებლობის როგორც საერთო, ისე კონკრეტული პრობლემები.

მეცნიერება მოწოდებულია ხელი შეუწყოს კომუნისტური საზოგადოების ყოველმხრივ განვითარებულ წევრთა ფორმირებას, ჯანსაღი მოზარდი თაობის ზნეობრივ, ესთეტიკურ და ფიზიკურ აღზრდას.

საზოგადოებრივი მეცნიერებანი კვლავაც გადაჭრით უნდა ილაშქრებდნენ ბურჟუაზიული იდეოლოგიის, ანტიკომუნიზმის, ყველა ჯურის ოპორტუნიზმის მემარჯვენე და „მემარცხენე“ სოციალისტური თეორიისა და პრაქტიკის, რევოიზონიზმისა და დოგმატიზმის წინააღმდეგ, იცავდნენ მარქსიზმ-ლენინიზმის პრინციპების სიწმინდეს.

² სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1977 წლის 31 იანვრის დადგენილება დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მე-60 წლისთავის შესახებ (გაზ. „კომუნისტი“, 1977 წლის 1 თებერვალი).

ახალ კონსტიტუციაში პირველად არის დაკანონებული სსრ კავშირის საგარეო პოლიტიკის ურყევი პრინციპები. მის 28-ე მუხლში გვითხულობთ: „სსრ კავშირი განუხრელად ახორციელებს ლენინურ მშვიდობის პოლიტიკას, იღვწის ხალხთა უშიშროების განმტკიცებისა და ფართო საერთაშორისო თანამშრომლობისათვის.

სსრ კავშირის საგარეო პოლიტიკის მიზანია უზრუნველყოს, რომ ხელშემწყობი საერთაშორისო პირობები შეექმნას სსრ კავშირში კომუნიზმის აშენებას, დაიცვას საბჭოთა კავშირის სახელმწიფო ინტერესები, განამტკიცოს მსოფლიო სოციალიზმის პოზიციები, მხარი დაუჭიროს ხალხთა ბრძოლას ეროვნული განთავისუფლებისა და სოციალური პროგრესისათვის, აღკვეთოს აგრესიული ომები, მიაღწიოს საყოველთაო და სრულ განიარაღებას და თანამიმდევრულად განახორციელოს სხვადასხვა სოციალური წყობილების სახელმწიფოთა მშვიდობიანი თანაარსებობის პრინციპი“.

საბჭოთა ქვეყნის საგარეო პოლიტიკის კურსის განსაზღვრისას კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა ყოველთვის გამოდიოდნენ იმ ლენინური დებულებიდან, რომ მსოფლიოში სხვადასხვა ეკონომიკური სისტემებისა და იდეოლოგიების არსებობა სრულებით არ გამორიცხავს კაპიტალისტური ქვეყნების გვერდით სოციალისტური ქვეყნის მშვიდობიან თანაარსებობას. შეჯიბრებასა და დემოკრატიულ თანამშრომლობას.

მშვიდობიანი თანაარსებობა გულისხმობს: უარის თქმას ომზე, როგორც სახელმწიფოთა შორის სადავო საკითხების გადაჭრის საშუალებაზე. ამ საკითხების გადაჭრას მოლაპარაკების გზით, თანასწორუფლებიანობას, ურთიერთგაგებასა და ნდობას სახელმწიფოთა შორის, ერთმანეთის ინტერესების გათვალისწინებას; თითოეული ხალხის იმ უფლების აღიარებას, რომ დამოუკიდებლად წყვეტდეს თავისი ქვეყნის ყველა საკითხს; ყველა ქვეყნის სუვერენიტეტისა და ტერიტორიული მთლიანობის მტკიცე პატივისცემას, ეკონომიკური და კულტურული თანამშრომლობის განვითარებას სრული თანასწორობისა და ურთიერთსარგებლობის საფუძველზე. ამავე დროს მშვიდობიანი თანაარსებობა არის სოციალიზმსა და კაპიტალიზმს შორის კლასობრივი ბრძოლის სპეციფიკური ფორმა.

მშვიდობიანი თანაარსებობის პრინციპს არაფერი აქვს საერთო კაპიტალიზმის მარადიულობასთან. მარქსისტულ-ლენინური პარტიები მტკიცედ იცავენ იმ დებულებას, რომ კაპიტალისტური საზოგადოების პოლიტიკური და ეკონომიკური ცხოვრების შეცვლა გარდუვალი პროცესია. თანაარსებობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პრინციპია ხალხების საშინაო საქმეებში ჩაურევლობა, რაც გულისხმობს ყველა ხალხის სუვერენულ უფლებათა, მათ რიცხვში რევოლუციის უფლების აღიარებას.

კონსტიტუციაში ნათქვამია, რომ საბჭოთა კავშირი, როგორც სოციალიზმის მსოფლიო სისტემის, სოციალისტური თანამეგობრობის შემადგენელი ნაწილი, ავითარებს და ამტკიცებს მეგობრობას და თანამშრომლობას, ამხანაგურ ურთიერთდახმარებას სოციალისტურ ქვეყნებთან სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის პრინციპის საფუძველზე, აქტიურად მონაწილეობს ეკონომიკურ ინტეგრაციასა და შრომის საერთაშორისო სოციალისტურ განაწილებაში.

მსოფლიო სოციალისტური სისტემის ქვეყნები დგანან რევოლუციური განვითარების ავანგარდში, ეკონომიკური, პოლიტიკური, სოციალური და კულ-

ტურული მიღწევებით, თავიანთი იდეოლოგიითა და სამშვიდობო საგარეო პოლიტიკით უდიდეს გავლენას ახდენენ მსოფლიო რევოლუციური პროცესის მსვლელობაზე.

საბჭოთა კავშირს მიაჩნია, რომ აგრესიული ომის თავიდან აცილების გადამწყვეტი საშუალებაა საყოველთაო და სრული განიარაღება მტკიცე საერთაშორისო კონტროლით. იგი მოითხოვს დაუყოვნებლივ შეწყდეს საომარი იარაღების, მათ რიცხვში, რა თქმა უნდა, ატომური, წყალბადისა და ნეიტრონული იარაღის წარმოება. სსრ კავშირი კიდევ უფრო გადაჭრით მოითხოვს განიარაღებას ამჟამად, როცა თანამედროვე იარაღის გამოყენება გარდუვალად გამოიწვევდა ასეულ მილიონობით ადამიანის დაღუპვას.

საერთაშორისო ურთიერთობის საერთო კომპლექსში, რომელიც შეიცავს პოლიტიკას, ეკონომიკას, სულიერ ცხოვრებას, დიდმნიშვნელოვან როლს ასრულებს სახელმწიფოთა მეცნიერული და კულტურული კავშირურობა. იგი უშუალო გავლენას ახდენს მილიონობით ადამიანთა ცხოვრების წესზე, იდეოლოგიაზე. მეცნიერული, კულტურული კავშირურობა საგარეო პოლიტიკის შემადგენელი ნაწილი, საერთაშორისო მოლაპარაკებათა და შეთანხმებათა საგანი გახდა. მეცნიერების მიღწევების, მხატვრულ-ინტელექტუალურ ფასეულობათა გაცვლას, ხალხთა სულიერ ურთიერთგამდიდრებას საბჭოთა კავშირი ყოველთვის განიხილავდა როგორც საერთაშორისო ურთიერთობაში ნდობისა და ურთიერთსასარგებლო თანამშრომლობის ატმოსფეროს შექმნის ერთ-ერთ პირობას, მყარი მშვიდობიანი თანაარსებობის აუცილებელ ელემენტს.

საბჭოთა სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკა ახლობელი და გასაგებია ყველა მშრომელი ადამიანისათვის, ვინაიდან მისი დამახასიათებელი თვისებებია სამართლიანობა, თანმიმდევრულობა, მიზანსწრაფვა, მსოფლიო რევოლუციური პროცესის ობიექტურ კანონზომიერებათა ცოდნა, მსოფლიოში სოციალიზმის, პროგრესისა და მშვიდობის საქმის გამარჯვებისათვის შეუპოვარი ბრძოლა.

საბჭოთა კავშირის საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილება ყველა მშრომელს უქმნის ცხოვრების მაღალი დონის, პიროვნების ყოველმხრივი განვითარების პირობებს. საბჭოთა ადამიანები უზრუნველყოფილი არიან ისეთი უფლებებით, რომლებიც არა აქვთ და არც შეიძლება ჰქონდეთ კაპიტალისტური ქვეყნების მშრომელებს. საბჭოთა კავშირის კონსტიტუციის არსებითი განსხვავება ბურჟუაზიული ქვეყნების კონსტიტუციებისაგან სწორედ ის არის, რომ იგი არა მარტო აცხადებს მოქალაქეთა დემოკრატიულ უფლებებს, არამედ, რაც მთავარია, უზრუნველყოფს ამ უფლებათა განხორციელებას.

საბჭოთა მოქალაქეების უფლებათა შორის ჩვენს კონსტიტუციაში პირველ ადგილზეა შრომის უფლება. ეს იმას ნიშნავს, რომ ყველა მოქალაქეს აქვს უფლება მიიღოს გარანტირებული სამუშაო მისი რაოდენობისა და ხარისხის შესაბამისი შრომის ანაზღაურებით, რომელიც არ უნდა იყოს სახელმწიფოს მიერ დაწესებულ მინიმალურ ოდენობაზე ნაკლები, — მათ შორის, უფლება — აირჩიოს პროფესია, საქმიანობისა და სამუშაოს სახეობა მოწოდების, უნარის, პროფესიული მომზადების, განათლების შესაბამისად და საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა გათვალისწინებით.

სოციალიზმმა შრომა მძიმე ტვირთიდან, როგორიც იგი არის კაპიტალისტურ ქვეყნებში, გადააქცია დიდების, მამაცობისა და გმირობის საქმედ. შრომის უფლება საბჭოთა ადამიანების უდიდესი მონაპოვარია.

ჩვენს ქვეყანაში შრომის უფლების განხორციელებას უზრუნველყოფს მეურნეობის სოციალისტური სისტემა, საწარმოო ძალების განუხრელი ზრდა, უფასო პროფესიული სწავლება, შრომის კვალიფიკაციის ამაღლება და ახალ სპეციალობათა სწავლება, პროფესიული ორიენტაციისა და შრომითი მოწყობის სისტემათა განვითარება.

საბჭოთა კავშირის მოქალაქეთა შრომის უფლება მკიდროდ არის დაკავშირებული დასვენების უფლებასთან. ეს კონსტიტუციური უფლება აგრეთვე გამოხატავს საბჭოთა სახელმწიფოს ზრუნვას მშრომელ ადამიანზე, მისი ჯანმრთელობის დაცვაზე. საბჭოთა სახელმწიფოს მშრომელთა ჯანმრთელობის დაცვა მიიჩნია საყოველთაო-სახალხო საქმედ, რომელიც როგორც ცენტრალური, ისე ადგილობრივი ხელისუფლების ორგანოების ყურადღების ცენტრშია.

საბჭოთა მოქალაქეებს კონსტიტუცია ანიჭებს სიბერეში, ავადმყოფობის, შრომისუნარიანობის მთლიანად ან ნაწილობრივ დაკარგვის, აგრეთვე მარჩენლის დაკარგვის შემთხვევაში მატერიალური უზრუნველყოფის უფლებას. ეს უფლება გარანტირებულია მუშების, მოსამსახურეებისა და კოლმეურნეების სოციალური დაზღვევით, დახმარებით დროებითი შრომისუნარობის გამო, პენსიებით ასაკის, ინვალიდობისა და მარჩენლის დაკარგვის გამო, რომლებიც გაიცემა სახელმწიფოსა და კოლმეურნეობების ხარჯზე, და სოციალური უზრუნველყოფის სხვა ფორმებით.

საბჭოთა ხალხის სხვა დიად მონაპოვრებთან ერთად ჩვენმა კონსტიტუციამ დააქანონა განათლების უფლება. სოციალიზმმა მშრომელებისათვის ფართოდ მისაწვდომი გახადა ცოდნა, სულიერი კულტურის საუნჯე. რევოლუციამდე რუსეთში მოზრდილი მოსახლეობის დაახლოებით სამი მეოთხედი უწიგნური იყო. ახლა სახალხო მეურნეობაში დასაქმებული მუშაკების სამ მეოთხედზე მეტს უმაღლესი ან საშუალო (სრული ან არასრული) განათლება აქვს. ყველა სახეობის სწავლებაში ჩაბმულია 93 მილიონზე მეტი კაცი³. ძირითადად დამთავრდა საყოველთაო საშუალო განათლებაზე გადასვლა. ჩვენს ქვეყანაში შექმნილია ზოგადი და პროფესიული განათლების საუკეთესო პირობები. საინჟინრო სპეციალობის სტუდენტების რაოდენობის მხრივ სსრ კავშირი წინ უსწრებს ამერიკის შეერთებულ შტატებს, დიდ ბრიტანეთს, გერმანიის ფედერაციულ რესპუბლიკას, საფრანგეთს და იტალიას ერთად აღებულს. ჩვენი ქვეყნის სახალხო მეურნეობის, მეცნიერებისა და კულტურის ყველა დარგის განვითარებაში ჩაქსოვილია მაღალკვალიფიციური კადრების — საბჭოთა უმაღლესი და სპეციალური საშუალო სკოლების მიერ აღზრდილ მეცნიერთა, ინჟინერთა, კონსტრუქტორთა, ტექნიკოსთა ცოდნა და გარჯა.

კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა დაუცხრომლად ზრუნავენ იმისათვის, რომ აღზარდონ ახალგაზრდობა მარქსიზმ-ლენინიზმის იდეების, სოციალისტური ინტერნაციონალიზმისა და საბჭოთა პატრიოტიზმის სულისკვეთებით. ახალგაზრდობისათვის გახსნილია ყველა გზა მეცნიერებისა და კულტურისაკენ.

საბჭოთა კავშირში, რომლის ეკონომიკურ საფუძველს შეადგენს წარმოების საშუალებათა სოციალისტური საკუთრება, დამყარებულია ნამდვილი თავისუფლება და თანასწორობა პოლიტიკური, სამეურნეო და კულტურული

³ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილება დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მე-60 წლისთავის შესახებ.

ცხოვრების ყველა დარგში, მშრომელები სარგებლობენ პოლიტიკურ თავისუფლებათა ყველა სიკეთით. მათ სახელმწიფოს მიერ გარანტირებული აქვთ სიტყვის, პრესის, სინდისის, კრებებისა და დემონსტრაციების, საზოგადოებრივ ორგანიზაციებში გაერთიანების უფლება.

მოქალაქეთათვის სინდისის თავისუფლების უზრუნველყოფის მიზნით ეკლესია სსრ კავშირში გამოყოფილია სახელმწიფოსაგან და სკოლა ეკლესიისაგან, რელიგიური კულტების შესრულების თავისუფლება და ათეისტური პროპაგანდის თავისუფლება აღიარებულია ყველა მოქალაქისათვის.

სსრ კავშირის მოქალაქეთა პიროვნება და ბინა ხელშეუხებელია. პირადი ცხოვრების, მიმოწერის, სატელეფონო საუბრებისა და სატელეგრაფო შეტყობინებების საილუმლოს კანონი იცავს. საბჭოთა მოქალაქეებს უფლება აქვთ აირჩიონ და არჩეულ იქნენ სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოებში.

უფლებათა და თავისუფლებათა განხორციელება განუყოფელია მოქალაქის მიერ თავის მოვალეობათა შესრულებისაგან.

ჩვენმა ქვეყანამ წარმატებით გადაწყვიტა უდიდესი ისტორიული მნიშვნელობის სოციალური ამოცანა — საქმით უზრუნველყო ქალთა ნამდვილი თანასწორუფლებიანობა. კაპიტალისტურ ქვეყნებში არ არსებობს მამაკაცთა და ქალთა პოლიტიკური და ქონებრივი თანასწორუფლებიანობა. სსრ კავშირის კონსტიტუცია ქალს ანიჭებს მამაკაცის თანაბარ უფლებას სამეურნეო, სახელმწიფო, კულტურული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ყველა დარგში. სოციალიზმის ქვეყანაში ქალი მართო დედა და ცოლი როდია. იგი მამაკაცის ამხანაგი და თანამებრძოლია კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობაში.

სსრ კავშირის მოქალაქეთა თანასწორუფლებიანობა, დამოუკიდებლად მათი ეროვნებისა და რასისა, სამეურნეო, სახელმწიფო, კულტურული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების დარგში ურყევი კანონია.

მოქალაქეთა უფლების რაიმე პირდაპირი თუ არაპირდაპირი შეზღუდვა, ან, პირიქით, პირდაპირი თუ არაპირდაპირი უპირატესობის დაწესება მათი რასობრივი თუ ეროვნული კუთვნილების მიხედვით, აგრეთვე რასობრივი და ეროვნული განკერძოებულობის ან სიძულვილისა და ქედმაღლობის ყოველგვარი ქადაგება ისჯება კანონით.

პიროვნების პატივისცემა, მოქალაქეთა უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვა ევალება ყველა სახელმწიფო ორგანოს, საზოგადოებრივ ორგანიზაციასა და თანამდებობის პირს.

სოციალისტური დემოკრატიის განვითარება ნიშნავს საბჭოთა სახელმწიფოს განვითარებას და მის შემდგომ გაძლიერებას.

საბჭოთა წესწყობილების ბურჟუაზიული კრიტიკოსები და რევეზიონისტები ლაპობენ, რომ ჩვენმა კონსტიტუციამ „უსიტყვოდ უქუაგდო სახელმწიფოს კედომის კომუნისტური პრინციპი“, „საბჭოთა სახელმწიფოს არ სურს მოკვდეს“ და ა. შ. რა შეიძლება ითქვას ამ წუწუნის გამო?

მარქსიზმ-ლენინიზმი გვასწავლის, რომ როცა კომუნიზმი სავსებით გაიმარჯვებს, სახელმწიფო საჭირო აღარ იქნება. მაგრამ სახელმწიფოს მოსპობის საკითხი რომ ახლა დღის წესრიგში დავაყენოთ, როგორც ამას თანამედროვე რევეზიონისტები სჩადიან, ეს იმას ნიშნავს, რომ განზრახ განვადაროთ სოციალისტური საზოგადოება. სახელმწიფოს ზოგიერთი ფუნქცია მხოლოდ მაშინ დაკარგავს თავის მნიშვნელობას, როცა ჩვენ მოვიპოვებთ გადამწყვეტ გამარჯ-

ეებს კომუნისტურ მშენებლობაში. მხოლოდ სახელმწიფოს როლის გაზრდით კომუნისტურ მშენებლობაში შეიძლება მომზადდეს პირობები სახელმწიფოს ცალკეული ფუნქციის გასაუქმებლად. სახელმწიფოს არც ერთი ფუნქცია არ გაუქმდება. ვიდრე არ მომზადდება საამისო ეკონომიკური და პოლიტიკური პირობები. ამიტომ ჩვენ ყოველმხრივ უნდა განვამტკიცოთ ჩვენი საბჭოთა სახელმწიფო.

„ძღვევამოსილმა სოციალიზმმა, — წერდა ვ. ი. ლენინი, — აუცილებლად უნდა განახორციელოს სრული დემოკრატია, ხოლო მაშასადამე, არათუ უნდა განახორციელოს ერთა სრული თანასწორუფლებიანობა, არამედ უნდა განახორციელოს ჩაგრულ ერთა თვითგამორკვევის უფლებაც, ე. ი. თავისუფალი პოლიტიკური გამოყოფის უფლება“⁴.

ოქტომბრის რევოლუციამ მძლიანად განახორციელა ეს პროგრამა.

კონსტიტუციის 70-ე მუხლში ნათქვამია: „საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირი ერთიანი საკავშირო მრავალეროვანი სახელმწიფოა, რომელიც შეიქმნა სოციალისტური ფედერალიზმის პრინციპის საფუძველზე, ერების თავისუფალი თვითგამორკვევისა და თანასწორუფლებიანი საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების ნებაყოფლობითი გაერთიანების შედეგად.

სსრ კავშირი განასახიერებს საბჭოთა ხალხის სახელმწიფო ერთიანობას, აკავშირებს ყველა ერსა და ეროვნებას კომუნიზმის ერთობლივი მშენებლობის მიზნით“.

ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის სხვა დიად მონაპოვრებთან ერთად რუსეთის ხალხთა თანასწორუფლებიანობა დააყენა პირველმა საბჭოურმა კონსტიტუციამ, რომელიც მიიღო 1918 წელს სრულიად რუსეთის საბჭოების V ყრილობამ.

დიდმა ოქტომბერმა არარუს ერებს მისცა საკუთარი სახელმწიფოებრიობა. 1922 წლის დამლევს რსფსრ-ს შემადგენლობაში შედიოდა 9 ავტონომიური რესპუბლიკა და 10 ავტონომიური ოლქი.

1922 წლის 30 დეკემბერს საბჭოების პირველმა ყრილობამ მიიღო დადგენილება საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკათა კავშირის — სსრკ-ის — შექმნის შესახებ. ერთიან საკავშირო რესპუბლიკაში ნებაყოფლობისა და თანასწორუფლებიანობის საფუძველზე შევიდნენ რუსეთის სოციალისტური ფედერაციული საბჭოთა რესპუბლიკა, უკრაინის სოციალისტური საბჭოთა რესპუბლიკა, ბელორუსიის სოციალისტური საბჭოთა რესპუბლიკა და ამიერკავკასიის სოციალისტური ფედერაციული საბჭოთა რესპუბლიკა.

სსრ კავშირის საბჭოების მეორე ყრილობამ 1924 წლის 31 იანვარს დაამტკიცა სსრ კავშირის კონსტიტუცია, რომლის ძალით სსრ კავშირის ცენტრალურ აღმასრულებელ კომიტეტთან შეიქმნა ორი პალატა — საკავშირო საბჭო და ეროვნებათა საბჭო, საკანონმდებლო ინიციატივის თანაბარი უფლებით.

სოციალისტური მშენებლობის პროცესში თანდათანობით შეიქმნა კეთილნაყოფიერი სოციალურ-ეკონომიკური პირობები სსრ კავშირის ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი მშენებლობისათვის. 1924 წელს ჩამოყალიბდა თურქმენეთისა და უზბეკეთის, ხოლო 1929 წელს ტაჯიკეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკები. 1936 წელს ყაზახეთისა და ყირგიზეთის ავტონომიური რესპუბლიკები გარდაიქმნენ მოკავშირე რესპუბლიკებად. იმავე წელს, ამიერკავკასიის

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 22, გვ. 173.

ფედერაციის გაუქმების შემდეგ, საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის საბჭოთა რესპუბლიკები უშუალოდ შევიდნენ სსრ კავშირის შემადგენლობაში.

მრავალეროვან საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკათა კავშირის ცხოვრებაში უმნიშვნელოვანესი მოვლენა იყო უკრაინელი ხალხის გაერთიანება 1939—1945 წლებში და ბელორუსიის გაერთიანება 1939 წელს. 1940 წელს ლატვიის, ლიტივის, ესტონეთის ხალხებმა რევოლუციური ბრძოლის მსვლელობაში აღადგინეს საბჭოთა სახელმწიფოებრიობა. ხალხთა თავისუფალი ნებასურვილის საფუძველზე ლატვიის, ლიტივისა და ესტონეთის საბჭოთა რესპუბლიკები შევიდნენ სსრ კავშირის შემადგენლობაში. მოლდაველი ხალხის გაერთიანების შედეგად მოლდავეთის ავტონომიური რესპუბლიკა გარდაიქმნა მოკავშირე რესპუბლიკად.

რევოლუციის მიერ აღორძინებულ ეროვნებათა პოლიტიკურმა განვითარებამ თავისი გამოხატულება პოვა აგრეთვე ავტონომიური რესპუბლიკების, ავტონომიური ოლქებისა და ეროვნული ოკრუგების შექმნაში. ამჟამად საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკათა კავშირი შედგება 15 მოკავშირე რესპუბლიკისაგან, რომლებშიც შედის 20 ავტონომიური რესპუბლიკა, 8 ავტონომიური ოლქი და 10 ეროვნული ოკრუგი.

სსრ კავშირის შექმნა საბჭოთა ხელისუფლების ისტორიული მონაპოვარია. საბჭოთა სახელმწიფო ყველა დიდი და მცირე ხალხისათვის გახდა ეროვნული საკითხის გადაწყვეტის ნიშნად.

„მთელმა მსოფლიომ იცის, — თქვა ამხანაგმა ლ. ი. ბრეჟნევმა, — ლენინური ეროვნული პოლიტიკის შედეგები. საბჭოთა კავშირის ყველა ერი და ეროვნება დაადგა აყვავების გზას და მოიპოვა უდიდესი წარმატებანი ინდუსტრიის, სოფლის მეურნეობის, მეცნიერებისა და კულტურის განვითარებაში. სოციალიზმმა აამოქმედა ჩვენი განვითარების ისეთი მძლავრი მამოძრავებელი ძალა. როგორც ხალხთა მეგობრობაა. მრავალეროვანი საბჭოთა ხალხის ერთობა აღმასივით მტკიცეა და როგორც აღმასი ბრწყინავს ათასფრად, ისევე ჩვენი ხალხის ერთიანობას აცისკროვნებს მისი შემადგენელი ერების მრავალფეროვნება, ერებისა, რომელთაგან თითოეული ცხოვრობს მდიდარი, მჩქეფარე, თავისუფალი და ბედნიერი ცხოვრებით“⁵.

ეროვნულ საკითხში პარტიის პოლიტიკის განხორციელების ნაყოფი ნათლად ჩანს ჩვენი რესპუბლიკის მაგალითით.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარება, საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის შექმნა, ეროვნული თანასწორუფლებიანობისა და ხალხთა თვითგამორკვევის ლენინური პრინციპების შესაბამისად ქართველი ხალხის გაერთიანება სსრ კავშირის ყველა ხალხთან — საქართველოს მშრომელთა უდიდესი მონაპოვარია.

კომუნისტური პარტიის ლენინური ეროვნული პოლიტიკის, ყოფილი განაპირა მხარეებისა და ცენტრალურ რუსეთს შორის ფაქტიურა უთანასწორობათა მოსპობის ღონისძიებების განხორციელებამ უზრუნველყო საქართველოს სახალხო მეურნეობისა და კულტურის უმაგალითო ზრდა. იმ უდიდესი მზრუნველობის მეოხებით, რომელსაც ჩვენს რესპუბლიკას, ისევე როგორც ყველა საბჭოთა რესპუბლიკას, უწევნ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის

⁵ ლ. ი. ბრეჟნევი, სოციალიზმის დიად გამარჯვებათა ორმოცდაათი წელი, „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1967, გვ. 28—29.

2. „მ ა ც ნ ე“, ისტორიის სერია, 1977, № 4.

ცენტრალური კომიტეტი, საკავშირო მთავრობა, ყველა საბჭოთა ერთან ძმური თანამშრომლობით საქართველო უმოკლეს ისტორიულ ვადაში მთელი მსოფლიოს წინაშე წარსდგა როგორც მოწინავე ინდუსტრიული და მსხვილი მექანიზებული სოფლის მეურნეობის რესპუბლიკა. საბჭოთა ზელისუფლების წლებში სამრეწველო პროდუქციის წარმოება გაიზარდა 450-ჯერ, სოფლის მეურნეობისა — 7-ჯერ, კაპიტალდამანდებათა მოცულობა 420-ჯერ⁶.

საქართველოს კომუნისტური პარტიის XXV ყრილობაზე აღინიშნა, რომ სახალხო მეურნეობის განვითარების მეცხრე ხუთწლიანი გეგმა რესპუბლიკამ წარმატებით შეასრულა. სამრეწველო წარმოება ხუთწლედში 40 პროცენტით და მეტად გაიზარდა. უპირატესი ტემპით ვითარდებოდა ტექნიკური პროგრესის განმსაზღვრელი დარგები: ელექტროტექნიკა, ქიმია, ხელსაწყოთმშენებლობა, ავტომატიზაციის საშუალებები, მანქანათმშენებლობა.

ჩვენმა რესპუბლიკამ არა მარტო წარმატებით შეასრულა მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის ძირითადი პროდუქციების დამზადების ხუთწლიანი გეგმა, არამედ უკანასკნელი 15—20 წლის მანძილზე პირველად მიაღწია ეკონომიკის ამ დარგში წარმოების ზრდის უფრო სწრაფ ტემპს, ვიდრე საშუალოდ საბჭოთა კავშირშია.

ხუთწლედის განმავლობაში გადაწყდა დიდმნიშვნელოვანი სოციალურ-ეკონომიკური ამოცანები; მოხმარებისა და დაგროვებისათვის გამოყენებული ეროვნული შემოსავალი გადიდა 30 პროცენტით. მისი ზრდის საშუალო ტემპმა 5,4 პროცენტი შეადგინა. ამავე პერიოდში ნახევარ მილიონზე მეტმა კაცმა გადაიხადა ახალმოსახლეობა ახალ, კეთილმოწყობილ ბინებში.

გადაიდგა დიდმნიშვნელოვანი ნაბიჯი სასოფლო-სამეურნეო და ინდუსტრიული შრომის დაახლოების, ქალაქსა და სოფელს შორის, ფიზიკურ და გონებრივ შრომას შორის, მუშათა კლასსა და კოლმეურნე გლეხობას შორის არსებითი განსხვავების მოსპობის გზაზე.

ჩვენს რესპუბლიკას ოთხჯერ ზედიზედ მიენიჭა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს, საკავშირო პროფსაბჭოსა და სრულიად საკავშირო ალკპ ცენტრალური კომიტეტის გარდამავალი წითელი დროშა 1973, 1974, 1975 და 1976 წლების საკავშირო სოციალისტურ შეჯიბრებაში უმაღლესი მაჩვენებლების მიღწევისათვის.

რესპუბლიკის მშრომელები თავდადებით იბრძვიან სკკპ XXV ყრილობის მიერ დასახული ამოცანების, მეათე ხუთწლედის დავალებათა შესასრულებლად. ახლანდელ საიუბილეო წელს სამრეწველო პროდუქციის წარმოების ზრდის ტემპი შეადგენს 107 პროცენტს. ქვეყანა მიიღებს 160 მილიონი მანეთის ზეგეგმით პროდუქციას. სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ზრდა გასულ წელთან შედარებით შეადგენს 6—8 პროცენტს, ხოლო საშუალოდ ხუთწლედში მიაღწევს 29—30 პროცენტს. მიმდინარე წელს წარმოებული სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის საერთო ღირებულება დაანწივით ორ მილიარდ მანეთს შეადგენს⁷.

სოციალიზმი წარმოადგენს არა მარტო ახალ ეკონომიკურ სისტემას და პოლიტიკურ წყობილებას, არამედ ახალი ტიპის კულტურასაც: სახალხო გა-

⁶ Газ. „Правда“. 6 октября 1977 года.

⁷ ე. ა. შევარდნაძე, სიტყვა სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს სესიაზე. გაზ. „კომუნისტი“, 1977 წლის 7 ოქტომბერი.

ნათლების, მეცნიერების, ლიტერატურისა და ხელოვნების განვითარების თვისობრივად ახალ დონეს, ახალი ადამიანის აღზრდას. საბჭოთა საქართველოს კულტურა ჩამოყალიბდა და ვითარდება მსოფლიოში ყველაზე მოწინავე საბჭოთა კულტურის ზრდის პროცესში, ყველა სოციალისტური ერისათვის საერთო კანონზომიერებათა საფუძველზე. შინაარსით ინტერნაციონალური სოციალისტური კულტურა ვითარდება ეროვნული ფორმით.

მოსახლეობის საერთო რაოდენობასთან შედარებით საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკა ახლა უმაღლესი განათლების მქონე სპეციალისტებს გაცილებით მეტი რაოდენობით ამზადებს, ვიდრე რომელიც გენბავთ კაპიტალისტური სახელმწიფო. ყოველ ათას სულ მცხოვრებზე ჩვენში მოდის 45 კაცი უმაღლესი განათლებით, ესე იგი, ბევრჯერ მეტი, ვიდრე ისეთ მაღალგანვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში, როგორიც არის ინგლისი და საფრანგეთი.

მთელი საბჭოთა ინტელიგენციის მხარდამხარ კომუნისტური მშენებლობის ამოცანების წარმატებით გადაწყვეტაში აქტიურად მონაწილეობს 24 ათასზე მეტი ქართველი მეცნიერი მუშაკი, რომლებიც მთელ თავის ცოდნას, გონებასა და ნიჭს ახმარენ ხალხის კეთილდღეობას.

ჩვენი ქვეყანა განუხრელად ახორციელებს კომუნისტური პარტიის ლენინურ კურსს, რომელიც აისახა ახალ კონსტიტუციაში. მიღწეული წარმატებები შემოქმედებითი ენერგიის მძლავრი წყაროა ყველა საბჭოთა ადამიანისათვის, შთააგონებს მათ სოციალისტური სამშობლოს შემდგომი აყვავებისათვის ბრძოლას.

სოციალური განვითარების რეგიონალური დაგეგმვა და სოციალური დემოგრაფიის საპროგნოზი

სოციალური განვითარების დაგეგმვას განსაკუთრებული ყურადღება 60-იანი წლებიდან მიექცა. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXIV და XXV ყრილობებმა ქვეყნის განვითარების ერთ-ერთ ძირითად მიზნად საბჭოთა ადამიანის კეთილდღეობის უზრუნველყოფა დასახა; ამით ბიძგი მიეცა სოციალური განვითარების გეგმაზომიერი გზების დასახვას. ქვეყნის მასშტაბით ამ ხასიათის დაგეგმვა თავისთავად გულისხმობს რეგიონალური მიდგომის გამოყენების აუცილებლობას.

საქართველოს კომპარტიის ახალმა ხელმძღვანელობამ მართვის სისტემის მკვიდრ მარქსისტულ მეცნიერულ საფუძველზე გადაყენების საკითხი არსებითად დააყენა. ეს კი, აგრეთვე, მიმართულია ახლო წარსულში გამეფებული სუბიექტივიზმის, ბიუროკრატიზმის, პროტექციონიზმისა და სხვა მსგავსი ნეგატიური მოვლენების უმოკლეს დროში დაძლევისაკენ. მეცნიერული მართვა, როგორც საბჭოთა საზოგადოებისა და პიროვნების კეთილდღეობის შემდგომი ზრდის საფუძველი, ვარაუდობს სოციალური განვითარების დაგეგმვასაც, აქედან გამომდინარეობს საქართველოს სსრ ზემდგომი ორგანოების გადაწყვეტილება წითელწყაროს რაიონის სოციალური განვითარების პერსპექტიული გეგმის (1976—1990 წლები) შედგენის შესახებ. ასეთი ხასიათის სამუშაო ჩვენს რესპუბლიკაში პირველად შესრულდა; მასში მონაწილეობდნენ საქართველოს სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებები, სამინისტროები, სახელმწიფო კომიტეტები, წითელწყაროს რაიონის პარტიული, საბჭოთა და სამეურნეო ორგანიზაციები, აქტივი. იგრძნობოდა რაიონის მოსახლეობის დიდი დაინტერესება და მხარდაჭერაც. სამუშაოებს საერთო ხელმძღვანელობას უწევდა რესპუბლიკური კომისია (თავმჯდომარე აკად. ი. მიქელაძე, მოადგილეები პროფ. ვ. მელქაძე, პროფ. მ. გეგეშიძე, სწავლული მდივანი ეკონ. მეცნ. კახდ. ვ. ლომთაძე, სამეცნიერო-ორგანიზაციული ბაზა — საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს საგეგმო კომიტეტთან არსებული სახალხო მეურნეობის ეკონომიკისა და დაგეგმვის ინსტიტუტი).

სოციალური განვითარების რეგიონალური დაგეგმვა ყველა იმ ასპექტს მოიცავს, რომელიც სოციალურ ურთიერთობათა სრულყოფა-განვითარებას, სოციალური კლასებისა და სოციალურ-პროფესიული ჯგუფების თვისობრივ ცვლილებებს, შრომის ხასიათის დადებით გარდაქმნებს, შრომითი კოლექტივების სოციალურ-ფსიქოლოგიური კლიმატის გაუმჯობესებას და სხვა რიგის სოციალურ მოვლენებს უკავშირდება.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის ლ. ი. ბრეჟნევის მითითება, რომ „საბჭოთა მეცნიერებს თვალთახედვის არედან არ უნდა გამორჩეთ გა-

რემოსა და მოსახლეობის პრობლემები, რომლებიც ამ ბოლო დროს გამწვავდა. სოციალისტური ბუნებათსარგებლობის გაუმჯობესება, ეფექტიანი დემოგრაფიული პოლიტიკის შემუშავება საბუნებისმეტყველო და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა მთელი კომპლექსის დიდმნიშვნელოვანი ამოცანაა¹.

მოსახლეობის სოციალურ-დემოგრაფიული ასპექტები სოციალური დაგეგმვის დროს სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

ცნობილი საბჭოთა დემოგრაფის გ. ურლანისის შეხედულებით, "შეიძლება დაიგეგმოს შრომითი რესურსების ასეთი თუ ისეთი განლაგება, მაგრამ არ შეიძლება მოსახლეობის საერთო რაოდენობის დაგეგმვა². მას მხედველობაში აქვს დემოგრაფიული ქცევის რთული და ცვალებადი მექანიზმი, რომელსაც ფაქტორთა კომპლექსი განაპირობებს; ეს უკანასკნელი კი ისტორიულ დინებაში იცვლება. მოსახლეობის რაოდენობის პროგნოზირება დიდ სირთულესთანაა დაკავშირებული; არსებობს რამდენიმე მიდგომა (მაგალითად, მოსახლეობის ზრდის ლოგისტიკური მრუდის განსაზღვრა, მოსახლეობის ზრდის მათემატიკური კანონი, ზრდის ცვალებადი კოეფიციენტების ექსტრაპოლაცია, ზრდის სტაბილური კოეფიციენტების ექსტრაპოლაცია, მოსახლეობის რაოდენობის გაორმაგების კრიტერიუმის განსაზღვრა და სხვ.), მაგრამ რიგ შემთხვევაში პროგნოზირებულსა და შემდგომში რეალურად დადგენილს შორის დიდი სხვაობა იჩენს თავს.

მაგალითად, 1985 წლისათვის ლენინგრადის მოსახლეობის პროგნოზირებული რაოდენობა, რაც საგეგმო კომიტეტმა 1966 წელს გაითვალისწინა, ფაქტობრივად უკვე 1973 წლისათვის იყო მიღწეული. სპეციალისტების აზრით, ასეთი შეცდომები მოსახლეობის პროგნოზირებასა და დემოგრაფიული მაჩვენებლების გაანგარიშებაში იმან გამოიწვია, რომ არ იყო გათვალისწინებული მეტად ღრმა საზოგადოებრივი პროცესები — სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუცია და ურბანიზაცია³.

სწორი წარმოდგენა რომ შევიქმნათ დემოგრაფიულ ქცევათა ტენდენციების შესახებ, არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება კვლევის კონკრეტულ-სოციოლოგიური მიდგომის გამოყენებას.

სოციალური განვითარების რეგიონალური დაგეგმვისას სოციალური დემოგრაფიის წრეში ექცევა მოსახლეობის ბუნებრივი და მექანიკური მოძრაობის განმსაზღვრელ ფაქტორთა სოციალური შინაარსის გარკვევა; მაგალითად, შობადობის დონეს პირველ რიგში განაპირობებს ქორწინებათა რაოდენობა. პაშასადამე, უნდა გაირკვეს ქორწინებათა რაოდენობის, ოჯახის შექმნის ტენდენციები, მისი შემცირებისა და გაზრდის სოციალური მოტივაცია. ამასთანავე, უკვე შექმნილ ოჯახში მეუღლეთა გადაწყვეტილებები შვილთა სასურველი რაოდენობის განსაზღვრასთან დაკავშირებით⁴. ამ გადაწყვეტილებებს კი მრავალი ფაქტორი განსაზღვრავს (ეთნიკური ტრადიცია, ქალის საზოგადოებრივ

¹ ლ. ი. ბ რ ე ნ ე ე ი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორჩილი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, მოხსენება სკკპ XXV ყრილობის თბ., 1976, გვ. 101.

² Г. И. У р л а н и с, Проблемы динамики населения СССР. М., 1974, гл. 27.

³ А. В. Б а р а н о в, Демографические аспекты планирования социального развития городов, Сб.: «Планирование социального развития городов», Под. ред. Л. Н. А л е к с е е в а и О. И. Ш к а р а т а н а, М., 1973, гл. 144, 145.

⁴ Г. И. У р л а н и с, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

შრომაში მონაწილეობის ხარისხი, კულტურის დონის ზრდა, ურბანიზაციის პროცესი, ახალ სოციალურ ღირებულებათა ფორმირება და სხვ.).

წითელი წყაროს რაიონის დემოგრაფიული პროცესების წარმოდგენილი კონკრეტულ-სოციოლოგიური შესწავლის შედეგები უშუალოდ უკავშირდება რაიონის სოციალური განვითარების გეგმის შედგენის საკითხებს.

წითელი წყაროს რაიონი აგრარული რაიონია; მცირე მასშტაბითაა წარმოდგენილი სამრეწველო წარმოება.

გარდა ქიზიყის ზონისა, რაიონის დასახლებები მიგრაციული წარმოშობისაა. ამ გარემოში მიგრაციული პროცესები XIX საუკუნიდან უკანასკნელ დრომდე გრძელდებოდა სხვადასხვა ინტენსივობით.

დღეისათვის რაიონის ტერიტორიაზე იმიგრაციული პროცესები მინიმალური მასშტაბით გვხვდება და პრაქტიკულ მნიშვნელობას მოკლებულია.

ორ აღწერას შორის პერიოდში (1959—1970 წლები) წითელი წყაროს რაიონის მოსახლეობამ მოიმატა: ქალაქის — 7,4 %-ით, სოფლის — 1,4 %-ით, ეს მატება მოხდა მოსახლეობის ბუნებრივი ზრდის ხარჯზე.

მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობა

ბოლო წლებში რაიონში შობადობის კოეფიციენტი სტაბილურია 16—17 %-ის ფარგლებში, ხოლო მოკვდაობის კოეფიციენტმა მოიმატა 5,7 %-დან (1964 წ.) — 7,0 %-მდე (1973 წ.).

სოფლის მოსახლეობის ბუნებრივი მატება უკანასკნელ წლებში ასეთ სურათს იძლევა:

1970 წ.	— + 402
1971 წ.	— + 372
1972 წ.	— + 306
1973 წ.	— + 326

ოჯახში 16 წლამდე ბავშვთა რაოდენობა ასე ნაწილდება:
(%-ობით)

ბავშვთა რაოდენობა	ქიზიყი	ქედები
1	34,6	33,3
2	55,0	37,5
3	9,6	21,1
4	0,8	5,7
5	—	2,4
სულ:	1000,0	100,0

ამასადამე, ორივე ზონაში დომინირებს ორშვილიანი სისტემა.

ქედების ზონა გამოირჩევა სამ და უფრო მეტ შვილიანთა მომატებული ზვედრითი წონით, რაც ჯერ კიდევ მოქმედ, თუმცა შესუსტებულ მრავალშვილიანობის ტრადიციაზე მიუთითებს.

შობადობის ზრდის შესაძლებლობათა გამოვლინების მიზნით ჩატარებული გამოკითხვის მასალებიდან ირკვევა შვილოსნობის ხელისშემშლელ მიზეზთა საინტერესო იერარქია.

⁵ წითელი წყაროს რაიონის მოსახლეობის დემოგრაფიის საყოველთაო საკითხებს მიეძღვნა ვ. ჯაოშვილის მნიშვნელოვანი გამოკვლევა.

როგორც ირკვევა, შობადობის ზრდის შემაფერხებელ მიზეზთა შორის პირველ რიგში დგას გინეკოლოგიური დაავადებები, ეკონომიკური და ოჯახური პირობები და, ცხადია, თავს იჩენს ე. წ. შეგნებული დედობის ფაქტორიც.

როცა მოსახლეობის ბუნებრივი ზრდის შესაძლებლობებზეა საუბარი, მხედველობაში უნდა მივიღოთ ფერტილობის ასაკის, განსაკუთრებით კი ყველაზე ნაყოფიერი პერიოდის გათხოვილ ქალთა ზვედრითი წონა ამ ასაკის ქალთა კონტინგენტში. დიდია გაუთხოვარ ქალთა ზვედრითი წონა ორივე ზონაში. ეს უაღრესად დიდი სოციალურ-დემოგრაფიული პრობლემაა, ამასთან ეროვნულად.

წარმოვადგენთ ზოგიერთ მოსაზრებას, რამაც ასახვა უნდა პოვოს სოციალური განვითარების გეგმაში შობადობის ზრდასთან დაკავშირებით.

პირველ რიგში, საფუძვლიანად უნდა გაუმჯობესდეს გინეკოლოგიური საქსახური. გინეკოლოგთა სპეციალიზებული ბრიგადა პერიოდულად ადგილზე უნდა გაეცნოს ქალთა ჯანმრთელობის მდგომარეობას, დაადგინოს გინეკოლოგიურ დაავადებათა, მათ შორის, უშვილობისა და პათოლოგიური ფეხმძიმობის სიხშირის მიზეზები და ჩაატაროს კვალიფიციური და დროული მკურნალობა. ზონების მიხედვით უნდა მოეწყოს ქალთა ლექტორიუმი სექსოლოგიისა და პირადი ჰიგიენის, საწარმოო დაავადებათა პროფილაქტიკისა და მკურნალობის საკითხებზე. საჭიროა წარმოების მექანიზაციის ფართოდ დახერგვისა და კვალად ქალი თანდათან გამოთავისუფლდეს მძიმე ფიზიკური შრომის სფეროდან და მოხდეს მისი გადანაცვლება წარმოების უფრო მსუბუქ სფეროში. სოველმხრივ უნდა დაჩქარდეს საოჯახო საქმის ინდუსტრიალიზაცია.

სკოლამდელ ბავშვთა დაწესებულებებისა და გახანგრძლივებული სკოლების ქსელის განვითარებამ უნდა უზრუნველყოს ბავშვების საიმედო მოვლა და კვალიფიციური აღზრდა.

შვილიანობის ზრდის საკითხებზე უნდა მოეწყოს ძალდაუტანებელი, შინაარსიანი საუბრები, აგრეთვე, საზოგადოებრივი აზრის საჭირო მიმართულების წარმართვის უზრუნველსაყოფად ისეთი ღონისძიებები უნდა გატარდეს, რომ სტიმულირებულ იქნეს სამშვილიანი სისტემა, როგორც აუცილებელი, ხოლო ოთხშვილიანი სისტემა, როგორც სასურველი.

18—29 წლის ასაკობრივი ჯგუფის გაუთხოვარ ქალთა დიდი ზვედრითი წონის უახლოეს პერიოდში შემცირება შობადობის ზრდის მნიშვნელოვანი რეზერვია. ეს არა მარტო წითელი წყაროს რაიონს შეეხება.

სოციალურ ღირებულებათა ზოგიერთი ანომალია უარყოფითად მოქმედებს ოჯახის შექმნასა და არსებული ოჯახის სიმტკიცეზე. ახალი ოჯახის ფორმირება მნიშვნელოვან სოციალურ-ეკონომიკურ და სოციალურ-ფსიქოლოგიურ პრობლემებს უქავეშირდება.

მასობრივი ინფორმაციის არხების გამოყენების გზით უნდა განვამტკიცოთ საქორწინო რიტუალისა და საოჯახო ყოფის მორალური საფუძვლები; ასეთ ვითარებაში, მოსახლეობა, განსაკუთრებით ახალგაზრდობა, უნდა დავარწმუნოთ, მატერიალურ-მორალური ნორმების დაცვის საჭიროებაში. უნდა თანდათან წაიშალოს ის უარყოფითი მოვლენები, რაც უქანასკნელი წლების სამწუხარო წარმონაქმნია და რაც ჩრდილს აყენებს ადამიანთა ურთიერთობაში კეთილშობილურ გრძნობებს.

ჩვენი აზრით, ყოფაში მასობრივად უნდა დაინერგოს ხელმისაწვდომი, აუცილებელი, სადა, პრაქტიკული და ესთეტიკური საოჯახო და პირადი საჭი-

როების საგნები და ადამიანთა ერთი კატეგორია ნივთისადმი მონური ფსიქოლოგიური მორჩილებისაგან უნდა განთავისუფლდეს.

ამრიგად, დღის წესრიგში უნდა დავაყენოთ ერთიანი საზოგადოებრივი და მორალური პროფილაქტიკური ღონისძიებების შემუშავების საკითხი. ამ გზით უნდა მივაღწიოთ მატერიალური შესაძლებლობების მიხედვით ადამიანთა ცხოვრების მოწყობას. ასეთ დროს მთავარი უნდა იყოს აუცილებლობა, უბრალოება, პრაქტიციზმი, ესთეტიზმი.

საჭიროა ახალგაზრდა ოჯახების დამოუკიდებლად ფუნქციონირების სტიმულირება. ეს არ ნიშნავს თაობათა შორის ნათესაური კავშირების შესუსტებას; ახალგაზრდობა უფრო მეტი პასუხისმგებლობით მოეკიდება საკუთარი ოჯახის ეკონომიკური და სოციალური თვითმყოფობის საარსებო საფუძვლებს. ამასთან მოხუცებულებს მიეცემათ უფრო მშვიდი ცხოვრების შესაძლებლობა.

საზოგადოებამ სასურველი მორალურ-ფსიქოლოგიური კლიმატის შექმნასთან ერთად უნდა იზრუნოს ახალ ოჯახთა დაფუძნებისათვის აუცილებელ საჭიროებაზე (ბინა, საკარმიდამო ნაკვეთი, საოჯახო ბიუჯეტის უზრუნველყოფა, მშობელ თაობათა აღზრდის შესაძლებლობათა შექმნა და სხვ.).

სასურველია, საბჭოებთან დაარსდეს ახლადშექმნილ ოჯახთა ხელშეწყობი კომისიები, რომელთაც დაევალებათ ყველა არსებითი საყოფაცხოვრებო საკითხის წინასწარი შესწავლა და დახმარების კონკრეტული ფორმების გამოხატვა.

რაიონის ზოგიერთ ზონაში მოკვდაობის მაღალი მაჩვენებლის წარმომშობი ყველა მიზეზის დადგენისათვის საჭიროა სპეციალური მრავალპროფილიანი სამედიცინო გამოკვლევების ჩატარება. გამოკვლევის შედეგები საფუძვლად უნდა დაედოს კომპლექსურ ღონისძიებათა შემუშავებას, რომლის რეალიზაციამ უნდა მთლიანად მოხსნას სიკვდილიანობის ზრდის ლოკალური მიზეზები. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საზოგადოებრივი აზრი მაინცდამაინც დადებითად არ ათვისებს რაიონში სამედიცინო მომსახურების არსებულ მდგომარეობას. ამასთან ირკვევა, რომ არბოშიკის დასახლება, მისი კლიმატურ-გეოგრაფიული სპეციფიკა (დახურული ხევი, შეზღუდული ვენტილაციით) უარყოფითად მოქმედებს ადამიანთა ჯანმრთელობაზე. ქედების ზონაში კი მოსახლეობა მეტად უქმყოფილოა სასმელი წყლის როგორც დებიტით, ისე განსაკუთრებით დაბალი ხარისხით, რასაც საკმლის მომწოდებელ ორგანოთა დაავადებების გაზშირებას უკავშირებს.

მოსახლეობის მიგრაცია

თუ ადრე წითელი წყაროს რაიონის მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი იყო ძლიერი იმიგრაცია, რასაც ძირითადად ერთი ფაქტორი განაპირობებდა — აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში დასამუშავებელი მიწის სიმცირე. ამჟამად, მოსახლეობის მიგრაციული პროცესები რთული სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-ფსიქოლოგიური ფაქტორებით არის გამოწვეული.

როგორც შენიშნავენ⁶, დღეს სოფლის მოსახლეობის მასობრივი მიგრაცია ან აწონასწორებს, ან აღრმავებს რეგიონებს შორის დისპროპორციას შრომითი

⁶ В. И. Староверов. Изучение социальных проблем советской деревни, Сб. «Социальные факторы повышения производительности труда в сельском хозяйстве», вып. II, М., 1973, гл. 81.

რესურსების კვლავწარმოებასა, განაწილებასა და რაციონალურ გამოყენებაში; ერთი მხრივ, სოფლის მოსახლეობის მიგრაცია ხელს უწყობს საზოგადოების სოციალური სტრუქტურისა და პიროვნების განვითარებას, მეორე მხრივ, შეინიშნება მიგრაციის შედეგად დეზორგანიზაციის ცალკეული შემთხვევები.

მიუხედავად სოფლის პირობებში პროფესიული სპეციალიზაციისა და მისი ადგილზე გამოყენების შესაძლებლობების ზრდისა, კვლევის გარემოში სათანადოდ არ არის დასაქმებული ადამიანების, განსაკუთრებით ახალგაზრდების ნაწილი, რის გამო ისინი ორიენტირებული არიან ქალაქში გადასასვლელად⁷. ეს მოვლენა წითელი წყაროს რაიონშიც დადასტურდა.

აღნიშნულთან ერთად, სხვა ასპექტებიდან ცხადი ხდება, რომ სოციალური განვითარების რაიონული გეგმის შედგენის დროს მოსახლეობის მიგრაციის საკითხი არსებით ყურადღებას მოითხოვს.

როგორც ითქვა, წითელი წყაროს რაიონის კომპაქტურ დასახლებათა საგრძნობი ნაწილი მიგრაციის შედეგად არის აღმოცენებული. დღევანდელი მოსახლეობის დაახლოებით 43,0% მიგრანტები, ან მიგრანტთა შთამომავალნი არიან მცირემიწიანი, იმ დროს უპერსპექტივო მთის რაიონებიდან ჩამოსახლებულნი, როგორც სტიქიური, ისე ორგანიზებული მიგრაციის შედეგად (განსაკუთრებით საბჭოთა პერიოდში). აღნიშნულმა გადაადგილებამ თავის დროისათვის პროგრესული როლი შეასრულა როგორც რაიონის ეკონომიურ დაწინაურებაში, ისე მთიდან ჩამოსახლებული მოსახლეობის სოციალურ-კულტურულ განვითარებაში.

დღეს მიგრაციამ სხვა შინაარსი შეიძინა, მიგრაციულმა ნაკადებმა სხვა მიმართულებებით გაიკვლიეს გზა.

უკანასკნელ წლებში რაიონის მოსახლეობამ მცირედ მოიმატა, რაც ბუხებ-რივი ზრდის ხარჯზე მოხდა; უკანასკნელი ოთხი წლის მანძილზე მიგრაციის სალო უარყოფითია.

სოციალური განვითარების დაგეგმვა უშუალოდ არის დაკავშირებული ეკონომიურ აქტიუზაციასთან, რაც გულისხმობს ამ გარემოში ახალ აგროსამრეწველო და სამრეწველო სიმძლავრეთა ამოქმედებას. დგება საკითხი, რა მასშტაბით და ტემპით უნდა განვითარდეს სახალხო მეურნეობა რაიონში, რა მოცულობის და რა კვალიფიკაციის შრომითი რესურსები იქნება საამისოდ საჭირო. მხედველობაში უნდა მივიღოთ მომავალში სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგების მაქსიმალური მექანიზაცია, რამაც უნდა გამოათავისუფლოს შრომითი რესურსების ნაწილი. მაშასადამე, უნდა დადგინდეს რაიონის სახალხო მეურნეობის ახალი სტრუქტურა, უფრო მეტიც, უნდა შეიქმნას ახალი სოციალურ-ეკონომიკური და სოციალურ-კულტურული მოდელი, რომლითაც უნდა განისაზღვროს შრომითი რესურსების რაოდენობრივი და თვისობრივი პარამეტრები.

წითელი წყაროს რაიონიდან თბილისსა და რუსთავში, აგრეთვე კახეთის ზოგიერთ მცირე ქალაქში მიდის მოსახლეობის ახალგაზრდა, აგრეთვე საშუალო თაობის კვალიფიციური, შედარებით მაღალი განათლების მქონე ნაწილი.

⁷ Ю. В. Арутюнян, М. Н. Губолго, Л. М. Дробышева, М. Г. Панкратова, Урбанизация села в СССР и некоторые проблемы социального управления, М., 1970 (Варна, 1970, Советская социологическая ассоциация, Советский оргкомитет по подготовке VII международного социологического конгресса), გვ. 6.

ზოგიერთის აზრით, შეშფოთებას იწვევს ის, რომ მიგრანტთა თვისობრივი სტრუქტურის შედარება დარჩენილ მოსახლეობასთან იძლევა საფუძველს ვიმა-სჯელოთ მოსახლეობის „ნეგატიურ შერჩევაზე“⁸.

წითელი წყაროს რაიონში, მართალია, დასტურდება ახალგაზრდობის თა-ბთან მზარდი მიგრაცია, მაგრამ „ნეგატიური შერჩევის“ მოვლენა მკვეთ-რად არ შეინიშნება. რაიონის სასოფლო დასახლებებში დარჩენილი მოსახლე-ობა თავისთავად სასურველი თვისობრივი ნიშნებით ხასიათდება, თუმცა ასა-კობრივ სტრუქტურაში უარყოფითი ძვრებია.

ღირებულებათა ახალი სისტემის ფორმირებამ, რამაც გლობალური ხასი-ათი მიიღო, აქაც იჩინა თავი. ეს მოვლენა კი გარდა მატერიალური უზრუნველ-ყოფისა, მიუთითებს კულტურისა და საყოფაცხოვრებო სფეროში, აგრეთვე სოციალურ დაწინაურებათა მიმართულებით ახალ მოთხოვნათა წარმოქმნაზე, რომელთა რეალიზაცია ადგილზე ჯერჯერობით გაძნელებულია; ეს კი, თავის მხრივ, მიგრაციული ქცევის სტიმულატორად გვევლინება.

როგორც ითქვა, წითელი წყაროს რაიონიდან მიგრაციული ნაკადები ძირი-თადად თბილისსა და რუსთავში მიემართება. ქიზიყის ზონიდან გასულ მიგრან-ტთა 77% წასულია თბილისში, ქედებიდან — 78%. მიგრანტთა შორის სჭარ-ბოზდნენ ისინი, რომლებიც ახალ საცხოვრებელ ადგილზე შრომით საქმიანო-ბას ეწევიან. მაგალითად, ქედების ზონიდან ამ მიზნით მიგრირებულია 59,6%, სწავლის მიზნით — 22,3%.

ყურადღებას იქცევს მიგრანტთა დასაქმების სტრუქტურა. წასული მოსა-ხლეობა უპირატესად დასაქმებულია მშენებლობაზე, ტრანსპორტზე, აგრეთვე, სავაჭრო, სამედიცინო, პედაგოგიურ და საყოფაცხოვრებო მომსახურების სფე-როებში.

სასწავლებლად წასულთა შორის სჭარბობენ უმაღლესი და საშუალო სპე-ციალური სასწავლებლების მოსწავლენი.

შრომით მიგრაციაში უპირატესად დაოჯახებულნი მონაწილეობენ (55,0—57,0% %).

ყველაზე აქტიურ მიგრაციულ ქცევას ამჟღავნებენ 20—29 და 30—39 წლის ასაკობრივი ჯგუფები.

ქიზიყის ზონაში თანაბრად გვხვდება ორივე სქესის მიგრანტი, ხოლო ქე-დებში მკვეთრად სჭარბობენ მამაკაცები. აქ ტრადიცია გარკვეულად იჩენს თავს: ქალი ნაკლებად მობილურია.

მიგრანტთა შორის დიდია იმათი ხვედრითი წილი, ვისაც მიღებული აქვს ზოგადსაშუალო, საშუალო სპეციალური და უმაღლესი განათლება.

როგორც ითქვა, სოფლის მოსახლეობის ქალაქში მიგრაციის ძირითად ფაქ-ტორთა შორის გამოირჩევა სწრაფვა შრომისა და ცხოვრების უკეთესი პირობე-ბისათვის.

ქანქარული მიგრაცია, როგორც სოციალურ-დემოგრაფიული მოვლენა, მარ-თალია, სტიქიური წარმოშობისაა, მაგრამ დადებითად მოქმედებს ქალაქური ცხოვრების განვითარებაზე; სამრეწველო ცენტრებში თითქმის ყველგან შე-ინიშნება შრომითი რესურსების დეფიციტი; ამასთან, სოფლის მოსახლეობის

⁸ Л. П. Л я ш е н к о, Некоторые социальные проблемы общества и специального обра-зования сельской молодежи, «Доклады Всесоюзному симпозиуму по социологическим про-блемам села (Краснодар, 1968), Новосибирск, 1968, гл. 96.

მიგრაციის ეს ფორმა ხელს უწყობს სოფლის მოსახლეობის სოციალურ-კულტურული დონის ამაღლებას. ამ კატეგორიის მუშახელისათვის საჭირო არ არის დამატებითი საცხოვრებელ ფონდზე ზრუნვა; განსაკუთრებულ ყურადღებას მოითხოვს სატრანსპორტო კავშირების უზრუნველყოფა საცხოვრებელ და სამუშაო ადგილს შორის, ხოლო ისეთ სასოფლო დასახლებებში, სადაც ინტენსიური ემიგრაციაა, ქანქარული მიგრაცია უარყოფითად მოქმედებს სოფლის მეურნეობის განვითარებაზე⁹.

ეს მოვლენა სუსტადაა გამოხატული წითელი წყაროს რაიონში. მხოლოდ შეინიშნება საქალაქო და სასოფლო შრომის დაპირისპირების შემთხვევები, გახსაკუთრებით სოფლის მეურნეობაში სეზონური მუშაობის დაძაბულ დღეებში.

მიგრაციის ქანქარული ფორმა განსაკუთრებით დამახასიათებელია ქიზიყის ზონისათვის, რომლის მოსახლეობის საგრძნობი ნაწილი რაიონულ ცენტრთან მიგრაციის ამ ფორმით არის დაკავშირებული. დასტურდება ამ ტიპის სუსტი მიგრაციული კავშირები, აგრეთვე, წნორთან, სიღნაღთან, გურჯაანთან, ხირსასთან, ტიბანთან. ქანქარულ მიგრაციაში სოფლის შრომისუნარიანი მოსახლეობის 12,3% მონაწილეობს.

ქანქარულ მიგრაციაში უპირატესად მამრობითი სქესის წარმომადგენლები მონაწილეობენ. მამრობითი სქესის წარმომადგენლებში სჭარბობენ 30—39 წლის, ხოლო მდედრობითი სქესის წარმომადგენლებში 40—49 წლის ასაკობრივი ჯგუფების წარმომადგენლები; მამაკაცები ძირითადად მშენებლობასა და ტრანსპორტზე არიან დასაქმებულნი, ქალები სამედიცინო და პედაგოგიურ სფეროში; უმრავლესობა ზოგადი და საშუალო სპეციალური განათლების მქონეა: 79,1% დაოჯახებულია.

თუ გავითვალისწინებთ ქანქარული მიგრაციის მექანიზმს, სტრუქტურას, სოციალურ-დემოგრაფიულ მახასიათებლებს და შევეცდებით უფრო რაციონალური გავხადოთ იგი, მაშინ მიგრაციის ეს ფორმა მეტად დადებითად იმოქმედებს რაიონის სამრეწველო და სასოფლო-სამეურნეო შრომის შეთანაწყობის სასარგებლო ფორმების ჩამოყალიბებაზე.

ყურადღება უნდა მიექცეს ქანქარული მიგრაციის იმ მიმართულებით წარმართვას, რომ სოფლის მეურნეობის საზოგადოებრივი წარმოების თითოეული უჯრედის შრომითი რესურსებით უზრუნველყოფა შეთანაწყობილი იყოს სამრეწველო წარმოების განვითარებასთან, რაც, თავის მხრივ, შრომითი რესურსების განსაზღვრულ კონტინგენტს მოითხოვს.

სოფლის მეურნეობის სამუშაოებისათვის ჯერ კიდევ დამახასიათებელია სეზონურობა, ამიტომ ქანქარულ მიგრაციაში მონაწილე სოფლის მოსახლეობა წლის გარკვეულ დროს აუცილებლად უნდა მონაწილეობდეს სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში. ამ საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება ადმინისტრირებასა და სუბიექტური გადაწყვეტილებების გზით; ასეთ დროს მორალური და მატერიალური დაინტერესება მაქსიმალურად უნდა იქნეს გამოყენებული.

უნდა შეიქმნას რაიონული მნიშვნელობის სასოფლო-სამეურნეო და სამრეწველო საწარმოთა შრომითი რესურსებით უზრუნველყოფის საკოორდინაციო საბჭო, რომელიც ყოველ საჭირო შემთხვევაში მუშახელის კოორდინირებას, რეგულირებას მოახდენს საერთო რაიონული განვითარების ინტერესე-

⁹ Б. С. Х о р е в, Проблемы городов, М., 1971, гл. 317.

ბის შესაბამისად, რაც უწყებრივი დაპირისპირების საფრთხეს აღარ წარმოქმნის.

ქანქარული მიგრაცია, როგორც ურბანიზაციის თანმხლები პროცესი მომავალშიც გაგრძელდება; მოსალოდნელია მისი ინტენსიფიკაცია რაიონში ახალ საშრწველო საწარმოთა ამოქმედებასთან დაკავშირებით. საჭიროა სპეციალური სატრანსპორტო სამსახურის დაწესება ინტენსიური ქანქარული მიგრაციის ზონებში.

მიგრაციის ქანქარული ფორმის სრულყოფა ხელს შეუწყობს სოფლის მოსახლეობის სტაბილიზაციას, სოციალურ-პროფესიული სტრუქტურის თვისობრივ ცვლას, სქესობრივ-ასაკობრივი შემადგენლობის ნორმალიზაციას, რაც მოსახლეობის დემოგრაფიული დაბერების ნეგატიური პროცესის შენელებასაც გამოიწვევს.

რაიონის სოციალური განვითარების თვალსაზრისით საჭიროდ მიგვაჩნია ზოგიერთი მოსახრების წარმოდგენა მიგრაციასთან დაკავშირებით. წითელი წყაროს რაიონის მომავალ (1976—1990 წლები) სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ აქტივინაციასთან დაკავშირებით მოსახლეობის მიგრაციის, კერძოდ, ახალგაზრდობის მიგრაციის მასშტაბები შემცირდება.

რაიონში დღეს არსებული და პერსპექტიული გეგმით გათვალისწინებული ახალი დარგების განვითარების შესაბამისად საჭირო იქნება დაარსდეს საშუალო პროფტექნიკური და საშუალო სპეციალური სასწავლებლები; ამ გზით მომზადებული ახალგაზრდების საგრძნობი ნაწილი მიიღებს შესაძლებლობას რაიონშივე დასაქმდეს მიღებული სპეციალობის მიხედვით. ეს იქნება მიგრაციის რაციონალიზაციის ერთი მნიშვნელოვანი ასპექტი.

რაიონში სოციალურ-პროფესიული დაწინაურების ფართო შესაძლებლობების შექმნა, შრომისა და ცხოვრების პირობების გაუმჯობესება მნიშვნელოვნად შეამცირებს მიგრაციული ქცევის მოსალოდნელ ჰიპერტროფიულ ტენდენციას.

წითელი წყაროს სოციალურ-ეკონომიკური გეგმის შემუშავების დროს დადგა საკითხი გარკვეული რაოდენობით მუშახელის ორგანიზებული შემოყვანის აუცილებლობის შესახებ. ცხადია, შრომითი რესურსების გეგმაზომიერი გადანაწილება, საწარმოო ძალების გაადგილებისა და განვითარების შესაბამისად, კანონზომიერი მოვლენაა, მაგრამ იმიგრაციული ნაკადის რეგიონალური სოციალურ განვითარებაში ჩართვა ფიზიოლოგიური და საწარმოო ადაპტაციის პრობლემების გადაწყვეტას მოითხოვს, რაც არც ისე ადვილია, ამასთან, გარკვეულ ეკონომიურ დანახარჯებსაც ითვალისწინებს. ამიტომ, ასეთ დროს მინიმუმამდე უნდა დაეყვანათ იმიგრანტთა კონტინგენტი. არსებითი ისაა, რომ სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის მონაპოვართა რეალიზაცია უნდა ითვალისწინებდეს ცოცხალი ძალის მინიმალურ გამოყენებას.

საქართველო ქვესისტემებისაგან შემდგარ ერთიან სისტემურ ორგანიზმს წარმოადგენს. წითელი წყაროს რაიონი ერთ-ერთი ასეთი ქვესისტემაა. ყველა ქვესისტემის ფუნქციონირება ბუნებრივ ურთიერთ სოციალურ-ეკონომიკურ კავშირში იმყოფება, სხვაგვარად ერთიანი სისტემა ფიქტია იქნებოდა. თუ ჩვენ მოსახლეობა ერთი რაიონიდან მივიზიდეთ მეორეში იმის გაუთვალისწინებლად თუ რას გამოიწვევს ეს ემიგრაციის გარემოში, ეს, ცხადია, რესპუბლიკაზე, როგორც მთლიან სისტემაზე, უარყოფითად იმოქმედებს.

ამგვარად, როცა ჩვენ ერთი რაიონის განვითარებისათვის კომპლექსურ გეგმას ვადგენთ, მხედველობაში უნდა გვქონდეს საერთოდ ქვესისტემათა აქტივიზაციისა და განვითარების პრობლემები.

მაგალითად, აქამდე საქართველოს მთა შრომითი რესურსების წყაროს წარმოადგენდა. დღეს მთასაც გაუჭირდა, მთასაც სჭირდება აქტივიზაცია.

ჩვენ უნდა შევიმუშაოთ მიგრაციული კონცეფცია ერთიანი რესპუბლიკური სისტემისათვის და არა ერთი რეგიონისათვის, რადგან ასეთ დროს თუ ერთი რეგიონიდან მეორეში გადავიყვანთ მოსახლეობას, გარკვეული დროის შემდეგ, ალბათ, იმ გარემოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების გეგმის შედგენის საკითხი დადგება და შრომითი რესურსების დეფიციტი იქაც იჩენს თავს.

სოციალური განვითარების რეგიონალური გეგმების შედგენა ახალი დროის უპირველესი ობიექტური მოთხოვნილებაა. სხვაგვარად ჩვენ ვერავითარ ნამდვილ განვითარებას ვერ მივაღწევთ.

А. КАЦАДЗЕ

РЕГИОНАЛЬНОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ ДЕМОГРАФИИ

Резюме

Составление региональных планов социального развития — объективное требование нового времени. Генеральный секретарь Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза Л. И. Брежнев на XXV съезде КПСС четко и ясно указал на необходимость работ в этом направлении.

Перспективное планирование регионального развития подразумевает наряду с другими изучение особенностей социально-демографических процессов; это в частности касается социального механизма и тенденции изучения естественного и механического движения населения.

Новое руководство Компартии Грузии решительно поставило вопрос о марксистско-ленинском научном обосновании систем управления. В связи с этим было вынесено решение о составлении перспективного плана социально-экономического развития Цителикаройского района Грузинской ССР на 1976—1990 годы.

Конкретно социологическое исследование рождаемости показало постепенное нивелирование репродуктивного поведения различных этнических групп района. Выявлены социально-экономические и социально-психические факторы, сдерживающие естественный прирост населения.

Региональное миграционное поведение населения района определяется, с одной стороны, степенью интенсивности действия этнических традиций и — с другой стороны — современным уровнем и особенностями его социально-экономического и культурного развития.

Быстрые темпы развития крупных индустриально-культурных центров вблизи района и, наоборот, более медленное социально-культурное развитие сельских поселений содействуют возникновению стимулов миграции сельского населения.

Социально-экономическое развитие района, предусмотренное перспективным планом, наряду с качественными изменениями трудовых ресурсов и их отраслевым перераспределением потребует дополнительных трудовых ресурсов извне. Закрепление прибывшей рабочей силы потребует немедленного и быстрого подъема на современный уровень культурно-бытовых и торгово-коммунальных служб.

Повышение урбанистического потенциала районного центра расширит маятниковую миграцию сельского населения, включив его в сферу индустриального труда.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კონკრეტულ-სოციალურ კვლევა-ძიებათა განყოფილებამ.

თელავის ეკონომიკური განვითარება რეზორმისუხმდგომ ხანაში

1801 წელს ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებისა და მისი რუსეთთან შეერთების შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოს ცხოვრებაში ახალი ხანა დაიწყო.

მშვიდობიანობის დამყარების შემდეგ ქალაქ თელავში გამოცოცხლდა ვაჭრობა და ხელოსნური წარმოება, გადიდდა ქალაქის ტერიტორია, რამდენადმე გაიზარდა მოსახლეობა.

XIX ს-ის 20—30-იან წლებში უფრო შესამჩნევი გახდა თელავის ეკონომიკური განვითარება და საერთოდ საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა. შეიცვალა მოსახლეობის სოციალური შემადგენლობა, მისი საქმიანობის ხასიათი, კულტურა, განათლება და ქალაქის გარეგანი სახე. ამ დროისათვის თელავში გამართული იყო 40-ზე მეტი ხელოსნური საწარმო, მათ შორის საზეინკლო, სამღებრო, სამკედლო, საღურგლო, სამკერვალო, სადალაქო, ფეხსაცმლების შემკეთებელი და სხვ. აღნიშნული სახელოსნოები განლაგებული იყო ზემო და ქვემო ბაზრების ტერიტორიაზე.

ზემო ბაზრის ქუჩის გასწვრივ მოთავსებული იყო მეჩექმეებისა და მექუდეების, ბაბბის, მატყლისა და აბრეშუმის ქსოვილების, ქაბრების, უნაგორების, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარის, ყაითნების, ჩახსაკრავებისა და მთელი რიგი სხვა საგნების დამამზადებელი სახელოსნოები.

1845 წელს თელავში არსებობდა 50-ზე მეტი ხელოსნური საწარმო. მათში მუშაობდა 231 ხელოსანი და შეგირიდი¹. ამ ცნობის მიხედვით, თითოეულ სახელოსნოში საქმიანობდა 4—5 მუშა. სახელოსნოების მიერ გამოშვებული ყოველწლიური პროდუქციის ღირებულება 52 257 მანეთს შეადგენდა².

1855—1860 წწ. თელავი გადაიქცა ხელოსნური წარმოების მნიშვნელოვან ცენტრად. თბილისისა და ახალციხის შემდეგ წარმოების ამ დარგში მას მესამე ადგილი ეკავა აღმოსავლეთ საქართველოში. ამ დროს აქ არსებობდა 75-ზე მეტი სხვადასხვა დარგის სახელოსნო. შედარებით მსხვილი იყო მეუნაგირეთა, ფეხსაცმლის შემკეთებელი, მღებავთა, საღურგლო და ოქრომჭედლების საწარმოები. თითოეულ მათგანში დასაქმებული იყო 6—8 ხელოსანი ოსტატი და 2—4 შეგირიდი. ამ სახელოსნოების პროდუქციის მნიშვნელოვანი რაოდენობის რეალიზაცია წარმოებდა ადგილობრივ ბაზარზე, ნაწილი კი გასაყიდად იგზავნებოდა თელავის მაზრის სოფლებში.

1865 წლის ცნობით, თელავში მუშაობდა 241 ხელოსანი. აქედან მღებავი — 10, ხურო — 10, ღურგალი — 10, მელუმელე — 4, კალატოზი — 6, მეპურე და მეფუნთუშე — 25, ხაბაზი — 20, მკედელი — 18, მკალავი — 19, მესპილენძე — 5, მესათე — 3, ვერცხლის მკედელი — 4, დალაქი — 24, მეთუნუქე —

¹ ე. ხოშტარია, მრეწველობის განვითარება და მუშათა კლასის ჩამოყალიბება XIX საუკუნის საქართველოში, თბ., 1966. გვ. 80.

² იქვე.

33, თოფ-იარაღის ხელოსანი 8 კაცი და სხვ³. აღნიშნული მონაცემების მიხედვით, ხელოსნების რიცხვი მნიშვნელოვნადაა გაზარდილი 60-იანი წლების პირველ ნახევარში. ხელოსნებს შორის სჭარბობდნენ მეფუთუშეები, მჭედლები, მკალავეები და მეთუნეუქეები, თოფ-იარაღის ოსტატები. მათვე ჰყავდათ ყველაზე მეტი ქარგლები და შეგიარდები.

ამავე ხანებში თელავში კარგად იყო განვითარებული აგრეთვე აბრეშუმის ძაფით ქსოვილების ქარგვაც. მქარგველები ნაირ-ნაირი ფერის ძაფებით ამკობდნენ ქალებისა და ბავშვების ჩასაცმელს, ფარდებს, ხელთათმანებს, წინდებს, პაიჭებს, ქისებს და სხვა საგნებს. აღნიშნული ნაკეთობანი შესრულების მაღალი ოსტატობით გამოირჩეოდა. მათი რეალიზაცია ხდებოდა როგორც ადგილობრივ ბაზარზე, ისე კახეთის სხვადასხვა საბაზრო ადგილებში.

რეფორმის შემდგომ პერიოდში საქართველოს ეკონომიკურ ცხოვრებაში დაიწყო ახალი, კაპიტალისტური ხანა. თბილისში, ბათუმში, აგრეთვე სხვა ქალაქებში ვითარდებოდა მრეწველობა და ვაჭრობა, ყალიბდებოდა სამრეწველო პროლეტარიატი, წარმოიშვა ბევრი ახალი ქალაქი და სავაჭრო-ეკონომიკური დაბა. მაგრამ თელავი, როგორც ქვეყნის განაპირა ქალაქი, ხელოსნური წარმოების ცენტრად რჩებოდა.

საქართველოს ქალაქებთან (თბილისი, გორი, ახალციხე, ქუთაისი) ერთად თელავშიც ძველი დროიდან არსებობდა ვაჭარ-ხელოსანთა კორპორაციული გაერთიანება — ამხანაგობა, ამქარი. 1868—1870 წლებში თელავში არსებობდა 35 ამქარი. მათში გაერთიანებული იყვნენ შემდეგი ხელოსნები: ღურგალი — 30. მღებავი — 8, ფეხსაცმლისა და უნაგირების შემკეთებელი — 19, მქეჟდე — 9, აზიური ტანსაცმლის მკერავი — 7, მჭედელი — 15 და მთელი რიგ სხვა ხელობის ოსტატები.

თელავში ამქრული ორგანიზაცია წარმოდგენილი იყო მთელი თავისი იერარქიით — უსტაბაში, ოსტატი, ქარგალი, შეგიარდი. მტკიცედ იყო რეგლამენტირებული ამქრის თითოეული წევრის უფლება-მოვალეობა და საქმიანობა⁴. მაგრამ ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარების შედეგად, 1880 წლის დამდეგს დღის წესრიგში დადგა ფეოდალური ეპოქის ამ ინსტიტუტის დაშლის საკითხი⁵. მაგრამ სამაგიეროდ მნიშვნელოვნად გაიზარდა ხელოსნური საწარმოების რაოდენობა. 1888 წლის გენერალური აღწერის ჟურნალში მოთავსებულ მასალებში დაცული ცნობებით, თელავში არსებობდა 195 ხელოსნური საწარმო⁶. აქედან 165 სახელოსნოში თითოეულში მუშაობდა 1—2 მუშა, ხოლო დანარჩენ 30 სახელოსნოში სამ-სამი მუშა შრომობდა.

თელავში კარგად იყო განვითარებული ტყავისა და აბრეშუმის წარმოება. 1890 წელს ქალაქსა და მის გარეუბნებში გამართული იყო 12 დაბახანა. აქ დამუშავებული ტყავის ნახევარი ხმარდებოდა ადგილობრივ და თელავის მაზრის მოსახლეობას, დანარჩენი სარეალიზაციოდ კახეთისა და საინგილოს რაიონებში გაჰქონდათ. ასე მაგალითად, 1896 წელს თელავის დაბახანებში დამუშავებული 65 ფუთი ტყავი ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანის რაიონებში გაუტანიათ⁷.

³ პ. გ. უ. გ. შ. ე. ლ. ი. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX — XX სს., ტ. 5, თბ., 1965, ვვ. 119 — 120.

⁴ ნ. ა. ბ. ე. ს. ა. ქ. ლ. ბ. ე. რ. ი. ა. შ. ე. ლ. ი. თელავის მშრომელთა ყოფისა და კულტურის ზოგადი საკითხი, „ეთნოგრაფიული კრებული“, თბ., 1965, გვ. 9.

⁵ იქვე.

⁶ ე. ს. ო. შ. ტ. ა. რ. ი. ა. დასახ. ნაშრომი, გვ. 90.

⁷ „ივერია“, 1891, № 4.

ამავე ხანებში თელავში განვითარებული იყო აგრეთვე თიხის ჭურჭლის დამზადება, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარის, ეტლებისა და დილიჟნების დამზადება და შეკეთება. 1890—1892 წლებში თელავში არსებობდა მედილიყნეთა აზხანაგობა, რომელშიც გაერთიანებული იყო 30-ზე მეტი ხელოსანი ოსტატო. მათ მიერ დამზადებული და შეკეთებული დილიჟნები თელავისა და სილნალის რაიონების სოფლებს ემსახურებოდა⁸.

XIX ს-ის 90-იან წლებში თელავში არსებობდა საღურგლო სახელოსნო, რომელშიც ირიცხებოდა 60—65 მუშა. ისინი აშენებდნენ სახელმწიფო დაწესებულებების შენობებს, მოსახლეობისათვის საცხოვრებელ სახლებს და დამხმარე ნაგებობებს. 1891 წელს ღურგლებმა ქალაქ თელავში ააგეს ტყავის გადამამუშავებელი ორი დაბახანა, ფეხსაცმლის ერთი სამკერვალო, შეკეთდა რამდენიმე საცხოვრებელი სახლი და სხვ⁹.

XIX ს-ის 80-იანი წლების დამდეგიდან თელავში გაიშალა აგურის საცხოვრებელი სახლებისა და სავაჭროების ფართო მშენებლობა. ამ გარემოებამ გაზარდა მოთხოვნილება აგურ-კრამიტზე. 1882 წელს ზემო ბაზრის მიდამოებში საექსპლუატაციოდ გადაეცა აგურ-კრამიტის საწარმო, რომელშიც ერთდროულად მუშაობდა 8—10 მუშა და 2—3 შეგირდი. საწარმო ყოველ წელიწადს უშვებდა 350 000—400 000 ცალ აგურს და ამდენსავე ცალ კრამიტს. ამავე ხანებში თელავის ჩრდილოეთით, სოფელ კურდღელაურში ამუშავდა აგურის ოთხი საწარმო. თითოეულ მათგანში მუშაობდა 3—4 კაცი და 1—2 დამხმარე მუშა. ოთხივე საარეწო ყოველწლიურად უშვებდა 300 000—350 000 ცალ აგურს. ამასთან ერთად, 80-იანი წლების პირველ ნახევარში თელავის აღმოსავლეთით, სოფელ შალაურში ექსპლუატაციაში შევიდა აგურისა და კრამიტის დამამზადებელი ორი საწარმო. თითოეულში დასაქმებული იყო ოთხი-ხუთი მუშა და ორი-სამი შეგირდი. ორივე საწარმო ყოველწლიურად უშვებდა 300 000—325 000 ცალ აგურსა და კრამიტს. გამოშვებული პროდუქცია ხმარდებოდა ქალაქის საზოგადოებრივი ნაგებობებისა და კერძო მობინადრეთა საცხოვრებელი ბინების მშენებლობას, ნაწილი კი მახლობელ სოფლებში გაჰქონდათ¹⁰.

1892 წელს თელავში არსებობდა 34 „ფაბრიკა-ქარხანა“¹¹, მაგრამ მათი უმრავლესობა იყო წვრილი კუსტარული საწარმო. ზოგიერთ მათგანში, როგორც მაგალითად, ტყავის დამამუშავებელ ქარხანაში, პროდუქციის დამუშავება ხდებოდა ორთქლის მანქანით. უფრო გვიან, 1894—1896 წლებში თელავსა და მის მიდამოებში არსებულ აგურის ორ ქარხანაში დაინერგა მანქანური შრომა, ამოქმედდა ორთქლით მომუშავე ხუთი დაზგა¹².

ნიკო სამადაშვილის (87 წლის) თქმით, ზემო და ქვემო ბაზრების ქუჩების გასწვრივ 1900 წლის დამდეგს ააგეს 10-მდე სახელოსნო, მათ შორის ცხენების აჯახულობათა, მატყლის მპენტავთა, მესაათეთთა, მექვამეთა, მეყუთეთა და მეთუნეუქეთა საწარმოები. ამავე ხანებში ბატონის ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ახლანდელი მახარაძის ქუჩის მიდამოებში ააგეს რამდენიმე ერთსართულიანი ქვის შენობა, რომლებშიც მოთავსდნენ აზიური ტანსაცმლის მკერავები, მექალამნეები, მეწაღეები, ხარაზები, დალაქები, მჭედლები, ზეინკლე-

⁸ „ივერია“, 1892, № 156.

⁹ იქვე, 1892, № 138.

¹⁰ იქვე, 1954, № 137.

¹¹ საქართველოს სსრ საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფ. 17, საქ. № 877, ფურც. 30.

¹² იქვე, ფურც. 32.

ბი და სხვა სპეციალობის ხელოსნები. თითოეულ საწარმოში მუშაობდა სამი-ოთხი მუშა და ერთი-ორი შეგირდი. ხსენებულ საწარმოებში დამზადებულ ნაკეთობათა ნახევარზე მეტი ხმარდებოდა თელავისა და მისი მახლობელი სოფლების მოსახლეობას დანარჩენი კახეთის რაიონებში და მის ფარგლებს გარეთ გაჰქონდათ¹³.

თელავში კარგად იყო განვითარებული, აგრეთვე, შალეულისა და აბრეშუმის ქსოვა. აქ 80—90-იან წლებში 80-ზე მეტ ოჯახში გამართული იყო ხელით საქსოვი დაზგა. მათი საშუალებით მატყლისა და აბრეშუმის ძაფისაგან ქალები ამზადებდნენ ფერად-ფერად ქსოვილებს. ყოველწლიურად მზადდებოდა 2 500—3 000 არშინი მატყლისა და აბრეშუმის ქსოვილი. ამასთან ერთად ხელით საქსოვი დაზგებით ამზადებდნენ ქამრებს, ხელთათმანებს, წინდებს და სხვა საგნებს¹⁴. აღნიშნული საქონლის რეალიზაცია წარმოებდა ადგილობრივ ბაზარზე, აგრეთვე კახეთის რაიონების სავაჭრო პუნქტებში.

XIX ს-ის 80-იანი წლების დამლევდიან რაიონებში ფართოდ გავრცელდა მეაბრეშუმეობა. ბევრ სოფელში ყოველწლიურად დიდი რაოდენობით მზადდებოდა აბრეშუმის პარკი, რამაც ხელი შეუწყო იმ გარემოებას, რომ თბილისისა და ქუთაისის მსგავსად კახეთის ტერიტორიაზე ამუშავებულიყო აბრეშუმის ძაფსახვევი ფაბრიკა, რომელიც იმუშავებდა ადგილობრივი ნედლეულით. ასეთი საწარმო 1900 წლის დამდეგს ქალაქ თელავში დააარსა კაპიტალისტმა მ. ანანიევმა. ეს იყო პირველი კაპიტალისტური სამრეწველო საწარმო კახეთში. ექსპლუატაციაში შესვლისას ფაბრიკაში მუშაობდა 46 მუშა, ხოლო წლის ბოლოს ირიცხებოდა 65 მუშა. წლის პირველ ნახევარში საწარმოს მიერ გამოშვებულმა პროდუქციამ შეადგინა 26 000 მანეთი¹⁵. წლის მეორე ნახევარს დასასრულს გამოშვებული პროდუქციის ღირებულება უდრიდა 33 000 მანეთს¹⁶. ამუშავებისთანავე ფაბრიკაში დაიდგა ორთქლის ერთი ქვაბი. ხოლო მომდევნო წელს დამატებით დაიდგა კიდევ ორი ქვაბი¹⁷.

ანანიევის საწარმოს გარდა, 1900 წელს თელავში ამუშავდა აგრეთვე ძმები სორიეეების აბრეშუმის საქსოვი ფაბრიკა. ეს იყო კაპიტალისტური ტიპის მეორე საწარმო კახეთში. ექსპლუატაციაში შესვლის პირველ წელს ამ საწარმოში 51 მუშა ირიცხებოდა. იმავე წელს ფაბრიკამ გამოუშვა 20 000 მანეთის ღირებულების პროდუქცია¹⁸. ორივე ფაბრიკის ნაწარმი სისტემატურად იგზავნებოდა როგორც კახეთის რაიონებში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც, კერძოდ, ზაქათალის ოლქში, ელიზავეტპოლისა და ერევნის გუბერნიებში.

XIX ს-ის 80—90-იან წლებში თელავში არსებობდა ხე-ტყის სახერხი ორი ქარხანა, 6-8 მუშით და 3-4 შეგირდით, და არცის სახდელი ერთი ქარხანა 4—5 მუშით. მაგრამ ხსენებული ქარხნები ფაქტიურად იყო ხელოსნური საარეწები და არა სამრეწველო საწარმოები. მათ მიერ გამოშვებული პროდუქცია მოიხმარებოდა თელავსა და მის მიკროუბნებში.

თბილისის გუბერნიაში შემავალ ქალაქებს შორის თელავი მნიშვნელოვანია სავაჭრო ქალაქი იყო. აქ ვაჭრობა-აღებშიცემობის განვითარებას პირველ რიგ-

¹³ აღნიშნული ცნობა ჩაწერილია 1966 წლის ივნისში თელავის პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრის დოცენტის ა. სპარსიაშვილის მიერ.

¹⁴ „კვალი“, 1897, № 75.

¹⁵ С. Гулишамбаров, Обзор фабрик и заводов Тифлисской губернии, Тифлис, 1898, გვ. 3.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ სსიკ, თ. 23, საქ. 738, ფურც. 70.

¹⁸ ე. ხოშტარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 157.

ში ხელი შეუწყო მისმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ, ძველი და ახალი სამი-მოსვლო გზების კეთილმოწყობამ. თელავიდან ოთხ სხვადასხვა მხარეს მიემართებოდა სავაჭრო გზები. ასე მაგალითად, გზის მთავარი მაგისტრალი თელავის ჩრდილო-დასავლეთით, ცივგომბორის ქედზე გადავლით მიიმართებოდა თბილისში. გზის ამ მაგისტრალის განშტოებებით თელავი ეკონომიურად უკავშირდებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს და მის ფარგლებს გარეთ მდებარე ქალაქებსა და სავაჭრო-ეკონომიკურ დაბებს (კასპი, გორი, სურამი, ახალციხე, ელიზავეტოპოლი, ერევანი და სხვ.).

თბილისიდან მიმავალი გზის მთავარი მაგისტრალი ცივგომბორის ქედზე გადავლით თელავიდან მიდიოდა აღმოსავლეთით. იგი დღევანდელი წნორის, ლაგოდეხისა და საინგილოს ტერიტორიაზე გავლით მიემართებოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ აზერბაიჯანსა, დაღესტანსა და კასპიის ზღვის ნაპირას მდებარე პროვინციებში. ამასთან ერთად 1877—1881 წლებში თელავიდან საურმე გზები გაიყვანეს თუშეთში, ფშავ-ხევსურეთსა და გარეკახეთის სოფლებში. ამავე ხანებში კაპიტალურად შეკეთდა თელავ-გურჯაანის გზა. ამ გზით თელავისა და მისი მაზრის სოფლები დაუკავშირდა სიღნაღის მაზრის სოფლებს. ალაზნის მარცხენა მხარის მცხოვრებლების თელავთან დაკავშირების მიზნით 80-იან წლებში მდინარეზე ხიდი აიგო სოფელ კურდღელაურთან.

აღნიშნული გზებით შიდა და გარეკახეთის, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისა და ჩრდილო-დასავლეთის აზერბაიჯანის მოსახლეობა დაკავშირებული იყო თელავის ბაზართან. სოფლის მოსახლეობას ბაზარში სარეალ-ზაფხუდ ჩამოჰქონდა ხორბალი, მზესუმზირა, მეცხოველეობის პროდუქტები. ღვინო, არაყი, ტყავეული, ბეწვეული, ოჯახში დამზადებული საგნები (ნაბდები, შინდები, ქუდები, აბრეშუმისა და მატყლის ქსოვილი). აღნიშნული საგნების ნყიდველები იყვნენ უმთავრესად თბილისიდან, ელიზავეტოპოლიდან, ერევნიდან, ევლახიდან, ნუხიდან ჩამოსული ვაჭრები. 80-იანი წლების დამდეგიდან მნიშვნელოვნად გადიდდა სამრეწველო და სასურსათო საქონლის შემოტანა. თბილისიდან თელავში სისტემატურად შემოდიოდა ლაიფციგიდან, ვარშავიდან და სამხრეთ რუსეთის ქალაქებიდან შემოტანილი ფართელული და პირველი მოთხოვნილების საგნები. აღნიშნული საქონლის გარკვეული ნაწილი თელავიდან მიდიოდა კახეთისა და საინგილოს სავაჭრო-ეკონომიკურ დაბებში (წნორი, სიღნაღი, წითელი წყარო, ზაქათალა, კახი და სხვ.) ამავე ხანებში სამოთხვრე გაიზარდა შემოტანილი საქონლის რაოდენობა, ხოლო გატანა — ხუთჯერ. როგორც ვხედავთ, სწრაფად განვითარდა საქონელმომოქცევა, ვაჭრობა. რომლებიც „წარმოადგენდნენ კაპიტალის წარმოშობის ისტორიულ წინამძღვრებს“¹⁹. მნიშვნელოვნად გაიზარდა სოფლის მეურნეობის წარმოების საქონლიანობაც.

აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში (ახალციხე, გორი, სიღნაღი და სხვ.) საერთოდ, და კერძოდ თელავში, სისტემატური ხასიათი მიიღო სასაქონლო მიმოქცევამ. 1881—1890 წლებში და მომდევნო ხანებში ადგილობრივ ბაზარზე ყოველდღიური ვაჭრობის მთავარი საგნები იყო მარცვლეული (პური, ქერი, ნაწილობრივ სიმინდი), მესაქონლეობის პროდუქტები (ყველი, კარაქი, ერბო), შინამრეწველური ნაწარმიდან — მატყლის, აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილები და სხვა საქონელი. აღნიშნულ საქონელს უმთავრესად ყიდუ-

¹⁹ კ. მარქსი, კაპიტალი, I, 1954, გვ. 188.

ლობდნენ თბილისიდან, ახალციხიდან, ელიზავეტოპოლიდან და სხვა ქალაქებიდან ჩამოსული ვაჭარი გადაწყიდევლები.

ცნობილია, რომ რეფორმის შემდგომ ხანაში საქართველო-ამიერკავკასიის საბურთალოს-ეკონომიკური ცხოვრების განვითარებაში ახალი ხანა დაიწყო. კაპიტალისტური სასაქონლო მეურნეობის განვითარებამ დააჩქარა საგარეო და საშინაო ვაჭრობის ზრდა. ამ პროცესის განუხრელ აღმავლობას ხელი შეუწყო რუსეთის კაპიტალიზმის შემოჭრამ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. ე. ი. ლენინი წერს: „რუსეთის კაპიტალიზმი კავკასიას ითრევდა საქონლის მსოფლიო ბრუნვაში, ანიველირებდა მის ადგილობრივ თავისებურებებს — ძველებური პატრიარქალური კარჩაკეტილობის ნაშთს, ჰქმნიდა ბაზარს თავისი ფაბრიკებისათვის“²⁰. ეს მდგომარეობა საქართველოს სხვა ქალაქებთან ერთად შეეხო ქალაქ თელავსაც. აქ 80-იანი წლების დამდეგიდან შემოზიდულ იქნა უამრავი რუსული საქონელი, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი. თელავიდან თბილისში რუსეთში გასატანად გაზიდულ იქნა მარცვლეული, აბრეშუმის პარკი, ბამბა, ტყავეული, ბეწვეული, ღვინო, არაყი და მესაქონლეობის პროდუქტები. რუსეთიდან და უცხოეთიდან შემოტანილი საქონლის 55—60%-ის რეალიზაცია წარმოებდა თელავის სავაჭრო მაღაზიებში, წერტებსა და ბაზრის ტერიტორიაზე არსებულ ფარდულებში. საქონლის დანარჩენი ნაწილი სარეალიზაციოდ იგზავნებოდა კახეთისა და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის სავაჭრო-ეკონომიკურ დაბებში (წნორი, ლაგოდეხი, ზაქათალა, ნუხა, შუშა, ევლახი და სხვა).

როგორც აღვნიშნეთ, ცივგომბორის ქედით თბილისში მიმავალ გზას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საგარეო ვაჭრობის განვითარებისათვის. ამ გზით თელავი ეკონომიკურად დაკავშირებული იყო საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ მდებარე ქალაქებსა და სავაჭრო-ეკონომიკურ დაბებთან. გზის ზედამხედველის ი. ზ. ანდრონიკაშვილის ინიციატივით, 80-იან წლებში ეს გზა შეაკეთეს²¹. მის მაგისტრალზე თბილისიდან თელავამდე რეგულარულად დადიოდნენ ეტლები, ოთხთვალეები და სხვა სახის ტრანსპორტი. ხსენებული გზით თელავიდან თბილისში გაჰქონდათ ღვინო, აბრეშუმის პარკი, ხორბალი, ტყავი, ბეწვეული, მატყლი და ხელოსნური ნაკეთობანი. თელავში ჩამოჰქონდათ სამხრეთ რუსეთის სამრეწველო ცენტრებსა და თბილისის ფაბრიკა-ქარხნებში დამზადებული ბამბისა და აბრეშუმის ქსოვილი, ჩითი, ტილო, შალეული, ტანსაცმელი, საგალანტერიო და საბაყლო საქონელი და სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი.

1890—1893 წლებში ქალაქ თელავში აიგო კახური ღვინოების მიმღები ათამდე საწყობი. აღნიშნულ საწყობებში საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, რუსეთსა და უცხოეთში გასატანად ყოველწლიურად შემოდიოდა 555 000—560 000 ვედრო ღვინო. აქედან კახელ მელვინეებს დიდძალი ღვინო გაჰქონდათ თბილისში, ხოლო თბილისიდან რკინიგზით იგზავნებოდა რუსეთში. „ამ ღვინოების შედარებით მსხვილი მომხმარებელი იყო მოსკოვი, პეტერბურგი, ვარშავა, ოდესა, ხარკოვი, ნოვოროსიისკი, კიევი, რიგა, სევასტოპოლი, ქერჩი, კურსკი, ტულა, მარიუპოლი, როსტოვი, ორიოლი და სხვ.“²². ამასთან ერთად, თელა-

²⁰ ე. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 704.

²¹ „ივერია“, 1897, გვ. 94.

²² ს. სოსელია, საქართველოს სსრ ღვინის მრეწველობის ეკონომიკის საკითხები, თბ., 1963, გვ. 21.

ვიდან კახური ღვინოები იგზავნებოდა უცხოეთის ქვეყნების ბაზრებში²³. თელავიდან და საერთოდ კახეთიდან საქართველოს ტერიტორიის გარეთ ყოველწლიურად იგზავნებოდა 300—350 ათასი ვედრო ღვინო, რაც ღვინის მთელი წარმოების 3,5—4,5%-ს და მწარმოებელთა მიერ გაყიდული ღვინის 7—9%-ს შეადგენდა²⁴. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ რკინიგზის უქონლობა აფერხებდა ღვინის გატანას თელავიდან თბილისამდე, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, კახელი მელვინეები მაინც ახერხებდნენ ურმებითა და ფურგონებით დიდი რაოდენობით გაეტანათ ღვინო თბილისში, რუსეთსა და უცხოეთში სარეალიზაციოდ.

კახელ მევენახეთა აზრით, ღვინის მოხმარების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ბაზარი უნდა ყოფილიყო რუსეთი. ამიტომ ვაჭარ-მრეწველები კატეგორიულად მოითხოვდნენ თბილისიდან თელავამდე რკინიგზის გაყვანას²⁵; ამის შესახებ გაზეთ „ვუთნის დედის“ კორესპონდენტი წერდა: „ჩვენი უპირველესი და ბუნებითი მუშტარი უნდა იყოს რუსეთი, აქეთ მხრივ რომ გზა გაეხსნას საქართველოს ღვინოებსა. არამც თუ ახლანდელი სიუხვე მოსავლისა, ამისგან წარმომდგარი დაბრკოლება განქარდება და გადაიქცევა გამორჩომის წყაროდ. ერთი ათად, რომ კიდევ გამრავლდეს გამოსავალი, მაშინაც არ მოაკლდება მუშტარი“²⁶. მართალია, კახეთში რკინიგზის გაყვანას დააგვიანდა საკმაო ხანი, მაგრამ თელავიდან რუსეთსა და უცხოეთის ქვეყნებში ღვინის გატანა თანდათან იზრდებოდა.

ამრიგად, როგორც ამ მცირე მონაცემებიდან ჩანს, თელავის საგარეო ვაჭრობის ერთ-ერთ ძირითად საგანს ღვინო შეადგენდა.

XIX ს-ის 80-იან წლებში საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა მსხვილ ქალაქებთან (თბილისი, ბაქო, ერევანი, ქუთაისი, ელიზავეტოპოლი, გორი და სხვ.) ერთად თელავი მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი იყო. ამავე ხანებში აქ არსებობდა 70-ზე მეტი დიდი და პატარა სავაჭრო. მათ შორის 25-ზე მეტი იყო ფართლელის, ტანსაცმლისა და ფეხსაცმლის მალაზია. დანარჩენ სავაჭროებში იყიდებოდა სასურსათო და პირველი მოხმარების საქონელი. ამ დროს თელაველ ვაჭრებს საქონელი ჩამოჰქონდათ ლაიფციგიდან, ვარშაიდან, ფეოდოსიიდან, ნიჟეგოროდიდან. ყველაზე ცნობილი ვაჭრები იყვნენ თ. ვახვახიშვილი, თ. ჭავჭავაძე, ი. ვეზიროვი, ა. ლეონიძე, ბ. ვერმიშევი, ი. ზარაფიშვილი და სხვები²⁷. თითოეულ მათგანს თელავში გამართული ჰქონდა ფართლელის ორისამი და საბაყლო საქონლის ერთი-ორი მალაზია. ამ მალაზიებს განყოფილებები ჰქონდათ სიღნაღში, ლაგოდეხში, წნორში, ველისციხეში და კახეთის სხვა ეკონომიკურ დაბებში.

თელაველ ვაჭრებს ნიჟეგოროდის ბაზარზე გაჰქონდათ ღვინო, დამუშავებული ტყავი, ბეწვეული და სხვა საგნები. იქიდან თელავში ჩამოჰქონდათ ფართლელის, შეკერილი ტანსაცმელი, ფეხსაცმელი და სხვა საქონელი²⁸. 1892 წელს ნიჟეგოროდიდან და ოდესიდან 380 ათასი მანეთის ქსოვილები, ტანსაცმელი, ფეხსაცმელი და პირველი მოთხოვნილების საგნები ჩამოუტანიათ თელავში²⁹.

²³ „კვალი“, 1897. № 49.

²⁴ იქვე, № 56.

²⁵ ვ. ჩ ა გ ე ლ ი ვ ი ლ ი. საქართველოს მევენახეობის განვითარების მოკლე ეკონომიკური მიმოხილვა. თბ., 1960. გვ. 23.

²⁶ „ვუთნის დედა“. 1863. გვ. 8.

²⁷ „ივერია“, 1895, № 239, გვ. 9.

²⁸ იქვე, № 297.

²⁹ იქვე, № 94.

XIX ს-ის 80-იანი წლების მეორე ნახევარში თელავში ახალი სავაჭროები ჩნდება, როგორცაა, მაგალითად, ტყავის, ჭურჭლეულის, ხე-ტყის, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარის, ბამბისა და აბრეშუმის ქსოვილების დუქნები. თითოეული სავაჭროს წლიური ბრუნვა 5—6 ათას მანეთს შეადგენდა. ამ დროისათვის მეორე ვილდის ვაჭართა რიცხვი 60 კაცით გაიზარდა³⁰.

დ. ასლანოვის თქმით, 1900 წლის დამდეგს თელავში არსებობდა ფართლელის, ტანსაცმლის, ფეხსაცმლის, საბაყლო საქონლისა და პირველი მოთხოვნილების საგნების 80-მდე დუქანი, ფარდული და სავაჭრო წერტი. დუქნები განლაგებული იყო მთავარი ქუჩის ორსავე მხარეს ბატონის ციხიდან მდინარე მაწანწარამდე. ფარდულები და წერტები ჩამწკრივებული იყო — ზემო ბაზრისა და ნადიკვარის ჩრდილო-დასავლეთის მისასვლელზე. გარდა ამისა, ამავე ხანებში თელავში მოქმედებდა 10-მდე სამიკიტნო და რამდენიმე საჩაიე. ფართლელის ვაჭრობით ცნობილი იყვნენ გ. კურდღელაშვილი, ი. გაბულოვი, ნ. მაციოვი, ა. ფესკიაშვილი და სხვები. მათ საქონელი მოჰქონდათ ოდესიდან, ნიქეგოროდიდან, ნიკოლავეიდან, თბილისიდან, ერევნიდან და სხვა ქალაქებიდან. საბაყლო საქონლით ვაჭრობდნენ არტემა აბულოვი, გიორგი თარხანოვი, მიხა სოსოევი და სხვები. წვრილმან ვაჭრობას მისდევდნენ გლახო ბეჟანოვი, სანდრო ტერასაკაშვილი და სხვები. სამიკიტნოები ჰქონდათ გამართული სანდრო ნაოჭოვს, კოტე ახალქალაქოვს, გიორგი თარხანოვს და სხვებს. ღვინის ორისამი დიდი საწყობის მეპატრონეები იყვნენ გრიგოლ ფიფინოვი და გიორგი თარხანოვი. ისინი ღვინოებს იძენდნენ კახეთის რაიონებში და სარეალიზაციოდ გაჰქონდათ სამხრეთ რუსეთში.

პარასკეობით და კვირაობით თელავში იმართებოდა დიდი ბაზრობა. აქ თელავის მაზრისა და ფშავ-ხევსურეთის სოფლებიდან ჩამოსული მყიდველები იძენდნენ უცხოეთიდან და რუსეთიდან ჩამოტანილ პირველი მოთხოვნილების საგნებს. ბაზარზე შიდა კახეთის და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მცხოვრებლებს გასაყიდად მოჰქონდათ სოფლის მეურნეობის პროდუქტები (ღვინო, ხორბალი, მატყლი, ყველი, ერბო, ტყავი, ბეწვეული და სხვ.). მოყვდათ პირუტყვი. ყოველივე ამას იძენდნენ თბილისიდან, ელიზავეტოპოლიდან (განჯა), ზაქათალიდან, ერევნიდან, ევლახიდან და სხვა ქალაქებიდან და სავაჭრო-ეკონომიკური დაბეზიდან ჩამოსული ვაჭარ-შემსყიდველები.

ყოველწლიურად ოქტომბრის თვეში თელავში იმართებოდა ორკვირეული ბაზრობა, სადაც დიდძალი სოფლის მეურნეობის პროდუქტი იყრიდა თავს. ბაზრობაზე იყიდებოდა ადგილობრივი და თბილისიდან, ერევნიდან, განჯიდან და სხვა ქალაქებიდან ჩამოტანილი ფართლელის, შეკერილი ტანსაცმელი, საბაყლო და სხვა საქონელი³¹.

1895—1896 წწ. თელავში 297 ვაჭარი ითვლებოდა. აქედან პირველი ვილდის ვაჭარი იყო 58, მეორე ვილდის — 76. დანარჩენები იყვნენ წვრილი ვაჭრები. თბილისის გუბერნიაში თბილისის, ახალციხისა და გორის შემდეგ ვაჭრების რაოდენობის მიხედვით თელავი იყო მეოთხე ადგილზე³².

საქალაქო ცხოვრების ზრდასთან ერთად მნიშვნელოვნად იზრდებოდა თელავის მოსახლეობა. სტატისტიკური მონაცემებით, ჯერ კიდევ 1851 წელს გარე-

³⁰ „ივერია“, 1895, № 192.

³¹ ეს ცნობა ჩაიწერა და მოამზოდა თელავის პედანტაუტის ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრის დოცენტმა ა. სპარსიაშვილმა.

³² სსიკა, ლ. 24, საქ. 104, ფურც. 258.

უბნიანად ქალაქის მოსახლეობა 5 325 სულს შეადგენდა³³. ამ რიცხვიდან ვაჭარ-ხელოსნები, წვრილი მრეწველები და მოსამსახურეები იყო 4 749 სული, ე. ი. მთელი მოსახლეობის 89%³⁴. ხოლო მოსახლეობის დანარჩენი ნაწილი (დაახლოებით 11%) თავად-აზნაურები, სასულიერო პირნი და ყმა გლეხები იყვნენ³⁵.

1860—1870 წლებში თელავში მთელი რიგი ხელოსნური საწარმო შეიქმნა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, განვითარდა ვაჭრობა-აღებმძიმეობა. ამ გარემოებაში, რა თქმა უნდა, განაპირობა მოსახლეობის ზრდა. 1872—1873 წლებში ქალაქში ირიცხებოდა 1798 მცხოვრები³⁶.

1886 წ. თელავში ცხოვრობდა 11 214 მცხოვრები. ე. სოშტარიას გამოანგარიშებით ქალაქის მოსახლეობის ზრდა 1865 წელთან შედარებით 53,6%-ს უდრიდა³⁷.

90-იან წლებში გრძელდებოდა თელავის მოსახლეობის რაოდენობის სწრაფი ზრდა. იგი გამოიწვია ვაჭრობა-ხელოსნობის სწრაფმა განვითარებამ და ზოგიერთი პატარა მოცულობის კაპიტალისტური სამრეწველო საწარმოს ამოქმედებამ. ასე მაგალითად, 1897 წელს თელავში ითვლებოდა 13 929 მცხოვრები³⁸. აქედან ქართველი იყო 9798 სული, სომეხი — 3465, თათარი — 49, ლეკი — 14, ოსი — 3, დანარჩენი ეროვნებანი იყო 100 სული³⁹.

ამავე ხანებში სოციალური შემადგენლობით მოსახლეობა იყოფოდა შემდეგნაირად: 1. თავად-აზნაურობა — 774 სული; 2. სასულიერო წოდება — 391; 3. ვაჭრები — 297; 4. გლეხობა — 6816 სული. დანარჩენები იყვნენ სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლები⁴⁰.

XIX ს-ის 80-იანი წლების დამდეგისათვის თელავი 9 უბნისაგან შედგებოდა. მათ შორის ყველაზე დიდი უბნები იყო მაწანწარა, ზუზუშა, გვირაბი, აჩინებული და კავთისხევი. თითოეულ უბანში 450—500-მდე სული ცხოვრობდა. 90-იან წლებში თელავი გარეუბნიანად შედგებოდა 12 უბნისაგან, ხოლო 1900 წლის დამდეგს ქალაქი იყოფოდა 14 უბნად⁴¹.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში თელავმა გარეგნულად მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა. აქ, 90-იან წლებში აიგო ადმინისტრაციული და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებების, სასწავლებლების, სავაჭრო დაწესებულებების მრავალი ახალი კაპიტალური ერთ და ორსართულიანი შენობა, აშენდა 100-ზე მეტი კერძო პირთა საცხოვრებელი სახლი, გაშენდა ახალი ბაღი, ქუჩები და შესახვევები. მაგრამ ისინი უგეგმოდ შენდებოდნენ. ყურადღება არ ექცეოდა მათ დასუფთავებას ზემო ბაზრის ტერიტორიაზე გამომავალი პატარა ხევი აბინძურებდა ქალაქის ტერიტორიას. ყურადღება არ ექცეოდა ქალაქის დაგეგმვისა და კეთილმოწყობის სამუშაოებს. ძალიან მცირე რაოდენობით იყო სასმელი წყალი.

³³ ლ. რ ჩ ე უ ლ ი შ ვ ი ლ ი. თელავი, 1963, გვ. 22.

³⁴ იქვე, გვ. 23.

³⁵ სსცა, ფ. 254, საქ. 104, ფურც. 273.

³⁶ ლ. რ ჩ ე უ ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

³⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, V. თბ., 1970, გვ. 427.

³⁸ Первая Всенная перепись населения Российской империи, 1897 г. Тифлисская губерния. СПб., 1905.

³⁹ იქვე, გვ. 2.

⁴⁰ თელავის ი. გოგებაშვილის სახელობის პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრის ხელნაწერთა ფონდი.

ამრიგად, როგორც ზემოთ მოტანილი მასალებიდან ჩანს, რეფორმის შემდეგ ხანაში (1865—1900 წწ.) თელავი ფეოდალური ქალაქის იერს კარგავდა და კაპიტალისტური ქალაქის სახეს ლებულობდა.

А. Л. МИКАВА

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА ТЕЛАВИ В ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД

Резюме

После присоединения Грузии к России в истории страны начался период мирного развития. Значительные изменения произошли в экономической жизни Грузии, в частности — города Телави.

В результате отмены крепостного права (1864 г.) в Восточной Грузии были созданы более благоприятные условия для экономического развития. Телави стал значительным торговым и ремесленным центром. Вследствие развития мануфактурного производства, внутренней и внешней торговли, Телави постепенно терял феодальный облик и приобретал черты капиталистического города.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ახალი ისტორიის განყოფილებამ

იოანე ბაგრატიონის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებანი

იოანე ბაგრატიონი (ბატონიშვილი), ქართლ-კახეთის მეფის გიორგი XII-ის შვილი, დაიბადა 1768 წელს¹. მან თავის დროის კვალობაზე² კარგი განათლება მიიღო, იგი ავტორია მრავალი ორიგინალური ნაშრომისა, რომელთა შორის აღსანიშნავია „კალმასობა“³, „სხვათა და სხვათა სწავლათა შეცრებილებანი“⁴, რუსულ-ქართული ლექსიკონი⁵ და სხვ. ის მთარგმნელობით საქმიანობასაც ეწეოდა — 1791 წელს მას სპარსულიდან ქართულად უთარგმნია „სეილანიანი“⁶, ხოლო 1804 წელს — აბატ კონდილიაკის ლოგიკა (რუსულიდან)⁷. იოანე ავტორია, აგრეთვე, ქართლ-კახეთის სახელმწიფო მმართველობის რეფორმის მეტად საინტერესო პროექტისა, რომელიც ცნობილია „სჯულდების“ სახელწოდებით⁸ (1799 წ.).

იოანე ბატონიშვილი ქართლ-კახეთის სამეფოს აქტიური პოლიტიკური მოღვაწე იყო, მან არაერთხელ ისახელა თავი გარეშე მტრებთან შერკინებაშიც. სანაქებოდ მონაწილეობდა იგი, კერძოდ, 1795 წელს კრწანისის ბრძოლაში. სწორედ მისმა გამჭკრიახობამ, სიმამაცემ და თავდადება იხსნა ერეკლე II თითქმის გარდაუვალი დაღუპვისაგან თერთმეტი სექტემბრის ციებ-ცხელებაში⁹. თავი ისახელა მან 1800 წლის ნოემბრის თვის ნიახურის (იორის ნაპირზე) ბრძოლაში, რომელშიც ქართველთა და რუსთა ჯარებმა სასტიკად დაამარცხეს დაღესტნელი (ხუნძახელი) ბატონის ომარ-ხანის ლაშქარი¹⁰.

¹ AKAK, т. I, გვ. 200; ქ. ქ ე ლ ი ძ ე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 403.

² კალმასობა (ქ. ქ ე ლ ი ძ ი ს ა და ალ. ბ ა რ ა მ ი ძ ი ს რედაქციით), ტ. I, თბ., 1936; ტ. II, თბ., 1948.

³ საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H-2196; კალმასობა, ტ. I, გვ. VI; ტ. რ უ ხ ა ძ ე, ქართული ეპოსი გარდამავალი ხანის ლიტერატურაში, თბ., 1936, გვ. 83.

⁴ ხელნაწ. ინსტ.; H—2196, ფურც. 1; კალმასობა, გვ. VII.

⁵ ქ. ქ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 260.

⁶ ხელნაწ. ინსტ. H—2196, ფურც. 1; კალმასობა, ტ. I, გვ. VI; ტ. რ უ ხ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

⁷ სჯულდება, თბ., 1957. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე მ.

⁸ „მამონი მოეახლნეს სპარსნი, — წერს თეიმურაზ ბატონიშვილი, — საღა-ოგო იყოფოდა მეფე (ერეკლე II. — ი. ა.) და მოუხდეს აღმატებულითა ძლიერებათა, და კინილდა მოკვლედი: მეფესა ნუ შეიპყრობდეს, უკეთუ შვილისშვილი ამა მეფისა, მეფის (გორგას) ქე იოვანე, არა იღობა მუნ, რომელთა ყოვლითურთ აღმატებულითა და საყვირველითა გულთუწებითა და სიძნითათა... ეკეთათ... მახლობელ პაპისა მისისა მოსრულთა სპარსთა და უკუანატყვენა და განაჩინა ზღლიან მათთა მეფეს“ (თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დავით ბაგრატიონის ისტორია, თბ., 1972, გვ. 37 ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ე ნ ე ქ ი ძ ე მ).

⁹ პლ. ი ო ს ე ლ ი ა ნ ი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, თბ., 1936, გვ. 275. ა კ ა ქ ა გ ა უ რ ე ლ ი ა ს შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით.

1801 წლიდან იოანე ბატონიშვილი ქალაქ პეტერბურგშია, სადაც იგი იხტენსიტრად აგრძელებს ადრე დაწყებულ ლიტერატურულ საქმიანობას. გარდაიცვალა იქვე 1830 წელს¹⁰.

იოანე ბაგრატიონის „სჯულდება“, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, 1799 წელსაა შედგენილი. იგი იმ რეფორმების პროექტია, რომლებიც, ავტორის აზრით, უნდა გატარებულიყო XVIII ს-ის მიწურულის საქართველოს სოციალურ, ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. აქედან ცხადია ძეგლის ხასიათი და მნიშვნელობა. ის დაიწერა არა როგორც თეორიული, არამედ მკაცრი გამოხატული პრაქტიკული დანიშნულების მქონე ტრაქტატი. ავტორის აზრით, მისი თანამედროვე საქართველო სხვადასხვა გარემოებათა გამო „განწირულებასა შინა“ იმყოფებოდა და თუ რამე განსაკუთრებული ზომები არ გატარდებოდა, ქვეყანა საგანგაშო მდგომარეობაში დარჩებოდა, სრულ კატასტროფამდე მივიდოდა¹¹. ბატონიშვილმა, როგორც ერთგულმა ქვეშევრდომმა, ჩანს, ბევრი იფიქრა, შეძლებისდაგვარად ყველაფერი აწონ-დაწონა, წინადადებები შეიმუშავა და მამამისს, გიორგი XII-ს წარუდგინა, დარწმუნებულმა, რომ მათი ცხოვრებაში გატარება სასარგებლო შედეგებს გამოიღებდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება, რომ XVIII ს-ის მიწურულის საქართველოს საერთო მდგომარეობა იმდენად კრიტიკული იყო, რომ მას „საკუთარი ძალებით“, გარეშე ქვეყნების ჩაურევლად, ამ მდგომარეობიდან გამოსვლა არ შეეძლო. თანაც, ზოგი მკვლევარი, როგორც ირკვევა, მსგავსს შეხედულებას „სჯულდების“ იმ ადგილზე აფუძნებს, სადაც ლაპარაკია მაშინდელი საქართველოს „განწირულებასა შინა“ ყოფნაზე. იოანე ბატონიშვილი მართლაც ლაპარაკობს¹² ასეთ რამეს, მაგრამ აქედან იგი არ აკეთებს პესიმისტურ დასკვნებს, როგორც ფიქრობს ზოგი მკვლევარი. იგი საქართველოს იმდროინდელ ვითარებას უაღრესად მძიმედ თვლიდა, მაგრამ გამოუსწორებლად არ მიაჩნდა. მისი აზრით, ქვეყანა გარეშე ძალის დაუხმარებლადაც წარმატებით გამოვიდოდა შექმნილი ვითარებიდან, თუკი ხელისუფლება გაატარებდა სათანადო რეფორმებს, გარდაქმნიდა სახელმწიფო მმართველობასა და ქვეყნის ეკონომიკას პროექტში მოცემულ წინადადებათა შესაბამისად. „ვსასოებ, რათა ამის ძლით ი დ ი დ ნ ე თ თქვენცა და ს ა რ გ ე ბ ე ლ ექმნენცა საზოგადოდ მცხოვრებთა საქართველოსა შინა“¹³. მართალია, რეფორმების გატარება ბევრ დაბრკოლებას წააწყდება, რადგანაც „პირველ დაწყება ყოვლისა საქმისა ძნელია“, მაგრამ თუ გულმოდგინეობას გამოვიჩინეთ „ასეთი არა არს რა ბუნებისაგან ნაწარმოები, რომელსა ზედა არა ძალედვას შემართებად ძალსა კაცობრივსა“¹⁴. გიორგი XII „მოიწონა ესე სჯულდება სამოქმედოდ“¹⁵,

¹⁰ კ. ქიქელიძე. დასტ. ნაშრომი, გვ. 603.

¹¹ „სხვა და სხვა გვარამან ცვალობამან კანონთაშინა, — ნათქვამია ძეგლში, — უთანხმოებამან და უწესიობამან მართებლობისმან. მოიყვანეს თითქმის სრულიად საქართველოსა ერთი განწირულებასა შინა და ამა გარემოებასა შინა მყოფი აღყვანებულ იქმენ საყდარსა წინაპართა შენთასა (მომართავს მამას. მეფე გიორგი XII. — ი. ა.) და მსკერეტ ყოველსა ამას უწესიობასა და წარუმართებლობასა საქმისასა და უკეთუ ღონესა არა რამსამე მოიპაიებთ, ესე უბედურებად იქნების განგძელებულ“ (სჯულდება, თბ., 1957, გვ. 3. ტექსტი გამოსაცემად მოაწადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო იე. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე მ. ზაზი აქაც და ქვემოთაც, თუ საგანგებოდ მითითებული არაა, ჩვენია. — ი. ა.)

¹² სჯულდება. გვ. 3.

¹³ იქვე.

¹⁴ იქვე, გვ. 59.

¹⁵ იქვე.

მაგრამ მეფეს „სიკედლიმან მოუსწრაფა“ და ამიტომ მისი ცხოვრებაში განხორციელება ვერ მოახერხა¹⁶.

იოანე ბატონიშვილის პროექტში, როგორც ვთქვით, ლაპარაკია ქვეყნის პოლიტიკურ, სოციალ-ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში საჭირო და აუცილებელი რეფორმების გატარებაზე, რომელთა მიზანი არსებული წყობილების ხასიათის, მისი საფუძვლების რადიკალური შეცვლა კი არ იყო, არამედ ამ წყობილების სიცოცხლისუნარიანობის განმტკიცება-გაძლიერება. საქართველო. პროექტით, მონარქიულ სახელმწიფოდ რჩებოდა, რომლის სათავეში უნდა ყოფილიყო საკანონმდებლო და აღმასრულებელი ხელისუფლებით აღჭურვილი მეფე. იგი უნდა ყოფილიყო გონიერი და საქმეში ჩახედული¹⁷. მას უნდა ჰყოლოდა 12 პირისაგან შემდგარი მრჩეველთა საბჭო — სამი ქართლიდან, სამი კახეთიდან, სამი მოქალაქეებიდან და სამიც თათრული პროვინციებიდან¹⁸. ეს თორმეტი ჰქვიანი და კარგი შთამომავლობის კაცი რჩევას აძლევდა მეფეს ყველა მნიშვნელოვანი საკითხის, მათ შორის ომისა და ზავის საკითხის, განხილვისას. რომ მათი ფუნქცია-მოვალეობა მხოლოდ რჩევა-დარიგების მიცემაში განიხილებოდა და ამაზე შორს არ მიდიოდა, ნათლად ჩანს განსახილველი ძეგლის არაერთი ადგილიდან. ერთგან, მაგალითად, პირდაპირაა მითითებული, რომ ისინი მხოლოდ „მეფის ბრძანებით განიხილავდნენ“¹⁹ საკითხებს. მეორეგან კი, სადაც ლაპარაკია ქვეყნის მესვეურის მიერ სამხედრო, სამოქალაქო და სასულიერო პირთა მიღების წესებისა და რეჟიმის შესახებ, აღნიშნულია, რომ მეფე თავისი ნება-სურვილით წყვეტს მათ მიერ მოხსენებულ საქმეებს²⁰.

იოანე ბატონიშვილი წინააღმდეგი იყო ფეოდალური დაქუცმაცებულიობისა და შინაფეოდალური ომების. ეს მოვლენები მიაჩნდა მას მისი თანამედროვე საქართველოს არასახარბიელო მდგომარეობის ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად. ერთიანობის მოშლა და ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტება, მისი აზრით, სახიფათო იყო არა მარტო სამხედრო-პოლიტიკური, არამედ ქვეყნის სოციალური და ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისითაც. შინაფეოდალური ომებით შეპყრობილი სახელმწიფო ვერ უმკლავდება მტერს და ვერ ქმნის სათანადო პირობებს სახალხო მეურნეობის განვითარებისათვის. აქედან გამომდინარე მხარს უჭერს სათავადოების სისტემის მოსპობას, მიესალმება მისი წინაპრების — თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის მიერ ამ მიმართულებით გატარებულ პოლიტიკას და მოითხოვს მის მომავალშიც გაგრძელებას. არაგვის ერისთავი, მაგალითად, ძეგლის თანახმად, უნდა ყოფილიყო არა დამოუკიდებელი მმართველი, არამედ მეფის მორჩილი პირი ნაიბის სახელწოდებით²¹. იგივე ითქმის ქსნის ერისთავების შესახებაც. ისინი, პროექტით, აგრძელებენ სამსახურს როგორც მეფის მოხელენი მოურავის სახელწოდებით.

¹⁶ სჯულდ-ბა. გვ. 59.

¹⁷ იქვე, ვ. 33.

¹⁸ იქვე, გვ. 20.

¹⁹ იქვე.

²⁰ „დღილ. მეთე საათზედ მე-დოდნენ საქმის კაცნი და სამს სათის რჩებდნენ მეფე მათ საქმეების შიღვას. გა შ ი ნ ჯ ა ე დ ე ს და გ ა რ დ ა წ ე ე ე ტ დ ე ს და მე რ ე თ წ ი ლ ე ნ ეს ე ნ ი თ ე ის-თ ე ის სა მ ჯ ე ს ა ზ ი დ ა, ხოლო მეფე შეეძევა, ვითარცა ნებაეს“ (სჯულდება, გვ. 49, შდრ. გვ. 50).

²¹ „არაგვის საერისთო ებაროს ისევე ეახტანეს და იყოს არაგვის ნაიბი. გარნა შემოსავლი და სხვა დებულესა, მეფის მიერ განწესებულთ მოხელეთ მიმარდებოდეს და იყვნენ ამასთანაჲ მდივან-ბეგები მთის მარჯირის ხალხის გასამართლებლად“ (სჯულდება, გვ. 34).

„სჯულდება“ პედანტურად საზღვრავს მათ უფლება-მოვალეობას სასამართლო, ფისკალური და ადმინისტრაციული ხაზით და მკაცრად მოითხოვს მის დაცვას²².

განსახილველი ძეგლის ავტორი ქვეყნისა და ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გზად და საშუალებად ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოს გაერთიანებას თვლიდა. „ურიგო და მართლა ქვეყნის შესამატი საქმე (იქნება), თუ რითაც ღონით შეიძლებოდა თანხმობა იმერთა და ქართველთა მეფეთა შორის“, — წერს იოანე. ამ საერთო განცხადებას მოსდევს თანხმობა-ერთობის მიღწევის კონკრეტულ წინადადებათა დასახელება. დასავლეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ პოლიტიკურ ორგანიზმად გაერთიანება შემდეგნაირად უნდა მომხდარიყო. „ოდეს ერთ-ერთი მეფე გარდაიცვალოს ქართლისა ანუ იმერეთის უწინ, დაშთომილი მეფე დასონ საზოგადოდ ქართველთა და იმერთა შემდგომად მეფისა. იყოს მიგდებით: ხან აქეთური მეფის ძე და ხან იქეთური... დაჯდებოდენ მეფედ, შემდგომად გარდაცვალებისა მეფისა“²³.

ქართლ-კახეთის მეფეთა ვაჟიშვილებს იმერეთშიც უნდა ჰქონოდათ მამულები და, პირიქით, იმერეთის მეფეთა მემკვიდრეებს — აღმოსავლეთ საქართველოში²⁴. მოხელეებად გაერთიანებულ ქვეყანაში „სჯულდება“ ვარაუდობდა: იმერეთში — იმერლებს, ქართლში — ქართლებს და კახეთში — კახელებს²⁵. ბატონიშვილი საჭიროდ მიიჩნევდა, აგრეთვე, რომ „იმერეთის თავადთა“ მისცემოდან მამულები „იკონომიისათვის, ოდესცა მოვიდოდნენ ქართლშია საცხოვრებლად“²⁶. ძეგლის ავტორი დარწმუნებული იყო, რომ აღნიშნულ ღონისძიებათა გატარება ფრიად სასარგებლო იქნებოდა და ხელს შეუწყობდა საქართველოს ყოველმხრივ გაძლიერებას. „თუ ეს მოხდება, — წერს ის, — მაშინ ღმერთი მოხედავს ჩვენს ქვეყანას“²⁷.

ერთიანობისა და სამეფო ხელისუფლების გაძლიერებას ისახავდა მიზნად იოანე ბაგრატიონის მეორე წინადადებაც სადედოფლო მამულებისა და იჯარის სამეფოდ დადების შესახებ. „ყოველი იჯარები სადედოფლო, — ნათქვამია ძეგლში, — დაიდოს სამეფოდ და აგრეთვე სოფლები, ამისათვის (რომ) დედოფლები ისევ მეფის ხარჯზე არიან და იმათი შემოსავალიც უბრალოდ იქარგება“²⁸.

²² „ქსნისა ერისთავი ღურთა ეწოდება ქსნის ერისთვის შეილსა, არა მკედეწოდოს მოურავი. მთები, ვითარცა მეფემან ირავლი დასდო, ისე იყოს სამეფოდ დადებული. ვაჟი განეყოთ სამ იმათა შეილთა: დავით ერისთვისასა, ყულარალასისას და ალაბაბას შეილებისა... ამ ერისთვის შეილებში, რომელიც იყოს გონიერი და მამულის ერდგული, გამოირჩიოს ორი: ერთი იყოს მთლად ქსნის მოურავად წოდებული, ხოლო მეორე იყოს პატარა ლიხვის... ამათიანი იყოს თითო სამეფო მოხელე მიჩენილი. რომე მთიურს სამართალში იგიც დაესწრებოდეს მოურავთანა და აგრეთვე, რაც გამოისავალი არაის, ესევე მოხელე გადაიბარებდეს... ხოლო მეფემან უბოქოსათისთავი გამოსავალი ამ მთის მოურავთ, რადგან ამათაც ხარჯი ექმნებათ... მეორედ დანაშაულისათვის ისენი გარდაახლებიან გლეხთა, ხოლო დიდის დანაშაულის მიქონს, მეფეს უნდა წარუდგენდენ და ყოველსავე აცნობებდენ ქარს“ (სჯულდება, გვ. 34—35).

²³ სჯულდება, გვ. 33.

²⁴ იქვე.

²⁵ იქვე.

²⁶ იქვე, გვ. 33—34.

²⁷ იქვე, გვ. 34.

²⁸ იქვე, გვ. 7.

ბატონიშვილის წინადადებანი ფეოდალური დაქუცმაცებულიობისა და სათავადოების სისტემის მოსპობის, ისე როგორც დედოფლის ეკონომიური ბაზის შეზღუდვის შესახებ, პროგრესული იყო. მათი ცხოვრებაში განხორციელება (რაც XVIII ს-ის მიწურულის კონკრეტულ ვითარებაში ბევრ სერიოზულ წინააღმდეგობას აწუდებოდა) ნამდვილად დადებით ზეგავლენას მოახდენდა ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარებასა და სამეფო ხელისუფლების გაძლიერებაზე. მეფე კი მაშინ, ფეოდალური დაშლილობისა და გაუქითხაობის პირობებში, იყო წესიერების წარმომადგენელი უწესრიგობაში²⁹.

„სჯულდება“ საზოგადოებრივ-სახელმწიფოებრივი წესრიგის არსებობის ერთ-ერთ აუცილებელ პირობად თვლის ქვეშევრდომთა ერთგულებასა და მორჩალებას მეფისადმი. ორგულობა არ ეპატიება არც სამეფო საგვარეულოს წევრებს, არც თავადებს, არც აზნაურებს, არც გლეხებს და არც რომელიმე სხვა წოდების წარმომადგენლებს. სამშობლო და მეფე ერთია, პირველის მოღალატე მეორეს მოღალატეცაა და პირიქით. მოღალატე კი, ძეგლის ავტორის აზრით, მკაცრი სასჯელის ღირსია. სასჯელის ღირსად მიაჩნდა მას არა მარტო ლაღის ჩამდენი, არამედ მისი მრჩეველიც. მრჩეველსაც „ისე გარდახდეს, ვითარცა დამნაშავეს“³⁰.

მაგრამ „სჯულდებას“, როდესაც ის ლაპარაკობს მეფისადმი ერთგულებაზე, მხედველობაში ჰყავს მეფე გონიერი, კეთილი, მზრუნველი და ხელქვეითების დამცველი. ქვეყანაში არ უნდა შეიქმნას ისეთი ვითარება, რომ ქვეშევრდომებმა „ვერლა იპოვნონ კარი სამეფო და იტანჯებოდნენ ესეგვარ“³¹. მეფის უყურადღებობა-სიმკაცრით გამოწვეული სამშობლოს დატოვება და სხვა ქვეყანაში გაქცევა, ბატონიშვილის შეხედულებით, გაკიცხვას არ იმსახურებდა. თუ კი ვინმე, — ნათქვამია ძეგლში, — უსამართლობით გამწარებული „გაიქცეს და სხეასა ქვეყანის მეპატრონეს მიუვიდეს, ისევე დაუყვავოს მეფემან და მართებლობამან: მისწერონ, გაუგზავნონ კაცი და იმის შეურაცხყოფისათვის ბოდიშიც მოითხოონ..., შეირიგონ და გულსავესე ჰყონ“³². ცხადია, ასეთი შეღავათიანი დამოკიდებულება არ ვრცელდებოდა იმაზე, ვინც გაქცევის შემდეგ მტერს წინ გამოუძღვა ან მისცა მას სამშობლოსა და ხალხის საზიანო რჩევა-დარიგება³³.

იოანე ბაგრატიონის აზრით, ხალხსა და მეფეს შორის არ უნდა ყოფილიყო აღმართული ჩინური კედელი. მას უშუალო კონტაქტების გზით უნდა სცოდნოდა ხალხის გასაკირი, მოესმინა მისი გულისწუხილი და შესაძლებელი დახმარება აღმოეჩინა. „მეფე კვირაში ორჯერ, — წერს იგი, — სადილს ერთს საათს წინით, გამობრძანდებოდეს დიდს სახლში..., და იქ მიაართმევდნენ ყოველნი არზასა. მეარზეთუხუცესი თანა ჰყვებოდეს და იგი მიაართმევდეს და, ოდეს მეფე გაშინჯავს, მიეცემოდეს პასუხი ხუთ დღემდინ, რომ არ მოსცდნენ ის ხალხნი თავის საქმეს“³⁴.

²⁹ Ф. Энгельс, О разложении феодализма и развитии буржуазии; К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., XVI, ч. I, 1937, гл. 449.

³⁰ სჯულდება, გვ. 35.

³¹ იქვე, გვ. 35.

³² იქვე, გვ. 35—36.

³³ იქვე, გვ. 36.

³⁴ იქვე, გვ. 50.

ხალხისა და ქვეყნის მდგომარეობის გაცნობას ისახავდა მიზნად „სჯულდების“ ავტორის წინადადება მეფის, თუ შეიძლება ასე ითქვას, საინსპექციო მოგზაურობის შესახებ. „მეფე ანუ სამსა, ანუ ოთხსა წელსა შინა რომ დაივლიდეს თვისსა სამეფოსა, არ იქმნების ურიგო: ამისთვის (რომ) ნახამს მათსა მდგომარეობასა და თუ აკლთ რაჲმე, მისცემს განკარგულებასა“³⁵. საინტერესოა იმის აღნიშვნა, რომ ქვეყნის მესვეურის ამგვარი თუ სხვაგვარი მოგზაურობის ხარჯებს განსახილველი ძეგლი აკისრებს არა ხალხს, არამედ სამეფო ეკონომიას³⁶. ასეთი წინადადების განხორციელება, ცხადია, დიდ შეღავათს მისცემდა მშრომელ მოსახლეობას, მწარმოებელ კლასს, რომლის კისერზეც გადადიოდა მეფისა და მისი მრავალრიცხოვანი ამაღლის შენახვის მთელი სიმძიმე.

მეფე, იოანე ბატონიშვილის აზრით, როგორც უკვე ვთქვით, სახელმწიფოს მესვეური, მისი უმაღლესი მმართველი იყო. მას ჰქონდა მინიჭებული უმაღლესი საკანონმდებლო, აღმასრულებელი და სასამართლო ხელისუფლება. მაგრამ „სჯულდებით“ მეფე არ არის განუსაზღვრელი უფლებების მქონე, სახელმწიფო დოვლათის უკონტროლოდ მხარჯველი, ხაზინის სახსრების პირადი საჭიროებისათვის სურვილისამებრ გამომყენებელი. ძეგლის ავტორის მეფე არ თვლის ქვეყანას თავის საკუთრებად, არ უყურებს მას როგორც საკუთარ მამულს. მეფეს ყოველწლიურად ეძლეოდა გარკვეული თანხა (1200 თუმანი) სახარჯოდ და ხაზინიდან მეტის აღების უფლება მას არ ჰქონდა. გარდა ამისა, სამეფო ყმები ამარაგებდნენ მეფეს ხორავით, საკლავით, ღვინით და სხვა აუცილებელი პროდუქტებით³⁷. ჯამაგირზე გადაჰყავდა „სჯულდებას“ დედოფალი³⁸, მეფის ჯაფიშვილები³⁹ და ქალიშვილები⁴⁰. დამატებით მათ სხვადასხვა საჭიროებათა დასაკმაყოფილებლად ეძლეოდათ სამ-სამი სოფელი თითოეულს⁴¹.

წინადადება მეფის, დედოფლისა და სამეფო გვარეულობის წევრებისათვის ჯამაგირის დანიშვნის შესახებ ახალი მოვლენა იყო იმდროინდელ საქართველოში. მისი ცხოვრებაში გატარება (სხვა რეფორმებთან ერთად) ხელს შეუწყობდა სახელმწიფო ეკონომიკისა და დისციპლინის განმტკიცების, ქვეყნის პროგრესის გზით განვითარების საქმეს.

განსახილველ ძეგლში, როგორც მოსალოდნელიც იყო, დიდი ადგილი აქვს დათმობილი სამხედრო საქმეს და ეს გასაგებიცაა. ის მეტად რთული საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობა, რომელშიც XVIII ს-ის საქართველო იმყოფებო-

³⁵ სჯულდება, გვ. 46.

³⁶ „ოღეს შაჰბანდება მეფე სადმე, ვინც თითონ ინებოს... იახლოს თანა და ესენი იქმნებინა იკონომიის ხარჯით და მეფესთან სუფრაზად, ხოლო სხვა ჯარისკაცთა იქმნებათ თვისი განწესებული ულუფა“ (სჯულდება, გვ. 46).

³⁷ „მეფე აკოს ჯამაგირით ესრეთ: მიერთმეოდეს შელიწადში ათას ორასი თუმანი — ტანისამოსისა... სახარჯოდ და მოწყალებისათვის. სამეფოს ყმიდამ რაც საჭირო არის — ხორავი, საკლავი..., ღვინო და ყოველი სახმარობა“ (სჯულდება, გვ. 28).

³⁸ „დედოფალსა აქენდეს ჯამაგირი ხუთასი თუმანი“ (იქვე).

³⁹ „ვისაცა ცოლები ჰყავთ მეფის ძეთა, ორას ორმოცდაათ-ორას ორმოცდაათი თუმანი მიეცეთ ჯამაგირი“ (იქვე, გვ. 29—30).

⁴⁰ „მეფეთ ასულთა ჰქინდესთ სამოცდაათ-სამოცდაათი თუმანი და ენახებოდეს ეს ფულა (დაბადებიდან), ვინამ გათხოვდებოდნენ“ (იქვე, გვ. 30).

⁴¹ სჯულდება, გვ. 28—29. 30.

და (ირან-თურქეთის აგრესია, დაღესტნელ აბრავთა თარეში) განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე საგნად ზღიდა ქვეყნის თავდაცვის პრობლემას. სამხედრო საქმისადმი ყურადღების შემცირების საფუძველს არც ქვეყნის საშინაო ვითარება იძლეოდა. საქართველოს მთავრობამ (განსაკუთრებით კი ერეკლე II), როგორც ცნობილია, ბევრი იზრუნა აღნიშნული დარგის მოსაგვარებლად („როქის ჭარი“⁴², „ნოქარი“⁴³, „მორიგე“⁴⁴), მაგრამ არც ერთი მისი ღონისძიება ამ მიმართულებით არ იყო უნაკლო და ბოლომდე წარმატებული.

იოანე ბატონიშვილი შესანიშნავად ხედავდა ყოველივე ამას და სწორედ ამიტომ დააყენა საკითხი სამხედრო დარგის რეფორმის, მისი სულ სხვა საფუძველებზე მოწყობის შესახებ. მისი აზრით, უნდა შექმნილიყო მუდმივი (რეგულარული) ჯარი, რომელიც ყოველთვის მზად იქნებოდა დაეცვა ქვეყნის უსაფრთხოება⁴⁵. რიგით მხედრობას, პროექტით, ყმური მოსახლეობა ქმნიდა. მეფის, თავადის, აზნაურისა და ეკლესიის ყმები — აი ის კონტინგენტი, რომელსაც ეკისრებოდა სამხედრო ბეგარის მთელი ტვირთი⁴⁶. ყოველი ათი კომლიდან ერთი უცოლშვილო კაცი ჯარში იგზავნებოდა „თავისის პურიტ“, და იქ რჩებოდა ხუთი წელი⁴⁷. ასეთი გზით დაკომპლექტებულ ჯარს უნდა შეედგინა დაახლოებით ორი ათასი ქვეითი⁴⁸. ძეგლის ავტორი ამახვილებს ყურადღებას თვით დაკომპლექტების პროცესზე, მის ხარისხიანად ჩატარების აუცილებლობაზე. აუცილებელი იყო კარგი მონაცემების მქონე (ვთქვათ, ფიზიკურად ძლიერი) ხალხის გაწვევა, რისი გაკონტროლებაც საგანგებოდ გამოყოფილ რამდენიმე წარჩინებულ პირს ეკისრებოდა⁴⁹. სამხედრო ბეგარამოხდელი, ხუთწლიანი სამსახურის შემდეგ, თავისუფლდებოდა, მამისეულ ოჯახს უბრუნდებოდა, ქორწინდებოდა და მის ნაცვლად ჯარში იმავე წესით სხვა იგზავნებოდა⁵⁰. სამხედრო საქმის უკეთ დაყენების მიზნით იოანე ბატონიშვილი წინადადებას იძლეოდა ჩამოსხმულიყო 24 დიდი და მცირე ყალიბის ზარბაზანი და ჰქონოდათ ისინი მუდამ „მზად განწყობილი“⁵¹. პროექტი ითვალისწინებდა არტილერიის დარგის უფროსის — თოფჩიბაშის — თანამდებობის შექმნას, რომელსაც, გარდა ზარბაზნებისა, თოფი და ტყვია-წამალიც უნდა ჩაბარებოდა⁵². სამხედრო სამსახურის მთელი სიძიმე, როგორც ვთქვით, საზოგადოების დაბალი ფენების ზურგზე გადადიოდა, მაგრამ მისგან არც თავადაზნაურობა იყო თავისუფალი და არც სამეფო საგვარეულოს წევრები⁵³. ნავარაუდები იყო ცხენოსანი ჯარის ნაწილების შექმნაც. მას ქმნიდნენ „თარხანნი კაცნი“, „თათრებისა მსახურნი“, „ალალ-

42 ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. VI, გვ. 435.

43 იქვე.

44 ე. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. ტ. I, გვ. 177—187. --

45 სკოლდობა, გვ. 4.

46 იქვე.

47 იქვე.

48 „და ესე ჯარ შიღვება ვიდრე ორი ათასი კაციმდე“ (იქვე).

49 „ამთ გამიყვანაზედ იყენენ რაოდენ მე დიდნი კაცნი შიჩენილნი, რომ კარგი კაცნი გამოარჩიონ“ (იქვე).

50 „შემდგომად ხუთისა წლისა ღირთხოვნენ, რათა იქორწინონ და ნაცვლად ამათისა სხვანი მ-ეიდნენ“ (იქვე).

51 იქვე.

52 იქვე.

53 იქვე.

რის შვილები“ და საერთოდ მსახურთა კატეგორიის ხალხი⁵⁴. მდევართა ინსტიტუტი რჩებოდა⁵⁵.

რადგანაც, როგორც მიუთითებს პროფ. ივ. სურგულაძე⁵⁶, ზემოაღნიშნულ მცირერიცხოვან ჯარის ნაწილებს არ შეეძლო გამკლავებოდა მოძალბებულ მტერს, ხოლო მათი რაოდენობის გადიდება სახელმწიფო ხაზინას მძიმე ტვირთად დააწევბოდა, ძეგლის ავტორმა შესაძლებლად სცნო განსაკუთრებულ შემთხვევაში „ქულზე კაცის“ გამოყენება⁵⁷. ამ საქმის ორგანიზაციას იგი სარდლებს ანდობს. მათი რიცხვი უდრიდა რვას — ოთხი ქართლში და ამდენივე კახეთში⁵⁸. პირველის სარდლებად პროექტი ასახელებს: ამილახვარს, აბაშიძეს, ციციშვილსა და მუხრანბატონს, ხოლო მეორისა — ქიზიყის მოურავს, ჩოლოყაშვილს⁵⁹, ენისელთ მოურავს⁶⁰ და მარტყოფის ან საგარეჯოს მოურავს⁶¹.

სასარდლოების დატოვება და ამ ერთეულებიდან საჭიროების დროს ლაშქრის (ქულზე კაცის) გამოყენა თავადი სარდლების მეთაურობით, ისე როგორც მდევართა ინსტიტუტის შენარჩუნება, გადახვევა იყო რეგულარული ჯარის საფუძვლებიდან და წარმოადგენდა ძეგლის ავტორის ხარკს სიძველის წინაშე. ეს იყო განსახილველი პროექტის სუსტი მხარე. სუსტი მხარეების რიცხვს მიეკუთვნება აგრეთვე ოფიცერთა შემადგენლობის წოდებრიობის პრინციპით შერჩევა (უფროსების კონტინგენტს მხოლოდ თავადაზნაურობა ქმნიდა). და მაინც ბატონიშვილის წინადადება სამხედრო საქმის საფუძვლების შეცვლის შესახებ, რაც მუდმივი ჯარის შექმნას გულისხმობდა, წინააღმდეგული ნაბიჯი იყო და დადებით შეფასებას იმსახურებს. რეგულარული ჯარის შექმნა, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ივ. სურგულაძე, — გააძლიერებდა მეფის ხელისუფლებას, ხელს შეუწყობდა მსხვილი ფეოდალების ალაგმვას, ქვეყნის საგარეო მდგომარეობის გაუმჯობესებას, მის წინსვლა-განვითარებას⁶².

„სჯულდებაში“ შედარებით ფართო მსჯელობაა გაშლილი ქვეყნის ეკონომიკურ განვითარებასთან დაკავშირებულ საკითხებზე. ავტორს შესანიშნავად ესმის, რომ სახელმწიფოს წარმატება-წარუმატებლობის განმსაზღვრელი მისი ეკონომიკური მდგომარეობაა. სახალხო მეურნეობის მოუწყვრთველობა, მისი დარგების მოშლა წარმოშობს მრავალ არასასიამოვნო მოვლენას საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში, განსაკუთრებით სამხედრო-პოლიტიკურ დარგში. სწორ და საიმედო საფუძვლებზე დაყენებული ეკონომიკა კი, პირიქით,

⁵⁴ სჯულდება, გვ. 5.

⁵⁵ „მდევრობა როგორც არის ქართლსა (და) კახეთში, ის ისე მოუშლელი იყოს“ (იქვე, გვ. 5).

⁵⁶ სჯულდება, გვ. 019 (ივ. სურგულაძის შესავალი წერილი).

⁵⁷ „ზემოთხსენებულთ მხედრობათ (ლაპარაკია რვა სასარდლოს სარდლებზე — ი. ა.) მაშინ, უნდა გამოიყენდნენ... თუ ქულზედ კაცსა, ოდესაც დასჭირდებ. ქვეყანასა, ანუ სპარსნი მოელენ, ანუ ოსმალნი... ანუ დაღესტნიდან დიდნი ჯარნი“ (გვ. 6).

⁵⁸ იქვე, გვ. 5.

⁵⁹ „გურჯან ზეთი კაცნი, ვიდრე ახმეტაძის, იყოს ჩოლოყაშვილის ხელქვეშ“ (იქვე, გვ. 5).

⁶⁰ „ვალდა მხარი მალად... ბახტრაონს ქვეით, ვიდრე ვაჟაშაძე (იყოს) ენისელთ მოურავის ხელქვეშ“ (იქვე).

⁶¹ „ხოლო გვერდის ძირი ჯამთილამ მოკლებული გულაჩურაძის. იყოს ანუ მარტყოფის მოურავის ხელქვეშ, ანუ საგარეჯოს მოურავის ხელქვეშ“ (იქვე).

⁶² სჯულდება, ივ. სურგულაძის შესავალი წერილი, გვ. 014.

მას წინსვლა-პროგრესის საწინდრად მიაჩნდა. „ოდეს იკონომია, — წერს იგი, — მოვა თვისსა წესსა შინა, მაშინ ყოველივე შესაძლებელ არს წარმართვად“⁶³.

ავტორი განსაკუთრებით მრეწველობის მნიშვნელობას გახაზავს. იგი საგანგებოდ ჩერდება ამ საკითხზე და მასზე ამახვილებს იმდროინდელი ქართლ-კახეთის მთავრობის ყურადღებას. ბატონიშვილი დაჟინებით ურჩევს მამამისს, არ დაიშუროს ძალა და ენერგია ფაბრიკა-ქარხნებისა და სხვადასხვა დარგის სპეციალისტების გასამრავლებლად. ასეთი სპეციალისტების ადგილზე უყოლობის შემთხვევაში ხელისუფლებას ისინი უცხოეთიდან უნდა შემოეყვანა. მათი იმპორტირების მიზანი ისიც იყო, რომ მათ თავიანთი ცოდნა-გამოცდილება ქართველი ახალგაზრდებისათვის გადაეცათ⁶⁴.

განსახილველ ძეგლში ლაპარაკია არა მარტო დამმუშავებელ, არამედ მომპოვებელ მრეწველობაზეც. ბატონიშვილის აზრით, ფართო მასშტაბი უნდა მიეღო წიაღისეულის დამუშავებას. ის „რაოდენ შეიძლებოდეს“ უნდა გაიშალოსო, წერდა იგი. წარმოების მომწყობად და ხარჯების გამლებად „სჯულდებაში“ სახელმწიფო ხაზინაა დასახელებული, ხოლო უკანასკნელის უსახსროების შემთხვევაში მადნები იჯარის წესით გაიცემოდა⁶⁵. ექსპლუატაციის იჯარის ფორმის დროს შემოსავლის ნახევარი სამეფო სალაროში შედიოდა, ნახევარი კი იჯარადარს რჩებოდა⁶⁶.

კარგად ესმის ბატონიშვილს ვაჭრობის როლი და მნიშვნელობაც. ამ დარგის განვითარება მას გადაუდებელ ამოცანად მიაჩნდა. „პირველი საქმე არს, — ნათქვამია პროექტში, — რითაც შეიძლებოდეს ვაჭრობა დავნერგოთ ქართველ კაცთა შორის“⁶⁷. ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ქართველ ვაჭართა კონტინგენტის ზრდას, რაც, მისი აზრით, მხოლოდ ხელისუფლების მატერიალური დახმარებით მიიღწეოდა⁶⁸. საკითხის ასე დაყენება, როგორც ძეგლის ტექსტიდან ჩანს, ოდნავადაც არ გულისხმობს არაქართველებისათვის ალებ-მიცემობის აკრძალვას. „სომეხთაცა და თათართაცა, — ნათქვამია იქ, — ისე ივაჭრონ, რაგვარადაც უვაჭრიათ პირველ“⁶⁹.

პროექტში ლაპარაკია იმის შესახებ, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო საქართველოში ჩამოსულ უცხო ვაჭრისადმი მთავრობის დამოკიდებულება, თუკი ამ დროს მის ქვეყანასთან ურთიერთობა გამწვავდებოდა ან სულაც ომი დაიწყებოდა. „უყეთუ, — ვკითხულობთ განსახილველ ძეგლში, — სხვათა ქვეყანისა ვაჭარნი მოვიდნენ, ანუ სპარსით, ანუ ოსმალთ და დაჰყონ ხანი რაოდენიმე ვაჭ-

⁶³ სჯულდება, გვ. 56.

⁶⁴ „უეცადნეთ გამრავლებაჲ ყოვლის ვეარის ხელოქნებისასა, გავითებასა ქარხნისასა და მცოდნეთა კაცთა შიხანისა და სხვათა სახმარობათა, წისქვილებისა, შენობებისა მცოდნეთა კაცთა უცხოის ქვეყნებიდამ მოყვანასა და ამა სწავლათა გამრავლებაჲსა, ეგრეთვე საქსოვეებისა მცოდნეთა და თეუზთა მონადირეთა კაცთა შოვნასა“ (სჯულდება, გვ. 56).

⁶⁵ „მადნები... მეფემ თავის ხარჯით ამუშაოს... ანუ იჯარადრებს მისცეს“ (იქვე, გვ. 8).

⁶⁶ „ყოველივე გამოსავალი ოქრო თუ ვერცხლი, თუ სპილენძი შუა გაყარონ. პუშა მოიჭადრის რიქიშვი იყოს. იმის ხარჯზედ იყოს. ეპგონებ ეს კარგი სარგებლობა იქმნენის“ (იქვე).

⁶⁷ სჯულდება, გვ. 40—41.

⁶⁸ „რომელ რისაც სარწმუნოებისა არის მეფე და ერნი. ვაჭარნიცა მისივე სარწმუნოებისანი უმჯობეს იქმნებან. ჩვენ თითქმის სომხების და თათრების ვაჭრების ხელს შემხედველნი ვართ და ეს ძლიერება იქმნება ჩვენი, ოდესღაცა ვაჭარნიცა ჩვენი იქმნებან. ამისთვის გამოვარჩიოთ ქარსილიდამ, კახეთიდან რაოდენიმე კაცნი. ისევე ვაჭრებთან ნამყოფნი და შევიჩვიოთ ვაჭრობას. ამით ხელი განმართოს საქვეყნოს შემოსავლიდამ, რათა ისწავდონ ვაჭრობაჲ“ (სჯულდება, გვ. 40).

⁶⁹ სჯულდება, გვ. 40.

რობასა შინა, ანუ გარდა ვაჭართა მუნებურნი კაცნი, და მოხდეს ანუ ოსმალთაგან ანუ ყიზილბაშთაგან აშლა და ლაშქრობა ჩვენზედა, მაშინ ჟამსა აშლილობისასა, გამოეცხადოს მათ: ანუ უკუნ იქცნენ თვისად მამულად მასვე დროსა შინა, ანუ დაეწერნენ ყმად საქართველოსა, რათა ზრუნვა აქედნესთ მათთვის მეფესა... უკეთუ ინებონ დაწერა ყმად, მაშინ დაიწერნენ ხარისხთამებრ მათთა სხვათა თანა შეთანასწორებით და დააფიცონ ერთგულებასა ზედა მეფისა და მამულისასა ფიცით მით, რომლისა სარწმუნოებისაცა იყვნენ იგინი⁷⁰.

როგორც ვხედავთ, აქ მოცემული რჩევა-დარიგება, მისი დაკანონება არავითარ ზიანს არ აყენებდა უცხო ვაჭარს მის ქვეყანასთან ურთიერთობის გამწევაება, თვით საომარი მოქმედების დაწყებაც კი. იგი არც ჩამოტანილ საქონელს კარგავდა და არც პირად თავისუფლებას. ის უფლებამოსილი იყო ან სამშობლოში დაბრუნებულიყო, ან საქართველოში დარჩენილიყო, ქართველი მეფის ქვეშევრდომობის მიღების პირობით. არჩევანი მის სურვილზე იყო დამოკიდებული. აქ დარჩენილი უცხოელი ვაჭარი უფლებრივად ადგილობრივ ვაჭრებს უთანაბრდებოდა. ასეთი შეღავათების დაწესება, ცხადია, საიმედო მდგომარეობას უქმნიდა ალემბიცემობით დასაქმებულ უცხოელებს, ხელს უწყობდა საგარეო ეკონომიკურ კავშირურობათა განმტკიცება-გაფართოებას.

ბატონიშვილის აზრით, ბაზრის საქონლით მომარაგებულნი უნდა ყოფილიყვნენ არა მარტო ვაჭრები. ამ საქმეში მონაწილეობიდან არც სამეფო მეურნეობას გამოორიცხავდა. ყველაფერი ის, რაც ზედმეტი იყო სასახლისათვის, ბაზარზე უნდა გასულიყო. ზედმეტი პური, ყველი, ერბო, ბრინჯი, ცხვარი, ძროხა, მატყლი, აბრეშუმი და სხვ. იყიდებოდა და ფულად იქცეოდა⁷¹. ამ ოპერაციიდან „იქმნების კარგი შემოსავალი“⁷², — ნათქვამია ძეგლში. „სჯულდებაში“, ჩვენი აზრით, არის ისეთი ადგილიც, სადაც სპეციალურად სასაქონლო პროდუქციის დამზადებაზეა ლაპარაკი. ჩამოთვლის რა სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციას, რომლებიც სამეფო ეკონომიკიდან მიიღებოდა, ავტორი წერს: „ესე ყოველივე ანგარიშით ინახებოდეს, (ნაწილი) იყიდებოდეს და თეთრად გროვდებოდესო“⁷³. გლეხების სავაჭრო საქმიანობაზე პროექტში უშუალოდ არაა ლაპარაკი, მაგრამ ყველაფრიდან ჩანს მათი ბაზართან კავშირი, ამ კავშირის სასურველობა-აუცილებლობა. „სჯულდების“ მიხედვით სოფლის მშრომელი მოსახლეობა თითქმის ყველა სახელმწიფო გადასახადს ფულადი სახით ისტუმრებდა⁷⁴, რაც, თავისთავად ცხადია, შეუძლებელი და განუხორციელებელი იყო მწარმოებელი კლასის სავაჭრო ურთიერთობაში ჩათრევის გარეშე.

პროექტის ავტორი საჭიროდ თვლიდა შექმნილიყო სპეციალური თანამდებობა, რომლის უფროსს ვაჭრობის საქმის საერთო ხელმძღვანელობა დაეკისრებოდა. „იყოს, — ეკითხულობთ ძეგლში, — ქარ[ა]ვანთ და ვაჭართ უფროსი და ამას ეკითხებოდეს ვაჭრებისა და სხვათა ქვეყნებსა შინა ალემ-მიცემის საქმე...

⁷⁰ სჯულდება, გვ. 40.

⁷¹ იქვე, გვ. 9.

⁷² იქვე.

⁷³ იქვე, გვ. 44—45. რომ სავაჭრო ოპერაციებში სასახლეც უნდა ყოფილიყო ჩაბმული, ამას განსაზღვრული ძეგლის ის ადგილიც ადასტურებს, სადაც სამეფო დუქნებზეა ლაპარაკი. „იყოს სამეფო დუქნები, — ნათქვამია იქ, — მას დუქნებსა შინა იყოს ყოველი გვარი გასასყიდელი, დარჩებიც და სხვა კარგი ნივთები. აგრეთვე საიდგანაც დუქნაშუები მოერთმევა მეფესა, რაც ენებება იმგვარს ნივთებს ან გაყიდვინებს მასვე დუქანში“ (სჯულდება, გვ. 57).

⁷⁴ სჯულდება, გვ. 6—7.

ამასაც ჰყვანდეს ხელქვეითნი⁷⁵. ვაჰრობის წარმატებასვე ისახავდა მიზნად იოანე ბატონიშვილის მეორე წინადადებაც ბაზრის მეთვალყურე მოხელის ინსტიტუტის შექმნის შესახებ. მას თვალყური უნდა ედევნებინა წონა-ზომისათვის და იმისათვის, რომ „ჯეროვანის ფასით“ გაყიდულიყო „ხორაგი და სხვანი ნივთნი“, რომ „სიხარბე და სიყალბე“ არავის ჩაედინა. მოხელემ ყველაფერი დაწვრილებით შეამოწმოს და სათანადო რიგი მისცესო, წერს იოანე ბაგრატიონი⁷⁶.

ზემოჩამოთვლილ ღონისძიებათა ცხოვრებაში გატარებას, იოანე ბატონიშვილის აზრით, შედეგად უხდა მოჰყოლოდა ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკური და სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობის მკვეთრი გაუმჯობესება, ქვეყნის სასიცოცხლო ძალების საგრძნობი მოღონაერება, არსებული წყობილების განმტკიცება. ნამდვილად კი პროექტში მოცემულ წიხადადებათა განხორციელება, ძეგლის ავტორის სურვილის წინააღმდეგ, ისეთ მოვლენებს წარმოშობდა, რომლებიც საბოლოო ჯამში საფუძველს აცლიდნენ ფეოდალურ-ბატონყმურ სისტემას.

განმანათლებლური იდეების მქონე ბატონიშვილი სათანადო ყურადღებას უთმობს სკოლა-სასწავლებლებისა და საერთოდ კულტურის საკითხებს. პროექტით თბილისში, გორსა და თელავში უნდა გახსნილიყო სკოლები თავადაზნაურებისა და პირველ მოქალაქეთა შვილებისათვის⁷⁷. ისინი „მცოდნე კაცთა“ ხელმძღვანელობით ეუფლებოდნენ „სამეცნიეროსა სწავლასა“, სამხედრო საქმესა და ენებს⁷⁸. ძეგლის ავტორი საჭიროდ თვლიდა უფრო დაბალი ტიპის სასწავლებლის გახსნასაც. იქ განათლება უნდა მიეღოთ „მსახურ კაცთა“. წერილ ვაჰართა და გლეხთა შვილებს. მათ ასწავლიდნენ ქართულს, სომხურს, თათრულს, რუსულს და შესაძლებლობის შემთხვევაში — ბერძნულსა და ლათინურს⁷⁹. მასწავლებლების შენახვა სახელმწიფო ხარჯზე იყო ნავარაუდები, ხოლო მოსწავლეების — მშობლების⁸⁰. ქვეყნის საერთო ეკონომიკური და ფინანსური მდგომარეობის გაუმჯობესების შემდეგ, პროექტის თანახმად, მოწაფეთა შენახვაც მთავრობას ეკისრებოდა⁸¹. სასკოლო საქმის წარმმართველი და მესვეური იყო „განათლების მთავარი“, რომელიც აძლევდა „რიგსა და ჯამაგირთა ოსტატებსა“⁸².

„სჯულების“ საერთოდ და კერძოდ ამ ადგილის მნიშვნელობის შეფასებისას, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ბატონიშვილის წინადადება თავადაზნაურობისა და დიდვაჰართა შვილების უფლებრივად გათანაბრების შესახებ განათლების დარგში. ის ფაქტი, რომ პროექტი შესაძლებლად თვლიდა მათ საერთო წვრთნას ერთსა და იმავე სასწავლებელში, მეტად

⁷⁵ სჯულება, გვ. 11.

⁷⁶ „ეს (მოხელე. — ი. ა.) გასინჯავდეს ყოველთვის და რიგს მისცემდეს“ (სჯულება, გვ. 13).

⁷⁷ იქვე, გვ. 27.

⁷⁸ იქვე.

⁷⁹ იქვე.

⁸⁰ იქვე.

⁸¹ იქვე.

⁸² იქვე.

საინტერესოა და მომავალი ბურჟუაზიული კლასის წინაპრის როლის ზრდის მკაფიო დამადასტურებელია. ასევე ნიშანდობლივია წვრილვაჭართა და გლეხთა შვილების განათლებისათვის ზრუნვა. მიუხედავად იმ მოტივებისა, რამაც ამ წინადადების წამოყენება განაპირობა, ის დადებით შეფასებას იმსახურებს, როგორც საზოგადოების კულტურული წინსვლა-განვითარების ხელშემწყობი პირობა. აღნიშნული წინადადების მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაზრდილად წარმოგვიდგება, თუ გავიხსენებთ, რომ XVIII ს-ის საქართველოში არსებობდნენ მხოლოდ საეკლესიო უწყებისადმი დაქვემდებარებული სასულიერო სკოლები და რომ საკითხი საერთო სასწავლებლების შექმნის შესახებ პირველად სწორედ განსახილველი ძეგლის ავტორმა დასვა⁸³.

პროექტი ითვალისწინებდა ბიბლიოთეკის შექმნა-დაარსებას. იქ თავს იყრიდა საერო და სასულიერო ხასიათის ლიტერატურა, „სახეები და მაგალითები მხატვრობებისა, შენებულებათა და სხვა ხელოვნებათა“⁸⁴. ყველა მსურელს შეეძლო ბიბლიოთეკით სარგებლობა, წიგნების გადაწერა, ხელოვნების ნიმუშების კოპირება, მაგრამ მათი გარეთ გატანა და სახლში წაღება აკრძალული იყო, დაკარგვის შემთხვევისთავეიდან ასაცილებლად⁸⁵.

ქვეყნის კულტურული დაწინაურების საქმეს ემსახურებოდა ბატონიშვილის მეორე წინადადებაც არქივის დაარსების შესახებ. „იყოს დავთარხანა, — წერს იგი, — ყოველი საქმე. შემოსავალი, გასავალი, სასამართლო, უცხო მხრის საქმეები, იმათი პირები და თითონ ის ნანდვილებიც (ე. ი. დედნები. — ი. ა.), რომელიც დასაშთენია, ინახებოდეს ნანდვილ გარდა წერით, შემოწმებით და რაოდენისამე კარგის კაცით დაიბეჭდებოდეს“⁸⁶.

„სჯულდებაში“ ლაპარაკია გაზეთის გამოშვების საჭიროება-სარგებლიანობის შესახებ. ის თვეში ორჯერ უნდა გამოსულიყო. ეს საქმე, ავტორის სიტყვით, სახელმწიფოს შემოსავალს მისცემდა, ხოლო ხალხს კულტურულად დააწინაურებდა⁸⁷.

საკითხის დაყენება ბიბლიოთეკისა და არქივის, ისე როგორც გაზეთისა და ფოსტის დაარსების შესახებ⁸⁸, დიდი პროგრესული საქმე იყო. მის გადაჭრას თვითონ ცხოვრება, ქვეყნის შიგნით მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ძვრები მოითხოვდა. თავის მხრივ კი, აღნიშნულ ღონისძიებათა გატარება, უეჭველია, ხელს შეუწყობდა საქართველოს არა მარტო კულტურულ, არამედ მის სამეურნეო განვითარებასაც.

⁸³ აღ. ტალიაშვილი, იოანე ბაგრატიონის განმანათლებლური იდეები, თურნ. „მნათობი“, 1973. № 8, გვ. 135.

⁸⁴ სჯულდება, გვ. 57.

⁸⁵ იქვე.

⁸⁶ იქვე, გვ. 56.

⁸⁷ იქვე, გვ. 7.

⁸⁸ „ფორტები ანუ ჩაფარ-ხანა, — ნათქვამია განსახილველ ძეგლში, — რაოდენ შეიძლებოდა განესადგინა სამს ადგილს: ქართლსა, კახეთსა და თათრებშია. ქალაქებშია წარსულთ ჩაფართ, ან წიგნს ან აშანთს ვინც გაატანს, ეზუდაც თეთრი ვაჩნდება კანონისამებრ და ორგვარად სარგებელ იქმნება მამულსათვის: ერთი, ანაჲს ჩქარად ცნობაჲ... და მეორე თეთრის შემოსავალი, ამათი აღაწხედ (სიგარბის საზომი, დაახლოებით 5—6 კილომეტრი — ი. ა.) განუწესოთ ფასი ცხენის ქარსა“ (სჯულდება, გვ. 56).

იოანე ბატონიშვილი, როგორც ნათქვამიდან ჩანს, ფეოდალური იდეოლოგიის მატარებელი იყო. მის მიერ რეკომენდებული ფორმალ-საინტერესო რეფორმების მიზანი სწორედ ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის შენარჩუნება, მისი განახლება იყო. მაგრამ მან, ვითარცა განათლებულმა და თავის დროის მოწინავე ადამიანმა, ძალიან კარგად იცოდა, რომ ამ ამოცანის მეტნაკლებად სასურველი ფორმითა და მასშტაბით გადაჭრა მოითხოვდა ერთგვარ „ზრუნვას“ სოფლის მშრომელ მოსახლეობაზე, იმაზე, ვინც დოვლათსაც ქმნიდა და ქვეყანასაც იცავდა. მწარმოებელი კლასის პრობლემა მთელი სიგრძე-სიგანით უფრო მოგვიანებით დაწერილ „კალმასობაში“ დაყენებული. მაგრამ მისდამი უყურადღებობა არც „სჯულდებაში“ იგრძნობა. ჩანს, ავტორს მშრომელი კაცის ბედი ამ ძეგლის შედგენის დროსაც აწუხებდა და სათანადო წინადადებებით წამოაყენა.

ამათ რიცხვს ეკუთვნის წინადადება ტყვეებით ვაჭრობის ბარბაროსულა წესის მოსპობის შესახებ. ამაზე ავტორი დაწვრილებით „კალმასობაში“ ლაპარაკობს, მაგრამ არც განსახილველ ძეგლში სდუმს იგი ამ საკითხზე. ეტყობა, ბატონიშვილს შესანიშნავად ესმოდა გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს სიხამდვილეში დამკვიდრებული ამ დიდი სოციალური სენის დამლუპველი მნიშვნელობა და მის აკრძალვა-ამოძიკვას უჭერდა მხარს. ის ადამიანების მყიდველ-გამყიდველთა ისეთსავე დასჯას მოითხოვდა, როგორც მამულისა და სჯულის მოლაღატეების. „უკეთუ, — ნათქვამია პროექტში, — მართმადიდებელი განდგეს ან სარწმუნოება დაუტეოს, მამულისა და სჯულის წინააღმდეგ შეიქმნას, აგრეთვე ტყვის მყიდველი, მაშინ ესე სახალხოდ წარმოადგინონ: შეიმოსოს ერთი-ორი ეპისკოპოსი, თუ მოხელე იყოს (დანაშაულის ჩამდენი) აყარონ ნიშნები და ესრეთ შეაჩვენონ“⁸⁹. პროექტის ავტორი არ ჩერდება ამაზე და მომხრეა შეიქმნას ტყვეების დასახსნელი სპეციალური ფონდი. იმ ხარჯების განსაზღვრის შემდეგ, რაც უნდა გაეღო სახელმწიფო ხაზინას მეფის, დედოფლის, მათი ვაჟიშვილების, ქალიშვილების, რძლების, მოხელეებისა და სხვათა ჯამაგირის გასასტუმრებლად, ბატონიშვილი წერს: „ხოლო სხვა თეთრი, რააცა დარჩება... განიყოს ორ წილად: ნახევარი ინახებოდეს სტუმრებისა ხარჯად და საჩუქრად და ნახევარი შენობათათვის და ტყვის დასახსნელად და ობლების საზრდელად“⁹⁰.

ბატონიშვილის აზრით, სახელმწიფო გადასახადების რაოდენობა მტკიცედ უნდა განსაზღვრულიყო გადამხდელის მატერიალური მდგომარეობის მაქსიმალური გათვალისწინებით⁹¹. პროექტში მკაფიოდაა გატარებული თვალსაზრისი მწარმოებელი კლასის გადასახადებით გადატვირთულობისა და კანონით გაუთვალისწინებელი გამოსადების მოთხოვნის არასასურველობის შესახებ. იქ პირდაპირაა მითითებული, რომ მიღებულ-დადგენილის გარდა „არა ემთხვეოდესთ რა“⁹² გადამხდელსო. საკითხის ასე დაყენება მრავალი გარემოებით იყო შეპი-

⁸⁹ სჯულდება, გვ. 37.

⁹⁰ იქვე, გვ. 43.

⁹¹ „რაოდენაჲცა არიან კომდნი სომეხნი, ღრანნი, ურანი და თათრები, აღირიცხნენ სრულიად საქართველოსა შინა და განიყვნენ სამ ხარისხად. პირველმან კაცმან და შემქმნელემან მოკცესთ მახტა ოთხი თუმანი, მეორე ხარისხსამ ორი თუმანი და მესამესამ — ერთი თუმანი. ხოლო ამათხედ კიდევ დაბალთა — ხუთი მინადენი და კიდევ დაბალთა ორი და ათი შაჟრა. ეს სახედვე, საყდრის ყმათ, სომეხთა და თათართა და თავადთა ყმათაცა, სამეფოდ ხარჯი ხუთის მინადენილამ ერთს თუმანამდინ შეძლებით“ (სჯულდება, გვ. 6—7).

⁹² იქვე, გვ. 7.

რობებული, რომელთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ძეგლის ავტორის რწმენას, რომ მწარმოებელი კლასის უზომოდ დაბეგვრა და მისგან ზედმეტის აღება გაანადგურებდა მის მეურნეობას, ხიფათის წინაშე დააყენებდა ხაზინას, სახელმწიფოს ეკონომიკურ კეთილდღეობას. ობიექტურად ეს ზრუნვა იყო მშრომელი კაცის ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებისათვის და ამდენად ის, მიუხედავად მისი გამომწვევი მიზეზებისა, დადებით შეფასებას იმსახურებს.

ასეთივე ხასიათისაა წინადადება ქვრივ-ობოლთა სახელმწიფო ხარჯზე შენახვის შესახებ. „იყოს უფროსი ქვრივ-ობერთა, ვისაც თავის თავის რჩენა არ შეეძლოთ და ხელსაქმე კი შეეძლოთ, ესეგვარი გამოიზარდნენ სამეფოს ხარჯით“⁹³. იგივე აზრია გატარებული განსახილველი ძეგლის ზოგ სხვა ადგილასაც. ერთგან მაგალითად ნათქვამია: „მრავალნი არიან პატიოსანნი გვამნი, რომელთაც არა აქვთ სარჩო. აგრეთვე ქვრივნი და ამათ ჰქონდესთ სამეფო შემოსავალთაგან ოცის თავი გადაღებული და ეგრეთვე ექმნებათ მოწყალება და ირჩომებენ“⁹⁴. და კიდევ. „იყოს სასწიფო სახლი გაკეთებული და შეეძლოს ბელი ვინც იყოს, იქ მიიყვანდნენ და მოუვლიდნენ“⁹⁵.

მშრომელი კაცის ტვირთის შემსუბუქებისათვის ზრუნვას გულისხმობს იოანე ბატონიშვილის ის წინადადებაც, რომელიც მეფის მოგზაურობასთან დაკავშირებულ ხარჯებს სამეფო ეკონომიასა და სახელმწიფო ხაზინას აკისრებს. „ოდეს წაბრძანდება მეფე სადმე, — ვკითხულობთ პროექტში, — ვინც თითონ იწებოს, რამდენიმე გვამი მოხელეთაგანი იახლოს თანა და ესენი იქმნებიან იკონომიის ხარჯით და მეფესთან სუფრაზედ, ხოლო სხვა ჯარისკაცთა ექმნებათ თავისი განწესებული ულუფა“⁹⁶.

საინტერესოა ძეგლის ავტორის წინადადება საზოგადოებრივი პურის საწყობის შექმნის შესახებ. „გარნა ეს უმჯობესი იქმნების, — წერს ის, — უკეთუ ყოველი ბარის სოფლები, ვისიც გინდა ყმა იყოს, შეძლებისამებრ — დიდის სოფლისა და მცირისა... მოხნან საზოგადოდ და დათესონ — ნახევარში პური და ნახევარში ქერი. თითონვე მომკონ, გალენონ და შეინახონ ამბრებში ქერი და პური, ხოლო ბზე საბძელში, დაბეჭდონ სოფელმან და იყოს ისე. უკეთუ ქვეყანას დასჭირდეს, მაშინ ივინი არაა შეწუხდებიან, პური მზად იქმნების და იქილამ დაიხარჯება. უკეთუ შიმშილობა იქმნების, თვითონ ისევ სოფლები მოიხმარებენ. უკეთუ არა და, ვისაც შემოაკლდების იმ სოფელში, ისესხებს იქილამ რაოდენიც კოდი უნდა და კალოობის დროს მიიტანოს სარგებელი ათი-თორმეტად და დასდოს ამბარსავე მას შინა. ესე ყოველ წლივ უნდა მოიხნას, დაითესოს, მოიმკოს, გაილენოს და შეინახონ. პურიც წარმატებაში წავა და ხალხისთვისაც იქმნების სარგებლიანი“⁹⁷.

საზოგადოებრივი პურის მაღაზიების (საწყობების) გახსნა-შენახვა, რა თქმა უნდა, გარკვეულ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული. ეს ხარჯები, ცხადია, უშუალოდ მწარმოებელს აწევბოდა კისერზე. და მაინც ხსენებულ მაღაზიებს, თუკი ისინი წესიერად და დანიშნულების მიხედვით იქნებოდნენ გამოყენებული, შეეძლო სასარგებლო დახმარება გაეწია უპუროდ დარჩენილ და, მამასადამე, მძიმე მდგომარეობაში მყოფი მშრომელი კაცისათვის.

⁹³ სკულები, გვ. 19.

⁹⁴ იქვე, გვ. 27. შდრ. გვ. 43.

⁹⁵ იქვე, გვ. 58.

⁹⁶ იქვე, გვ. 46.

⁹⁷ იქვე, გვ. 45.

ყოველივე ის, რაც ზემოთ ითქვა იოანე ბაგრატიონის ხალხისადმი დამოკიდებულების შესახებ, საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მას შესანიშნავად ესმოდა მწარმოებელი კლასის დიდი მნიშვნელობა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ და სამხედრო-პოლიტიკურ დაწინაურებაში. ამიტომ ურჩევდა იგი ქართლ-კახეთის მესვეურებს შეექმნათ მშრომელი მოსახლეობისათვის შრომა-ცხოვრების შედარებით ნორმალური პირობები. მისი წინადადების მიღება-განხორციელება, ცხადია, მკვეთრად ვერ შეცვლიდა გლეხის მდგომარეობას, მაგრამ გარკვეულ შედეგათს ხამდვილად მისცემდა.

სჯულებაში კიდევ ბევრი გონიერი და პროგრესული წინადადებაა წამოყენებული⁸⁸, მაგრამ ყველა მათგანზე აქ არ შევჩერდებით. ნათქვამიც საკმარისია დავასკვნათ, რომ „სჯულება“ არის შესანიშნავი ძეგლი, რომელიც მეტყველებს მისი ავტორის შეხედულებათა ადრე განმანათლებლურ ხასიათზე. ბატონიშვილის ამ ნაწარმოებში გარკვეული ფორმით გაკრიტიკებულია მაშინდელი საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების მრავალი მანკიერი, მახინჯი მხარე და წამოყენებულია წინადადება მათი მოსპობა-გაუქმების შესახებ. „სჯულებაში“ ჩამოთვლილ წინადადებათა პრაქტიკული განხორციელება ხელს შეუწყობდა საწარმოო ძალთა განვითარებას, ქვეყნის მოღონიერებას, მის ევროპეიზაციას. და თუმცა იოანე ბაგრატიონის მიზანი ბატონყმური სისტემის განახლება-შენარჩუნება იყო, ობიექტურად მისი კანონპროექტი სცილდებოდა ავტორის ამ მიზანდასახულობას, უფრო შორს მიდიოდა და ფეოდალიზმის საპირისპირო მოვლენებს წარმოშობდა*.

⁸⁸ ამათ რიცხვს ეკუთვნის წინადადება თავადთა სახლების გაყრის შესახებ. „ყოველი თავადი, — შერს ი. ბატონიშვილი, — რადგან ყოველთვის ეჩხუბებოდა ერთმანერს მამულთა ზღდან, განყარეთ და თავ-თავის წილი მუცით და ერთმანერს ყოველი მოდავე მოაშორეთ“ (სჯულება, გვ. 35).

* დასასრული იხილეთ შემდეგ ნომერში.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ახალი ისტორიის განყოფილებამ

დროის გამოთვლის ხალხური წესები ჩაჩნეთ-ინგუშეთში

1. დროის თვლა-აღრიცხვის ჩაჩნურ-ინგუშური ძველი ტრადიციული კალენდარი ემყარებოდა აგრარულ საფუძველს. გამოთვლისათვის საჭირო გარკვეული პრაქტიკული ცოდნა სოფლის მეურნეობის რთული და მრავალპროფილიანი დარგების ეფექტურა გაძღოლის შესაძლებლობას ქმნიდა.

ცნობილია, რომ ადამიანსა და ბუნებას შორის ოდითგან არსებობდა ორმხრივი დამოკიდებულება, და მაშინაც კი, როდესაც ბუნება ბატონობდა უმწეო ადამიანზე, ეს უკანასკნელი ყოველთვის გარკვეულ ზემოქმედებას ახდენდა მასზე¹. ამ ურთიერთზემოქმედების პროცესში თანდათან იზრდებოდა შემეცნებითი შესაძლებლობა, მცლავნდებოდა შემოქმედებითი უნარი ადამიანისა, რომელიც საკმაოდ ადრე მიხვდა, რომ არსებობდა გარკვეული კანონზომიერება დროის შუალედების გამოსათვლელად, რამაც ბიძგი მისცა პირველი პრიმიტიული კალენდრის ჩასახვას. დროის გამოთვლის ბუნებრივი ერთეული — დღე-ღამე მჭიდრო კავშირში იყო შრომისა და დასვენების ბუნებრივ მონაცვლეობასთან². ამ კონკრეტული ცოდნის შეძენასთან ერთად ვლინდებოდა ადამიანის სუსტი მხარეებიც, მისი უძლურება სტიქიური მოვლენების წინაშე. აღძრულ საკითხებში იმდენად მჭიდროდაა რაციონალური გადაჯაჭვული ირაციონალურთან, რომ ზშირად მათი ერთმანეთისაგან გამოყოფაც კი ჭირს. ამის გამოა, ალბათ, რომ დროის გამოთვლის ხალხურ კალენდარს ზოგჯერ საწესჩვეულებო დღეობათა კალენდარი ედება საფუძვლად და რიგ გამოკვლევაში რელიგიური დღესასწაულების მიხედვით ხდება სამეურნეო პერიოდების განსაზღვრა.

ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში გამოითქვა მოსაზრება, რომ კოსმოგრაფიულ წარმოდგენებს საფუძვლად უდევს მოცემული ხალხის სამეურნეო საქმიანობა და, ამდენად, ეს გადმოცემები ასახავენ რეალურ ვითარებას, გადატანილს კოსმოგრაფიულ სფეროში და წეს-ჩვეულებათა ციკლურობა უკავშირდება სამეურნეო პერიოდების ციკლურობას³. ამ თეზისმა შემდგომი გახვითარება განიცადა, მოხდა ხალხური საწესო კალენდრის კლასიფიკაცია სასოფლო-სამეურნეო კალენდრის საწარმოო საფუძვლების მიხედვით. გამოტანილ იქნა დასკვნა, რომ წელიწადის დროები, გეოგრაფიული გარემო, პაეა — შრომითი საქმიანობის ის რეალური პირობებია, რომელსაც ემყარება სასოფლო სამეურნეო კალენდარი. რომ საწესჩვეულებო ხალხური კალენდარი უპირველეს ყოვლისა არის აგრარული კალენდარი⁴. აღინიშნა ისიც, რომ კალენდარში ასახულია ხალხთა სამეურნეო წყობის პირობები⁵.

¹ А. Д о н и н. Люди, идолы и боги. М., 1962. гл. 23—24.

² С. С е л е ш н и к о в. История календаря и хронология. М., 1972. гл. 14—15.

³ В. Т а н - Б о г о р а з. К вопросу о применении марксистского метода к изучению этнических явлений, «Этнография». 1930. № 1—2. гл. 29, 34.

⁴ В. Ч и ч е р о в. Зимний период русского земледельческого календаря XVI—XX веков. М., 1957. гл. 15.

⁵ П. К у л и к о в с к и й, Календарь, ЕСЭ, 19, гл. 401.

2. დროის თვლა ჩაჩნეთსა და ინგუშეთში (გარდა იმისა, რომ მეურნეობის საწარმოო საფუძველს ემყარებოდა), როგორც ჩანს, სამყაროს აგებულების თავისებური კონცეფციიდანაც გამომდინარეობდა. ადგილობრივთა წარმოდგენით, ქვეყანა შედგება სამი ნაწილისაგან: ერთია საკუთრივ დედამიწა თავისი ზღვებით, მდინარეებით, მთითა და ბარით; მეორეა ზეცა, რომელიც „თავზე ახურავს“ პირველს და ქვეყნის თაღს წარმოადგენს: მესამეა „ქვედა ქვეყანა“, „იმქვეყნიურობა“ — მიცვალებულთა სამყარო. ეს მსოფლმხედველობა წინაპრისტიანულ და წინამამამდიანურ რწმენას უნდა უკავშირდებოდეს, — იგი ადგილობრივ ნიადაგზე შექმნილი გაგება ჩანს და წარმართული რწმენის ზოგიერთი მხარის ინტერპრეტირების შესაძლებლობას ქმნის.

ქვეყანას ჩაჩნურ-ინგუშურად მოხ ქ ეწოდება, პანკისელი ქისტებიც ხმარობენ ამ სიტყვას ოდნავ შეცვლილი ფორმით — მოხ ქ. იგი წმინდა ნახური წარმომავლობისა ჩანს. დედამიწას კი მთელი მსოფლიოს, სამყაროს გაგებით ღუნე ეწოდება. ვ. აბაევი უკავშირებს ამ ტერმინს ოსურში იმავე მნიშვნელობის სიტყვას „დუნეს“. იგი აღნიშნავს, რომ ხსენებული ტერმინი არაბულ-სპარსულ-თურქულ дунья-დან არის გადმოღებული ოსების მიერ, ხოლო ამ უკანასკნელთაგან ინგუშებს აქვთ იგი ნასესხები⁶. ღუნია ქვეყნის გაგებით იხმარება ქართული ენის დიალექტებშიც.

საკუთრივ მიწის, ნიადაგის ცნების გამომხატველია ნახური ღწთთა// ღწ'თთა. ამ სიტყვას იმავე მნიშვნელობით ხმარობენ პანკისელი ქისტებიც, ხოლო წოვურში ნაგავს აღნიშნავს⁷. ანალოგიური ძირი მოიპოვება ქანურში ლეტას-ს სახით და მიწას ნიშნავს, ხოლო მეგრულში იგივე ლეტა ტალახის გაგებით იხმარება⁸. თ. გონიაშვილი ჩაჩნურ-ინგუშურ ღწთთა-ს უკავშირებს დგომას და უდარებს ადგილს, დგომას, რომელიც ისევია ნაწარმოები, როგორც ჩაჩნურ-ინგუშური მეთთიგ, რაც კონკრეტულად ადგილს ნიშნავს⁹. ბაცბურშიაც ლათთარ არის დგომა. თ. უთურგაიძეს ამ სიტყვიდან წარმოებულად მიაჩნია თუშური მაქალათი, რაც ზედამდეგად შეიძლება ითარგმნოს¹⁰.

ამგვარად, ქვეყნის, სამყარო-მსოფლიოსა და მიწა-ნიადაგის დიფერენცირებულ გაგებას შეესატყვისება სამი ტერმინი ჩაჩნურ-ინგუშურში: მოხ ქ, ღუნე, ლათთა. აქედან: მოხ ქ ნახური წარმომავლობის სიტყვა ჩანს, ღუნე შემოტანილია შედარებით გვიან. სამყაროსა თუ მსოფლიოს აღმნიშვნელი ძირეული ტერმინის მოძიება რადგან ჭერჯერობით არა ხერხდება, შეიძლება დავუშვათ, რომ ნკვეთრი ზღვარი ქვეყნისა და სამყაროს გაგებებს შორის არც არსებობდა და ორივე ერთი და იმავე ტერმინით — მოხ ქ-ით გამოიხატებოდა; ლათა კი, ენათმეცნიერების ვარაუდით, საერთო-კავკასიური სუბსტრატიდან აღებული ძირია.

ზეცა — ს ი გ ა ლ ი ე (ინგ), ს თ ი გ ი ლ (ჩაჩნ), ს ი გ ა ლ ა (პანკ. ქისტ.) ანუ „ქვეყნის თალი“, უკავშირდება ქვეყანას ცისარტყელის მეშვეობით. ცისარტყელას ინგუშურად ს ე ლ ა ა დ// დ ა ლ ა ა დ ეწოდება, სიტყვასიტყვით ს ე-

⁶ В. Абаев, Осетино-вйнахские лексические параллели. Известия чечено-ингушского научно-исследовательского института (ЧИНИИ), т. I, вып. II, 1959, გვ. 117.

⁷ თ. გონიაშვილი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩნურისა ქართველურ ენებთან, ენმ-ის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 605.

⁸ არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 186—187.

⁹ თ. გონიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 606.

¹⁰ თ. უთურგაიძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავსებულება, თბ., 1966, გვ. 66.

ლი ღმერთის რკალს ნიშნავს¹¹. ცისარტყელას თავისი ღვთაება ს ე ლ ი - ს ე ტ ა ყავს, იგი ღმერთი სელის ქალიშვილია¹².

ინგუშების გაგებით სამყაროს ოთხი კიდე აქვს. ზეცაში მას გარს უვლიან მზე-მ ა ლ ხ¹³, მთვარე — ბ უ თ თ და ვარსკვლავები ს ი ე დ ა. მზის, მთვარის და დილის მარების, ინგუშურად ს ა ს ე ტ ყ ა, შემქმნელია ღმერთი დ ა ლ ა. ე. ბარდაველიძე ვაინახთა უმაღლეს ღვთაებას დ ე ლ ა, დ ე მ ლ ა, დ მ ა ლ ი-ს უკავშირებს საქართველოში ფართოდ გავრცელებულ დალის კულტს. ავტორის აზრით, ქართულ-კავკასიური ეს ღვთაება შესატყვისობას პოულობს შუმერულ და ძველ აღმოსავლურ ღვთაება დ ი ლ ბ ა დ, დ ი ლ ბ ა ტ თ ა ნ¹⁴.

გვალვის დროს დალა-ს მიმართავდნენ ლოცვით — „შემოქმედო მზისა და მთვარისა, დილის მარების შემქმნელო“. ზეცაშივე ბინადრობენ ღმერთები, ევთაბანი და სხვა სულები. მზე თავის ყოველდღიურ გზას, ადგილობრივ მკვიდრთა რწმენით, ქვეყნის აღმოსავლეთ კიდე-ნაპირიდან იწყებს, რომელსაც მალხბოალი ეწოდება, რაც მზის ამოსვლის ადგილს ნიშნავს. დასავლეთის კიდეც რომ მიაღწევს მზე, ერთი დღის გზაც მთავრდება. დასავლეთ ინგუშურად მ ა ლ - ხ ბ უ ზ ი ე არის და მზის საესეობას ნიშნავს. როგორც ვხედავთ, ორივე ეს ტერ-მინი — აღმოსავლეთი და დასავლეთი — მზის თვალხილულ გადაადგილებას უკავშირდება და ნათლადაა გამოხატული მათი სემანტიკა: ეს მზის სავალი გზაა ერთი კიდე-ნაპირიდან მეორემდე. სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ინგუშურ სახელებში მზის მომენტი უკვე გამოირიცხულია; კონკრეტულად, სამხრეთს ყ უ - ლ ბ ი ე ჰ ი ე ეწოდება (ყიბლ არაბულად სამხრეთს ნიშნავს. ამ ფორმიდან არის შესული ქართულში სიტყვა ყიბლანი — კომპასი). ჩრდილოეთს ჩაჩნურში, ჩეე-ნი მასალებით კი ინგუშურშიც, ყ ი ლ ბ ს ი ე დ ა ეწოდება.

აქ წარმოდგენილი მასალა თუმცაღა სრული არ არის, მაგრამ, იგი აზ-როვნების ძველ ფორმებს უკავშირდება და აყენებს საკითხთა მთელ წყებას, რაც საბოლოო ჯამში, სამყაროს გნოსეოლოგიური აღქმის ფილოსოფიურ გაგე-ბაში უნდა შეჯამდეს. სამწუხაროდ, ინგუშთა მითოლოგიაში შემორჩენილი მა-სალა წამოჭრილ საკითხზე პასუხის გაცემის შესაძლებლობას არ იძლევა. სამ-ყაროს აღქმა-გაგების პრობლემა სათანადოდ არც ზოგადთეორიულ კრილშია გაშუქებული, ვინაიდან განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომ ხალხებში საყ-მარისად არ არის შესწავლილი ფილოსოფიური აზროვნების საკითხები¹⁵.

3. ჩვენი მიზანია, ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაყრდნობით გამოვაველინოთ დროის გამოთვლის ხალხური წესი და მისი მოქმედების სისტემა ჩაჩნეთ-ინგუ-შეთში. ამდენად, თეოკოსმოგონიის საკითხები კვლევის სფეროს მიღმა გვრჩება.

ინგუშებს არ ჰქონიათ თავისი დამოუკიდებელი ერა, ამიტომ აქ ვსაყე-ლობთ არა უნიფიცირებული, ჩამოყალიბებული სისტემის კალენდარზე, არა-

¹¹ И. А л и р о в, К вопросу о роли древнейшей религии вайнахов в пропаганде на-учного атеизма, Известия ЧИНИИ, т. I, вып. I, Грозный, 1972.

¹² Е. К р у п н о в. Средневековая Ингушетия. М., 1971. გვ. 181.

¹³ ბ. ალბორი ინგუშურ მალხ-ს ადარებს ოსურ მ ა რ ს ყ -ს, როშელიც, მის- აზრით, მზის შესატყვისია (იხ. Б. А л б о р о в, Ингушское «Гальерды» и осетинское «Аларды», Извест-тия НИИ краеведения, вып. I, 1928, გვ. 354).

¹⁴ ვ. ბ ა რ დ ე ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სეანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშე-ბი, თბ., 1953, გვ. 89.

¹⁵ М. Ш а х н о в и ч, Первобытная мифология и философия, Л., 1971.

ნედ დროის გამოთვლის უფრო ჩანასახობრივ, საწყის ფორმებზე. ამგვარი კალენდრის გარეშე სამეურნეო საქმიანობის ნორმალური წარმოება შეუძლებელი იქნებოდა, რომ აღარაფერი ვთქვათ რელიგიურ წეს-ჩვეულებათა იმ კალენდარულ ციკლზე, რომელიც ერთგვარად არეგულირებდა ყოფას და დროის გაგების გარკვეულ სისტემაში აქცევდა მას; სივრცესა და დროს უმორჩილებდა ცხოვრების როგორც პრაქტიკულ, ასევე იდეოლოგიურ მხარეს. ამიტომ მშრომელი ხალხისათვის აზრი არ ჰქონდა წმინდა ასტრონომიულ ან მეტეოროლოგიურ დაკვირვებებს, ამას ყოფის მოთხოვნილებას უკავშირებდა. სეზონების მიხედვითვე აღგენდა იგი საწესჩვეულებო ხალხურ კალენდარს, რომელიც საბოლოო ჯამში აგრარულ კალენდრად შეიძლება იქნეს მიჩნეული¹⁶.

წელიწადს ინგუშურად შუე ეწოდება. იგი ოთხი დროისაგან შედგება. ა—ზამთარი, ბჰასთი—გაზაფხული, ახქიე—ზაფხული, გუარა—შემოდგომა. დღეისათვის ძნელია იმის თქმა, რამდენად ძველი და წმინდა ინგუშურია წელიწადის დროთა ამგვარი განაწილება რადგან იგი თანამედროვე გაგებას ემთხვევა საესებით. ცალკეული სახელწოდებები დროებისა კი, რამდენადაც ვიცით, ეტიმოლოგიურად შესწავლილი არ არის; ოღონდ, უეჭველია, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი წელიწადის დროთა სახელები თავისი შედგენილობით — ვითარცა მარტივი სიტყვები და გრამატიკული გაფორმების თვალსაზრისით წმინდა ჩაჩნურ-ინგუშური, ადგილობრივ ნიადაგზე წარმოქმნილ სიტყვებად შეიძლება მივიჩნიოთ.

საინტერესოა წელიწადის აღმნიშვნელი შუე-ს ეტიმოლოგია. თ. გონიაშვილი ჩაჩნურ-ინგუშურ-წოვერ შუეო-შუეო-ს აღარებს ქართულ შარშან-ს, რომელიც გასულ წელს ნიშნავს და წელიწადის ცნების გარკვეული მომენტიდანაა ამოსული, იგი თვლის, რომ შარშ ფუძე ქართულში გამხოლოებულია და შეიძლება მომდინარეობდეს რომელიღაც კავკასიური ენიდან. ს.ს. ორბელიანის ლექსიკონში მოყვანილი შარშან-ის შარან ვარიანტის გათვალისწინებით, ავტორი ასკვნის, რომ ქართული შარშან უნდა იყოს შეთვისებული ჩაჩნური ზმნის-ზედა შარ-შარაჰისა და ინგუშური შერ-შერა-საგან, რომელთა მნიშვნელობაა წლიურად, ყოველ წელს (ежегодно). ჩაჩნური შუეო-ს პარალელები სხვა კავკასიურ ენებშიცაა¹⁷. როგორც ვხედავთ, წელიწადის აღმნიშვნელი ნახური სიტყვა ძალიან ძველი ჩანს და საერთო კავკასიური სუბსტრატის კუთვნილებად უნდა ჩაითვალოს.

ნ. ღებროვინი წერდა: ინგუშები ახალ წელს ჩვენთან შედარებით სამი დღით ადრე დღესასწაულობენ, წელიწადში 365 დღეს ითვლიან. წელიწადის თვეებად დაყოფა კი არ იციან. იციან მთვარის (луна) არსებობა. კვირის დღეებს ითვლიან ორშაბათიდან¹⁸. წელიწადის 365 დღედ განაწილების შემთხვევაში, საქმე გვექნებოდა ნაცვლად „აღექსანდრიული“ უძრავი წელიწადისა, — მოძრავ ე. წ. „ევეიბტურ“ წელიწადთან და ამგვარ ვითარებაში თვეების სეზონების მიხედვით დამკვიდრებული სახელწოდებანი დაკარგავენ ყოველგვარ მნიშვნელობას, რადგან მოძრავი წელიწადის არსებობის დროს თვეთა სეზონურ შე-

¹⁶ С. Токарев. И. Гроздова, Т. Златковская. Введение в календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. М., 1937, 32, 7.

¹⁷ თ. გონიაშვილი, დასახ. ჩაჩნობი, გვ. 605.

¹⁸ Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, СПб., т. I, 1871, 33, 381.

სატყვისობას ყურადღება ვერ ექცეოდა¹⁹. თვეთა აღმნიშვნელი სახელები ინგუშეთში კი სწორედ სეზონურ თავისებურებას ემყარება (დაწერილებით იხ. ქვემოთ).

წელიწადი იანვრის პირველ რიცხვებში იწყებოდა ინგუშეთში და ჩაჩნეთშიც. საახალწლო ღღესასწაული სამ ღღეს გრძელდებოდა. წლის დაწყებას მრავალი ხალხი ხვდებოდა ზეიმით. არსებობს მოსაზრება, რომ ეს ზეიმი მთავარი ღვთაებისადმი იყო ხოლმე მიძღვნილი. ბ. ალბოროვის ცნობით, ინგუშები ახალწელს იხდიდნენ გალიერდიში. გალიერდი მას ინგუშების მთავარ ღვთაებად ჰყავს აღიარებული²⁰.

ახალი წლის იანვრიდან დაწყება თანამედროვე კალენდარული სისტემის შედეგი შეიძლება არც იყოს, უფრო ძველი დროიდან მომდინარე ჩანს. ამას გვაფიქრებინებს იანვრის წელიწადის საკმაოდ ადრე, X ს-ის მეორე ნახევრიდან არსებობა საქართველოში. დასაშვებია ინგუშებს მეზობელი ქართველებიდან გადაეღოთ წელიწადის იანვრიდან მოთვლის წესი და მასთან ერთად უძრავი „ალექსანდრიული“ წელიც²¹.

ახალი წლის (ინგუშურად და ქისტურად წ ე ნ შ ო, ჩაჩნურად ქ ე რ ლ ა - შ ო) ტერმინების არსებობა იმას გვიმოწმებს, რომ წელთმონაცვლეობა და მისი ციკლურობაც საერთოდ აღირიცხებოდა და მხედველობიდან არ იყო გამორჩენილი.

ახალი წელი გაზაფხულზედაც იწყებოდა. ლიტერატურაში გამოთქმული ეს მოსაზრება²² ეთნოგრაფიული მასალებით დასტურდება. საგაზაფხულო წელიწადი ახალ სამეურნეო პერიოდს, ბუნების გამოღვიძებასა და, ამდენად, ნაყოფიერების კულტს უკავშირდებოდა. მრავალი ხალხი იწყებდა ახალ წელს სამეურნეო სეზონის შესაბამისად, მაგალითად, ქართული წარმართული კალენდრის მიხედვით ახალი წელი აგვისტოში იწყებოდა. ნ. ბრეგაძე უკავშირებს ამ თარიღს დოლის პურის თესვის დაწყების დროს²³.

ს. ხასიევი თვლის, რომ წლის პერიოდები იწყებოდა საერთოდ ბუნიობიდან ანუ 23 რიცხვიდან²⁴. წელიწადის სეზონებად დანაწილებას 23 მარტიდან თუ დაეწყო, მაშინ ინგუშური კალენდარი ასეთ სახეს მიიღებს: გაზაფხული გრძელდებოდა სამ თვეს, ე. ი. თავდებოდა 23 ივნისისათვის, ხოლო ამ თარიღიდან უკვე ზაფხული დგებოდა. ზაფხულის 25 დღის გავლის შემდეგ, ე. ი. დაახლოებით 18 ივნისს, იწყება ყველაზე ცხელი დრო — ე ხ ქ ა ნ ჩ ი ლ ე ნ ბ უ თ თ. ეს პერიოდი 40 დღე გრძელდება. მთხრობელთა გადმოცემით, საზაფხულო ჩილეს დამთავრებისას ყოველგვარი მცენარეული წყვეტს ზრდას, ნაყოფი დამწიფებულია. ჩილეს დადგომას კრიჭინის დამდამობით ძლიერ კრიჭინს უკავშირებდნენ. თვით კრიჭინასაც ჩილე ეწოდება. ჩილეს დამთავრებიდან 25 დღის შემდეგ შემოდგომა იწყება. გარდა საზაფხულო ჩილესი იყო საზამთ-

¹⁹ ქ. ქ ე ქ ე ლ ი ძ ე. „ძველი ქართული წელიწადი, ანტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან“, ტ. I, აბ., 1956, გვ. 112.

²⁰ Б. А л б о р о в. Ингушское «Гальерды», გვ. 354.

²¹ ქ. ქ ე ქ ე ლ ი ძ ე. ძველი ქართული წელიწადი, გვ. 123.

²² С. Х а с и е в, Календарный год у вайнахов, Новое в этнографических и антропологических исследованиях, Итоги полных работ института этнографии в 1972 г., ч. I, М., 1974, გვ. 225.

²³ Н. Б р е г а д з е, К вопросу о локализации ареала первичных очагов земледелия в Грузии, СЭ, 1975, № 4, გვ. 73.

²⁴ С. Х а с и е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 199.

რო ჩილეც — ა ნ ჩ ი ლ ა ე ნ ბ უ თ თ. ზამთრის ჩილე შემოდგომის გასვლის 25 დღის შემდეგ იწყება. შემოდგომა 22 დეკემბერს თავდება და 17 იანვარს უკვე ჩ ი ლ ა ნ ბ უ თ თ დგება, რომელიც ასევე 40 დღეს გრძელდება. ზამთრის ჩილე წლის ყველაზე ცივი დროა. ჩილეს დამთავრების ერთი თვის შემდეგ ზამთრის ბოლო 25 დღიდან გამოიყოფა კიდევ ერთი პერიოდი, ბ ე რ ზ -ა რ ზ ა ლ//ზ ა რ-დ ა ლ ა ზ//ზ ა რ დ ა ლ ა ჯ უ ზ, რომელიც ზამთრის ბოლო 9 დღეზე მოდის. ბერზ-არზალ-ში უმთვარო ღამეებია, უსათუოდ თოვლი მოდის. ბერ-არ-ზალ ნიშნავს „მგლის ღამეს“ — თუ ვინმეს დარჩებოდა გარეთ საქონელი, ის მგელს ვერ გადაურჩებოდა, საქონლის პატრონი თოქს აიღებდა და ცხრა ნასკეს გამოანასკევდა — „მგლის პირის შესაკრავად“.

ბერზ-არზალ-ში ზამთრის სუსხი უკვე მოტეხილია. ამის თაობაზე ხალხური თქმა არსებობს. ბერზ-არზალმა თქვაო — მე რომ ჩილეს დროს მოვსულიყავი, სამი წლის ხბოს რქებს დაევხეთქავდი ან 15 წლის ქალიშვილს [სიცივით] შუბლს გაევხეთქავდიო.

ბერზ-არზალს მოსდევს წ ი კ ე გ ი-ს პერიოდი (წიკეგი ნაკვერჩხალია და კერას უკავშირდება). ამ დროიდან იწყება თოვლისა და ყინულის დნობა. მთელი პერიოდი სამ-სამ დღედ ნაწილდება: პირველ სამ დღეს ყინვა დგას, მეორე სამ დღეს წიკეგი ანუ ანთებული ნაკვერჩხალი წყალში ჩადის და წყალს ადნობს. შემდგომ სამ დღეს იგი მიწაშია და ალლობს მას. მერმე სამ დღეს ტყეშია წიკეგი, სამ დღეს მთაზეა. ბოლო სამ დღეს წიკეგის სითბო ცაზე ადის და მას ათბობს. ცაზე რომ ავა წიკეგი, გაზაფხულიც იწყება. ამის მომდევნო პერიოდია ა ი ბ ა ს ტ ი ყ ა ს ტ ა — ზამთარ-გაზაფხულის გამყოფი, როდესაც მოდის ქ ი ლ ა რ დ ი გ — გაზაფხულის რბილი, ფაფუკი თოვლი—ე. წ. მერცხლის თოვლი, რომელიც მალე დნება. ჰილარდიგის შემდეგ იწყება ბ ზ ა რ ბ ო ლ ხ ა — საქონლის საძოვარზე გარეკვა. ბზარბოლხადან მოყოლებული, საქონლის პატრონი აღარ არის პირუტყვის კვებაზე პასუხისმგებელი. ეს დრო საზამთრო ჩილეს გავლის 25 დღის შემდეგ დგება, როდესაც ზაფხული უკვე ძალაში შედის და იწყება სამეურნეო სამუშაოების პერიოდი.

წლის დროების ამგვარი განაწილება გარდა ადგილობრივი საფუძვლისა, ატარებს მაჰმადიანური კულტურის აშკარა გავლენას. ასე მაგალითად, ჩილე (چله) ნაწარმოებია სპარსული ჩელ, ჩეჟელ (چهل) რიცხვითი სახელისაგან — 40. ასე ეწოდება ორმოცდლიან მაჰმადიანურ მარხვას. არსებობს ღიდი ორმოცდლიური — ზაფხულის სიცხეების პერიოდი 25 იენისიდან 25 აგვისტომდე და ზამთრის სიცივეების პერიოდი 25 დეკემბრიდან 5 თებერვლამდე და მცირე ორმოცდლიანი პერიოდი ანუ 20 დღე პირველი სიცხეების და პირველი სიცივეების პერიოდი (چله كوچک)²⁵.

ბარდ-ალ-აჯუზ (برد العجوز) არაბულია და გაზაფხულის ნაგვიანევე სიცივეს, „ღედაბრის სიცივეს“ (старушечный холод) ნიშნავს²⁶, რაც რუსული банный лето-ს მსგავსი ცნება ჩანს.

ს. ხასიევის ჩილესა და ბარდალაჯუზის არაბულ-სპარსული წარმომავლობა მხედველობიდან აქვს გამორჩენილი. ნახური ენის საფუძველზე კი ვერ ხსნის მათ მნიშვნელობებს. ბარდალაჯუზის შემდეგ მონაკვეთს დროისას იგივე ავტორი 4 პერიოდად ანაწილებს: I — э р а б е р ш а м а l а о ъ к к у њ т у ბულის რქე-

²⁵ Мирза Абдула Гаффаров, Персидско-русский словарь, т. I, М., 1914, გვ. 238.

²⁶ Арабско-русский словарь, Сост. Х. К. Баранов. М., 1970, გვ. 77, შტრ. М. Гаффаров, Персидско-русский словарь, т. I, М., გვ. 100 (برد عجوز).

ბის დამხეთქავი, II — жерочу — ქერივი ქალები, III — чієrlаrgа-
кaн, მერცხლები, IV — лaкъ-лaкъхlоaоіkkуѣту — ლაკლ-
კის კვერცხის დამხეთქავი²⁷. ლაკლავი იგივეა, რაც ქართული ყარყატი²⁸.

ვერაუერს ვიტყვით მეორე პერიოდის შესახებ, ხოლო რაც შეეხება პირ-
ველსა და მეოთხეს, ეს როგორც ეტყობა, პერიოდები კი არა ბარდალაქუზის
ზემოაღნიშნულ მუქარას უნდა უკავშირდებოდეს. ხასიევისეული III პერიოდი
კი ზაფხულის რბილ თოვლთან ე. წ. მერცხლის თოვლთან უნდა იყოს დაკავ-
შირებული. ს. ხასიევი არაუერს ამბობს წიკევის პერიოდის შესახებ, რომელიც
ჩვენი აზრით, ძირითადი და ადგილობრივ ნიადაგზე აღმოცენებული უნდა იყოს.

ამგვარად, ჩაჩნეთ-ინგუშეთში ახალი წლის დაწყების და წლის პერიოდ-
ბად დაყოფის სხვადასხვა წესი არსებობდა. აქედან ერთი იყო ოფიციალური
კალენდარი, რომელიც საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან ჩანს დამკვიდრებუ-
ლი. ამ კალენდრით ახალი წელი იწყებოდა იანვარში და დროთა განაწილებაც ამ
კალენდრის შესაბამისად ხდებოდა. არსებობდა ახალი წლის 22 მარტიდან დაწყ-
ების წესიც, რომელიც ადგილობრივ სამეურნეო საფუძველზე აღმოცენებუ-
ლად მიგვაჩნია. იგი წარმართულ ხანას უნდა უკავშირდებოდეს და, ალბათ,
ყველაზე ადრეულია. წლის სეზონები შედარებით წვრილ პერიოდებად ნა-
წილდებოდა, რომელშიც გარდა ადგილობრივი, სუბსტრატული მასალისა, აშკა-
რად ჩანს მაჰმადიანური კალენდრის (ჩილე, ბარდალაქუზ და სხვ.) გავლენა.

4. ინგუშებმა იცოდნენ მზესა თუ მთვარეს წელიწადის რომელ დროს რა
მდებარეობა ჰქონდა ცაზე და ამის მიხედვით განსაზღვრავდნენ წელიწადის
დროს. მაგალითად, ამოსვლისას მზე სოფ. ბეინის რომ მიანათებდა, გაზაფხუ-
ლი დგებოდა და სავლელ სამუშაოების დაწყებას ეშუერებოდნენ. თითქმის ყო-
ველ სოფელში მინიშნებული ჰქონდათ, რომელ კლდეს ან მთის წვერს როდის
მიანათებდა მზე, ანდა სად ჩადიოდა იგი. დროის განსაზღვრა ხდებოდა მზის
ჩრდილის სიგრძის მიხედვითაც, მაგალითად, ასას ხეობაში შავი მთა (ინგუშე-
რად — არულოაქ) იყო ასეთი ორიენტირი, სოფელ დაყალის განაპირა კოშკის
კუთხედან გახედავდნენ ამ მთას და იმის მიხედვით საზღვრავდნენ დროს, თუ
რა ადგილი იყო განათებული მზის სხივებით. დროის დადგენის ამგვარი წესი
ცნობილი იყო ინგუშეთის მთიანი ნაწილის თითქმის ყველა სოფლისათვის. მა-
გალითად, სოფ. ფემეთისა და ჭარიახის მცხოვრებნი სოფ. ბეინის თვლიდნენ
მათთვის დროის განმსაზღვრელ პუნქტად, ხოლო ბეინისათვის მინიშნებული
ადგილი სანობას მარჯვენა მხარეს მდებარე პატარა ხევი იყო. ყველაზე გრძელ
დღეს კი ზაფხულში მზე მეთლოამს ანათებდა პირდაპირ. ამგვარი მაგალითების
მოყვანა მრავლად შეიძლება, რაც იმას მოწმობს, რომ აქაურ ხალხს დროის
განსაზღვრის გარკვეული სისტემა ჰქონდა შემუშავებული. ეს სისტემა, მათი
გაგებით, დედამიწის გარშემო მზის მოძრაობას ემყარებოდა. იგი, ალბათ, ყვე-
ლაზე ზარტივად და ამავე დროს ეფექტურ საშუალებად შეიძლება ჩაითვალოს,
შექმნილია ყოველდღიური უშუალო დაკვირვების შედეგად და ადგილობრივი
გეოგრაფიული პირობების ზედმიწევნით ცოდნის გარდა არ მოითხოვს სხვა
გამოთვლა-გამოანგარიშებებს.

მსგავსი წესები კავკასიის თითქმის ყველა ხალხს გააჩნდა. მაგალითად, ხევ-
სურეთში წლის დროთა აღრიცხვა წარმოებდა სოფლების აღმოსავლეთით
მწვერვალეზე აღმართული ქვის სვეტთა ჩჯუფების, ე. წ. მზის ბუდეების

²⁷ С. Хасиев, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 201.

²⁸ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. IV, თბ., 1955, გვ. 1466.

საშუალებით. ამოსული მზის სხივების ამ სვეტებზე პირველად მოხვედრისა და თანდათანობით მორიგ ბუდეზე გადანაცვლების მიხედვით დგინდებოდა: თვე, სეზონი, წლის დასაწყისი, წლის დასასრული თუ სამიწათმოქმედო სამეურნეო საქმიანობისათვის განკუთვნილი ესა თუ ის მნიშვნელოვანი თარიღი²⁸.

დაღესტანში, ლაქების სოფ. ბალხარში მსგავსი და შედარებით სრულყოფილად შემონახული ქვის სვეტების ასტრონომიული კალენდარი ყოფილა. სოფლის აღმოსავლეთ და დასავლეთ გორაკებზე აღმართულია ქვით ნაგებ კონუსთა წყება ქვი — ანუ კოი. აღმოსავლეთის პირველი ქვიდან როდესაც ამოვიდოდა მზე, ეს გაზაფხულის დადგომის მაუწყებელი იყო. მაშინ ამ გორაკზე იმართებოდა მოსავლის დიდი საგაზაფხულო ღდესასწაული და ისაზღვრებოდა ხვნის დაწყების დრო. ერთი თვის შემდეგ, მომდევნო ქვიდან ამოდიოდა მზე და ა. შ. მეხუთე კოის ქალები შესთხოვდნენ წვიმის მოყვანას გვალვის დროს. მსგავსი კალენდარი არსებობდა სვანეთში, მესხეთ-ჯავახეთსა და შავშეთ-კლარჯეთში²⁹, დროის განსაზღვრის ანალოგიურ წესებს იცნობდნენ ბალყარეთსა და ყარაჩა-ში³⁰.

მზის ნიშანსვეტებს თუშეთში მილიონას³¹ უწოდებენ. მილიონა მშრალი წყობით ნაგები ქვის პატარა სვეტია. „როგორც ადამიანი ჰყუდამს ისე. ზოგან ერთი დგას ეს მილიონა, ზოგან ორი და სამი“. „ფარსმის წინ მზის ამოსავალზე (ე. ი. აღმოსავლეთით) აქვს შემოყუდებული მთა ტატი. ტატიზე ტყუპად გადაბმული ორი მილიონა დგას. თებერვლის თვეში იმ ტყუპში უნდა ამოვიდეს მზე. მაკრატელა მთა ესეც მზის ამოსავალზე არის, იქაც ერთი მილიონა დგას. — ამ მილიონას გვერდზე უნდა მოვიდეს მზე — ერთი გვერდი უნდა დაიჭროს. მაშინ სასწორზე დგას მზე, სასწორზე მზე ქრისტეშობისთვის 10-ში თუ 9-შია. სამი დღე სასწორზე დგას მზე, არსად წავა, 15-ში საზაფხულოსაქენ დაიწვესო... ქრისტეს დღე რომ დადგება, წყალზე ამოვა (ალაზანზე) მზეო. შორით რომ გახედო, შეყრილ არის მთა მაკრატელა და ადამა. იმ ადამაზე ორი დიდი გოზი ჰეს, წელიწადის ღდესაო (ახალი წელი — მ. ქ.) იმ ორ გოზზე ამოვა მზეო. წყალკურთხევის ღდესა ჩონჩხებში (წვრილ-წვრილი კლდეებია — მ. ქ.) ამოვა მზე, ეს 6 იანვარს მოდის, 5-ში განცხადებაა. 6-ში კი წყალკურთხევა“³².

ოსეთში (მხედველობაში გვაქვს ჩრდილო და სამხრეთ ოსეთის მთიანი ნაწილი), როგორც ჩანს, ხალხური კალენდარი ანალოგიურ სისტემას ეფუძნებოდა. პანკისელი ქისტები კი მიწაში ჩარჭობილი ძელის მეშვეობით განსაზღვრავდნენ დროს.

გადმოცემის მიხედვით, რომელიც მთელს ინგუშეთსა და ჩაჩეთშიც გავრცელებულია, მზეს ცაზე ორი ბინა აქვს. ერთი ქვეყნის ერთ კედელზეა, ხოლო მეორე დიამეტრულად საწინააღმდეგო მხარეს. ყოველდღიური მოძრაობისას მზე თანდათან გადადის ერთი ბინიდან მეორეში და, როდესაც მიაღწევს მას.

²⁸ ს. ბ ე დ ე ა ძ ე, დროის განსაზღვრის ხალხური სისტემა და მისი ანარეკლი „ვეფხისტყაოსანში“, კრებ. „შოთა რუსთაველი“, თბ., 1968. გვ. 102.

²⁹ იქვე, გვ. 102—103.

³⁰ И. Ш а м а н о в, Народный Календарь Карачасвцев, Труды Карачаево-Черкесского НИИ, вып. VII, Черкесск. 1974. გვ. 315.

³¹ მილიონას შესახებ იხ. თ. უ თ უ რ გ ა ი ძ ე. ერთი ლათინური სიტყვა ბერძნული ფორმით ქართულ ენის თუშურ დიალექტში, მაკნე, 1965, № 4.

³² თუშეთის საველე დღიურიდან, 1973 წ.

ხდება დღე-ღამის გათანაბრება. მზე შინ სამ დღეს რჩება³³ თავის დედა — აზუსთან³⁴. მზის შინ ყოფნის პერიოდის განსაზღვრა ისევ ზემოაღწერილი ზერ-ხით ხდება, მხოლოდ ამ შემთხვევაში, ცხადია, ორიენტირები იცვლებოდა. მაგალითად, სოფ. ბენინისთვის საამისო ადგილია დოხყოფ: მოხუცები სოფლის განაპირა კოშკის კუთხიდან გახედავდნენ დოხყოფს მზის ამოსვლისას და თუ მზე პირდაპირ იმ ადგილს ანათებდა, იტყოდნენ — ახლა სამი დღე და ღამე გათანაბრებული იქნებაო, მზე თავის დედასთან მოისვენებსო. ლეილალში ჩაწერილი მასალით კი, როცა მზე იმ წერტილში მივა, რომლის შემდეგ უკან ბრუნდება, ყველაზე მოკლე დღე იქნებაო. 22 მარტიდან ნამდვილი გაზაფხული იწყებოდა, 22 სექტემბრიდან უკვე აციებას ელოდნენ.

ნახური მითოლოგიის თანახმად, მზე და მთვარე ძმები არიან³⁵ — მამით ერთნი არიან, დედები სხვადასხვა ჰყავთ. მამის სახელი აღარ შემოუნახავს ხალხის მეხსიერებას, მზის დედას კი, როგორც აღვნიშნეთ, აზუ ჰქვია, მთვარისას — კ ი ნ ჩ. მზეს და მთვარეს ჰყავთ საერთო და — მოჟი. იგი თავის მნათობ ძმებს ემტერება, დასდევს მათ და როცა დაეწევა ან ერთს ან მეორეს, შესაბამისად ხდება მზის ან მთვარის დაბნელება. ა. ისლამოვი განიხილავს რა მსგავს მასალას, თვლის, რომ მნათობთა სხვადასხვა დედის ფაქტი მატრილინეური ფილიაციის მაუწყებელია, რომელიც მატრიარქალურ-თემობრივი ორგანიზაციის მთავარი კომპონენტია. ხოლო მათ შვილებს შორის გამართულ ბრძოლაში, ავტორი ხედავს რღვევის გზაზე დამდგარი მატრიარქალურ-თემობრივი წყობილების სისტემაში დედისა და მამისეულ გვარებს შორის არსებული ბრძოლის ანარეკლს, ასახულს მითოლოგიაში. აგრძელებს რა იმავე საკითხებზე მსჯელობას ა. ისლამოვი თვლის, რომ «Трактовка образа Можи, восставшей против братьев олицетворяющих новые патриархальные начала и наличие братьев светил от различных матерей общей сестры, предполагающее полигамию, наглядно демонстрирует исход этой борьбы — тождество патриархальных начал»³⁶.

მითოლოგია რეალურად არსებულ სოციალურ ურთიერთობათა ამსახველი სარკე რომ არის, ეს აღიარებული ფაქტია და არც ჩვენ ვაპირებთ ამის თაობაზე კამათს, მაგრამ ჭარბად და არასაჭიროებისამებრ ხმარება ისეთი ტერმინებისა როგორიცაა პოლიგამია, მატრილინეური ფილიაცია, მატრიარქატი, პატრიარქატი, ერთგვარად აბუნდოვნებს ავტორის ძირითად აზრს. ინგუშურ ლეგენდებში მოთხრობილი მნათობ და-ძმათა შორის ბრძოლა ცნობილი მოტივია მითოლოგიისათვის. იგი გამოხატავს კონფლიქტს დუალისტურ საწყისებს შორის. კოსმოგონიური მითისათვის კი შით უფრო დამახასიათებელია სიმბოლური ბრძოლა სინათლესა და სიბნელეს შორის, სიკეთესა და ბოროტებას შორის, ბრძოლა ყოველგვარ წინააღმდეგობრივ საწყისებს შორის; აგრეთვე ჩვეულებრივი მოვლენაა დაპირისპირება მამრობითსა და მდედრობითს შორის. კ. მარქსი აღნიშნავდა, რომ საყოველთაოდ გავრცელებულ საწინააღმდეგო საწყისების

³³ მზის „შინიდან გაოსვლის“ დროს ფ. ჯორიპეკინის მიხედვით. *Махнары болън ханъи ეშოდება* (იხ. Ф. Горепекин. *Маги Ерта-языческий бог-покровитель у ингушей. Владикавказ. 1909*).

³⁴ ე. კ რ უ ჰ ნ ი ს მიხედვით. მზის დედის სახელია აზატ. იგი მთვარეულია ყოველივე ცოცხალისა დედამიწაზე (იხ. Е. К р у п н о в, დასახ. ნაშრომ., გვ. 181).

³⁵ ს. ხასიევის ვარიანტით, მზე და მთვარე და-ძმანი არიან. ავტორს მზის კულტთან დაკავშირებით საინტერესო მასალა აქვს განხილული (იხ. С. Х а с и е в, დასახ. ნაშრომ., გვ. 202—204).

³⁶ А. И с л а м о в, К вопросу о первобытно религиозных представлениях у предков вайнахов, *Известия ЧИНИИ*, IX, ч. I, вып. I, 1972, გვ. 56.

ბრძოლის იდეას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა აღმოსავლეთში, განსაკუთრებით დიდი ადგილი ეჭირა მას ირანული დუალიზმიდან და ინდური პანთეიზმიდან გამოსულ ფილოსოფიაში³⁷.

ინგუშების წარმართულ რწმენაში ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი წინაპართა კულტს ეჭირა, ეს მოითხოვდა მიცვალებულთა ხსოვნის აღსანიშნავი ღლეების გამოთვლა-გამოანგარიშებას, რაც ისევ კალენდრის, ჟამთა აღმრიცხველის არსებობას საჭიროებდა. ამ ღლეთა გამოთვლა მთვარის მიხედვით ხდებოდა. მთვარეს ინგუშურად ეწოდებოდა ბუთთ. ეს სახელწოდება იხმარება თვის აღმნიშვნელადაც და მნიშვნელობით მეგრ. თუთაგის³⁸, რუსული месяц-ის ეკვივალენტი. ბუთთ ბაინავ — თვე გავიდა, მთვარე დაილია, რაჟდენი მთვარის თვეც გავიდოდა, იმდენ ჭდეს აკეთებდნენ ამისათვის საგანგებოდ შერჩეულ ჯოხზე, რომელსაც თურს ღაჯ ეწოდებოდა. ამგვარადვე ხდებოდა სამეურნეო საქმიანობის აღრიცხვაც³⁹. 18 ნოემბერს მოდიოდა ჯობაი — გიორგობის დღესასწაული, რომლის შემდეგ პირველ კვირას იწყებოდა ცხერის ბოტვა. აქედან მოყოლებული თურს ღაჯზე ოცდაერთი კვირის ჭდეს აკეთებდნენ და ოცდამეორე კვირას დოლი იწყებოდა. ამ თარიღით სხვა ღლეების გამოთვლაც ხდებოდა.

ინგუშურ თურს ღაჯ-ში ღაჯ ნიშნავს ჯოხს თურსი კი ურძნის ხის სახელწოდება (ხავერდოვანი ხეა), რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებნი წმინდა ხედ თვლიან და ზებუნებრივ თვისებებს მიაწერდნენ. თურსი ავი თვალის საწინააღმდეგოდაც იხმარებოდა, რის გამო სახენელ იარაღში რაიმე დეტალი, მომეტებულიად ტაბიკი, ხსენებული ხისაგან უნდა ყოფილიყო დამზადებული. აკვნის ძელებიც თურსის ხისაგან ითლებოდა.

თურსი გავრცელებული სიტყვა ჩანს ხეცურულ-ფშაურ და ფშუტრ დიალექტებში. ხეცურეთში თურსი ეხი ღეთისმშობლის ხატიც კი ყოფილა. რომელსაც, ეთნოგრაფ მ. მაკალათიას მასალით, მითვისებული ჰქონდა წარმართული ქალ-ღვთაების ფუნქციები — ადამიანისა და საქონლის მფარველობა. ამავე ავტორის მიხედვით, თურსიეხში ასოცირებული უნდა ყოფილიყო ხის კულტი⁴⁰. თუშეთშიც ყოფილა გავრცელებული თურსას, ურძნის ხის კულტი, რომელიც საერთოდ პოპულარული იყო მთელს საქართველოში და მას ავი თვალისაგან დაცვის ფუნქცია მიეწერებოდა⁴¹. ამგვარად, ინგუშურ თურს ღაჯ-სა, ხეცურულ თურსიეხსა და თუშურ თურსიეხობასა თუ თურსას შორის, როგორც ჩანს, შეიძლება პარალელის გავლება. ზემოთქმულს თუ დავუმატებთ იმას, რომ ენათმეცნიერი თ. უთურგაიძე თურსიეხს ნახური წარმომავლობის სიტყვად მიიჩნევს⁴², მაშინ ჩვენს დებულებას ისტორიულად არსებული ქართულ-ნახური კულტურული ურთიერთობის შესახებ მეტი საბუთი ექნება.

³⁷ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1927, т. V, гл. 218.

³⁸ ივ. ჯაფარიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წგნი I, თბ., 1951, გვ. 132—133.

³⁹ მსგავსი შესი აღრუხებია გავრცელებული ჩანს მთიანეთის კავკასიაში, ოსეთსათვის იგი აღწერა აქეს ა. მაგომეტოვს (იხ. А. Магомедов. Культура и быт осетинского народа. Орджоникидзе. 1968, гл. 507). საინტერესო მასალას განიხილავს ლ. ჩიბიროვი (იხ. Л. Чибиров. Народный земледельческий календарь осетин. Цхинвали. 1976, гл. 25—35).

⁴⁰ მ. მაკალათია. მსხვილფეხა მესაქონლეობა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1975, გვ. 125 (საკანდიდატო დისერტაცია).

⁴¹ მ. მაკალათია. მსხვილფეხა მესაქონლეობა თუშეთში. თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, 1967, გვ. 61.

⁴² თ. უთურგაიძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, 1966, გვ. 96. 5. მბაცნეა, ისტორიის სერია, 1977, № 4.

ჩაჩან-ინგუშებს დამწერლობა არ გააჩნდათ და დღეების აღრიცხვას აწარმოებდნენ ჯოხებზე ჭდეების გაკეთების ან საგანგებო თოგებზე კვანძების გამოხსენების გზით⁴³. პროფ. ლ. სემიონოვმა ინგუშურ სამარხებში აღმოაჩინა ქვის ფილები, რომლებზედაც მოკლე პარალელური 22 ჭდე იყო ამოტვიფრული. ლ. სემიონოვის აზრით, ეს ქვები ძველი, დღეისათვის უცნობი თამაშობისათვის იყო განკუთვნილი⁴⁴, იმავეს ფიქრობს ე. კრუპნოვიცა⁴⁵.

ვ. ბასილოვი და ვ. კობიჩევი თვლიან, რომ ამ ქვებს კალენდრის მაგივრობა უნდა გაეწია, თუმცა ჭერჭერობით გაურკვეველია პრინციპი, რომლის მიხედვით ზღებოდა რელიგიური დღესასწაულების ან მიცვალებულთა მოსახსენიებელი დღეების გამოთვლა⁴⁶. ეს მოსაზრება საეცებით ლოგიკური ჩანს, ვინაიდან საკულტო დანიშნულების აკლდამაში კალენდრის შენახვა არ უნდა იყოს აშკარა მოკლებული.

წელიწადის დროთა ცვლისა და მისი ციკლურობის ცოდნა მრავალი თაობის დაკვირვების შედეგია და აუცილებელ ფიქსაციას მოითხოვდა⁴⁷. საჭიროდ მიუჩნევიათ ამ კალენდრის „ღვთაებრივი ძალების“ მფარველობის ქვეშ მოქცევა, რადგან „ზებუნებრივი“ ძალების მიერ შექმნილ სამყაროში დროის განაწილებაც ღვთაებათა ნება-სურვილს მიეწერებოდა⁴⁸.

ინგუშეთის სამარხებსა და სხვა ნაგებობებში აღმოჩენილი პეტროგლიფები შეიძლება კალენდარული სიმბოლოები ყოფილიყო, მაგრამ, სამწუხაროდ, დღეისათვის ეს გამოსახულებანი ნაკლებად არის შესწავლილი⁴⁹ და ამიტომ რაიმე კონკრეტული დასკვნის გამოტანა ნაადრევია იქნება. აღვნიშნავთ მხოლოდ შემდეგს, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ინგუშეთში ნაპოვნ ქვებზე 22—22 ჭდე იყო ამოღარული, შესაძლებელია ეს ზუსტად გიორგობიდან ცხერის დღამდე ნავარაუდები 22 კვირის აღმრიცხველი ჭდეები იყოს.

⁴³ С. С е л е ш н и к о в. История календаря и хронология, М., 1972, гл. 15.

⁴⁴ Л. С е м е н о в. Археологические и этнографические разыскания в Ингушетии в 1925—1932 годах. Грозный, 1963, гл. 20—21.

⁴⁵ Е. К р у п н о в. Средневековая Ингушетия, гл. 188.

⁴⁶ В. Б а с и л о в, В. К о б ы ч е в, Галгай—страна башен, СЭ. 1971, N. 1, гл. 130.

⁴⁷ Ю. Г о л е н д у х и н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша, в кн.: Первобытное искусство, Новосибирск, 1971, гл. 189.

⁴⁸ ვ. ვინოგრადოვი პიატიგორსკის კერამიკული ჯამების (ძვ. წელთაღრიცხვის VII—IV ს.) დეკორის გაშიფრვისას მიიღო საკმაოდ გონებასაზოგადოებრივ დასკვნამდე. ამ ჯამებზე გამოსახული ფერტ-კალური შტრიხები და დამტრიახულ სეგმენტებს შორის სეასტიკები, კალენდარულ ს. უკლებს უნდა წარმოადგენდეს. სეასტიკა ცეცხლისა და შუის სიმბოლოურ გამოსახულებად არის აღიარებული. სეასტიკების სხვადასხვა მანერითა და რაოდენობით გამოსახვა დამტრიახულ ფრთხებზე, ავტორის აზრით, სხვა არა არის. თუ არა წელიწადის დროთა გამოხატვის ხერხი, ეს ინტერპრეტაციაც ცხადია მეტად სუბიექტურია და არ შეიძლება ორნამენტის ერთდღერად შესაძლებელი იქნას ჩაითვალოს. მაგრამ თავისთავად საინტერესო და ანგარიშვასაწევი (იხ. В. В и н о г р а д о в, Центральные и Северный Кавказ в скифское время (VII век до н. э.), Грозный, 1972, гл. 194—204, 341).

⁴⁹ ე. მარკოვინმა თავის დროზე სცადა ამ პეტროგლიფების გაშიფრა (იხ. В. М а р к о в и н, Средневековые чеченские петроглифы. Материалы сессии посвящ. итогам археологич. и этнографических исслед. в 1964 г. Баку, гл. 135. ვ. კობიჩევი იძლევა ამ ნიშნების საინტერესო განმარტებას, თუმცა ეს ახსნა არ არის საბოლოო და კატეგორიული (იხ. В. К о б ы ч е в. Летопись гор. Новое в этнографических и археологических исследованиях, ч. I, М., 1974).

ამრიგად, კალენდრის ვარიანტს აქ არც ერთ შემთხვევაში არ გამოვრიცხავთ, მაგრამ, ამავე დროს, დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ინგუშეთში ნაპოვნი ჭდეებიანი ქვები გირაოს თუ იჯარის „ხელშეკრულებისა“ და „ხელწერილების“ ან მწყემსობის რიგის „საალრიცხვო ბარათად“ ჩავთვალოთ. თუმცა ეს უკანასკნელი ნაკლებ რეალური ჩანს, რადგან საკულტო ნაგებობაში მათი შენახვა აუცილებელი არ უნდა ყოფილიყო. თუკი ალრიცხვისათვის არსებობდა მსგავსი ნივთი, ის უნდა ფჰიელა-ზე სოფლის თავშესაყარ მოედანზე ყოფილიყო, სადაც ხდებოდა მწყემსობის რიგის დაწესება და მასთან დაკავშირებული ყველა საკითხის მოწესრიგება. ასევე ფჰიელაზე უნდა ყოფილიყო სათამაშო ქვის ფილა და არა საკულტო ნაგებობაში. ვალის, გირაოს და იჯარის „ხელწერილებს“ კი ხშირად ღვთაებათა მფარველობის ქვეშ ტოვებდნენ, ხელშეკრულებას საღმრთო ფიცით ამაგრებდნენ. ამის თქმის საშუალებას გვაძლევს ინგუშეთში არსებული შემდეგი წესი: მიწის კუთვნილების გამო ატეხილი დავის დროს მოდავეები, სალოცავიდან გამოტანილი დროშის მეშვეობით ადგენდნენ მიწნას; ითვლებოდა, რომ დროშა თვით პოულობდა სწორ საზღვარს ზებუნებრივი ძალების შთაგონებით. საკულტო ნაგებობებთან თუ სამარხებთან დაფიცების წესი ფართოდ რომ ყოფილა გავრცელებული მთელს ინგუშეთში, ეს ლიტერატურიდანაც არის ცნობილი⁵⁰. თუ ზემოაღნიშნული ჭდეებიანი ფილები გირაოს ან „ხელშეკრულების ხელწერილებს“ წარმოადგენდა, რატი⁵¹ მაინცდამაინც 22—22 კდე იყო თითოეულზე ამოღარული?

ასე თუ ისე, ერთი რამ ცხადია: ეს ფილები საკმაოდ ძველი მატერიალური კულტურის ნივთებია, რომლებიც აზროვნების ადრეულ საფეხურზეა შექმნილი. ამას ფილებზევე წარმოდგენილი ალრიცხვის თავისებური წესიც მოუთხოვს: ყოველი გარკვეული რაოდენობის ჭდის შემდეგ ჭჯარია ამოკვეთილი. ჭჯარი რაღაცის შესრულების, დროის დადგომის ან რიცხვის დამრგვალების სიმბოლური გამოსახულება უნდა იყოს, რადგან აბსტრაქტული ციფრები და მაუზე მოქმედება ამ ფილების შექმნის დროისათვის არ უნდა ყოფილიყო ინგუშებისათვის ცნობილი. თვლის არსებობა განპირობებული იყო ცხოვრების რეალური მოთხოვნით და დიდი ხნის განმავლობაში იგი არსებობდა მხოლოდ ადამიანის პრაქტიკულ ცხოვრებაში⁵¹.

5. წინააღმდეგ ნ. ღუბროვინისა, რომელიც წერდა — ინგუშებმა წელიწადის თვეებად დაყოფა არ იციანო⁵², თვით ინგუშები ამბობენ — შე რ ა შ ი ა თ ა , ბ უ თ თ ბ ა — წელიწადში 12 თვე არისო. ბ. დალმატს კი აღნუსხული აქვს თვეების თითქმის ყველა სახელი. იგი შენიშნავს, რომ თვეებს ეძლეოდათ სახელწოდებები დღესასწაულების ან სამეურნეო სამუშაოს მიხედვით⁵³. თვეთა და სახელების შესატყვისობა სეზონურ სამეურნეო სამუშაოებთან უფრო ადრეულ ფორმად მიგვაჩნია, ვიდრე ღვთაებათა სახელწოდებების მიხედვით თვეების სახელების გაფორმება, რადგან თვეებად წელიწადის დაყოფა თავდაპირველად, უთუოდ, სამეურნეო პრაქტიკულ საქმიანობას უნდა გამოეწვია.

⁵⁰ Б. Далгат, Первобытная религия чеченцев. Терский сборник. Вып. 3. кн. 2. 1893, гл. 89—90; Ч. А х р и в. Присяга у ингушей, Сборник сведений о терской области. гл. 280—281; Л. Семенов, Археологические и этнографические разыскания, гл. 76.

⁵¹ А. Першин, А. Монгайт, В. Алексеев, История первобытного общества, М., 1974, гл. 111.

⁵² Н. Дубровин, История войны и владычество русских на Кавказе, I, гл. 384.

⁵³ Б. Далгат, Первобытная религия чеченцев, гл. 84—85.

საც შემორჩენილია: ზაფხულის ხატობის მთელ ციკლს ათანგენას უწოდებენ თუშეთში⁵⁸. ყველაზე დიდი ხატობა ხევსურეთში ათენგენობას იციან, რომელიც ივლისის პირველ შაბათს იწყება და გრძელდება ერთ კვირას⁵⁹. ათანგენობას იხდიდნენ მთიულეთში 3—4 აგვისტოს⁶⁰. ათანგენობა დიდი დღესასწაული იყო ფშავეში და მთის რაქაში⁶¹. ათანგენობის დამთავრების პირველსავე სამშაბათს თუშეთში გადიოდნენ ცელად. ხევსურეთში კი მეორე სამშაბათი იყო „თიბის სამშაბათი“⁶². დიდი ლიახვის ოსები არაჩვეულებრივი ზეიმით დღესასწაულობდნენ ათანგენობას აღდგომის შემდეგ 98-ე დღეს⁶³. აქაც ათენგენობა თიბის დაწყებას უკავშირდებოდა⁶⁴. ვ. აბაევი ათენგენს მცენარეულის კულტს უკავშირებს და აღნიშნავს, რომ ინგუშურად ზაფხულის ერთ-ერთ თვეს ეწოდება Eling, რომელსაც უკავშირებს აფხაზურ Аѣуаѣа — წვიმის გამოსაწვევ ლოცვას⁶⁵.

ამგვარად, ათენგენი მთელს კავკასიურ სამყაროში გავრცელებული ჩანს. მას აკავშირებენ ათინოგენ სებასტიელის სახელთან, რომელიც აწამეს III ს-ის გასულს თუ IV-ის დამდეგს და რომლის ხსენება ქრისტიანულ კალენდრებში დაწყებულია ივლისის თვეში⁶⁶. ათანგენობა მოძრავი დღეობაა, მოდის აღდგომის 98-ე დღეს, ივნის-ივლისში. კავკასიური ათანგენობის დაკავშირება ათინოგენ სებასტიელთან ცოტა ხელოვნური ჩანს. ამ ეჭვს ბადებს შემდეგი გარემოება: ათანგენობა მოძრავია. ქრისტიანულ წმინდანთა სახელობის არც ერთი დღეობა კი (აღდომის გარდა), რამდენადაც ვიცით, მოძრავი არ არის. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს წინაქრისტიანულ დღეობათა ქრისტიანულით შეცვლის ცნობილ შემთხვევასთან. კავკასიის სინამდვილეში შერწყმა ფორმალურია, რადგან ათინოგენ სებასტიელის სახელი არავინ იცის, სამაგიეროდ ათანგენობა თიბვას რომ უკავშირდება და მისი დაწყების წინ იმართებოდა დიდი დღესასწაული, დასტურდება ეთნოგრაფიული მასალებით. ყურადღებას იპყრობს კიდევ ერთი გარემოება: ათანგენობას ერთად იხდიდნენ ხევსურები და ნახები შატილში, მოხევეები და ოსები ყაზბეგში. სხვადასხვა სარწმუნოების ხალხის მიერ ერთად დღეობის გამართვა მნიშვნელოვანი ფაქტია, რომლის საფუძველზე ალ. რობაქიძემ საყურადღებო დასკვნა გამოიტანა, რომ ათანგენობა თუმცა-ღა ატარებს ქრისტიანული წმინდანის ათინოგენის სახელს, მაგრამ თავის ბუნებით განეკუთვნება უძველეს ხალხურ დღეობათა ჯგუფს⁶⁷. მაგრამ კონკრეტულად რომელ უძველეს დღეობათა ჯგუფს განეკუთვნება და არის კი ათანგენობა წარმართულ მცენარეულის კულტთან დაკავშირებული, ეს გასარკვევია.

⁵⁸ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ძღუშეთი, ტფ., 1933, გვ. 196.

⁵⁹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხევსურეთი, ტფ., 1935, გვ. 252.

⁶⁰ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთიულეთი, ტფ., 1930, გვ. 154.

⁶¹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთის რაქა, ტფ., 1930, გვ. 69.

⁶² მ. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მსხვილფეხა მესაქონლეობა თუშეთში, იღუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1967, გვ. 61.

⁶³ ვ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128.

⁶⁴ З. Г а г л о е в а, Скотоводство в прошлом у осетин, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, XII—XIII, თბ., 1963, გვ. 278.

⁶⁵ В. А б а с в, Историко-этимологический словарь. т. I, გვ. 81.

⁶⁶ ვ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128.

⁶⁷ А. Р о б а к и д з е, Структура поселения горной Осетии, Кавказский этнографический сборник (КЭС), Тб., 1975, გვ. 7., А. Р о б а к и д з е, Жилища и поселения горных ингушей, КЭС, Тб., 1968, გვ. 99.

ათინგიბუთ-ის პარალელური სახელი ინგუშეთში მ ა ნ გ ა ლ ბ უ თ თ თიბ-
ლის თვეს ნიშნავს (მანგალ ინგუშურად ცელია, იგი ქართული ნამგალიდან არის
წარმოებული). ეს სახელი საესეებით შეესაბამება აღნიშნული თვის მეურნეობ-
რივ საქმიანობას, მოდის ზაფხულის ყველაზე ცხელ დროს. როდის მოხდა მან-
გალბუთ-ის შერწყმა ეთინგიბუთთან, ძნელი სათქმელია. ეს სახელები ერთ
ხანს, როგორც ჩანს, პარალელურადაც კი იხმარებოდა. მანგალბუთ ქართული
თიბათვის კალკია, იგი ისევეა ნაწარმოები, როგორც მაგალითად, ქართული
მკათათვე⁶⁸, რომელიც შერწყმა წარმართული ხანის დღესასწაულს ქველთო-
ბას, ხოლო შემდეგ ქველთაობის ანუ მკის დღეობა შეერთებია კვირიკაობას,
ელიობას და, ნაწილობრივ, ათანგენობასაც⁶⁹. მოხვედრები ათანგენობას სპარ-
სანგელოზობასაც უწოდებენ⁷⁰.

ათანგენს კავკასიური ენების საფუძველზე ეტიმოლოგია არა აქვს, მაგრამ სპარ-
სულად ათეშ (ფალური ātaxs და atāxšan) ცეცხლს, ალს ნიშნავს⁷¹. ქართულში
იგი არტომანი-ს ფორმითაა შესული, რაც ცეცხლს, ცეცხლის ტაძარს, ცეცხლთაყ-
ვანისმცემლობას ნიშნავს. ცეცხლთაყვანისმცემლობის არსებობა კავკასიაში ცნო-
ბილი ფაქტია. არტომანი მაზდეანობის აზრით ნახმარია „შუშანიის წამებაში“. მ.
ანდრონიკაშვილი არტომანის შემდეგ ეტიმოლოგიას იძლევა: ავესტაში „ცეცხლი-
სათვის“ — ātarš, ფალ. ātaxs, atars, ataršan, რომელიც მიაჩნია ავტორს ცეცხ-
ლისა და შემდეგ თვით ცეცხლთაყვანისმცემლობის აღმნიშვნელ ტერმინებად⁷².
ჩამოთვლილ ფორმებში ვხედავთ „ათე“ ფუძეს. ამავე ფუძიდან ჩანს წარმოებუ-
ლი ქართული დათანგული — დასიცხული, სნეულება ათამანგი. ათანგენობა ზაფ-
ხულის ყველაზე ცხელ დროს — თიბის დროს უკავშირდება და მაშინ მოდის. ყო-
ველივე ეს გვაფიქრებინებს, ხომ არ შეიძლება დაეინახოთ ათანგენობაში ცეცხლთაყ-
ვანისმცემლობის შემორჩენილი კვალი კავკასიაში. ეს საკითხი ამ მიმართულებით
შემდგომ კვლევას საჭიროებს, მით უფრო, რომ ათანგენობა მაინც ნაკლებად შეს-
წავლილი დღესასწაულია ჩვენში.

ნოემბრისათვის ფიქსირებული გვაქვს ჯ ო რ ბ ა ი ბ უ თ თ — გიორგობის
თვე, რომელიც ქრისტიანობის გავლენის შედეგია და ოსეთიდან ჩანს შემოსუ-
ლი ინგუშეთში. დაღვატის მიერ მოყვანილი ნოემბრის სახელწოდება — ა რ-
დ ა რ ი ბ უ თ თ უფრო ადრეული გვეჩინა. არღარ ლეწვას ნიშნავს. ამ თვის
სახელწოდებაში ასახულია ის სამეურნეო საქმიანობა, რომელსაც ეწევა მოსახ-
ლეობა ხსენებულ დროს. ჯორბაიბუთ შედარებით ახალი სახელია. როგორც
აღვნიშნეთ, ჯორბაის დღესასწაული 18 ნოემბერს ტარდებოდა აქედან გამომ-
დინარე მთელ თვესაც ჯორბაიბუთთ დაერქვა. თვის სახელების წარმოება მთა-
ვარი საკულტო დღეების სახელებისაგან წარმართული ხანიდან გადმოვიდა

⁶⁸ პანკისელი ქისტების კალენდარი შეესაბამება ქართულს და შედგენილია მის მიხედვით.
ასე: იანვარ-ბუთ, თებერვალ-ბუთ, მარს-ბუთ, აბრამ-ბუთ. იენისი. კათაბუთ—ეღლისი, მე-
რამბუთ—იგისტო ენკენ-ბუთ—სეჭტიმბერი, ღვინობუთ—ოქტომბერი, გეორგბუთ—ნოემ-
ბერი, ქრინობუთ—დეკემბერი.

⁶⁹ ბ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა. ძველი ქართულ: წარმართული კალენდარი, საქართველოს მუზეუ-
მის მოამბე, VII, 1933, გვ. 273.

⁷⁰ ი. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ე. თ ო ფ უ რ ი ა, ი. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე, ქართული დიალექ-
ტოლოგია, თბ., 1961, გვ. 560.

⁷¹ Перендско-русский словарь, М., 1970, გვ. 43.

⁷² მ. ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთო-
ბიდან, თბ., 1966, გვ. 225.

ქრისტიანულ ეპოქაშიც⁷³ და ამ ტრადიციის საფუძველზე, ისე როგორც თუ-შოლის დღეობიდან — თ უ შ ო ლ ი კ ი რ ი დ ე, წარმოებულია ამ თვის სახელწოდება თ უ შ ო ლ ი ბ უ თ თ, ხოლო მ ი ა თ ს ე ლ ი კ ი რ ი დ ე -დ ა ნ — მ ი ა თ ს ე ლ ი ბ უ თ თ, ჯორბაის დღეობიდან წარმოებულია ჯ ო რ ბ ა ი ზ უ თ თ-იც.

დეკემბრის თვეს ჩვენი მასალებით ა ნ დ ი მ ე რ ხ ი ბ უ თ თ ეწოდება, ბ. დაღვატი კი ო გ ო ის ეწოდება.

6. ნახური წარმომავლობის ხალხს ჰქონდა კვირის ცნება, როგორც მსგეფ-სის ანუ შედიდელისა, ასევე კვირა დღის გაგებითაც; ასე: კ ი რ ა (დ) არის კვირა მსგეფსის გაგებით, ხოლო კ ი რ ა დ ე არის კვირა დღე⁷⁴, თუმცა საკუთრივ დღის აღსანიშნავად მათ სხვა ტერმინი — თ ა ხ ა აქვთ. თ. გონიაშვილის აზრით, კირა და კირა დე ორივე ქართულიდან უნდა იყოს ნასესხები. ვ. აბაევი კი ოსურ *кхуыры* || *кхуа'ге*-საც ქართულიდან შესულად მიიჩნევს⁷⁵.

საინტერესოა კვირის დღეების აღმნიშვნელი ჩვენ მიერ შეკრებილი ინგუ-შური სახელები: ო რ შ უ ო თ — ორშაბათი, შ ი ნ ა რ (ა) — სამშაბათი, ჯ ა რ ა — ოთხშაბათი, მ ი ე რ ა — ხუთშაბათი, პ ერ ს (პ) არესქა — პარასკევი, 'შ უ ო თ ა — შაბათი, კ ი რ ი დ ე — კვირა.

ინგუშური და ჩაჩნური ორშუთ — აშკარად იგივეა, რაც ქართული ორშა-ბათი. წოვეურში ორშაბათის აღსანიშნავია ცჰანა. ეს წმინდა წოვეური სიტყვაა და პირველს ნიშნავს, ე. ი. ამავე სისტემაზეა აგებული, როგორც შედიდელის სხვა დღეების სახელწოდებანი (სამშაბათი, ოთხშაბათი, ხუთშაბათი)⁷⁶. ხუთშა-ბათის ინგუშურ სახელს მიერა თ. გონიაშვილი უკავშირებს წარმართულ ღმერთს *jierda*-ს, რომელიც ეტიმოლოგიურად ხუთშაბათის ღმერთი უნდა ყო-ფილიყო⁷⁷.

ქართულიდან არის შესული პარასკევი და შაბათიც. საერთოდ შედიდელის ყველა დღის სახელწოდება შაბათის სისტემაზე გაწყობილი ჩანს. თუ გავი-თვალისწინებთ აკად. ივ. ჯავახიშვილის დებულებას, რომლის თანახმად, „შაბა-თის სისტემის შედიდელის დღის სახელები ქართულში IV—V ს. ქ. შ. გაბატო-ბული ყოფილა“⁷⁸, მაშინ მართებულია თ. გონიაშვილის დასკვნა, რომ ქართველ ტომებს და ჩაჩან-ინგუშებს საკმაოდ შორეულ წარსულში ჰქონდათ კულტუ-რული ურთიერთობა⁷⁹.

ამგვარად, აქ წარმოდგენილი მთელი მასალა მოკლედ ასე შეიძლება შე-ჯამდეს. ჩაჩან-ინგუშებს არ ჰქონდათ ერთნარი სისტემით აგებული მწყობრი უნიფიცირებული კალენდარი. მაგრამ მეურნეობის წარმოების პირობებში პრაქტიკული მოთხოვნილება ჩნდებოდა ასტრონომიული წელიწადის განსაზღვ-რისა, დროის თვლისა და მისი სეზონებად დანაწილებისა. სწორედ ამ გარე-ნოებამ განაპირობა აგრარული კალენდრის მარტივი რეგიონული ფორმების

⁷³ ბ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 273.

⁷⁴ თ. გ ო ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 620.

⁷⁵ В. А. Раев, დასახ. ნაშრომი.

⁷⁶ თ. გ ო ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომ., გვ. 621.

⁷⁷ Т. Гониашвили, Основные материалы обозначающие строения в нахских языках, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადური, II, თბ., 1975, გვ. 204.

⁷⁸ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი, I, გვ. 110.

⁷⁹ თ. გ ო ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩნურისა ქართველურ ენებთან, გვ. 620.

არსებობა, რომელიც სამყაროს აგებულების თავისებური გაგების კონცეფციიდან გამომდინარეობდა და დედამიწის გარშემო მზის მოძრაობას ემყარებოდა. რელიგიურ ღლეობათა კალენდარიც ამავე საფუძველზე იყო აგებული.

აქვე შევეცადეთ უზრაღლება გაგვემახვილებინა საქართველოსა და ჩაჩნურიზებული სამყაროს კულტურული ურთიერთობის საკითხებზე, რომელიც, როგორც აქ წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, შორეული წარსულიდან უნდა იყოს მომდინარე.

М. В. КАНТАРИЯ

НАРОДНЫЕ СПОСОБЫ СЧИСЛЕНИЯ ВРЕМЕНИ В ЧЕЧЕНО-ИНГУШЕТИИ

Резюме

В Чечено-Ингушетии традиционное счисление времени основывалось на аграрных началах и базировалось на практических знаниях и эмпирическом опыте, без чего невозможно было бы эффективное ведение многоотраслевого сельского хозяйства. Исходя из этого, и характер космографических представлений определялся хозяйственной деятельностью местного населения.

Чеченцы, как и ингуши, не имели строго унифицированного, четко систематизированного календаря с исходной хронологией. Однако, сложные бытовые условия и естественно существовавшая сезонность астрономического года преобладали определения и ведения учета времени, что предприняло создание несложных систем счисления времени.

Периодичность и цикличность сезонных явлений природы исчислялись путем наблюдения за движением небесных светил и исходили из местной примитивной концепции строения вселенной. Расположенные в небесах светила вращаются вокруг земли, и от этого вращения зависят смена сезонов.

По официальному календарю астрономический год начинался первого января и делился на двенадцать месяцев. По этнографическим материалам год начинался с наступлением весны, и сезоны определялись по солнцестоянию. Эта система более древняя, она связана с наступлением хозяйственного периода и, тем самым, с пробуждением сил природы и с культом плодородия. В отличие от официального года, который делился на четыре сезона, весенний год подразделялся на более мелкие единицы. Семантика этих периодов подчеркивает как местную основу, так и влияние мусульманского и христианского календарей. В этом конгломератном материале можно выделить основной субстратный слой, который возник на местной почве и является результатом мышления языческой эпохи. Тем не менее он не стоит изолированно и во многом перекликается с понятиями других народов Кавказа. На фоне обширного сравнительного материала особенно четко вырисовываются общекавказские черты, которые в конечном итоге сводятся к истокам примитивного философического понятия строения вселенной.

წარმოდგინა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიის ეთნოგრაფიის განყოფილებამ

საქართველოში აღმოჩენილი ბრინჯაოს სარტყლების მხატვრული სტილის საკითხები

გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა მეტად მნიშვნელოვანია ამიერკავკასიაში მცხოვრები ტომების ისტორიაში. მისთვის დამახასიათებელია დიდი ძვრები როგორც საზოგადოებრივ, ასევე სამეურნეო ცხოვრებაში¹.

კავკასიაში პირველყოფილი თემური წყობილების უკანასკნელ ეტაპზე, ჩვენთვის საინტერესო ხანაში, ხელოსნობის გამოყოფა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობისაგან უკვე დამთავრებულია². სწორედ გვიანი ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული მთელ ამიერკავკასიაში ფართოდ ვრცელდება ბრინჯაოსაგან დამზადებული ისეთი ხელოსნური ნაწარმი, რომელიც მაღალი მხატვრული ოსტატობით, ფაქიზი გემოვნებით და სწირად სრულყოფითაც გამოირჩევა. შეიძლება ითქვას, რომ ბრინჯაოს მხატვრულად დამუშავებული ნივთების რაოდენობა საყოველთაო ხასიათს ატარებს. ამ ძეგლების შესრულების დონე ცხადყოფს, რომ ეს ნაწარმი პროფესიონალი ოსტატების მიერ არის შექმნილი, ზემოთქმული კი იმაზე მეტყველებს, რომ ამ პერიოდში მხატვრული მელითონობა ხელოსნობის ერთ-ერთ დამოუკიდებელ დარგს შეადგენს და მას დიდი მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული.

მიუხედავად იმისა, რომ ბრინჯაოს მხატვრულად დამუშავებული ერთიანი ნაწარმი ფართოდ ვრცელდება მთელს ამიერკავკასიაში, სწორედ ამ პერიოდისა და აშკარად შეინიშნება გარკვეული კულტურული ცენტრების გაძლიერება და დაწინაურება, მხატვრულ მელითონეთა გარკვეული სახელოსნოების გაჩენა. სხვადასხვა სახელოსნოში შექმნილი ბრინჯაოს მხატვრული ნაწარმის სტილი ზოგადად საერთოა, მაგრამ ხაზი უნდა გაესვას იმ ფაქტს, რომ ცალკეულ კულტურულ ცენტრებში შექმნილ მხატვრულ პროდუქციას სწირად მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ნიშნები და თავისებურებანი გააჩნია. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ამ ეპოქაში, სწორედ აქ, ამ ცალკეულ სახელოსნოებში ყალიბდება და მკვიდრდება, ქართული ხელოვნების ის ზოგიერთი ნიშანი და თავისებურება, რომელიც შემდეგ ანტიკურ ხანაშიც გადადის და ანტიკური ეპოქის მთელ რიგ ძეგლებზე იჩენს თავს.

პირველი ათასწლეულის პირველ საუკუნეებში მთელს ამიერკავკასიაში ფართოდ ვრცელდება სახვითი ხელოვნების ერთი, მტკიცედ ჩამოყალიბებული მხატვრული მიმდინარეობა. ხელოვნების ამ წრისათვის დამახასიათებელი ძეგლები შემკულია გრაფიკული დეკორით შესრულებული მრავალფიგურიანი კომპოზიციებით, რომლებიც ე. წ. „ცხოველურ სტილშია“ გადაწყვეტილი³. ნიშან-

¹ დაწვრილებით იხ. ალ. კალანდაძე, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლები აღმ. საქართველოდან. „საქართველოს არქეოლოგია“, თბ., 1959, გვ. 155; გ. გობეჯიშვილი, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში, „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, I, თბ., 1970, გვ. 243—255.

² К. Х. Кушнерова. К вопросу о развитии ремесла на Южном Кавказе в древности, «Историко-филологический журнал», 1974, № 2, Ереван.

³ „ცხოველური სტილი“ ძველი ხელოვნების მეტად თავისებური მოვლენაა. მის გაგრძელებას. როგორც ჩანს, უნივერსალური ხასიათი ჰქონდა. ასეთი სტილი კაცობრიობის კულტურული გან-

დობლივია, რომ კავკასიური ცხოველური სტილი სწორედ გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურის ერთ-ერთ ძირითად დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს⁴ და სწორედ ამ პერიოდიდან იწყებს ფართოდ გავრცელებას.

კავკასიური ცხოველური სტილი უძველესი ხელოვნების თავისებური და საინტერესო მოვლენაა. ეს მხატვრული მიმდინარეობა საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე პოვნებს გავრცელებას. ამ სტილით შესრულებული გამოსახულებების ძირითადი ნიშანია კომპოზიციის ხაზგასმით დეკორატიულ-ორნამენტული ხასიათი, ამავე დროს მკაცრი ლაკონიზმი, ცალკეულ ფიგურათა ძლიერი სტილიზაცია და სხვ.

ეს მხატვრული მიმდინარეობა აისახა ისეთ ძეგლებზე, როგორც არის ფართოდ ცნობილი ბრინჯაოს გრავირებული სარტყლები, რომლებზეც გამოცემულია მრავალფიგურიანი კომპოზიციები და ორნამენტული სახეები.

ბრინჯაოს გრავირებული სარტყლები ფართოდ არის გავრცელებული მთელს ამიერკავკასიაში. ისინი ზოგადად ერთგვაროვანი არიან. ყველა მათგანი წარმოადგენს ბრინჯაოს წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის თხელ ფირფიტას, რომლის ბოლოები კუთხეებში ოდნავ მომრგვალებულია. სარტყელთა ზედაპირი ზოგ შემთხვევაში სადაა, ზოგჯერ დაფარულია მხოლოდ გეომეტრიული ორნამენტით. არის ისეთი შემთხვევები, როდესაც სარტყლებზე რთული მრავალფიგურიანი სიუჟეტური კომპოზიციებია მოცემული. ყველა მათგანი დამზადებულია ერთი ტექნიკით — ან გრავირებით, ან ერთდროულად გრავირებითა და პუნსონით.

ეს ძეგლები მნიშვნელოვანია იმდენად, რამდენადაც სწორედ მათი შესწავლის საფუძველზეა შესაძლებელი კავკასიური მხატვრული სტილის შესწავლა, მისი საერთო, ზოგადი ნიშნების დადგენა. გარდა ამისა, როგორც ცნობილია, კავკასიის სხვადასხვა რაიონში აღმოჩენილ ნიმუშებს ხშირად მკვეთრად გამოხატული ინდივიდუალური ნიშნები გააჩნიათ. ცალკეულ კულტურულ ცენტრში აღმოჩენილი სარტყლების თავისებურებების დადგენა ხელს შეუწყობს კავკასიური ცხოველური სტილის ლოკალური ვარიანტების თავისებურებებისა და ინდივიდუალური ნიშნების შესწავლას.

წინამდებარე წერილი ეძღვნება საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სიუჟეტიანი კომპოზიციების შემცველი ბრინჯაოს სარტყლების მხატვრული სტილის განხილვას.

მრავალფიგურიანი კომპოზიციებით შემკული სარტყლების მეტად საინტერესო ნიმუშები მოპოვებულია სამთავროს სამაროვანზე. თითქმის ყველა მათგანი აღმოჩენილია ალ. კალანდაძის, ხოლო აღდგენილი და გამოქვეყნებულია ნ. ურუშაძის მიერ. ვიძლევიტ ამ სარტყლების მოკლე აღწერას.

სარტყელი № 276 სამარხიდან⁵. სარტყელს გარშემო არშისავით მოუყვება საკმაოდ განიერი ჩაჩო, რომელიც დეკორატიულ ხასიათს ატარებს. ჩაჩოზე

ვითარების გარკვეულ სტადიას ახასიათებდა. „ცხოველური სტილი“ ადამიანის იდეოლოგიურ შეხედულებებთან იყო დაკავშირებული და მისა სახეები ხშირად რელიგიურ-სიმბოლურ შინაარსს მოიცავდა (იხ. D. C a r t e r, The Symbol of the Beast, The Animal Style Art of Eurasia, New-York, 1957, გვ. 10).

⁴ ლ. ფ ა ნ ც ხ ა ე ა, კოლხური და ყოზანური კულტურების მხატვრული ხელოვნობის ისტორიისათვის, საკანდ. დისერტ. ავტორეფერატი, თბ., 1975.

⁵ ნ. უ რ უ შ ა ძ ე, ბრინჯაოს სარტყლები სამთავროდან, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1969, № 12.

სპირალური ორნამენტის ოთხი რიგი ჩასმულია ვიწრო, პარალელური ზოლებით შექმნილ ჩარჩოში. სარტყლის შესაყრავთან, ორივე კიდეზე ჩარჩო გადადის სამკუთხედის ფორმის ორნამენტში. ეს ორი სამკუთხედი წელზე ერთდება და ქმნის მოზრდილი რომბის სახეს, რომელიც სარტყელზე დამაგრებული ბალთის შთაბეჭდილებას ახდენს. სამკუთხედი დაფარულია იმავე სახის ორნამენტებით, როგორიც სარტყლის ჩარჩოზეა. ამას გარდა, სამკუთხედის ორნამენტი გამდიდრებულია სხვა სახეებით: სამკუთხედის შიდა არე უჭირავს პორიზონტალური ხაზებით შექმნილ, თითქოს ერთმანეთში ჩასმულ ექვს სამკუთხედს. ისინი ამოვსებულია სპირალური, ტალღისებური და რომბისებური ორნამენტებით. სამკუთხედის წვეროები დაგვირგვინებულია ბაფთისებური ორნამენტით.

სამკუთხედებს შორის, სარტყლის ცენტრში გრძელი ოთხკუთხედის ფორმის ზოლია, რომელიც ჩარჩოს ორნამენტს იმეორებს. ეს ზოლი დაფარულია სპირალის ოთხი რიგით. ეს დეკორატიული ზოლი სარტყელს ორ ფრიზად ყოფს. ფრიზები წაკვეთილი ფრონტონის სახისაა, სადაც გამოსახულებები კადრის ფორმის ზუსტი გათვალისწინებითაა განლაგებული. ფრიზული განლაგება მეტად თავისებურ სახეს აძლევს მთელ კომპოზიციას — პირობით გეომეტრიულ ჩარჩოებში ათავსებს მას და აწესრიგებს.

ზედა ფრიზში წარმოდგენილ გამოსახულებებს ახასიათებს ერთი და იმავე ფიგურების განმეორება და მკაცრი სიმეტრია. ზედა კომპოზიციის პირობით ცენტრს წარმოადგენს გამოსახულებათა ორი ჯგუფი. ერთია ადამიანთა ორი ფიგურა, ხოლო მეორე ტახის გამოსახულება. ცენტრის ორივე მხარეს ვხედავთ სიმეტრიულად განლაგებულ, სავსებით ერთნაირად გამოსახულ წყვილ ირემს, რომლებიც ბრძოლის პოზაში არიან წარმოდგენილი. ზედა ფრიზის შევიწროებულ ნაწილში, კადრის ზომის გათვალისწინებით, გამოსახულია მცირე ზომის ფიგურები, მარცხნივ — ძალღისებური ცხოველი და თევზი, ხოლო მარჯვნივ — თევზის ორი ფიგურა. ამას გარდა, კომპოზიციაში, დიდი ზომის ფიგურების გვერდით, ზოგჯერ პატარა ზომის ცხოველებია მოცემული. ტახსა და ირემებს შორის ვხედავთ ფრინველს, მარცხნივ განლაგებულ ირემებს შორის თევზია გამოსახული, იქვეა ვარსკვლავის ნიშანიც.

კომპოზიციის ქვედა ფრიზზე წარმოდგენილ გამოსახულებათა რიცხვი მეტია, ამიტომ მათი ზომა შემცირებულია. ფიგურები განლაგებულია მკაცრი სიმეტრიით, ერთ ხაზზე. კომპოზიციის ცენტრის გამოყოფა ამ შემთხვევაში უფრო ძნელია. ჩვენი აზრით, კომპოზიციის ცენტრი უნდა იყოს პირისპირ ერთმანეთთან მჯდარი ორი ადამიანი, რომლებსაც ხელში ორი სასმისი უჭირავთ. მათ შორის მოჩანს ვარსკვლავის ნიშანი. ამ ჯგუფიდან მარცხნივ მიემართება პროცესია, სადაც ვხედავთ ფრინველის გამოსახულებას, კაპარჭიან მონადირეს, რომელსაც ისარი უსვრია ირმისათვის. მის წინ სამი, სავსებით ერთნაირი ირემია წარმოდგენილი. კომპოზიციის შევიწროებულ ნაწილში, ქამრის შესაყრავთან, გამოსახულია ირმის თავი და თევზი.

პურობის სცენის მარჯვნივ სხვა სახის გამოსახულებებია მოცემული. აქ ჩანს ძალღისებური ცხოველი, ერთმანეთთან ზურგით მდგომი ადამიანის ორი ფიგურა, ორი ცხენოსანი, ხარისებური ცხოველი. შევიწროებულ კადრში გამოვსახულია ფრინველი, თხა და თევზი. ეს ნაწილი უხვადაა შემკული ჯვრებითა და ვარსკვლავებით.

სარტყელი სამთავროს № 211 სამარხიდან⁶. ჩარჩოს ქმნის სპირალური ორნამენტის ოთხი რიგი. ადამიანთა და ცხოველთა გამოსახულებებს უჭირავთ შედარებით ვიწრო ფრიზი, რომელიც სარტყლის ზედაპირიდან გამოყოფილია მეორე ჩარჩოთი. ამ ფრიზის ორივე კიდე დაფარულია კუბოკრული ორნამენტით, რომელსაც ძირითადად კომპოზიციიდან გამოჰყოფს სპირალური ორნამენტით დაფარული ორი ვერტიკალური სვეტი.

კომპოზიციის მარცხენა მხარეს განლაგებული ცხოველები ორ მწყრივად არიან განაწილებული. აქ ვხედავთ ირმების, ხარისებური ცხოველის, ფრინველებისა და თხების გამოსახულებებს. მათ თითქოს მარცხნივ მიერეკება ადამიანის ვერტიკალური ფიგურა, რომელიც ფრიზის მთელ სიმაღლეზეა წარმოდგენილი. ადამიანის ამ მაღალი ფიგურის უკან ორი პატარა მონადირეა გამოსახული. შემდეგ წარმოდგენილია მაღალრქიანი ირემი, რომელსაც კვლავ დაკავებული აქვს ფრიზის მთელი სიმაღლე. ირმის მარჯვნივ განლაგებული ფიგურები პირით მარჯვნივ მიემართებიან.

სარტყლის მარჯვენა კიდეზე კვლავ მეორდება მონადირეთა სამეული — ერთი მაღალი ფიგურა და მის უკან წარმოდგენილი ორი პატარა ზომის მონადირე. მათ წინ დგას ორი მაღალრქიანი ირემი. სარტყლის ცენტრში ჰორიზონტალურად არის განლაგებული მეტად საინტერესო გამოსახულება, რომელსაც ღორის თავი და ქალის სხეული უნდა ჰქონდეს. მის ქვევით ვხედავთ კურდღლებს, თევზისა და ფრინველის გამოსახულებებს, ხოლო ზევით წარმოდგენილია ხარისებური ცხოველი, ფრინველი და იმავე ღორისთავიანი არსების თავი და წინა თათები.

სარტყელი № 121 სამარხიდან⁷ (ტაბ. I₁), სარტყელს გარშემო მოუყვება ფართო ჩარჩო, რომელსაც ქმნის სპირალური ორნამენტის ერთი რიგი. ჩარჩოს მეორე ხაზი დაფარულია ირიბი ზოლებით დამტრისხული სამკუთხედებით, რომლებსაც წვეროები ქვევით აქვთ მიმართული. ჩარჩოს შიგნით დარჩენილია საკმაოდ ვიწრო ზოლი, რომელშიც სიმეტრიულადაა ჩახატული შვიდი ფანტასტიკური ერთგვაროვანი ცხოველის გამოსახულება. ყველა მათგანი ხაზგასმით ითიფალურია. თითოეულ ცხოველს აქვს ძლიერი, წელში გაზნეჟილი სხეული, მოკლე, მძლავრი ფეხები, ღონიერი კისერი, წაგრძელებული, ძირს დახრილი თავი. ეს ფანტასტიკური ცხოველი ხარის გამოსახულებად არის მიჩნეული⁸. სარტყელზე გამოსახული ფანტასტიკური ცხოველები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან რქების ფორმით, სამ მათგანს ნალისებური ფორმის დიდი ფანტასტიკური რქები აქვს. მათ ზურგთან პატარა ზომის ცხოველია წარმოდგენილი. ორი ცხოველის რქები თავისი ფორმით თითქოს ერთი ძირიდან გამოსულ ორ გახშტოებას წარმოქმნის და გულისებრ ნახატს ქმნის. ამ ცხოველის ზურგთან ირიბი შტრიხებით დახაზული დისკოა წარმოდგენილი. მესამე ტიპის ცხოველის რქები ნამგლისებური ფორმისაა. ამ ტიპის ცხოველთა ზურგთან გამოხატულია თავთავისებური ორნამენტი.

⁶ 6. უ რ უ შ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ.

⁷ იქვე.

⁸ 6. უ რ უ შ ა ძ ე, ბრინჯაოს სარტყლები სამთავროდან, „საბჭოთა ხელოვნება“ 1968, № 3.

სარტყელი № 168 სამარხიდან⁹ (იხ. ტაბ. I₂) სარტყელს გარშემო მოუყვება ორნამენტული ჩარჩო. ჩარჩოში ორ ზოლად განლაგებულია სამკუთხედების ორი რიგი. შეერთებისას ისინი რომბისებურ ფორმას ქმნიან. ქვემოთ გავლებულია ორი ზოლი. ერთი შექმნილია ნახევარწრეებისაგან, ხოლო მეორე თავით ქვევით მიმართული სამკუთხედებისაგან. ჩარჩოს შიგნით დარჩენილი ვიწრო ზოლი უჭირავს ერთ მწკრივად განლაგებულ ცხრა ცხოველის გამოსახულებას. ამ პროცესიაში შეიძლება დადგინდეს ცხოველთა სამი განსხვავებული ტიპი.

პირველი ტიპი წარმოდგენილია ოთხი ცხოველით. ისინი განლაგებულია სარტყლის კიდეებზე და კომპოზიციის ცენტრში. მათ აქვთ მოგრძო სხეული, განსაკუთრებით ძლიერი მკერდი და კისერი. თავი ძირს აქვთ დახრილი. მკერდსა და გავაზე ჩახატულია ორი პატარა ცხოველი.

მეორე ტიპი სხეულის მოხაზულობით ძლიერ ემსგავსება ზევით განხილულ ფანტასტიკურ ცხოველს.

პროცესიაში ვხედავთ აგრეთვე ირმის ორ გამოსახულებას. მათ აქვთ წაგრძელებული სხეული, მაღალი, ძლიერი ფეხები, მოკლე რქები, სხეული შემკულია კუბოკრული ორნამენტით.

სარტყელი № 281 სამარხიდან¹⁰. სარტყელს გარშემო მოუყვება ჩარჩო, რომელსაც ქმნის სპირალური ორნამენტის ოთხი ზოლი. სარტყლის ორსავე მხარეს. კიდეზე განლაგებულია ორი დიდი სამკუთხედი, რომლებიც შესაკრავთან, სარტყლის შეერთებისას რომბისებურ ფორმას ქმნიან. სამკუთხედის შიდა ორე უჭირავს თითქოს ერთმანეთში ჩახატულ ექვს სამკუთხედს. ისინი ამოვსებულია, როგორც ჩარჩოსათვის დამახასიათებელი სპირალური ორნამენტით, ასევე გამდიდრებულია სხვა ორნამენტული სახეებით. პირველი, ზომით ყველაზე პატარა სამკუთხედი, დაფარულია კუბოკრული ორნამენტით, შემდეგ კი ტალღისებური, ტეხილი ხაზებითა და რომბისებური სახეებით.

სამთავროში აღმოჩენილი, ზევით განხილული სარტყლებისაგან განსხვავებით, ამ ეგზემპლარს ახასიათებს ასიმეტრიული, მოუწყვსრიგებელი კომპოზიცია და სხვა ნიშნუშებისათვის დამახასიათებელი კომპოზიციის გაწონასწორებული ხასიათის დარღვევა.

ქამარზე წარმოდგენილი კომპოზიცია, პირობითად, შეიძლება ორ ნაწილად დავყოთ.

კომპოზიციის მარცხენა ნაწილს, კვლავ ორად ყოფს ორი ვერტიკალური სვეტი. ეს ნაწილი სიგრძივად ორ ნაწილად არის გაყოფილი გრძელი ოთხკუთხედი ზოლით, რომელიც სპირალური ორნამენტით არის დაფარული.

კომპოზიციის ამ ნაწილში გამოსახულებანი ორ ფრიზად არის განლაგებული. ზედა ფრიზზე ვხედავთ მშვილდოსანი მამაკაცის ფიგურას, რომლის ფეხებთან ვარსკვლავის ნიშანია გამოსახული. მონადირის წინ ჩიხვის ოთხი ფიგურაა წარმოდგენილი. ქვედა ფრიზზე ვხედავთ იმავე მშვილდოსანს, რომლის წინ, ამჯერად ოთხი ირმის ფიგურაა განლაგებული.

სარტყლის მარცხენა კუთხეში, შესაკრავთან ჩახატული სამკუთხედის ირგვლივ მოჩანს ძაღლებისა და თევზის გამოსახულებანი.

⁹ 6. უ რ უ შ ა ძ ე. ორნამენტული და გლუვზედაპირიანი სარტყლები სამთავროს ნეკროპოლიდან, „საბჭოთა ხელოვნება“. 1970, № 12.

¹⁰ 6. უ რ უ შ ა ძ ე. ძველქართული გამოყენებითი ხელოვნების საყურადღებო ძეგლი, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1968, № 8.

კომპოზიციის მარჯვენა ნაწილიც ორად არის გაყოფილი. ერთი, შედარებით დიდი კადრის ცენტრში გამოსახულია კუბოკრული ორნამენტით დაფარული რომბისებური ორნამენტი. მის გარშემო ოთხი დიდი ზომის ძაღლისებური ცხოველია გამოსახული. მათ ახასიათებთ მოგრძო სხეული, დიდი თავი, მოკლე კისერი, მაღალი ფეხები და გრძელი კუდი. მათი პოზა ხაზგასმით ექსპრესიულია. ისინი განლაგებული არიან რომბის გარშემო. ზედა ხაზზე გამოსახულ ძაღლისებურ ცხოველებს შორის ჩანან ვარსკვლავისა და თევზის პატარა ზომის გამოსახულებანი, ხოლო ქვევით, ძაღლებს შორის ვარსკვლავია მოქცეული. კადრის ქვედა ხაზზე, მარცხენა კუთხეში, ძაღლის ზურგთან ფრინველი და ვარსკვლავია გამოხატული, ხოლო მარჯვენა კუთხეში ძაღლების ქვევით, გველისა და ფრინველის ბრძოლის სცენაა მოცემული, მათ თავზე ვარსკვლავია დახატული.

კომპოზიციის მარჯვენა ნაწილის შემდეგი კადრი ორ ვერტიკალურ სვეტს შორის არის ჩასმული. სვეტები დაფარულია სპირალური ორნამენტის ორი რიგით. შუაში კვლავ მეორდება მოგრძო ოთხკუთხედის გამოსახულება, რომელიც ისევ სპირალური ორნამენტებით არის ამოვსებული. ამ განიერი ზოლის ორსავე მხარეს ორ-ორი ძაღლისებური ცხოველის გამოსახულებაა მოცემული. მათ შორის გამოსახულია ვარსკვლავი. სარტყლის მარჯვენა კუთხეში თევზის ფიგურებია წარმოდგენილი.

სარტყელი № 56 სამარხიდან (ტაბ. 13). სარტყელს გარშემო მოუყვება ვიწრო ჩარჩო, რომელსაც ქმნის დაშტრიხული სამკუთხედების ორი რიგი. შესაკრავთან, სარტყლის კიდეებზე გამოსახულია ორი დიდი სამკუთხედი, რომლებშიც ჩახატულია ერთმანეთთან წერტილებით შეერთებული წრეები.

ამავე ორნამენტს იმეორებს სარტყლის ცენტრში გავლებული ვიწრო ზოლი, რომელიც ჩარჩოს შიგნით მოთავსებულ სიბრტყეს ორ ნაწილად ყოფს. ზედა ფრიზის ცენტრში გამოხატულია პირით მარჯვნივ მიმართული. ცხენზე ამხედრებული მშვილდისრიანი მონადირე, ხოლო მის წინ თევზი და მზე. ძაღლისებური ცხოველი და ფანტასტიკური ფრინველი. ფრიზის მარცხენა კიდე უჭირავს მარცხნივ მიმართულ, ექსპრესიულ პოზაში წარმოდგენილ სამ რქამაღალ ირმის გამოსახულებას. ქვედა ფრიზზე იგივე ფიგურებია წარმოდგენილი, იმ განსხვავებით, რომ ცენტრში ვხედავთ მშვილდოსანი მონადირის მთელი სიმაღლით წარმოდგენილ ფიგურას.

სარტყლის კიდეებზე, დიდი სამკუთხედის ორსავე მხარეს მოცემულია ორი გველისა და გველეშაპის გამოსახულებანი.

სარტყელზე წარმოდგენილი ფიგურები სხვადასხვა მხარეს არიან მიმართული, მაგრამ ისინი ერთდებიან სარტყლის შესაკრავთან, რის გამოც ცხადი ხდება კომპოზიციის რკალური ხასიათი. ამ გარემოებას ხაზს უსვამს აგრეთვე ცენტრში გამოსახული მონადირის მიერ ნასროლი ისრის პუნქტირი, რომელიც მარცხენა კიდეში გამოსახულ ირემს ხედება.

სარტყლის ფრაგმენტი № 23 სამარხიდან. ფრაგმენტს გარშემო მოუყვება წნული ორნამენტისაგან შემდგარი ჩარჩო. ფრაგმენტზე გამოსახულია როგორც ცხოველების და ადამიანის ფიგურები, ასევე გეომეტრიული სახეები. ფიგურები მიემართებიან მარცხნიდან მარჯვნივ. თავში წარმოდგენილია პირდაღებული ვეფხვის მეტად ექსპრესიული ფიგურა, მას მოსდევს მაღალრქიანი ირემი, ხოლო უკანასკნელია მთელი სიმაღლით წარმოდგენილი მშვილდისრი-

ანი მონადირე. ფრაგმენტის ზედა კიდეში, ვეფხვის თავზე გაწოლილია გრძელი გველი. ვეფხვის წინ წარმოდგენილია რომბი, რომლის თავები სამკუთხედებით არის შემკული. ჩარჩოიანი სარტყლის ორსავე კიდეზე სამ-სამი სამკუთხედი გადოსახული.

სარტყელი № 591 სამარხიდან (იხ. ტაბ. I₄). მას გარშემო მოუყვება შედარებით ვიწრო ჩარჩო — რომბისებური ორნამენტით დაფარულ ორ ჰორიზონტალურ ხაზს შორის ჩახატული სამკუთხედები. სარტყლის კუთხეებში, შესართავთან გამოხატულია ორი მოზრდილი სამკუთხედი, რომლებიც სარტყლის შეკვრისას ერთდება და ქმნის რომბისებურ სახეს. თითოეულ სამკუთხედს გარშემო მოუყვება არშია, რომელიც სარტყლის ჩარჩოს ორნამენტს იმეორებს. სარტყლის ცენტრი გამოყოფილია მოგრძო ოთხკუთხედით, რომელიც სარტყლის სიბრტყეს ორ ნაწილად ყოფს. ოთხკუთხედს გარშემო მოუყვება სამკუთხედებისა და რომბებისაგან შექმნილი არშია, ხოლო თვით ამ მოგრძო ოთხკუთხედში ჩახატულია თორმეტი სავსებით ერთნაირი ცხენის გამოსახულება; ამ კადრის ზევითა ხაზზე, სიმეტრიულად ხუთი ცხოველია გამოსახული, ყველა ისინი მარჯვნივ არიან მიმართული. ცხოველთა პროცესიას იწყებს ორი ირემი, მათ მისდევს ცხენი, შემდეგ ჯიხვი და ბოლოს კვლავ ირმის ფიგურაა გამოსახული. სარტყლის ცენტრში გამოსახული მცირე კომპოზიციის ქვედა ხაზზე სიმეტრიულად ირმის ხუთი ფიგურაა ჩახატული. მათ შორის ჩანს სიმეტრიულად განლაგებული ორი ფრინველის გამოსახულება. სარტყლის კიდეებზე ცხენოსანთა ფიგურებია ფლანგირებული. სარტყლის მარცხენა კიდის ზედა ხაზზე მოთავსებულ ცხენოსანს ხელში მშვილდისარი უჭირავს, რომელსაც იგი მის წინ განლაგებულ ცხოველებს უმიზნებს. ქვედა ხაზზე გამოსახულ ცხენოსანს მათრახი უჭირავს ხელში. მარცხენა მხარეს ჩასმულ სამკუთხედის გასწვრივ. შევიწროებულ კადრში, ზედა ხაზზე გამოსახულია ირემი და ორი თევზი, ხოლო ქვემოთ ირემი და სიცოცხლის ხეა წარმოდგენილი. სარტყლის მარჯვენა კიდეზე გამოსახულია ცხენის ორი ფიგურა, ერთ მათგანზე მონადირეა ამხედრებული. რომელიც მშვილდისარს უმიზნებს მის წინ გამოსახულ ირემს. ირემი სარტყლის მარჯვენა კიდეზე გამოხატული სამკუთხედის ზედა ხაზზეა განლაგებული. ქვევით კვლავ ირემი და თევზია მოცემული.

სარტყლების მეტად საინტერესო ნიმუშები აღმოჩენილია შიდა ქართლში. თლის სამაროვანზე, ჩვენს ინტერესს იწვევს ორი მათგანი № 74 და № 76 სამარხებში აღმოჩენილი ნიმუშები, რომელთა ზედაპირი დაფარულია საინტერესო გამოსახულებებით¹¹.

სარტყელი № 76 სამარხიდან (ტაბ. II₁). სარტყელი წარმოდგენს ბრინჯაოს თხელ ფირფიტას. გამოსახულება მასზე ერთ ფრიზად არის განლაგებული. სარტყელს გარშემო მოუყვება ჩარჩო, რომელსაც ერთმანეთის გვერდით განლაგებული, ცხოველის რქებით შემკული ნიღბების გამოსახულება ქმნის.

სარტყელზე წარმოდგენილია ცხოველთა და ადამიანთა პროცესია, რომელიც მიემართება მარცხნიდან მარჯვნივ. სარტყლის მარჯვენა კიდეში გამოხატული ცხოველი საწინააღმდეგო მხარეს არის მიმართული, ერთმანეთის საპირისპიროდ განლაგებული ცხოველები სარტყლის შესაკრავთან იყრიან თავს.

¹¹ სარტყლები გამოქვეყნებულია (იხ. Б. В. Т е х о в, Бронзовые пояса центрального Кавказа, Известия ЮОН III, XIII, 1954).

კომპოზიციის გარჩევა უნდა დაეწყოთ სარტყელზე გამოსახული მხედრით. მას ხელში უჭირავს ლაგამი და მათრახი, უკან მოგდებული აქვს მშვილდი და კაპარკი ისრებით, ცხენს წინ ჩამოკიდებული აქვს ცხოველის ნილაბით შემოსილი ადამიანის თავი. მხედარი ცხოველთა პროცესიას ცენტრისაკენ მიერეკება. მის წინ გამოსახულია ირემი, ჭიხვი, ტახი, ისევ ირემი და ხარი. შემდეგ ისევ ვხედავთ მამაკაცის ფიგურას, რომელიც ამჯერად ქვეითად არის გამოსახული. იგი თითქმის განაგრძობს ნადირობას; ცალ ხელში მას მშვილდისარი უჭირავს, უკან, ზურგზე მოგდებული აქვს მშვილდის ჩასადები და კაპარკი ისრებით. მამაკაცი გარეგნობით სავსებით ისეთივეა, როგორც მხედრის ფიგურა. მონადირეს წინ გაგდებული ჰყავს ჭიხვი, ირემი და ცხენი.

სარტყელზე წარმოდგენილი დიდი ცხოველების გარშემო ცხოველთა პატარა ფიგურებია განლაგებული — ძირითადად ფრინველებისა და ერთ შემთხვევაში გველის ფიგურის სახით. კომპოზიციაში დიდი ადგილი უჭირავს აგრეთვე ვეომეტრიულ სახეებს, რომლებიც აქ დეკორატიულ ელემენტებად აღიქმებიან.

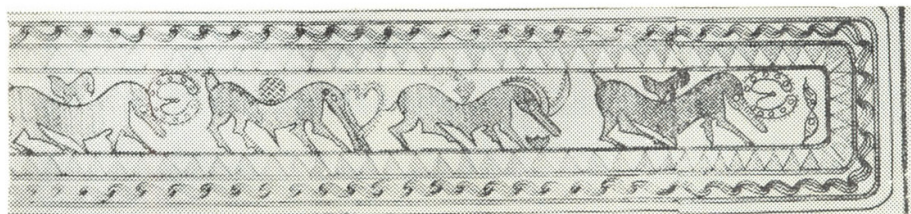
სარტყელი № 74 სამარხიდან. იგი ძლიერ დაზიანებულია. სარტყელს გარშემო მოუყვება განიერი ჩარჩო. გამოსახულებანი განლაგებულია ერთ ფრიზად. სარტყლის დასაწყისში ვხედავთ მამაკაცის ფიგურას. მისი სახე შექმნილია ფრინველისებური ნილაბით, კარგად გამოირჩევა ნისკარტისებური ცხვირი, დიდი მრგვალი თვალი, წელზე შემორტყმული აქვს განიერი ქამარი, აცვია გრძელსახელოებიანი სამოსი, რომელიც მთლიანად შევსებულია წერტილებით. ციად დარჩენილია მხოლოდ ხელის მტევნები და ფეხის თითები. ამ ფიგურის უკან ირმის ფიგურაა მოცემული. ირმის თავი, რქები და ფეხები წერტილებით არის დაფარული. მკერდსა და გავაზე გამოხატულია კონცენტრირებული წრეები. წელი დაფარულია სამკუთხედებითა და პარალელური ხაზებით შექმნილი ორნამენტით. ირემს უკან მოსდევს მშვილდოსანი მამაკაცის ფიგურა, რომელიც სავსებით იმეორებს მამაკაცის ზევით აღწერილ გამოსახულებას. ყურადღებას იქცევს ორი მამაკაცის საინტერესო გამოსახულება. ისინი რაღაც სარიტუალო მოქმედებაში არიან ჩაბმულნი. მამაკაცები გამოხატულია პროფილში, ერთმანეთის პირისპირ მჯდომარედ. მარცხენა ფიგურას ცალ ხელში უჭირავს ორყურა ჭურჭელი, ხოლო მეორე ხელით სასმისი ტუჩებთან აქვს მიტანილი. მათ გარშემო გაფანტულია ცხოველთა ძელები.

მოხატული სარტყლის საინტერესო ნიმუში აღმოჩნდა თრიალეთში, მარალინ დერესის სამაროვანზე, თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის გათხრების შედეგად¹² (ტაბ. II₂).

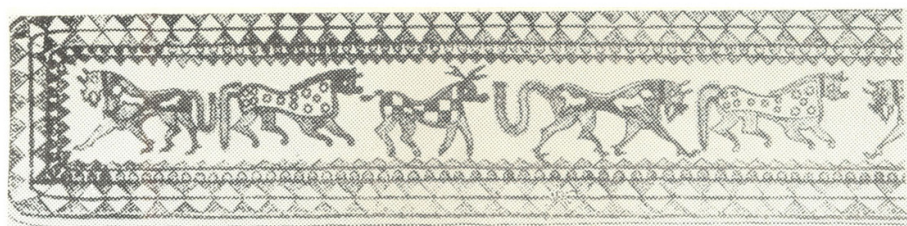
სარტყელს გარშემო მოუყვება განიერი ჩარჩო, რომელიც შედგება სპირალური ორნამენტის ორი რიგისაგან. სპირალების ეს ორი მწკრივი მოთავსებულია ცერად დაქანებული მოკლე ხაზებით შედგენილ ორ ზოლს შორის. ქვედა ზოლზე განლაგებულია დაშტრახული სამკუთხედები, რომლებიც წვეროებით ჩარჩოში ჩასმული კომპოზიციისაკენ არიან მიმართულნი.

სარტყელზე გამოსახულებანი განლაგებულია ორ ფრიზად. სარტყლის დასაწყისში, ერთმანეთის თავზე ორი ერთნაირი ცხენის ფიგურაა მოცემული, შემდეგ ქვედა ხაზზე ვხედავთ ხარიემს, რომლის დატოტვილი რქები ზედა

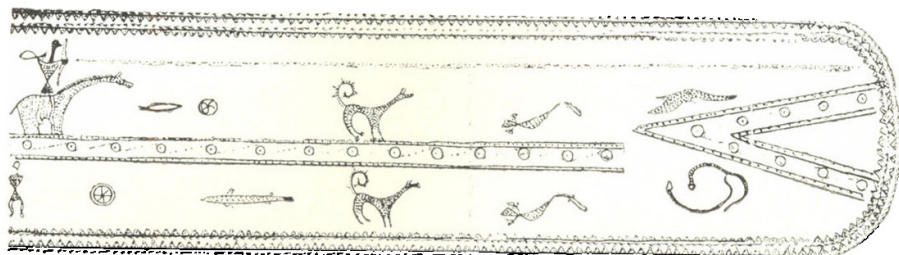
¹² Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, გვ. 51. Табл. XXV; მ. აშირაძე, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1943, ტაბ. 20.

1

2

3

4

ნ. ურუშაძის მიხედვით.

1

ბ. ტეხოვის მიხედვით

2

გ. კუუტინის მიხედვით

3

ა. კალანდაძის მიხედვით

კადრშია ასული. ხარირმის თავზე, ცოტა მოშორებით, გამოსახულია ფურიემი, რომელსაც მონადირის ისარი აქვს მოხვედრილი. ირმების გვერდით, ორსავე ფრიზზე მოცემულია ორი მონადირე. მათ შემდეგ სარტყელზე მოჩანს ერთმანეთის თავზე გამოხატული ცხენების, გველის, ფანტასტიკური ხარებისა და ჯიხვების ფიგურები. ყველა ესენი მარცხენა მხარეს არიან მიმართული. სარტყლის მარჯვენა კუთხეში წარმოდგენილი ფიგურები კი მარჯვნივ მიემართებიან. აქ კვლავ ვხედავთ მონადირის ორ ფიგურას, ფურსა და ხარ ირმებს და ერთმანეთის თავზე სიმეტრიულად განლაგებულ ცხენებს. სხვადასხვა მხარეს მიმართული ამ ორი კომპოზიციის გამაერთიანებლად სარტყელზე გვევლინება ტახისა და თევზის გამოსახულებანი, რომლებიც განლაგებული არიან ერთ ვერტიკალზე, პირშებრუნებულად. ტახი პირით მარცხნივ არის მიმართული და კომპოზიციის მარცხენა ნაწილს ეკუთვნის, ხოლო თევზი მარჯვნივ იყურება და კომპოზიციის მარჯვენა ნაწილს უკავშირდება.

სარტყლების ორ უაღრესად საინტერესო ნიმუშს შეიცავდა ცნობილი ჩაბარუხის განძი¹³.

სარტყელი № 1 (ტაბ. II₃). მას გარშემო მოუყვება ჩარჩო — სპირალური ორნამენტით შედგენილი არშია. სარტყელზე სიგრძივ არის გაშლილი საკმაოდ რთული კომპოზიცია, რომელიც იწყება მარცხენა კიდეში გამოსახული ცხოველის ნილბით შემკული ადამიანის ფიგურით, რომელიც სავარძელზე მჯდომარედ არის გამოსახული. მარცხენა ხელში მას უჭირავს წელში გამოყვანილი სასმისი. მის წინ დგას ორყურა ჭურჭელი. ადამიანის გვერდით ძაღლის ფიგურაა მოცემული.

ტახტ-სავარძელზე, ადამიანის მარჯვნივ, სარტყელზე გამოსახულება ორ ფრიზადაა გაშლილი. აქ ვხედავთ სხვადასხვა სახის ცხოველებსა და ადამიანთა ფიგურებს. გამოსახულებათა ორი მესამედი პირით მარცხნივ არის მიმართული, ხოლო დანარჩენი ნაწილი საწინააღმდეგო მხარეს მიემართება.

ცხოველები ორ ჯგუფად განლაგებული. ირმისა და ცხენის ფიგურები სარტყელზე დიდი ზომისანი არიან, ხოლო მათ გარშემო განლაგებულია უფრო პატარა ზომის ცხოველები — ძაღლი, კეიცი, თხა, თევზი, გველი და ფრინველი. ირმის ყველა ფიგურა ერთი ტიპისაა — ისინი ყოველთვის მაღალი, დატოტეილი რქებით არიან გამოსახული, რაც შეეხება ცხენებს, აშკარად გამოირჩევა ჭაკი ცხენის გამოსახულება, რომელსაც ყოველთვის კეიცის ფიგურა ახლავს თან. ცხენის სხელი ბორჯღალის ნიშნითაა შემკული. ულავი ცხენი კეიცის გარეშეა წარმოდგენილი, ხოლო მის სხელს ვარსკვლავის ან მთვარის ნიშანი ამკობს.

ერთი ტიპისაა ადამიანთა ფიგურები, მათ წელზე შემოკრული აქვთ ქამარი, აცვიათ ჰვინტიანი ფეხსაცმელი. ყველა მათგანი ითიფალურია. სარტყელზე წარმოდგენილი ადამიანთა ორი ჯგუფი რაღაც რიტუალურ მოქმედებაშია ჩაბმული. კომპოზიციის მარცხენა კიდეში გამოსახულია მშვილდოსანი მონადირე, ხოლო მარჯვენა ნაწილში ნადირობის სცენაა ასახული.

სარტყელი № 2. სარტყელი ძლიერ დაზიანებულია, მაგრამ კომპოზიციის ზოგადი ხასიათის დადგენა მაინც შესაძლებელია. სარტყელს გარშემო მოუყვება განიერი ჩარჩო, რომელსაც სარტყლის ორი მესამედი უჭირავს. ჩარჩო შედგე-

¹³ ა. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე. ჩაბარუხისა და ფასანაურის განძები, ღუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის პირველი სამეცნიერო სესია, თეზისები, თბ., 1965.

6. „მ ა კ ნ ე“, ისტორიის სერია, 1977, № 4.

ბასპირალური ორნამენტის ორი რიგისაგან. სპირალები თავის მხრივ ჩასმულია ცერად გავლებული მოკლე ხაზებისაგან შემდგარ ჩარჩოში. მის ზედა ზოლს თან სდევს ერთგვარი არშია, ირიბი ხაზებით დაშტრიხული წრეხაზების რიგი, ხოლო ქვედა ზოლს ერთგვარი ასევე დაშტრიხული სამკუთხედები. შესაკრავთან, სარტყლის ორსავე კიდეზე მოთავსებულია ორნამენტული ზოლი, რომელიც ზევით განხილულ ორნამენტულ სახეებთან ერთად შეიცავს სადა და ირიბი ხაზებით დაშტრიხულ სამკუთხედებს.

ამ დეკორატიული ჩარჩოს შიგნით წარმოდგენილია სიგრძივ გაშლილი კომპოზიცია — ერთ ხაზზე განლაგებულ ცხოველთა და ადამიანთა ფიგურების გარკვეული რიგი, რომლის დიდი ნაწილი პირით მარცხნივ არის მიმართული, ხოლო დანარჩენი — საწინააღმდეგო მხარეს, კომპოზიციაში ვხედავთ ხარისებური ცხოველების, ირმებისა და მონადირეების ფიგურებს.

თრელის სამაროვანზე, თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1968—1973 წ. ჩატარებული გათხრების შედეგად აღმოჩნდა სარტყლების საინტერესო ნიმუშები. ერთი მათგანი გამოქვეყნებულია¹⁴.

სარტყელს გარშემო მოუყვება განიერი ჩარჩო, რომელიც შედგება სპირალური ორნამენტის ხუთი რიგისაგან. შესაკრავთან, სარტყლის ორსავე კიდეზე, ჩარჩო გადადის სამკუთხედის ფორმის მოსართავში, რომლებიც შეერთებისას რომბისებურ სახეს ქმნიან. სამკუთხედებს შორის დარჩენილი სივრცე ჩასმულია ორ ვერტიკალურ სვეტს შორის და შუაზე გაყოფილია ფართო ჰორიზონტალური ზოლით. სარტყელზე ფიგურები განლაგებულია ორ ფრიზად. ზედა ფრიზის ორივე კუთხეში სიმეტრიულად განლაგებულია პირით სხვადასხვა მხარეს მიმართული წყვილი ირემი. მათ შორის მოთავსებულია მგლის მსგავსი ორი ცხოველი, რომლებიც თავდაყირა არიან წარმოდგენილი. ქვედა ფრიზზე, კუთხეებში, ისევ მეორდება ირმის გამოსახულება, ხოლო მათ შორის ერთმანეთთან ზურგით მდგარი მშვილდისრიანი მონადირეებია გამოსახული.

სარტყლის საინტერესო ნიმუში აღმოჩნდა შემთხვევით კახეთში, ხირსის სამაროვანზე. სარტყელი ძლიერ დაზიანებულია. შემორჩენილია მისი ოთხი ფრაგმენტი. სარტყელს გარშემო მოუყვება ფართო სპირალური არშია. შესაკრავის ორსავე მხარეს მოთავსებულია ორმხრივ დახვეული სპირალები. გამოსახულებანი განლაგებულია ორ მწკრივად. ცხოველების ჰორიზონტალური რიგი რიტმულად არის აქცენტირებული ორნამენტით. ამ ორნამენტს ქმნის სამკუთხედებით მორთული ორი, ერთმანეთში ჩახატული წრეხაზი.

ამგვარად, სარტყლებზე დეკორატიულად გადაწყვეტილი გარკვეული სიუჟეტის მქონე კომპოზიციებია გამოსახული. მათი ერთ-ერთი თავისებური ნიშანია ის, რომ ეს გამოსახულებანი სიუჟეტისა და სახეით-გამომსახველობითი ზერხების გარკვეული ერთიანობით გამოირჩევიან და ორივე მხრივ დიდ ინტერესს იწვევენ.

გარდა ამისა, სარტყლების თავისებური სტილი ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ამ პერიოდის ხელოვნება ხასიათდება ახალი გამომსახველი ზერხებისა და ფორმების ძიებით, ახალი მხატვრული გადაწყვეტილების წარმოსახვით. მართლაც, მხატვრული დეკორის აგებასა და გადაწყვეტაში სარტყლებზე მთელ რიგ სიახლეებს ვხედავთ. უპირველესად ყოვლისა აშკარაა სიბრტყეზე რთული

¹⁴ ნ. აბრამიშელი, თრელის სამაროვანის ბრინჯაოს სარტყელი, „ძეგლის მეგობარი“, 1975, № 39.

სიუჟეტის გადმოცემის ცდები. გარდა ამისა, ოსტატის წინაშე დგას იმ დროისათვის საკმაოდ რთული ამოცანა, რომელიც გულისხმობს სიბრტყეზე ადამიანთა და ცხოველთა განლაგებას, გარკვეული პრინციპით სიბრტყეზე ფიგურათა განაწილებას, რის საფუძველზე კომპოზიციაში გამოყოფილია უფრო დიდი ზომის გამოსახულებანი, ფიგურათა ცალკეული ჯგუფები და ა. შ. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპოზიციური ამოცანაა ჩარჩოს შიგნით მოთავსებული სივრცის ამოვსება ცხოველთა ფიგურებით ან ორნამენტით ისე, რომ რაც "შეიძლება" ნაკლები დარჩეს თავისუფალი არე. ოსტატის მხატვრულ ამოცანას წარმოადგენს აგრეთვე კომპოზიციის აგების დროს გარკვეული კანონზომიერების, სიმეტრიისა და რიტმის ელემენტების დაცვა.

ზოგიერთ სარტყელზე ზუსტად არის დაცული მეტრის ელემენტი რიტმში, რაც ერთი და იმავე მოტივის რიტმულ განმეორებას მოითხოვს. ასეთ შემთხვევაში, სიბრტყეზე ფიგურათა განლაგებაში ხაზგასმული სიმეტრიაა დაცული (მაგ., ჩაბარუხის სარტყელი № 2, სამთავროს სარტყლები № 121, 168 სამარხებიდან, თლის სამაროვანზე აღმოჩენილი ნიმუში).

თრელის სარტყელსა და სამთავროს № 276 სამარხში მოპოვებულ ნიმუშზე გამოსახულებანი ფრიზებად არის განაწილებული და ბოლომდეა დაცული ფრიზული განლაგების სიმკაცრე. ამ შემთხვევაში ფიგურათა სიმეტრიულ განლაგებას ხაზს უსვამს აგრეთვე კომპოზიციის ცენტრში გავლებული ორნამენტული ზოლი, რომელიც სიბრტყის დანაწევრებისა და ამ სიბრტყეზე ფიგურების შესაბამისი განაწილებისათვის არის გამოყენებული. სარტყლის ცენტრში განლაგებული დეკორატიული არშია კომპოზიციას ორ ფრიზად ყოფს. ეს ფრიზები წაკვეთილი ფრონტონის სახისაა, სადაც გამოსახულებანი კადრის ფორმის ზუსტი გათვალისწინებით არიან განლაგებული.

დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ფრიზული განლაგების სიმკაცრე დარღვეულია მთელი რიგი ელემენტებით. ჩაბარუხის № 1 სარტყელზე მოცემულია გამოსახულებათა ორი ფრიზი, მაგრამ აქ ცხოველთა სიმეტრიული განლაგების სქემა დაცული არ არის. ხშირად ქვედა რიგში გამოსახული ცხოველის რომელიმე კომპონენტი (მაგალითად, რქები) ზედა რიგშია შეჭრილი; ერთიმეორის თავზე განლაგებული ცხოველები სხვადასხვა ზომისაა მოცემული, რაც, ცხადია, არღვევს სიმეტრიულობის შეგრძნებას, მაგრამ აცოცხლებს დეკორს და ცხოველხატულობას მატებს მას (იგივე ითქმის თრიალეთისა და თლის სამაროვანზე აღმოჩენილ სარტყლებზე).

სარტყლებზე წარმოდგენილი ყოველი კომპოზიცია გარკვეული კანონზომიერებით არის აგებული და სავსებით მოწესრიგებულია. ყოველი მათგანი იწყება სარტყლის მარცხენა კუთხეში, საიდანაც ადამიანთა და ცხოველთა ფიგურები მარჯვნივ მიემართებიან, ხოლო მარჯვნივ კუთხეში მოცემული გამოსახულებანი საწინააღმდეგო მხარეს არიან მიმართული. თუ გავითვალისწინებთ სარტყლის ფუნქციას, რომ ის ადამიანს წელს ერტყმის გარშემო, დავრწმუნდებით, რომ სარტყელზე წარმოდგენილი კომპოზიცია რკალური განლაგებისაა. თვალნათლივ გამოჩნდება ისიც, რომ თითქოს ერთმანეთის საწინააღმდეგოდ მიმართულ ადამიანთა და ცხოველთა პროცესია, ცენტრისაკენ, შესაკრავისაკენ მიემართება, აქ ხვდება ერთმანეთს, ერთად იყრის თავს. სარტყელზე გადმოცემული გამოსახულებანი რკალური ხასიათის კომპოზიციებს წარმოადგენენ. ჩა-

ბარუხის № 1 სარტყელზე წარმოდგენილი რკალური კომპოზიცია მოწესრიგებული და გაწონასწორებულია. აშკარად მოჩანს, რომ აქ წარმოდგენილი სურათი არაა მხოლოდ სიგრძივ გაშლილი, არამედ რიტმულადაა აქცენტირებული გარკვეული ვერტიკალებით. კერძოდ, სარტყლის შესაკრავთან წარმოდგენილი, ცენტრის ორსავე მხარეს გაშლილი და ორ რიგად განლაგებული პროცესიის პორიზონტალური რიგი აქცენტირებულია ვერტიკალებით, რომლებსაც ამ შემთხვევაში წარმოადგენს ირმის მაღალრქიანი ფიგურები, სარტყლის მთელი სიმაღლე რომ აქვთ დაკავებული. ქამრის კიდეებზე გამოსახული ირმის ეს ფიგურები ცენტრალური გამოსახულების ორსავე მხარეს სიმეტრიულად ლაგდება. ირმების საპირისპიროდ, სარტყლის იმ ადგილას, რომელიც ზურგზე უნდა იყოს მოხედრილი, საგულისხმოა ადამიანთა ორი ჯგუფის აგრეთვე სიმეტრიული განლაგება. ამგვარად, ჩაბარუხში აღმოჩენილი ამ სარტყლის კომპოზიცია მთლიან ხასიათს ატარებს, გარკვეული კანონზომიერებით არის აგებული და სავსებით მოწესრიგებულია.

სამთავროს № 281 სამარხში მოპოვებულ სარტყელს კი ახასიათებს პირიქით, ასიმეტრიული, მოუწესრიგებელი კომპოზიცია და სხვა ნიმუშებისათვის დამახასიათებელი კომპოზიციების გაწონასწორებული პრინციპების სრული დარღვევა.

ყველა კომპოზიცია დიდი დინამიკურობით გამოირჩევა. დინამიკურობას სარტყლებზე ქმნის, ერთი მხრივ, ცალკეულ ფიგურათა მოძრაობაში გამოსახვა, ერთსა და იმავე მხარეს მიმართულ გამოსახულებათა რიტმული განმეორება; მეორე მხრივ, ეს მიღწეულია ორნამენტის მეშვეობით, განსაკუთრებით კი სპირალთა უწყვეტი დინებით.

სარტყელზე გამოსახული ყველა კომპოზიცია თავისი ხასიათით ხაზგასმით დეკორატიულია, მაგრამ დეკორატიულობა სარტყლების სხვადასხვა ნიმუშზე განსხვავებული ხერხით არის მიღწეული. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა სამთავროს № 276 სამარხსა და თრელის სამაროვანზე მოპოვებული სარტყლები. ამ ძეგლებზე დეკორატიულობას განსაკუთრებით უსვამს ხაზს ფართო ორნამენტული არშია, სარტყლის კიდეებში მოთავსებული სამკუთხედის ფორმის მოსართავეები, რომლებსაც წმინდა დეკორატიული ფუნქცია ეკისრებათ. აღსანიშნავია, რომ სამკუთხედის ფორმის ორნამენტი გამდიდრებულია სპირალური, ტალღისებური, რომბისებური და ბაფთისებური სახეებით.

დეკორატიულად არის გადაწყვეტილი აგრეთვე ცხოველთა და ადამიანთა ფიგურები. ცხოველთა გამოსახულებებს სარტყლებზე ერთიანი პრინციპი უდევთ საფუძვლად. სიბრტყეზე ფორმის მოდელირება პირობითია, ხაზოვანი, ცხოველი გრაფიკულად არის შესრულებული, სხეულის კონტურები მკაფიო მეტყველი ხაზებითაა შემოხაზული. თითქმის ყველა ცხოველი გამოირჩევა მაღალი და თხელი პროპორციებით. ცხოველს უმეტესად აქვს ვიწრო წელი, რომელიც მის სხეულს თითქმის ორ ნაწილად ყოფს. ერთი ნაწილია მისი მკერდი, ხოლო მეორე ოდნავ ჰიპერტროფირებული თეძო. ცხოველი თითქმის ყოველთვის მოძრაობაშია მოცემული. ფიგურების შესრულების მანერის ძირითადი ნიშანია ძლიერი სტილიზაცია, რომელიც სრულდება ერთი ხერხით — ხაზგასმით დეკორატიულად, რაც თითოეულ ფიგურას ორნამენტულ სახეს აძლევს. ხშირად ცხოველთა სხეული დაფარულია სხვადასხვა ორნამენტით ან შტრიხებითა და პუნსონებითაა დამუშავებული. ეს ყველაფერი სიბრტყეზე ფორმის აქცენტირებას იწვევს და გამოყოფს ფორმას სიბრტყის გლუვ ზედაპირზე.

განსაკუთრებული პლასტიკურობით გამოირჩევა ნახატი. იგი სუსტად, მაგრამ მაინც იძლევა მოცულობითობის გარკვეულ შეგრძნებას, სადაც ფორმა ან წრეებით, ან წერტილებითა და შტრიხებით არის მოდელირებული. მაგრამ კომპოზიციაში მოცულობითობის შეგრძნებას მაინც ძირითადად იძლევა ხაზი, რომელიც თავის ორნამენტულ დინებაში დიდი პლასტიკურობით გამოირჩევა. ამავე დროს სიბრტყის აქცენტირება წრეებით და ფორმის პუნსონით დამუშავება დეკორატიული მოდელირების ფუნქციას ასრულებს, გარკვეულად ტვირთავს ზედაპირს, მატებს მას სიმკვრივეს, ანიჭებს თავისებურ ფაქტურასა და მატერიალურობას.

ხაზი უნდა გაესვას სარტყლების სტილის ერთ თავისებურებას. ძლიერი სტილიზაციის გამო პლასტიკური ელემენტები დეკორატიულ-ორნამენტულ ელემენტებად გარდაიქმნება, რის გამოც მათი ერთმანეთისაგან გამიჯვნა ვერც ხერხდება. მაგრამ თუ ამ გამოსახულებებში დეკორატიულ მხარეს არ მივაქცევთ ყურადღებას, ფიგურათა გადმოცემაში ადვილად შევიგრძნობთ გარკვეულ ნატურალიზმს, მხოლოდ და მხოლოდ ამ ჯიშის ცხოველისათვის დამახასიათებელი სპეციალური ნიშნების ოსტატურად გადმოცემის უნარს. უნდა ითქვას, რომ ცხოველთა გამოსახულებანი განსაკუთრებული ოსტატობით არის შესრულებული სარტყლებზე. გვინდა გამოვყოთ სამთავროს № 276 სანარხში აღმოჩენილი სარტყელზე ასახული ორი ირმის ბრძოლის სცენა, რომელიც გახსაკუთრებული ექსპრესიულობითა და დახვეწილობით გამოირჩევა.

შედარებით პრიმიტიულად არის ნაკეთები სარტყლებზე ადამიანთა სახეები, მათ გამოსახულებებსაც ერთიანი პრინციპი უდევთ საფუძვლად. თავი ყოველთვის პროფილშია გამოსახული, ხოლო სხეული ანფასში. სხეულის ყველა კომპონენტი შემოხაზულია, რიგ შემთხვევაში გარკვეული პლასტიკურობითაც. სხეული გადმოცემულია მოკლე პროპორციებით. რიგ შემთხვევაში ჩანს სწრაფვა ფორმის დეტალიზაციისაკენ — აშკარადაა გამოხატული ხელისა და ფეხის თითები. ზოგჯერ ადამიანები გარკვეულ ჩაცმულობაში არიან მოცემულნი. თლის, თრელისა და ჩაბარუნის სარტყლებზე გამოხატულ მამაკაცის ფიგურებს წელზე არტყიათ განიერი სარტყელი, აცვიათ ჭვინტიანი ფეხსაცმელი. მათი სამოსი წერტილებით არის ამოვსებული. ღიად არის დარჩენილი მხოლოდ ხელის მტევნები. თლის სარტყლებზე გამოსახული ადამიანის თავი ცხოველის ნიღაბს მოგვაგონებს. აშკარად გამოირჩევა დიდი ნისკარტისებური ცხვირი და მრგვალი თვალი. თავსა და კისერზე მოკლე შტრიხებით არის გადმოცემული ადამიანის თმები.

ცალკე გვინდა შევეხოთ სამთავროში, ფ. ბაიერნის მიერ მოპოვებული სარტყლის სტილისტურ თავისებურებებს (იხ. ტაბ. I₄). ნიშანდობლივია, რომ ამ სარტყელზე ვხედავთ სხვა ნიმუშებისათვის დამახასიათებელი სიუჟეტების მოტივებს, იგივეა კომპოზიციის აგების ზოგადი სტრუქტურული სქემა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ეს სარტყელი სტილისტური თავისებურებებით გამოირჩევა, თითქოს ქმნის სხვა ნიმუშებისაგან განსხვავებულ, საკუთარი სახის მქონე ვარიანტს.

ამ ნიმუშზე გამოსახულებათა სტილიზაცია, ფორმის გეომეტრიზმის ხაზით, გაცილებით უფრო შორს არის წასული. სარტყლებისათვის დამახასიათებელი დინამიკური სპირალური ორნამენტი ადგილს უთმობს უფრო მკაცრ, გეომეტრიულ, სამკუთხედის ფორმის ორნამენტს. ჩარჩოს ზომა შემცირებულია. ასევე შემცირებული სახით არის წარმოდგენილი თვით გამოსახულებანი. ფი-

გურათა სტილიზაცია სქემატიზმამდეა მისული, რის შედეგად თითოეულ გამო-სახულებას თითქოს კალიგრაფიული ხასიათი აქვს მიცემული. ოსტატის სწრაფ-საარტყლის ზედაპირის ფიგურებით შევსებისაყენ, ზედაპირის დატვირთვისა-ყენ, რაც ასეა დამახასიათებელი ზევით განხილული ყველა სარტყლისათვის, ამ ნამუშევრს სრულიად არ ჩანს, პირიქით, კომპოზიციაში ფონს დიდი ადგილი ეთ-მობა. დიდ გლუვ ფონზე მცირე ზომის სქემატური ფიგურების განლაგება მთელ ორნამენტულ გამოსახულებას მეტ სიმსუბუქეს აძლევს. მაგრამ მთლი-ანად კომპოზიცია, თავისი ხასიათით ნაკლებ ცოცხალია და ნაკლებ დინამიკუ-რი.

ამგვარად, ბრინჯაოს სარტყლებზე, წინა ხანის ძეგლებისაგან განსხვავე-ბით, ასახულია რთული სიუჟეტიანი კომპოზიციები. თუმცა ამ ძეგლებს მოე-პოვებათ ერთგვარი წინამორბედი თრიალეთის თასის სახით (მასზე დიდი და რთული სიუჟეტური კომპოზიციაა მოცემული); მაგრამ ამ ძეგლებს შორის უშუალო კავშირის დამყარება, ჩვენი აზრით, მაინც ვერ ხერხდება. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ შეიძლება გამოიყოს მათ შორის არსებული ის საერთო ნიშნე-ბი, რაც აღმოსავლური ხელოვნებისათვის ჩანს დამახასიათებელი: სიბრტყის დაყოფა ორ ზოლად, გამოსახულებათა ფრიზული განლაგება, მეტრის ელე-მენტის დაცვა და სხვ. მაგრამ ეს ძეგლები მხატვრულად ძალიან განსხვავებუ-ლია. თრიალეთის თასი ძველი აღმოსავლეთის ხელოვნების უფრო ტიპურ ნი-მუშს წარმოადგენს, მაშინ, როდესაც სარტყლებზე უფრო მეტადაა წამოწეუ-ლი და ხაზგასმული ადგილობრივი ხელოვნების ნიშნები და ტრადიციები.

მართლაც, ბრინჯაოს გრავირებული სარტყლების შესწავლამ დაგვარწმუნა იმაში, რომ ამ ძეგლებზე საქმე გვაქვს ფორმის უკვე სრულიად გარკვეულ მხატვ-რულ გადწყვეტასთან. ოსტატის ძირითადი ამოცანაა არა იმდენად რეალური ფორმის გადმოცემა, რამდენადაც ძლიერი უწყვეტი ტალღისებური ნახატის შე-ქმნა. როგორც აღვნიშნეთ, ნახატში მოცულობითობის შეგრძნებას ძირითადად იძლევა პლასტიკური ხაზი, მაშინ როდესაც სიბრტყის ფორმის აქცენტირება პუნსონითა და ორნამენტით დეკორატიული მოდელირების ფუნქციას ასრუ-ლებს. ამიტომაც კომპოზიციაში წინა პლანზეა წამოწეული სილუეტის ძირითა-დი გარშემომწერი კონტურის დინების და ხაზთა დინამიკურობის წარმოდგენა.

როგორც ჩანს, ფორმის ეს შეგრძნება იმდროინდელ ხელოვნებაში მტკი-ცედ იკიდებს ფეხს და უფრო განვითარებული და დასრულებული სახით მკვეთ-რად იჩენს თავს შედარებით გვიანდელი ხანის ძეგლებზე; ჩვენ უპირველეს ყოვლისა მხედველობაში გვაქვს ანტიკური ხანის ადგილობრივი ქართული ხე-ლოვნების შესანიშნავი ძეგლები — ბრინჯაოს ჭკირულგამოსახულებანი ბალთე-ბი; ბალთებზეც, ოსტატის მთავარი ამოცანაა, არა რეალური ფორმის გადმოცე-მა, არამედ უწყვეტი „მოცულობითი ნახატის“ შთაბეჭდილების შექმნა. მიუხე-დავად იმისა, რომ ბალთებზე, სარტყლებისაგან განსხვავებით, ფორმა გრა-ფიკულად კი არ არის მოცემული, არამედ სავსებით მოცულობითია, ბალთების დეკორში წინა პლანზეა წამოწეული და ძირითად შთაბეჭდილებას ქმნის სა-ოცრად დინამიკურ ხაზთა მდინარება, მოცულობითი ფორმებისა და ჭკირული არშიის ურთიერთშეფარდებაზე დამყარებული ხაზოვანი დინამიკა.

ამგვარად, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბრინჯაოს გრავირებული სარტყლების მხატვრული სტილი ამჟღავნებს მთელ რიგ ისეთ თავისებურებებსა და ნიშნებს, რომლებიც მტკიცედ მკვიდრდებიან ადგილობრივ ხელოვნებაში, შემდეგ ანტიკურ ხანაშიც გადადიან და ამ ეპოქის მთელ რიგ ძეგლებზე იჩენენ თავს¹⁵.

М. Ш. ХИДАШЕЛИ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТИЛЯ БРОНЗОВЫХ ПОЯСОВ, ОБНАРУЖЕННЫХ В ГРУЗИИ

Резюме

В начале первого тысячелетия по всему Закавказью распространяются памятники изобразительного искусства единого круга. Они украшены многофигурными композициями, исполненными в так называемом «зверином стиле». Стилистические черты памятников этого круга с наибольшей полнотой отразились в декоре бронзовых правированных поясов. Их изучению и посвящается данная статья. В работе описаны 15 экземпляров поясов. На основе изучения стиля этих памятников автор приходит к выводу, что для искусства этого периода характерны определенные искания, наблюдаются новшества в области построения многофигурных композиций. Перед мастером стоят сложные задачи распределения фигур на плоскости, передачи движения. Наблюдается закономерность в построении композиции с учетом элементов симметрии и ритма. Все фигуры декоративны. Моделировка формы на плоскости условна и линейна. Особой выразительности достигает рисунок, дающий известное ощущение объема. Объемность подчеркнута также декоративным выделением формы, пунсоном или штриховкой. Таким образом, в этих памятниках мы имеем дело с определенным решением и пониманием формы, характерным для искусства того периода.

Примечательно, что, зародившееся в эту эпоху новое понимание формы получает дальнейшее развитие, проявляясь в более развитом и совершенном виде в памятниках местного искусства античной Грузии.

¹⁵ სარტყლების სტილის კვლევის დროს აღტილებლად უნდა გაირკვეს საკითხი ამის შესახებ თუ რა მიმართებაშია სარტყლებისათვის დამახასიათებელი ძირითადი სტილისტური ნიშნები კავკასიურ ცხოველური სტილს ისეთ ლოკალურ ვარიანტებთან, როგორცაა კოლხური, განჯა-ყაზახური მხატვრული მიმდინარეობანი. მაგრამ ეს საკითხები ცალკე კვლევას მოითხოვს და ამჟამად მათ არ შეეხებათ.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ძველი ისტორიის განყოფილებამ

ჯამალ შარაშენიძე

შამელისი უზმარული საწყაო ერთეულის „სილას“ გაპრცალეზის არაალისათვის

ძველი აღმოსავლეთის უძველეს ცივილიზაციებთან ქართველურენოვანი ტომების ხანგრძლივი და საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობის შედეგია ის ფაქტი, რომ ქართულ სამყაროში დღემდეა თავშემონახული ძველადმოსავლური ყოფისა და კულტურის არაერთი ელემენტი. ათასწლეულების მანძილზე ამ ურთიერთობის ბევრი ნიშანი წაიშალა, დაიკარგა; გადარჩა მხოლოდ მისი მცირე ნაწილი, რომლის შესწავლა-გამომზეურება ერთობ საშუარი საქმეა.

წინამდებარე სტატიის დაწერა განაპირობა ა. ნუცუბიძის ნაშრომმა: „თიხის ჭურჭლის ტევადობა გვიანბრინჯაოს ხანაში“¹, რომელშიც შესწავლილია თელავის რაიონის სოფელ გულგულას ახლოს არსებული უძველესი სამაროვნების გათხრისას აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის კარგად დაცული კომპლექტი. მასში წარმოდგენილია გვიანი ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. XIV—XII სს.) სხვადასხვა ზომის, ფორმისა და დანიშნულების მქონე ჭურჭლის საკმაოდ მდიდარი ასორტიმენტი². დადგენილია, რომ აღნიშნული ჭურჭელი იმ პროფესიონალი მეთუნე ოსტატის ნახელავია, რომელიც, როგორც ყველა ხელოსანი, მუშაობდა დაკვეთით და ადგილობრივი ნედლეულის ბაზაზე ფართოდ აწარმოებდა სასაქონლო პროდუქციას.

მითითებული ნაშრომის ავტორის მიერ ჩატარებულმა აზომვებმა და გამოარწყვამ ნათელი გახადა, რომ აღნიშნულ სამაროვნებზე მოპოვებული ყველა თიხის ჭურჭელს შორის ტევადობის მხრივ გარკვეული თანაფარდობა არსებობს. საწყაოების სისტემის საწყისად ა. ნუცუბიძე სავესებით სწორად მიიჩნევს იმ ცალყურა ქილას (იხ. მის ნაშრომზე თანდართული ტაბულა IV. 1: აქვე, ტაბ. I, 1), რომლის ტევადობა სითხის (წყლის) მიხედვით მერყეობს 800—850 გრამს შორის³. თუ ამ სიდიდეს პირობით ერთ ერთეულად მივიჩნევთ, მაშინ მითითებული ტაბულის მონაცემებით სხვადასხვა ფორმის, სიდიდისა და დანიშნულების ჭურჭლებს შორის ტევადობრივი თანაფარდობა ამ სახით წარმოგვიდგება:

400 გრამიანი	—	1/2 ერთეულიანი (ტაბ. I ₂)	
800 „	—	1 „ („ I ₁)	ქილა და ცალყურები
2000 „	—	2 1/2 „ („ I ₃)	(პატარა, ღილი)
4000 „	—	5 „ („ I ₄₋₅)	
		(„ I ₆)	სურები
8000 „	—	10 „ („ I ₇)	(ყელაბალი, ყელმაღალი)
		(„ I ₈₋₉)	
16000 „	—	20 „ („ I ₁₀₋₁₂)	ღერგები

¹ А. А. Н у ц у б и д з е. Емкость глиняных сосудов позднебронзовой эпохи, «Труды Кахетинской Археологической экспедиции», II, Тб., 1977.

² ვრცელად იხ. კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი, გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი სოფ. გულგულასთან, მსკა, II, თბ.: 1959, გვ. 139—148; მ ი ს ი ვ ე ლ, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV—VII სს.), თბ., 1973, გვ. 60.

³ А. А. Н у ц у б и д з е, დასახ. ნაშრომა.

როგორც ვხედავთ, სხვადასხვა ფორმის ჭურჭლებს შორის (I. ცალყურები, II. სურები, III. დერგები) მკაცრად დადგენილი ტევადობრივი შესატყვისობა. ასე მაგალითად: პირველი ჭგუფის ჭურჭელში უდიდესი ტევადობის ხუთერთეულიანი ცალყურა უტოლდება მეორე ჭგუფის ჭურჭელში უმცირესი ტევადობის მქონე ასევე ხუთერთეულიან სურას (იხ. ტაბ. I_ა); მეორე ჭგუფის უდიდესი ათერთეულიანი სურა კი შეესაბამება მესამე ჭგუფის უმცირესი, ათერთეულიანი დერგის ტევადობას (იხ. ტაბ. I_ბ) და ა. შ. (შდრ. ტაბ. I_გ). ამასთან ერთად, ყველა ფორმისა და სიდიდის მქონე საწყაოს ურთიერთშორის ტევადობრივი შეფარდება ისე მარჯვედაა გაანგარიშებული, რომ ყოველი მომდევნო სიდიდის ჭურჭელი ზუსტად გამოირწყეება მისი წინამავალით. ცხადია, რომ ამ წესით დამზადებული ჭურჭელი მეტად მოხერხებული იქნებოდა ფართო მოხმარებისათვის.

ასე კარგად განვითარებული საწყაო სისტემის არსებობა გვიანბრინჯაოს ხანაში წარმოუდგენელია დიდი ტრადიციის გარეშე. საჭიროა, შესაძლებლობის ფარგლებში, ადგილობრივ დაიძებნოს და შესწავლილ იქნას ამ ტრადიციის ეტაპები. მისი საწყისების ძიებას კი დღეისათვის საქართველოს გარეთ, კერძოდ, ძვ. წ. III—II ათასწლეულების დროინდელ შუმერულ-ბაბილონურ სამყაროში მივყავართ. აღნიშნული ხანისათვის შუმერებსა და ბაბილონელებს ზუსტად იგივე საწყაო სისტემა გააჩნდათ, როგორსაც ჩვენ გვიანბრინჯაოს ხანაში ვხვდებით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე.

შუმერები თიხის ჭურჭელს აღნიშნავდნენ ტერმინით *დუქ/გ⁴*, რომელიც პირდაპირი მნიშვნელობით საშუალო ზომის თიხის სურას, დოქს შეესაბამება. აღნიშნული ტერმინი მოგვიანებით ყველა სახისა და მასალისაგან დამზადებული ჭურჭლის აღმნიშვნელ დეტერმინატივად იხმარებოდა, მაგრამ ეს, რა თქმა უნდა, მეორეული მოვლენაა; მისი თავდაპირველი მნიშვნელობა, როგორც აღვნიშნეთ, იყო „დოქი, თიხის ჭურჭელი“. ძირითად საწყაო ერთეულად კი შუმერები მიიჩნევდნენ დოქს, რომელშიც ჩადიოდა 842 გ წყალი 20°C⁵. ამ მოცულობის მქონე ჭურჭელს ისინი „სილას“⁶ ეძახდნენ. მის საფუძველზე შექმნილი იყო თიხის საწყაო ჭურჭლების ასეთი სისტემა:

⁴ A. Salonen, Die Hausgeräte der alten Mesopotamier, II. Gefäße, Helsinki, 1966, გვ. 49.; A. Deimel, Sumerisches Lexikon, II, 2, Roma, 1930, გვ. 309:10. შუმერულ ზეპირმეტყველებაში ეს ტერმინი, შესაძლებელია, ეღერდა ო ხმოვან (იხ. შ. პარაშენიძე, საწყაო ერთეულის „დოქის“ მოცულობისათვის აქადის დინასტიის ხანაში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1974, № 4, გვ. 81, შფ. 1). არაა გამორიცხული, რომ იგი ქართულ ენაში შუმერული ზეპირმეტყველებიდან შემოვიდა პირდაპირი გზით, უშუალოდ, რაზედც უნდა მიგვანიშნებდეს აღნიშნული ტერმინის არარსებობა ქართველი ტომების უძველესი თუ გვიანდელი მებრძოლების ენებში. ს. კაკაბაძე ტერმინს „დოქი“ ძალზე ძველად მიიჩნევს (იხ. ს. კაკაბაძე, ქართული მეტროლოგია. „საისტორიო მოამბე“, I, 1925, გვ. 78—79; შდრ. გ. ჯაფარიძე, ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 87).

⁵ A. Salonen, დასახ. ნაშრომი. გვ. 270.

⁶ შდრ. შუმერული ტერმინი SILA. ŠU. DU₃ (იგივება: sagix). სიტყვასიტყვით იგი ითარგმნება როგორც „[ცაც. რომელსაც] სილა-ჭურჭელი უჭირავს ხელში“ (იხ. A. Falkenstein, Die neusumerischen Gerichtsurkunden, III, München, 1957, გვ. 156). ჩვეულებრივ გადმოაქვთ ასე: „მერიტიფე, სუდრისი“ (იხ. R. Labat, Manuel d'épigraphie akkadienne, Paris, 1963, № 65; D. O. Edzard, Sumerisches Rechtsurkunden des III. Jahrtausends aus der Zeit vor der III. Dynastie von Ur, München, 1968, გვ. 218; S. T. Kang, Sumerian Economic Texts from the Drehem Archive, Urbana, 1972, გვ. 278 და სხვ.). მოკვეთ ტერმინშია, უძველესი, „სილა“ ნახშირია არა საწყაო ერთეულის, არამედ საშუალო სიდიდის საღვინე, სალუდ დოქის მნიშვნელობით.

თიხის ჭურჭელი 1/2 სილიანი⁷ — 0,421 ლ ანუ 421 გ

1	"	— 0,842	"
3	"	— 2,426	"
10	"	— 8,420	"
15	"	— 12,630	"
20	"	— 16,840	"
30	"	— 25,260 ⁸	"

რა თქმა უნდა, შუმერები იცნობდნენ და ამზადებდნენ სხვადასხვა ფორმისა თუ დანიშნულების ჭურჭელს ყოველნაირი ტევადობისას — დაწყებულს 1 სილიანიდან 600 სილიანამდე¹⁰, მაგრამ ეს სხვა საკითხია; საწყაო სისტემა მათთან იმ სახით იყო ჩამოყალიბებული, როგორც იგი აქაა წარმოდგენილი.

ზემოთ, ქართული საწყაოების ცხრილის განხილვისას თვალსაჩინოები სათვის ჩვენ 800—850 გრამიანი ანუ 0,800—0,850 ლიტრიანი საწყაო მივიჩნიეთ ერთ ერთეულად, რომელიც საფუძვლად უდევს ქართულ საწყაო სისტემას. ეს ერთეული მოცულობით ზუსტად ემთხვევა შუმერულ სილას — ასევე შუმერული საწყაო სისტემის საფუძველს. გამოდის, რომ ორივე სისტემა ერთი და იმავე სიდიდის საწყაოზეა დაფუძნებული. ამიტომაც ასე ახლოს დგას ისინი ურთიერთთან¹¹, რაც თვალნათლივ ჩანს შემდეგი ცხრილიდან:

შუმერული საწყაოები	ქართული საწყაოები	ტევადობა ლიტრებით	
		შუმერულს	ქართულს
1/2 სილიანი	1/2 ერთეულიანი	0,421	0,400—0,425
1 "	1 "	0,842	0,800—0,850
3 "	2 1/2 "	2,526	2—2,125
5 "	5 "	4,210	4—4,250
10 "	10 "	8,420	8—8,500
15 "	-----	12,630	-----
20 "	20 "	16,840	16—17
30 "	-----	25,260	-----

ისმება კითხვა: როდის უნდა მიეღო ქართველურენოვან სამყაროს 0,842 ლიტრიან სილაზე დამყარებული შუმერული საწყაო სისტემა? სილას, როგორც მარცვლეულის, ფინიკისა და მისთ., აგრეთვე სითხის საწყაე ძირითად ერთეულს შუმერები ჭერ კიდევ ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულიდან იყენებდნენ¹².

⁷ ნახევარ სილას შუმერები უწოდებდნენ „მცირე, პატარა სილას“. ხოლო ერთ ანუ სრულ სილას — „დიდ სილას“ (იხ. A. Salonen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 270).

⁸ ათსილიანი ღოჭი ითვლებოდა „პატარა ღოჭად“ (ღუქბანდა), ოცსილიანი კი — „დიდ ღოჭად“ (ღუქვალ) (იხ. H. W a e t z o l d t, Zwei unveröffentlichte Ur-III-Texte über die Herstellung von Tongefäßen, «Die Welt des Orients», 6 (1971), გვ. 13, 15).

⁹ ცხრილი შედგენილია შემდეგი ნაშრომების მონაცემთა გათვალისწინებით: H. W a e t z o l d t, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12—15; ქ. შ ა რ ა შ ე ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

¹⁰ H. W a e t z o l d t, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16—17.

¹¹ ტევადობის მხრივ ოდნავი განსხვავება შუმერულ და ქართულ საწყაოებს შორის სათვალავში არ მიიღება. როგორც აღნიშნავს ა. ნუცუბიძე, ქართული სისტემის ძირითად საწყაოში ჩადის 800-დან 850-მდე გრამი წყალი (იხ. A. A. Н у ц у б и д з е, დასახ. ნაშრომი). ±50 გრამით გადახრას, რა თქმა უნდა, შუმერულ საწყაოებშიც ექნებოდა ადგილი. ჭურჭლის ხელით დამზადების შემთხვევაში გრამებით ტევადობაში აბსოლუტური სიზუსტის დაცვა შეუძლებელია.

¹² A. F a l k e n s t e i n, Archaische Texte aus Uruk. Berlin, 1936, გვ. 37. № 132; S. L a n g d o n, Pictographic Inscriptions from Jemdet Nasr, Oxford, 1928, გვ. 17, № 123.

$$1) \text{ cup} = \text{jar};$$

$$2) \text{ cup} = \text{small cup} + \text{small cup};$$

$$3) \text{ small cup} + 4 = \text{large jar};$$

$$4) \text{ small cup} + 3 = \text{large jar};$$

$$5) \text{ jar} + \text{jar} = \text{large jar};$$

$$6) \text{ jar} = \text{large jar};$$

$$7) \text{ jar} + \text{jar} = \text{large jar};$$

$$8) \text{ jar} = \text{large jar};$$

$$9) \text{ jar} = \text{large jar};$$

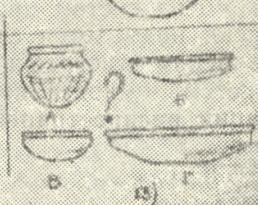
$$10) \text{ jar} + 1 = \text{large jar};$$

$$11) \text{ jar} + 1 = \text{large jar};$$

$$12) \text{ jar} = \text{large jar};$$

$$\dots \text{ small cup} + 13 = \text{large jar}; \dots$$

1 = 1
1 = 1
1 = 10
1 = 50

ურის III დინასტიის დროინდელი შუმერის მეფის შულგის (ძვ. წ. 2112—2065 წწ.) მიერ ჩატარებული ზომა-წონის რეფორმის შემდეგ იგი და მის საფუძველზე შექმნილი საწყაო სისტემა ფართოდ იწყებს გავრცელებას. ამ დროიდან მოკიდებული ვიდრე ძვ. წ. I ათასწლეულის II ნახევრამდე სილიანის საწყაო სისტემა უცვლელად მოქმედებს ბაბილონ-ასურეთის სამეფოების ყოველდღიურ ცხოვრებაში. სილას მოცულობამ ცვლილება განიცადა მხოლოდ ახალ-ასურულ ხანაში (ძვ. VIII—VI სს.), როცა მან მოიმატა თითქმის ორნახევარჯერ და გაუტოლდა 1,842 ლიტრს¹³. ქართულ სამყაროს იგი უნდა მიეღო ძველ-ბაბილონურ (ძვ. წ. XX—XVII სს.) ხანაში ანდა კასიტური ბაბილონის ანუ შუა-ბაბილონურ ეპოქაში (ძვ. წ. XVI—XII სს.). ამ სისტემის ქართულ სამყაროში შემოსვლის ქვედა საზღვარი ძვ. წ. XIV—XIII სს. მიჯნას არ ჩამოცილდება. ხოლო ზედა საზღვარი ახალმა არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა, განსაკუთრებით შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკული ნაწარმის აღნიშნული კუთხით შესწავლამ შეიძლება მნიშვნელოვნად ასწიოს ზემოთ.

ამავე ხანებში უნდა შემოსულიყო და დამკვიდრებულიყო ქართულ ენაში შუმერული საწყაო სისტემის ძირითადი ერთეულის სახელწოდებაც — ტერმინი „სილა“. როგორც გ. ჩიტაიამ დაადასტურა, აღმოსავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში დღემდეა თავშემონახული ეს ტერმინი. იგი უკავშირდება გარკვეული რაოდენობის შემცველ ჭურჭელს, როგორც საწყაო ერთეულს¹⁴. აღნიშნულის გათვალისწინება გვაძლევს უფლებას ვიფიქროთ, რომ როგორც შუმერულ-ბაბილონურ სამყაროში, ასევე ქართულ გარემოშიც საწყაო სისტემის ძირითად ერთეულს — 0,842 ლიტრიან საწყაოს სილა უნდა რქმეოდა. მომავალი კვლევა-ძიება, განსაკუთრებით კი ძვ. წ. II—I ათასწლეულების დროინდელი ქართული არქეოლოგიური მასალის გარკვეული კუთხით შესწავლა, მოსალოდნელია, გააფართოებს ჩვენი ცოდნის არეალს უძველესი ქართული პეტროლოგიის დარგში.

Д. М. ШАРАШЕНИДЗЕ

К ВОПРОСУ О РАСПРОСТРАНЕНИИ ДРЕВНЕЙШЕЙ ШУМЕРСКОЙ ЕДИНИЦЫ ЕМКОСТИ «СИЛА»

Резюме

В статье дается анализ двух систем емкости — распространенной в Древнем Двуречье и зафиксированной на территории Грузии в эпоху поздней бронзы. В результате исследования выяснено, что за основу обеих систем принята единица емкости в 0,842 л, которая по-шумерски называется сила. Этот термин сохранился до наших дней в грузинском этнографическом быте. По предположению автора, древняя система емкости периода поздней бронзы в Грузии возникла на основании распространенной на Древнем Востоке шумерской системы емкости.

¹³ A. Salonen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271.

¹⁴ გ. ჩიტაია, საყოფაცხოვრებო რეალები „ვეფხისტყაოსანში“, კრ.: „მოთა რუსთაველი“, თბ., 1968, გვ. 95—97; მისივე ეთნოგრაფიული პარალელები, 2. „სილა“, და „ლალა“, კრ.: „საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები“, თბ., 1970, გვ. 71—73.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ძველი ისტორიის განყოფილებამ.

გივი ახვლედიანი

მუსიკალური ტრადიცია „ქართლის ცხოვრებაში“

„ქართლის ცხოვრება“ ისტორიულ თხზულებათა კრებულია, რომელიც გარკვეული თანმიმდევრობით მოგვითხრობს ქართველი ხალხის ისტორიულ თავგადასავალს უძველესი დროიდან XVIII საუკუნემდე¹. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის ეს უნიკალური ძეგლი მნიშვნელოვან მასალებს გვაწვდის ანტიკური და შუა საუკუნეების ქართული მუსიკალური კულტურის დასახასიათებლად.

წინამდებარე ნაშრომში მუსიკალური ფოლკლორის ზოგიერთი საკითხი ძირითადად განხილულია ლეონტი მროველისა და თამარის ისტორიკოსთა თხზულებების მიხედვით.

გადმოვეთ მუსიკალურ ტრადიციასთან შეხვედრები იმ თანმიმდევრობით, როგორც ამას „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში აქვს ადგილი.

XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებაში“ მოცემულია ტრაგიკულად დაღუპული ფარსმან ქველის გლოვის ქართული ეთნოგრაფიული ყოფის დიდი ცოდნით აღბეჭდილი მძაფრი სურათი. ფარსმანის სიკვდილს გლოვობს მთელი ერი „ყოველთა შინა ქალაქთა და დაბნებთა, რამეთუ დასხდიან მგოსანნი გლოვისანი, და შეკრბიან ყოველნი და აკსენებდიან სიმკნესა და სიქუელესა და სიშუენიერესა და სახიერებასა ფარსმან ქუელისასა“.

ფარსმან მეფის ქველობა და ვაჟკაცობა ასე დაიტირეს გლოვის მგოსნებმა:

ვაჟ ჩუენდა,
რამეთუ მოგძულნა სუემან ბოროტმან,
და მეფე ჩუენი,
რომლისაგან ჯსნილ ვიყვენით მონებისაგან მტერთასა,
მოიკლა იგი კაცთა მგრძნებელთაგან,
და აწ მივეცენით ჩუენ
წარტყუნვად ნათესავთა უცხოთაჲ.

ალ. ხახანაშვილის აზრით, გლოვა ლექსად იყო ნათქვამი. მემბტიანეს ეს პოეტური ტექსტი პროზად გაუწყვია, შინაარსი კი არ შეუცვლია. მეცნიერი ფიქრობს, რომ ასე ექცეოდნენ საერთოდ წარმართული პოეზიის ნიმუშებს შუა საუკუნეების მწერლები².

მკვლევარი პ. ინგოროყვა ამ ფრაგმენტში ლექსის განსაკუთრებულ სახეს ზედავს³.

¹ ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი, ქართლის ცხოვრების მოკლელობა და შედგენილობა, წიგნში — ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 97.

² ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 53.

³ ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, კვალი საერო პოეზიისა „ქართლის ცხოვრებაში“, ვაზ. „ივერია“, 1888, № 242.

⁴ პ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, ტ. III, თბ., 1965, გვ. 190—191.

დ. ჯანელიძის საგულისხმო დაკვირვებით, ლეონტი მროველის გლოვას ტექსტში შემონახულია II საუკუნის სიმღერისმწერლობის (დრამატული პოეზიის) ფრაგმენტი, რომელიც ფარსმან ქველის ამსახველი ტრაგედიიდან მომდინარეობს. მკვლევარი წერს: „ლეონტი მროველის თხზულებაში მოტანილი გლოვის მგოსნობის ნაწყვეტი წარმოადგენს ნიმუშს ქართული ხალხური პოეზიის ნიადაგიდან აღმოცენებული დრამატული პოეზიისას, რასაც შეთვისებული უნდა ჰქონდეს ძველი ბერძნული დრამის მიღწევები“⁵.

ჩვენი აზრით, ეს ფრაგმენტი, მართალია, ლექსი არ არის (მოკლებულია მეტრსა და სტროფულ წყობას), მაგრამ იგი სამგლოვიარო ხოტბითი პოეზიის ნიმუშია, რომელიც თავისი წყობითა და მეტყველებით ახლოსაა ქართული ხალხური გლოვის სიმღერა-საგალობლებთან (მაგალითად, ხევსურულ ხმითან-ტირლებთან, სვანურ ზართან, თუშურ დალაობასთან), თუმცა სტრუქტურის მხრივ მათგან განსხვავებულიცაა: ქართული ხალხური გლოვის პოეზიის ნიმუშებს, კერძოდ, ხევსურულ ხმითანტირლებს გააჩნიათ გარკვეული მეტრი, კანონზომიერად განმეორებული რიტმი და ლექსური მეტყველების სხვა ნიშნები, რასაც განსაზღვრელი გლოვის ტექსტი მოკლებულია.

ლეონტი მროველთან დატული გლოვის ეს ტექსტი იმ მხრივაც განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ აქ მოიპოვება ცნობა უძველესი ხანის ქართველ ხალხურ „მგოსანთა“ შესახებ. „გლოვის მგოსანი“ მგოსნის სახეობაა. მგოსანი კი პოეტი-მემუსიკის პროფესიის აღნიშვნელი ტერმინია. „გლოვის მგოსანობა“ ქართველთა საზოგადოებრივი ყოფის მნიშვნელოვან ელემენტს წარმოადგენდა, იგი წინაპართა კულტთან იყო დაკავშირებული.

მიხ. ჩიქოვანის მართებული შენიშვნით, „ლეონტისაგან ნახსენები „მგოსანნი გლოვისანი“ დღემდე შემონახული სახალხო მომთქმელთა ჰაზვრები არიან, რომელთა ხელობას მიცვალებულის სიტყვით დატირება და მწუხარების ამსახველ ლექსთა თხზვა შეადგენს“⁶. მართებულად აღნიშნავდა ალ. ხახანაშვილი: „ამ მგოსანთა გლოვას აქვს სრული უფლება დაიჭიროს ადგილი საერო პოეზიის სფეროში, როგორც ნაყოფს ერის წარმომადგენლის აზრისა და შეხედულებებისას წარსულში“⁷.

„ქართლის ცხოვრებაში“ საკმაოდ დაწვრილებითაა მოთხრობილი ანტიკური ხანის ქართული დღესასწაულების შესახებ. მემათიანენი მოიხსენიებენ მეზუსიკეებს — საყვირზე, ებანზე და ნესტვზე დამკვრელებს. მათ იწვევდნენ სასახლის კარის ზემებზე, რომლებშიც მეფენიც მონაწილეობდნენ.

ლეონტი მროველის ცნობით, მეფეთა სასახლის კარზე ჩვ. წ. აღ. III საუკუნეში ეწყობოდა საფერხულო სიმღერა-თამაშობანი, ანუ „განცხრომანი“. „განცხრომას“ ნიღბოსანი მსახიობები ასრულებდნენ. იგი გულისხმობდა მუსიკალურ საკრავებზე აყოლებით თამაშსა და რთვას.

არმაზის ღვთისმსახურებაში ეწყობოდა მისტერია-წარმოდგენები ნიღბოსნებისა და მეჩანგე-მენარტყეებისა, „განცხრომანი... როკვითა ფერკისითა, საზიობითა და ძნობითა“⁸.

⁵ დ. ჯანელიძე. ქართული თეატრის ისტორია უძველესი დროიდან XVIII საუკუნემდე, თბ., 1965, გვ. 148; მისივე. საზიობა, II, თბ., 1972, გვ. 215.

⁶ მიხ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, II, 1965, გვ. 16.

⁷ ალ. ხახანაშვილი. კვალი საერო პოეზიისა „ქართლის ცხოვრებაში“.

⁸ ვახუშტი, ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 1973, გვ. 25.

ამგვარად, როგორც ისტორიული წყაროებით ირკვევა, მემუსიკეთა ხელოვნება, ებანზე დაკვრა-დამღერება დაკავშირებული ყოფილა ღვთისმსახურებასთან, ტაძრის რიტუალებთან და ცერემონიებთან.

ძველ საქართველოში, კერძოდ XI—XII საუკუნეებში, ძალიან დაწინაურებული იყო როგორც სასულიერო, ისე საერო მუსიკალური კულტურა.

„ქართლის ცხოვრების“ ძეგლები მოწმობენ, რომ თამარისდროინდელ საქართველოში მუსიკალური ფოლკლორი მაღალ დონეზე იდგა. თამარის ისტორიკოსთა თხზულებებში დამოწმებულია ძვირფასი ცნობები იმ დროის მუსიკალური კულტურის თაობაზე.

გრანდიოზული სანახაობა იყო თამარის გამეფება: „მოიღეს გვრგვნი და აღიღეს ჯმა მგალობელთა ძლევიტ გვრგვნოსნობისა და მძლელ-მფლობელობისა... ჰყრეს სპერმურთა, ბუკთა, ქოსთა და წინწილთა, და იყო ზარი და ზაჰში ქალაქსა შინა, სიხარული და შუება და იმედი უიმედო-ქმნილთა“.

ანალოგიური სურათი აქვს აღწერილი შოთა რუსთაველს თინათინის გამეფებისას.

თამარის ისტორიკოსთა თხზულებებში მოგვეპოვება პირველი ცნობები საქორწილო ღმერთზე. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი მოგვითხრობს: „ვითარ იყო ხუდარი და რიგი ულუმბიანობისა და შარავანდედობისა მათისა, ეგრეთ იქმნა ქორწილი სახედაუდებელი და იგავ-მიუწვდომელი, სიმრავლენი სახეობათანი, ძღუნობანი და ნიჭებანი თუალთა და მარგალიტთანი, ოქრო ჭედილთა და უჭედელთანი, სიმდიდრეთა და ღირსთა კერულთა და უკერულთანი, მსგეფსადმი სიხარული, შუება, ძღუნობანი, გაცემანი“⁹. შემდეგ ისტორიკოსი, როცა მეფე ქალის დავით სოსლანზე ქორწინების ამბავს გადმოგვცემს, საქორწილოსა წესო ჩვეულებასა და მასთან დაკავშირებულ სიტყვაობასაც უფრო განავრცობს და ენაწყლიანად უმატებს: „იყო ზმა მგოსანთა და მუშაითთა, სახიობათა მჭურეტელნი იყო რაზმთა სიმრავლე“ (ქც., II, გვ. 47).

ამ დიდი ქორწილ-სანახაობის ამბავი შემონახულია ხალხური სიტყვიერებათა:

ქალი ვიყავ, თამარ ქალი, საქართველოს დედოფალი.

ჩემი საბედო ეს არი, ვინც რომ დამიმშვენა მხარი.

დიღუბეში ქორწილი ვქენ, სადაც რომ საყდარი არი,

ასი სული ცხვარი დაჯალ და ორასი ნიშა ხარი,

ლურჯი სუფრა გაუშალე იქნებოდა ასი მხარი,

ქვრივ-ბოლოსა ვუწყალობე ოქრო-ვერცხლი დიდი ძალი¹⁰.

„ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი გარკვევით მიუთითებს, რომ ღმერთში მგოსნებიც მონაწილეობდნენ. მგოსანი, მემატინის სიტყვით, ნადიმის მონაწილეა. თამარ მეფის მიერ განძის მმართველის პატივსაცემად გამართულ პურობის შემდგომ „დაიდევს ნადიმი, სიკეთე და სიტუტფე გამოუთქმელი. იყო სიხარული და ზმა მგოსანთა და მუშაითთა“ (ქც., II, გვ. 66).

ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ფრაზა „ზმა მგოსანთა“ ამტკიცებს, რომ თამარის ისტორიკოსს „მგოსანნი“ მოშაირე მომღერლებად ჰყავდა ნაგულისხმე-

⁹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 37.

¹⁰ ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, ქს. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ს რედაქციით, თბ., 1961, ტ. I, გვ. 73.

ბი. მეცნიერი წერს: „მგოსანი ოთხთავის ქართულ თარგმანშიც გვხვდება. იქ პირდაპირაა ნათქვამი: „იესუ მივიდა სახლსა მის მთავრისასა, იხილა მუნ მგოსნები და ერი აღშფოთებულიო“. აქ ქართული თარგმანის მგოსანი ფლევითის დამკერელს უნდა ნიშნავდეს. მაგრამ თამარის ისტორიკოსის გამოთქმა — „ზმა მგოსანთა“ — ამტკიცებს, რომ მგოსანნი მას დამკერელებად კი არა, არამედ მო-შაირე-მომღერლებად ჰყავდა ნაგულისხმევი. ცხადია, ამ სიტყვას მაშინ ქართულად ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა“¹¹.

ივ. ჯავახიშვილი არკვევს, რომ ტერმინი მგოსანი ქართულში ძველი სპარსულიდანაა შემოსული (სანსკრიტულად გოშა წმასა ნიშნავს, გოშანა ხმა-მალა ლაპარაკს ეწოდება, ხოლო გუჰან ახალ სპარსულშიც მომღერლის სახელია). „ქართულს ამ ძველი სპარსული სიტყვისათვის მ ფორმანტი დაურთავს და ღროთა განმავლობაში მნიშვნელობა შეუცვლია. მე-12 საუკუნის საქართველოში მგოსანი ჩვეულებრივი რიგითი მომღერალი კი არა, არამედ საკუთარი შაირებისა და ლექსების გამომთქმელი ყოფილა“¹².

ძველ ქართულში ზოგჯერ პოეტი-მგოსნის შესატყვისად იხმარებოდა „სიტყვის მოქმედი“, „გამომეტყუელი“, „სიმღერის მწერალი“.

მგოსნის ხელოვნებაში ერთად იყო შერწყმული პოეზია, სიმღერა და მუსიკა, იგი ერთ შემთხვევაში იყო პოეტი და მომღერალი, მეორე შემთხვევაში — მომღერალი და მესაკრავე, ხოლო ზოგჯერ სამივე ერთად — პოეტი, მომღერალი და მესაკრავე.

„მგოსანი“ გვხვდება ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებშიც („ვისრამიანი“, ი. შავთელის „აბდულმესიანი“, შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“, სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე-სიცრუისა“).

„აბდულმესიანის“ 44-ე სტროფი ასე მთავრდება:

ისმის მგოსანთა, ვით საფირონთა,
კმანი ებნისა და წინწილისა.

„ვეფხისტყაოსანში“ ნათქვამია:

მგოსნები მოდგეს, ისმოდეს კმა სიმღერისა ტყბილისა.

„სიბრძნე-სიცრუისაში“ ვკითხულობთ: „მეფე მალალთა ჩარდახთა ჯდა ნადიმად და მგოსანნი იგი იმღეროდეს. ერთმან მათგანმან იცნა (გაუბედურებული) პატრონი მისი ქვე გავლილი, ატირდა და ჩანგი ხელთაგან გავარდა“.

„ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში საერო მომღერალთა და მემუსიკეთა შორის მუტრიბნიც გვხვდებიან. თამარის ქორწინების გამო „იქმნა სიხარული გამოუთქმელი, ვითა მართებს ნადიმსა და წყლიანობასა ამის სახლის დიდებულთა მოყმეთა, უკლებლობასა მრავალგვართა სახეობათა, მუტრიბთა და მოთამაშეთა განწყობილობათა“ (ქტ., II, გვ. 43).

ისტორიკოსის ეს სიტყვები სანადიმო-საწესო სიმღერების ფართოდ გავრცელებასა და მათ საჭაროდ შესრულებაზე მიგვანიშნებენ.

მუტრიბის შესახებ „ვისრამიანში“ ვკითხულობთ: „უცხო ფერითა კმითა მომღერალნი მუტრიბნი მსუშემლთა სიხარულად იმღეროდნან“. ან: „ათასფერნი მუტრიბნი სხდეს და გარე მრავალ-ფერთა კმათა იმღერდეს“. „ვისრამიანის“ მიხედვით, მუტრიბი არა მარტო მომღერალი, არამედ მეჩანგეც ყოფილა: „ვისი

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1938, გვ. 52.

¹² იქვე, გვ. 53.

ესე ეუბნებოდა, მაგრა გული და ენა ერთმანეთსა ასრე არ ემოწმებოდა, ვითა ავისა მუტრიბისა ხმა და ჩანგი“.

მუტრიბი (مطرب) არაბული წარმოშობის სიტყვაა და ერთსა და იმავე ღროს გულისხმობს პოეტსა და მომღერალს, მუსიკალურ ინსტრუმენტზე დამკვრელს, მომღერალსაც და მოცეკვავესაც.

მუსიკისმცოდნეები გრ. ჩხიკვაძე, არჩ. მშველიძე მიუთითებენ, რომ მგოსანთა და მუტრიბთა დამსახურებაა ქართული ქალაქური მუსიკალური ფოლკლორის წარმოშობა; მათი შემოქმედების ბუნებრივი განგრძობაა ქართული ქალაქური პოეზია¹³.

არჩ. მშველიძე მის მიერ რუსულ ენაზე შედგენილი ქართული ქალაქური ხალხური სიმღერების კრებულის შესავალ წერილში აღნიშნავს: „მრავალი ისტორიული და ლიტერატურული დოკუმენტი ადასტურებს, რომ საქართველოს ქალაქებში უძველესი დროიდანვე არსებობდა სოფლისაგან განსხვავებული თვითმყოფადი მუსიკალური კულტურა. ამის შესახებ ყველაზე ადრინდელ ცნობებს XII ს-ის ისტორიულ ძეგლებში ვპოულობთ. ამ კულტურის მატარებელნი და გამავრცელებელნი იყვნენ სახალხო მომღერლები, რომელთაც საქართველოში მგოსნები ეწოდებოდათ“¹⁴.

მგოსნები უმთავრესად ლირიკულ ლექსებს წარმოთქვამდნენ. მათ შემოქმედებაში სატრფიალო სიმღერებს ეჭირა ცენტრალური ადგილი.

ადგილობრივი ხალხური შემოქმედების პირობებში შექმნილ ქართველ მგოსანთა სიმღერებს მტკიცედ გამოხატული ეროვნული თვისება გააჩნდა. დღია ისტორიული დამსახურება მგოსნებისა. მათ ლირიკულ-რომანტიკული ნაკადი შეიტანეს ქართულ ხალხურ მუსიკაში და გაამდიდრეს იგი უანრობრივად და თემატიკურად.

თამარ მეფის ისტორიკოსები მგოსნის გვერდით მუშაითსაც ახსენებენ. „იყო ზმა მგოსანთა და მუშაითთა“. (ქრ., II, გვ. 47). „ზმა მგოსანთა და მუშაითთა“ იყო აგრეთვე მაშინაც, როდესაც საქართველოს სამეფო კარს ეწვივნენ შირვანშა აღსართანი და ათაბაგი ამირ-მირმანი (ქრ., II, გვ. 66).

„ის გარემოება, რომ ლხინ-დღესასწაულებში მგოსანი და მუშაითი ერთად იხსენიებიან, საბაბს გვაძლევს ნაწილობრივ მუშაითიც ფოლკლორულ ნაწარმოებთა შემსრულებლად მივიჩნიოთ. მუშაითთა რეპერტუარში მცირე ფორმის ნაწარმოებია — სასიმღერო შაირები და საცეკვაო ლექსები, ე. ი. ისეთი ნაწარმოებები, რომელთა გადმოცემაც შეთანხმებულია სხეულის რიტმულ მოძრაობასთან“¹⁵.

მუშაითი ანუ მოშაითი იმავე ტიპის შემსრულებელია, როგორიც იყვნენ საფრანგეთში ჟონგლიორ-მიმისტები. მუშაითი ცირკის მსახიობის წინამორბედი. მუშაითები უცხო ქვეყნიდან მოდიოდნენ ჩვენში და ქართველებს აცნობდნენ თავიანთ რეპერტუარს.

¹³ გრ. ჩხიკვაძე, დავიკვათ ქალაქური ხალხური სიმღერების სიწმინდე, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1970, № 43.

¹⁴ Арч. Мшв е л и д з е, Грузинские городские народные песни. М., 1961, გვ. 011—012.

¹⁵ მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, თბ., 1952, გვ. 53.

დ. ჯანელიძის აზრით, მგოსნები, მუტრიბები და მუშაითები წარმომადგენელი არიან დრამატული და პანტომიმური განსახიერების ხელოვნებისა¹⁶.

„ქართლის ცხოვრების“ ძეგლებში მოიხსენიებიან აგრეთვე მგალობლები. თამარის პირველი ისტორიკოსი მგალობლებად საეკლესიო საგალობლების შემსრულებლებს გულისხმობს. ამდენად, „გალობა“ თამარის ისტორიკოსთან საეკლესიო მუსიკის აღმნიშვნელი ტერმინია. თამარის სამეფო ტახტზე აყვანის აღწერილობაში „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორს შემდეგი აქვს ნათქვამი: „მოიღეს გვრგვნი და აღიღეს კმა მგალობელთა და ძლევით გვრგვნოსნობისა და მძლედ-მფლობელობისა, და მოაქსენეს მთასა ზეთისხილთასა ჭუარი გამოჩენილი კონსტანტინესთჳს“ (ქრც., II, გვ. 26). თუმცა ძველად ტერმინი „გალობა“, როგორც მიუთითებს ივ. ჯავახიშვილი, ყოველგვარი ყელისმიერი მუსიკალური ბგერის ზოგადი აღმნიშვნელი იყო¹⁷. ამის კვალი თანამედროვე ქართულსაც ემჩნევა. სალიტერატურო ქართულში ფართოდ იხმარება გამოთქმა „ბულბული გალობს“-ო. დ. გურამიშვილსაც აქვს ნათქვამი: „ამბობს ტორუა, გალობს ბულბული“. სიმღერის ცნების აღსანიშნავად „გალობა“ ქართულ ზეპირსიტყვიერებაშიც არის მოხსენიებული: „იყო შაშვი მგალობელი (ზღ.), „გაზაფხულისა პირზედა შაშვმა დაიწყო გალობა“¹⁸, „ტრედნიც ლულუნს ეტყვიანო, ანგელოზნიც გალობასა“¹⁹, „დღისით არი მგალობელი (ჩიტ), მოლხინე და ღამე ფრთხილი“²⁰. ასე რომ, გალობა ძველად მხოლოდ სასულიერო (საეკლესიო) სიმღერის აღმნიშვნელი კი არა, არამედ, ზოგადად ყოველნაირი გაბმული ბგერის ანუ ხმის აღმნიშვნელი იყო. მაგრამ მან შუა საუკუნეებში ფართო გაგება დაკარგა და საეკლესიო მუსიკის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა.

„ისტორიათა და აზმათა“ მიხედვით, „სიმღერა“ საერო მუსიკალური ტერმინია. მაგალითად, გიორგი III-ის სიკვდილის გამო, წერს ისტორიკოსი: „მუგებათა წილ და სიმღერისა, აჰდეს ჯმანი ვაებისა და ტყეებისანი“ (ქრც., II, გვ. 24). აშკარაა, აქ „სიმღერა“ წმინდა ფოლკლორულ-მუსიკალური ტერმინია.

ლიტერატურული ძეგლების მოწმობით, „სიმღერა“ მუსიკალური ტერმინის მნიშვნელობით შუა საუკუნეებზე ადრინდელი არ უნდა იყოს. ძველად „სიმღერა“ თამაშს ნიშნავდა და პირიქით, თამაში მღერასაც გულისხმობდა. ეს ლინგვისტურადაც დასტურდება. ნ. მარის შენიშვნით, ზმნა «петь» «Палеонтологический он-восходит, как известно, не к реву, да и не лению, напр., птичьему, а к комплексному значению плясать — петь — играть»²¹.

თამარისდროინდელ საქართველოში „სიმღერა“ და „გალობა“ საკმაოდ გახსხვავებული ცნებები იყო. უურადლებას იპყრობს ერთი გარემოება: „ვეფხისტყაოსანში“, ღრმა ფილოსოფიური და ჰუმანური იდეებით გამსჭვალულ ნაწარმოებში, არსად ტერმინი „გალობა“ არ გვხვდება, „სიმღერასაც“ ორგვარი მნიშვნელობა აქვს: თამაშის მნიშვნელობა („მღერა ნარდისა“) და სიმღერის მნიშვნელობა („რა ესმოდის მღერა ყმისა“). ამ ტერმინის შესახებ გამოჩენილი

¹⁶ დ. ჯანელიძე, ქართული თეატრის ისტორია უძველესი დროიდან XVIII საუკუნემდე, თბ., 1965, გვ. 393; მისივე, ძველი ქართული დრამატული პოეზიის შესახებ, წერილი მეორე, ეურ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1957, № 1, გვ. 24.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. წიგნი, გვ. 44.

¹⁸ ხალხური სიტყვიერება, I, 1915, გვ. 127.

¹⁹ პ. უშაკიშვილი, ხალხური სიტყვიერება, I, გვ. 342.

²⁰ იქვე, გვ. 363.

²¹ Н. Я. Марр, К пересмотру распределения шумерского словаря, გვ. 10.

ქართველი მეცნიერი თეიმურაზ ბაგრატიონი აღნიშნავდა: „მღერა — როკვა, თამაშობა, ყრმათა და ვაჟთა შექცევა. თამაშა არაბული ლექსი არის, რომელსა ჩვენ თამაშობას უხმობთ და ეს ლექსი ჩვენს ენაში დიდი ხანია, რომ შემოტანილი არის. მღერა ჩვენებური ქართულია, თამაშობას ნიშნავს, ხოლო სიმღერა საერო გალობა არის, ანუ სამღერალი რამ, სამღერელი გამოთქმანი. და კვალად სამღერელი ამასაც ნიშნავს, რომ ეცინოდეს კაცი კაცსა, ანუ ხალხში განიკიცხოდეს კაცი. გალობა მხოლოდ საღმრთოსი არის, საეროს მღერას გალობა არა ჰქვია. არაბულად თამაშა სვლასაც რქვიან და საყურებელი რამ ერთა სახილველი და საიშვიათო, მას ეწოდების“²².

მემპტიანეთა თხზულებებში მემუსიკეთა შორის მოიხსენიებიან მეეზნენი და მეჩანგენი. თამარის მეორე ისტორიკოსის — ბასილი ეზოსმოძღვრის თხზულების „ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისა“ მიხედვით, მეეზნენი მეჩანგენი სიმებიან ინსტრუმენტებზე დამკვრელნი და ხმით მომღერალნი არიან. მისი სიტყვით, ერაყის მეჩანგენი და მეეზნენი ყოფილან განთქმული: „ერაყს მყოფნი მეეზნენი, გინა მეჩანგენი, თამარის შესხმათა მუსიკელობდიან, ფრანგნი და ბერძენნი... თამარის ქებათა იტყოდიან. ესრეთ ყოველი სოფელი სავსე იყო მის-მიერითა ქებითა. და ყოველი ენა აღიდებდა, რომელსაცა ოდენ სახელი მისი ასმიოდეს (ქ. ც., II, გვ. 146). თამარის ისტორიკოსის მოწმობას მხარს უჭერს ხალხური გადმოცემა: „იმ დროს აღმოსავლეთის მგოსნებისა და აშუღლების ყოველივე ზელოვნება ქება-დიდებაში ილეოდა“... სპარსეთის შაჰს „ძლიერ უკვირდა, როდესაც მისნი კარის მგოსანნი და აშუღნი თამარის სილამაზეს დამლეროდნენ და აღიდებდნენ“²³.

საქართველოში ჩანგს ლხინის დროს შემდეგ საუკუნეებში, თვით XVII საუკუნეშიც კი, აუღერებდნენ ხოლმე. მაგალითად, ფარსადან გორგიჯანიძე თავის საისტორიო ნაშრომში მოგვითხრობს, რომ კახეთში, სასიხარულო ამბის გამო, „შეიქმნა ღვინის სმა და ლხინი და ჩანგთა კვრა და მეჩანგეთა შუშპარი და სიმღერა გაახშირეს“²⁴.

ძველი ქართველი მემპტიანენი ცნობებს გვაწვდიან შრომის პოეზიის შესახებ. თამარის მეორე ისტორიკოსის — ბასილი ეზოსმოძღვრის თხზულებაში პირველად გვხვდება ცნობა სამიწათმოქმედო შრომის ამსახველი ლექსებისა და სიმღერების შესახებ. ბასილის საგანგებოდ აქვს ხაზგასმული, რომ თამარ მეფეს დიდი სახელი ჰქონდა საქართველოში გავარდნილი; „ყრმანი მემროწლენი განპებასა შინა ორნატასა თამარის ქებათა მელექსეობდიან“ (ქ. ც., II, გვ. 146).

„მროწლე“ აღნიშნავდა „ჯოგს ზოხათა“ ანუ „ნახირს“. „განპება“, სულხან-საბას განმარტებით, „ესე არს ფრინველი რა ფრენით ჰაერთა განაპობს, გინა ნავი, ანუ თევზი, ანუ კაცი და ცხოველი შესვლითა წყალს განაპობს“. „ორნატი — სახნეველთა მიერ გაკვალული კუალი არა რასა ეწოდების ფერხთა დანაჩნეთა კიდე“. მაშასადამე, ისტორიკოსის ცნობით, ყრმანი მენახირენი-მეჯოგენი ხვნაში კვალის გავლებისას ლექსაობდნენ. ამის მიხედვით ირკვევა, რომ მხვნელ-მთესველნი ველზე მუშაობის დროს (ასევე მწყემსებიც) სიმღერებს ასრულებდნენ და ლექსებს წარმოთქვამდნენ.

²² განმარტება პოემა „ვეფხისტყაოსნისა“, გ. იმედაშვილის რედაქციით, თბ., 1960, გვ. 6.

²³ ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, ქს. სიხარულიძის გამოცემა, ტ. I, გვ. 89—90; დ. ჯანელიძე, რუსთაველი და სახიობა, თბ., 1967, გვ. 73.

²⁴ ქართლის ცხოვრება, დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა, ნაწ. II, სპბ., 1854, გვ. 554.

ეს ფაქტი ღღეს სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებული ჩვენამდე მოღწეული მრავალი ხალხური სიმღერით დასტურდება. მართებულად აღნიშნავს მ.ხ. ჩიქოვანი: „შრომის სიმღერები და ლექსები... უხსოვარი დროიდან თან სდევდა ადამიანის სამეურნეო მოღვაწეობას. ეს სიმღერები, ლექსობანი უთუოდ პირდაპირ თუ არა, წინამორბედნი მაინც იყვნენ ჩვენი დროის გუთნურისა და თოხნურ-ნადღერისა“²⁵.

თამარის ისტორიკოსთა ცნობები ექვემოთნადად ადასტურებს შუა საუკუნეების საქართველოში განვითარებული ხალხური მუსიკალური შემოქმედების არსებობას.

„ქართლის ცხოვრება“ ქართული ხალხური საკრავების შესახებაც გვაწვდის ცნობებს.

სიმებიანი საკრავებიდან გვხვდება ჩანგი, ებანი, ორლანო.

სასულე, ჩასაბერი საკრავებიდან დასახელებულია საყვირი, ბუკი, ქარანა, ნესტვი, ოხრი და სხვ. დასარტყმელი საკრავებიდან — დაბდაფი, ღუმბული, ქოსი, წინწილი და სხვ. ვაჩვენოთ „ქართლის ცხოვრებიდან“ სათანადო მაგალითები.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მეფის მოწინააღმდეგე დიდგვარისა აწნაურთა დახასიათებისას აღნიშნული აქვს, რომ ისინი თურმე თვალთმაქცობით გაიძახოდნენ: „არცა მშვლდი თავს იდებსო მარადის გადაცემულობასა, არცა ძალი ორლანოსი მარადის განსხიბულობასა, რამეთუ ჟამსა ემარებისასა მათისასა თითოეული მათი უკმარ იპოვოსო“ (ქც., I, გვ. 357). ბასილი ეზოსმოდგარი წერს: „ქრისტიანეთა ორლანონი ემიანობდეს კიდით კიდემდე“ (ქც., II, გვ. 131). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობის მიხედვით, ორლანო ძალებიან საკრავთანაა გაიგივებული²⁶. მართლაცდა, ძველ ქართულ ტექსტებში ორლანოს სხვადასხვანაირი გაგება აქვს. იგი თავდაპირველად საერთოდ საბერვლიანი კი არა, არამედ ძალებიანი საკრავი ყოფილა²⁷.

„ისტორიათა და აზმათა“ აღდგენილ ტექსტში იკითხება: „დავსცე სულამიტისა სახედ აღსაყურსა „ქებათა ქებათასა“, რომელსა იგი გალობს სიბრძნითა შეიგავე სოლომონ“ (ქც., II, გვ. 1). „ქართლის ცხოვრების მარიამისეულ ნუსხაში ეწერა: „დავსცე სულაპანისა სახედ“. პროფ. ვ. დონდუამ გაარკვია, რომ ღედანში, დამახინჯებამდე, უნდა წერებულყო: „სალპინისა სახედ“ და არა სულაპანისა სახედ. ხოლო „სალპინი“ იგივე „სალპინგი“ „საყვირია“ და კიდევ მეტი: „საყვირის ხმა“²⁸. ამრიგად, ზემომოტანილი ადგილი ასე უნდა იქნას წაკითხული: „დავსცე სალპინისა სახედ აღსაყურსა ქებასა ქებათასა“ — ესე იგი: დავძახო, ეკექო საყვირივით, resp საყვირის ხმისებრ „საყვირებელი ქებათა ქება“²⁹.

საყვირი უფრო ადრეც გვხვდება წყაროებში. მაგალითად, წმ. ნინოს შატბერდული ცხოვრების ავტორი გადმოგვცემს: მეფის გამოსვლის დროს იყო „კმაჲ ოხრისა და საყვირისა“³⁰.

²⁵ ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება. I. 1960. გვ. 76—77; მ. ჩიქოვანი, ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971. გვ. 112.

²⁶ ი. ჯაფარიძე, ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1938, გვ. 139—140.

²⁷ დ. აღავეძე, სულთსაქვე საკრავ ორლანოსა და სოინარის წარმოშობა ურთიერთობის საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1975. № 4. გვ. 166—170.

²⁸ ვ. დონდუა, თამარის ისტორიკოსთა შესწავლისათვის, საისტორიო ძიებანი, II, 1973, გვ. 120—121.

²⁹ იქვე, გვ. 123.

³⁰ შატბერდული წმ. ნინოს ცხოვრება, გვ. 750.

„ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებაში ეკითხულობთ: „რქუა მექანარესა დაძახება ქანარისა“ (ქ¹ც., II, 379).

„ქარანა არის ვალდპორნის უძველესი ფორმის მსგავსი გრეხილი საკრავი, მისი ქართული შესატყვისია „ძროხაკული“. თვით ტერმინი „ქარანა“ არაბული წარმოშობისაა. „კარნუნ“ არაბულად ნიშნავს რქას³¹.

„ქართლის ცხოვრებაში“ საკმაოდ ხშირად გვხვდება ბუკი. „მატიანე ქართლისა“ მოგვითხრობს, რომ, როდესაც ბაგრატ IV-ს, სტუმრად მოსული თავისი სიმამრი, ოვსთა მეფე, საღარბაზოდ უნდა მიეღო, „იყო სიხარული და ჯმა ბუკთა და ღუმბულთა, საშინელი და მიუწვდომელი“.

არზრუმის მხარეში ქართველთა ლაშქრობის დროს, იქაურებმა „ვითარცა განთენდა, ჰკრეს ბუკთა და დაბდაბთა, და შეიქმნა ზაჰმი ქალაქთა შინა“ (ქ¹ც., II, გვ. 59). თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ, როდესაც საქართველოს ძლევამოსილი ჯარი ირანის ლაშქრობიდან თბილისში დაბრუნდა, თამარი „მხიარულითა პირითა გაეგება, ზეიმითა და დიდებითა. იყო ჯმა ბუკთა და ღუმბულთა“ (ქ¹ც., II, 109). თამარის ტახტზე აყვანის დროს, — გადმოგვცემს „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი, — „ჰკრეს სპერმურთა, ბუკთა, ქოსთა და წინწილთა“ (ქ¹ც., II, 27).

როგორც ვხედავთ, „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებში სამუსიკო საკრავების მრავალი სახელწოდება გვხვდება. ინსტრუმენტთა ნაირსახეობა, მუსიკალურ ტერმინთა სიმრავლე ნათლად მეტყველებენ საქართველოში საერთოდ მუსიკისა და, კერძოდ, საკრავიერი მუსიკის განვითარების მაღალ დონეზე, მაგრამ ქართული სამუსიკო საკრავების საკმაო სიმრავლისა და ნაირსახეობის მიუხედავად, ქართულმა ხალხურმა ინსტრუმენტულმა მუსიკამ სათანადო განვითარება ვერ განიცადა და ამის შედეგად ვერც მდიდარი მუსიკალური ლიტერატურა დაგვიტოვა. ძველი ქართული სამუსიკო საკრავებიდან ბევრი ამჟამად გამოსულია ხმარებიდან. ამის მიზეზი, მუსიკისმცოდნეთა აზრით, შეიძლება იყოს თვით ქართული, უაღრესად თვითმყოფადი და მეტად მდიდარი, მრავალხმიანი სასიმღერო შემოქმედება, რომელმაც შეზღუდა საკრავთა გამოყენების არე.

ზემომოტანილი ცნობების მიხედვით, შეგვიძლია ერთგვარი დასკვნის სახით აღვნიშნოთ, რომ ანტიკური და შუა საუკუნეების საქართველოში არსებობდა უაღრესად განვითარებული წარმართული მუსიკალური ფოლკლორი, მაგალითად, ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებაში“ დაცულია სამგლოვიარო-ხოტბითი პოეზიის ნიმუში, ამავე ძეგლშია ცნობები ანტიკური ხანის ქართველ ხალხურ „მგოსანთა“, ქართველ მუსიკოს-შემსრულებელთა და მუსიკალური ინსტრუმენტების შესახებ. თამარის ისტორიკოსები შუა საუკუნეების საქართველოში საქორწილო და შრომის ამსახველი ლექს-სიმღერების, ქართველ მუსიკოს შემსრულებლების და ქართული ხალხური საკრავების ფართოდ გავრცელებას გვიდასტურებენ.

წარმართულ მუსიკალურ ფოლკლორს ქრისტიანობისათვის ძლიერი მეტოქეობის გაწევა შეეძლო. ამის გამო საქართველოში ქრისტიანობის შემოსვლისთანავე დაწყებულა ბრძოლა წარმართული მუსიკის წინააღმდეგ.

„ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს ახლად გაბატონებულ ქრისტიანობასა და წარმართობას შორის ბრძოლის შესახებ. XI ს-ის ქართველი ისტორი-

³¹ ვ. გვახარია, თამარისდროინდელი სეჩო მუსიკა, ჯ. ჯ. „სტეკარი“, 1966, № 5, გვ. 177.

კოსის ჭუნაშერის გადმოცემით, არჩილ მეფის დროს „იყო ვინმე მოგვი უშჯულო და შემშლელი წესთა“ ეპისკოპოსი მობიდანი, რომელიც „ფარულად წერდა წიგნებს ყოვლისა საცთურებისასა“, ამის გამო ეპისკოპოსმა მიქაელმა „დაწუა ყოველი წერილი მისი“ (ქ¹ც., I, გვ. 142).

გიორგი მთაწმინდელის მიერ თარგმნილ (XI ს.) ბასილი დიდის თხზულებაში ლაპარაკია იმაზე, თუ როგორ „დასთხვედეს გესლსა თვსსა მოწყულულთა მათ ზედა“ სტვირი, სახალხო მოღეჟსის ხელში³². IV ს-ის საეკლესიო მოღვაწეს პეტრისმეტად უარყოფითი შეხედულება აქვს ისეთ ხალხურ შემსრულებლებზე, როგორიც იყვნენ მეფანდურენი, მენესტვენი, საერთოდ კი მსახიობნი. ძნობის მიმდევარნი³³.

ბრძოლა უფრო გამწვავდა შემდგომ საუკუნეებში.

ეკლესიის მესვეურთა ზეგავლენით, ხალხური წარმართული სიმღერები ჯარშიც აუკრძალა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამბობს: ამ მეფის დროს „საეშმაკონი სიმღერანი, სახიობანი და განცხრომანი და გინება ღმრთისა საძულელი, და ყოველი უწესოება მოსპობილ იყო ლაშქართა შინა მისსა“ (ქ¹ც., I, გვ. 352).

ამ ტექსტიდან ჩანს, რომ „საეშმაკონი სიმღერანი“ წარმართულ სიმღერებს გულისხმობს.

როგორც ვხედავთ, ქრისტიანული ეკლესია ილაშქრებდა საერო-წარმართული მუსიკის წინააღმდეგ, მაგრამ ვერ შეძლო მისი მოსპობა. მას იცავდა ხალხი, რომლის მთელ საქმიანობასთან სიმღერა უმჭიდროესად იყო დაკავშირებული. ეკლესიის მესვეურთა ოპოზიციის მიუხედავად, საერო-წარმართული მუსიკა იკაფავს გზას და თვით კანონიკურ საგალობლებზე ახდენს გავლენას.

Г. АХВЛЕДИАНИ

МУЗЫКАЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ В «КАРТЛИС ЦХОВРЕБА»

Резюме

Свод грузинских исторических сочинений «Картлис цховреба» содержит значительный материал для характеристики грузинской музыкальной культуры античного и средневекового периодов.

В сочинении историка XI в. Леонтия Мровели сохранился образец художественной поэзии — траурный плач, который по своему строению и складу речи близок к грузинским народным песням — плачам, причитаниям, однако по своей структуре отличается от них. В том же памятнике имеются сведения о грузинских певцах и музыкальных инструментах античного периода.

В сочинениях историков царицы Тамар встречаются упоминания о свадебных и трудовых песнях, исполнителях грузинской музыки и о музыкальных инструментах. Сведения, сообщаемые этими авторами, свидетельствуют о высоком уровне народного музыкального творчества в средневековой Грузии.

³² ბასილ დიდი, ექუსთა დღეთა, გიორგი მთაწმინდელის თარგმანი, მ. კ ა ხ ლ დ ი ა ნ ი რ დ ა ქ ი - ი თ, გვ. 111.

³³ იქვე, გვ. 4.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა.

შემთავალმწერლის თხზულების ერთი ადგილის დაუზუსტებლობის

ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლთა ტექსტების გამოსაცემად მომზადების მეთოდის საკითხებზე ამ ბოლო ხანებში რამდენიმე სპეციალური წერილი გამოქვეყნდა¹. ამ ნაშრომებში მოცემულია არაერთი მნიშვნელოვანი მეთოდური მითითება, რომელთა გათვალისწინება აუცილებელია ქართული საისტორიო წყაროების პუბლიკაციის დროს. სახელდობრ, მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული, რომ 1. ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლები (მათ შორის, „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული თხზულებებიც) უნდა გამოიცეს ცალ-ცალკე, ვრცელი გამოკვლევისა და კომენტარით. 2. „ქართლის ცხოვრების“ სხვადასხვა რედაქციის ტექსტები უნდა დაიბეჭდოს ასევე ცალ-ცალკე. არ შეიძლება მათი ერთმანეთში შეჯამებული შერევა, რის შედეგადაც მიიღობა ახალი ტექსტი, რომელიც ორივე რედაქციის ცალკეულ ნიშნებს აერთიანებს, მაგრამ რეალურად არც ერთს აღარ ეკუთვნის.

გარკვეულია აგრეთვე, რომ ძველი ციკლის „ქართლის ცხოვრებაში“ შესულ ნაწარმოებთა, კერძოდ, ამჟერად ჩვენთვის საინტერესო შემთავალმწერლის თხზულების ტექსტის გამოცემას საფუძვლად უნდა დაედოს ვახტანგამდელი რედაქციის ნუსხები. მაგრამ იმის გამო, რომ ამ თხზულების პირვანდელი რედაქციის შემცველი ყველა ცნობილი ნუსხა ერთი არქეტიპიდან მომდინარეობს² და თითქმის ერთნაირად დამახინჯებულ ტექსტს შეიცავს, მარტო ამ ნუსხების საფუძველზე ვერ ხერხდება ყველა გაუგებარი ადგილის გამართვა. ასეთ შემთხვევაში ტექსტოლოგმა უნდა მიმართოს ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხებს და მათი ჩვენებების მიხედვით სცადოს ტექსტის აღდგენა. როცა არც ვახტანგის რედაქცია იძლევა საჭირო მასალას ტექსტის შერყენილი ადგილის აღსადგენად, კონკრეტული ისტორიული ვითარების ანალიზითა და ლოგიკური მსჯელობით შეიძლება მოვახდინოთ მისი რეკონსტრუქცია³. როგორც ჩანს,

¹ პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ივ. ჯავახიშვილის მიერად საუბრადღებო წერილი ქართული საისტორიო წყაროების გამოცემის თაობაზე, რომელიც 1936 წ. 6 თებერვლით არის დათარიღებული. მერამ მხოლოდ ახლა დაიბეჭდა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საისტორიო ძეგლების ახალი გამოცემის შესახებ, „მრავალთავე“, V. ტბ., 1975); იხ. აგრეთვე, С. С. Какабадзе. Установление критического текста начальной части «Картлис цховреба». «Палестинский сборник», 15. (78). М., 1966; ს. კაკაბაძე. „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის ტექსტოლოგიური შესწავლის საკითხები, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1977, № 2; რ. კიკნაძე, შემთავალმწერლის თხზულების ტექსტის აღდგენის ზოგიერთი საკითხი, ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სიმბოლუო კრებული, ტბ., 1976; რ. კიკნაძე, რამდენიმე დავიერება შემთავალმწერლის თხზულების ტექსტზე, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, № 2.

² საუბრად კაკაბაძე მათ „მცხეთური ციკლის“ ნუსხებს უწოდებს (С. С. Какабадзе, Установление критического текста начальной части «Картлис цховреба», გვ. 174; ს. კაკაბაძე, „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის ტექსტოლოგიური შესწავლის საკითხები, გვ. 49—50).

³ ა. პრონტერის აზრით, ერთი ხელნაწერის საფუძველზე შეიძლება წყაროს ტექსტის შერყენილი ნაწილის რეკონსტრუქცია ლოგიკურ-აზრობრივი ანალიზის მეთოდით (А. П. Пронштейн, Методика исторического источниковедения, Ростов н/д, 1976, გვ. 141—142).

ტექსტოლოგი ყველა შემთხვევაში ერთნაირად ვერ იქნება დარწმუნებული საკუთარი კონიექტურის საბოლოო სისწორეში. მაგრამ მისი აღდგენები, ალბათ, მაინც უფრო ახლოს იქნება ჭეშმარიტებასთან, ვიდრე ჩვენამდე მოღწეული ნუსხების აშკარად შერყენილი ჩვენებანი. ზოგიერთი აზრობრივ-ლოგიკური რეკონსტრუქცია კი საეცებით დამაჯერებელი, უტყუარი და აუცილებელია და მათი შეტანა თამამად შეიძლება თხზულების მეცნიერულად დადგენილ ტექსტში.

ქვემოთ მოტანილია მსგავსი ლოგიკური რეკონსტრუქციის ერთი მაგალითი ჟამთააღმწერლის თხზულებიდან.

თხზულების ბოლო ნაწილში, სადაც საუბარია ილხან ოლჯეთუს მიერ საქართველოს მეფედ გიორგი VI-ის გამოგზავნის შესახებ, ავტორი წერს: „ამან ოლჯათ სულთანმან წარმოაღვლინა მცირე გიორგი მეფედ, და ზაალ მელიქი ვიხმე სპარსი ხუარასნელი, და ახრუნჩი, მამის ძმა ჩოფანისა, თანა წარმოიტანა, რათა ყოველი საქართველო ერთად შეერიბონ მეფობასა შინა გიორგისა, და აჩინეს ამათ შანშე მკარგრძელი და ზაქარია, ავაგის ასულის ხუაშაგის ნაშობი“⁴. შემდეგ ისტორიკოსი მოგვითხრობს მცირე აზიაში მომხდარი აჯანყების შესახებ და გვამცნობს, რომ ილხანმა ჩოფან ამირი გაგზავნა აჯანყებულთა წინააღმდეგ. მისივე ცნობით, „წარჰყვა გიორგი⁵ ჩოფანს. ხოლო გოგაზილა მალაქ, შანშე და ზაქარია არა წარჰყვეს თანა“⁶.

მოყვანილ ნაწყვეტში ჩვენ ამჟამად საგანგებოდ გვანტერესებს „გოგაზილა მალაქ“, რომელიც, როგორც ჩანს, ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა იყოს. აშკარაა აგრეთვე, რომ ეს სახელი დამახინჯებულია გადამწერთა მიერ.

უნდა აღინიშნოს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ უძველეს ნუსხებში ეს ადგილი არ არის შემონახული. ა. კლიმაშვილის მიერ მოპოვებულ 1697 წლის ნუსხაში ტექსტი გაცილებით უფრო აღრე წყდება⁷, მარიამისეულ ნუსხაში კი ბოლო ფურცელი ძლიერ დაზიანებულია და მხოლოდ რამდენიმე სიტყვა იკითხება. ამის გამო, ჩვენთვის საინტერესო ნაწყვეტი ე. თაყაიშვილმა თეიმურაზისეული ნუსხის მიხედვით დაბეჭდა⁸, ხოლო ს. ყაუხჩიშვილმა მაჩაბლისეული და თეიმურაზისეული ნუსხების მეშვეობით აღადგინა⁹.

ვახტანგის კომისიამ ვერ შეძლო დამახინჯებული ადგილის გასწორება. ჟამთააღმწერლის თხზულების ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხებში ეს სახელი თითქმის უცვლელად არის გადატანილი (გოგაზლა მალუქი)¹⁰. ასევე დამახინჯებულად არის წარმოდგენილი ეს სახელი ვახუშტი და იოანე ბაგრატიონების თხზულებებშიც (გოგაზალ მელიქი¹¹, გოგ ზაალ მელიქი¹²).

⁴ ჟამთააღმწერელი, ქართლს ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 324.

⁵ ივლისხმება გიორგი V, შემდგომში ბრწყინვალედ წოდებული.

⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 324.

⁷ ა. კლიმაშვილი, „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ახალი ნუსხა 1697 წლისა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXIV, № 3, 1960, გვ. 374.

⁸ ქართლს ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1906, გვ. 782—785.

⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 323—325.

¹⁰ ქართლის ცხოვრება დასაბამითან მეფეცხრამეტე საუკუნემდის, მ. ბროსეს გამოც., I, სპბ., 1849, გვ. 447.

¹¹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., ტფ., 1913, გვ. 275.

¹² იოანე ბაგრატიონი, ისტორია ქართლისა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H 2134, ფ. 703ა.

რამდენადაც ვიცით, მკვლევართაგან არავის უცდია ამ სახელის აღდგენა-გასწორება. მ. ბროსემ ფრანგულ თარგმანში შეიტანა *Gogazla-Malouk*¹³. სომხურ თარგმანშიც ეს სახელი უცვლელად და უშენიშვნოდ არის გადატანილი¹⁴. ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულების უკანასკნელი გამოცემის საკუთარ სახელთა საძიებელში მითითებულია, რომ გოგზალ მელიქი ქართველი მოღვაწეა¹⁵.

ამავე დროს, უნდა ითქვას, რომ ამ სახელის საიდუმლოებაში გარკვევა დიდ სირთულეს არ წარმოადგენს. საამისოდ საკმარისი მასალა მოეპოვება თვითონ ქამთაალმწერელს.

პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ როდესაც ჩოფახი მცირე აზიაში გაგზავნეს აჯანყების ჩასახშობად, მას თან გაჰყვა გიორგი V-ც. იმათ შორის, ვინც არ გაჰყოლია ჩოფახს, დასახელებული არიან გოგაზილა მალაქ, შანშე და ზაქარია. რაკი ვიცით, რომ შანშე და ზაქარია გიორგი მცირეს ახლდნენ („და აჩინეს ამათ შანშე მკარგრძელი და ზაქარია, ავადის ასულის ხუაშავის ნაშობი“), „გოგაზილა მალაქ“-იც ამავე ჯგუფში უნდა ვეძებოთ. თუ გაეხსენებთ იოანე ბაგრატიონის სიტყვებს, რომ „გოგ ზაალ მელიქი, ზაქარია და შანშე არა წარჰყვენ გიორგის“¹⁶, აშკარა გახდება, რომ ქამთაალმწერლის ტექსტში მოხსენიებული „ზილა მალაქ“ არის გიორგი მცირეს ერთ-ერთი მხლებელი „ზაალ მელიქი, ვინმე სპარსი ხუარასნელი“.

გასარკვევი გვრჩება, ვინ არის „გოგა“. ჩვენთვის ცნობილია, რომ გიორგი მცირეს ახლდნენ ზაალ მელიქი, ახრუნჩი, შანშე და ზაქარია. ახრუნჩის ისე დამახინჯება, რომ „გოგა“ მივიღოთ, ძნელი წარმოსადგენია. რჩება თვითონ გიორგი. მართლაც, „ქართლის ცხოვრების“ თეიმურაზისეულ ნუსხაში წერია, რომ გიორგი მცირეს თან გამოატანეს ზაალ მელიქი და ახრუნჩი, რა ყლი საქართველო ერთათ შეკრიბონ მეფობასა შა გოგასა“¹⁷.

როგორც ვხედავთ, გიორგი მცირეს სახელი ერთ-ერთ ხელნაწერში დაქარაგმებულია როგორც „გოგა“ (სხვა ნუსხებშია: გიორგისა, გიორგისა). აშკარაა, რომ „გოგაზილა მალაქ“ ორი სრულიად სხვადასხვა პირის სახელს აერთიანებს — ქართველი მეფის გიორგი მცირისა და სპარსელი ზაალ მელიქის.

ამგვარად, ჩოფანი და გიორგი V რომ მცირე აზიაში სალაშქროდ გაემართნენ, გიორგი მცირე, ზაალ მელიქი, შანშე და ზაქარია „არა წარჰყვენ თანა, წარვიდეს და აიყარნეს, და ტფილისს შევიდეს“.

ამის შემდეგ ძნელი აღარ არის ქამთაალმწერლის ტექსტში სათანადო შესწორების შეტანა: „წარჰყვა გიორგი ჩოფანს, ხოლო გიორგი მცირე, ზაალ მელიქი, შანშე და ზაქარია არა წარჰყვენ თანა“.

¹³ Histoire de la Géorgie, trad. par M. Brosset, I, SPb., 1849, გვ. 642.

¹⁴ ქრთაჲ დანასყაფიქსინ (1207—1318); ჭარქმანიკიონი ჳ. შირაქიანი, ხრქანი, 1971, გვ. 97.

¹⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1973, გვ. 996.

¹⁶ იოანე ბაგრატიონი, ისტორია ქართლისა, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 703ა.

¹⁷ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 784.

Р. К. КИКНАДЗЕ

К УТОЧНЕНИЮ ОДНОГО МЕСТА В СОЧИНЕНИИ ГРУЗИНСКОГО АНОНИМНОГО ИСТОРИКА XIV ВЕКА

Резюме

За последние годы опубликовано несколько работ о принципах и приемах издания грузинских исторических источников. Выдвинутые в них основные требования можно сформулировать следующим образом: 1. Памятники грузинской исторической литературы (в том числе и сочинения, вошедшие в сборник «Қартлис цховреба») должны быть изданы каждый в отдельности. 2. Тексты разных редакций «Қартлис цховреба» надо издавать также отдельно; нельзя смешивать их механически, в результате чего получается фактически новый текст, который никогда реально не существовал. 3. Некоторые поврежденные части текста, не поддающиеся восстановлению на основе показаний списков, можно реконструировать методом логически-смыслового анализа. Это последнее положение в работе иллюстрируется конкретным примером из сочинения грузинского анонимного историка XIV в.

По словам анонима, когда в 10-х годах XIV века в Малой Азии произошло восстание, ильхан Улджайту направил для его подавления имира Чобана. Вместе с ним выступил и Георгий V. Далее следует фраза: «А Гогазила Малак, Шанше и Закариа не пошли с ним». «Гогазила Малак» — явно искаженное переписчиками имя собственное — с некоторой незначительной разницей упоминается также в трудах Вахушти и Иоанна Багратиони в частях, основанных на сочинении анонимного историка XIV в.

В работе установлено, что под этими словами подразумеваются два имени: написанное под титулом имя царя Георгия VI младшего и прибывшего вместе с ним из Ирана перса Заала Мелика.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ბედი და შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის წყაროთ-
ბეცოდნების განყოფილებამ

ელფარ მამისტვალისხილი

სეფიანთა სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური ბრძოლა და ქართველები (1570—1578 წწ.)

(ევროპული წყაროების მიხედვით)

ჯერ შაჰ-ისმაილ I-ის, ხოლო შემდეგ შაჰ-თამაზის მრავალგზისმა ლაშქრობებმა აღმოსავლეთ საქართველოში ბევრ ქართველს მოუყარა თავი ირანში, საქართველოში მიმდინარე შინაფეოდალური ბრძოლის გამო ნებისთ თუ უნებლიეთ გადახვეწილთა, წაყვანილი მძევლების, ტყვეებისა (როგორც ცნობილია, შაჰ-თამაზმა მარტო მეოთხე შემოსევის დროს, 1554 წ., ქართლიდან 30 ათასი ტყვე წაიყვანა) და რენეგატების სახით.

საქართველოდან წაყვანილი თუ წასული მრავალი ქართველი გამაჰმადიანდა და შაჰის კარზე მაღალი თანამდებობა მიიღო. ზოგჯერ ისინი დიდ როლს თამაშობდნენ ყიზილბაშთა საშინაო და საგარეო საქმეებში.

ქართველთა წონაზე ყიზილბაშთა პოლიტიკურ ცხოვრებაში მიუთითებს ევროპულ და სპარსულენოვან წყაროებში დაცული ცნობები, რომლებშიც აისახა შაჰ-თამაზ I-ის მეფობის ბოლო პერიოდში და გარდაცვალების შემდეგ დაწყებული პოლიტიკური ბრძოლა და მასში ქართველების მონაწილეობა.

1573 წელს მოულოდნელად ავად გახდა შაჰ-თამაზი. შაჰის კარზე მაშინვე დაიწყო ბრძოლა მემკვიდრის საკითხის ირგვლივ. ამ დავაში საბოლოოდ გამოიკვეთა ორი ერთმანეთის მოწინააღმდეგე დაჯგუფება, რომელთაგან ერთი მხარს უჭერდა შაჰ-თამაზის მეოთხე ვაჟს ისმაილ-მირზას, ხოლო მეორე დაჯგუფება — შაჰ-თამაზის მეხუთე ვაჟს ჰეიდარ-მირზას¹. ეს უკანასკნელი შაჰს განსაკუთრებით უყვარდა და სხვა შვილებისაგან განსხვავებით მას სასახლეში ყოფნის უფლება მიანიჭა². მან ჰეიდარისადმი კეთილგანწყობილება იმითაც გამოხატა, რომ უფროს ვაჟებზე წინ დააყენა და ტახტის მემკვიდრედ დანიშნა. ასე განუცხადა სულთან მურად II-ს შაჰ-თამაზის ელჩმა³.

ისქანდერ მუნშის მიხედვით, როცა ავადმყოფი შაჰი აბანოში უნდა წასულიყო, ისმაილ-მირზას მომხრეები დიდმა მღელვარებამ მოიცვა. მათ ეშინოდათ, რომ ქართველების მეთაური ზაალ-ბეგი (იგი მხარს უჭერდა ჰეიდარ-მირზას). რომელიც წესისამებრ შაჰს ემსახურებოდა აბანოში, მოკლავდა მას. „ჩვენ არ დაუშვებთ, — თქვეს იმათ, — რომ ამ დროს, როცა მისი უდიდებუ-

¹ J. o h n M a l c o l m. Geschichte Persiens von der frühesten Periode an bis zur jetzigen Zeit, II B., I Theil. Leipzig, 1830, გვ. 19.

² იქვე.

³ J. H a m m e r, Geschichte des osmanischen Reiches. II B., Pest, 1834, გვ. 473—474. მინადოს და ულულ-ბეგ ბაიათის მიხედვით. შაჰ-თამაზის ანდერძით ისმაილი უნდა გამეფებულიყო (T o m a s o M i n a d o i, Historia della guerra fra Turchi et Persiani, Venezia, 1588, გვ. 5—6; ულულ-ბეგ ბაიათი, რელაციები მიძღვნილი მისი კათოლიკური უდიდებულესობის ესპანეთის მეფე დონ ფილიპე მესამისადმი. ქართული თარგმანი ბ. გიორგაძისა, გვ. 206—207. — ხელნაწერით სირგებლობისათვის მადლობას ეუხხით მთარგმნელს).

ლესობა ასე დასუსტებულია, იგი (ზაალ-ბეგი) აბანოში წაივარდეს და იქ იმსახუროსო, მისი ლაღატისაგან უზრუნველყოფილი არა ვართო“⁴.

ისმაილის მომხრეები მხოლოდ განცხადებით არ დაჰყავდნენ და დაახლოებით 5 ათასმა კაცმა თავი მოიყარა სასახლესთან. მოწინააღმდეგეთა შორის შეტაკება გარდაუვალი იყო⁵, მაგრამ ჰეიდარ-მირზას გამოჩენამ შეწყვიტა ეს არეულობა⁶.

თითოეულ დაჯგუფებას თავისი პოლიტიკური მიზნები ჰქონდა. მაგრამ ბრბოლა ამჯერად არ გამწვავდა, რადგან სასახლის ექიმების მცდელობით შაჰი ისევ გამოჯანსაღდა. შაჰ-თამაზისათვის უცნობი არ ღარჩა ის ამბები, რაც ტახტის ირგვლივ მოხდა მისი ავადმყოფობის დროს. ამის შესახებ მოახსენა მისმა ჩერქეზმა ცოლმა, მისი ქალიშვილის ფერიხან-ხანუმის დედამ. როგორც ჩანს, ცოლის ჩაგონებამ გასჭრა და შაჰ-თამაზი ამის შემდეგ ჰეიდარ-მირზას წინააღმდეგ განეწყო. მაგრამ მის მიმართ ისევე, როგორც უფლისწულთა სხვა მომხრეების მიმართ, მკაცრი ღონისძიებები არ გაუტარებია⁷. ისქანდერ მუხშის თქმით, „როცა კურთხეული შაჰი სავსებით გამოჯანმრთელდა, ასეთი ამბების მოხდენა აღკვეთა და გარემოების გამოძიება არ დაუწყია“⁸. მან მხოლოდ ალაშუთის ციხეში დამწყვდეული ისმაილ-მირზას დაცვა გააძლიერა⁹. მიწადონის გადმოცემით, ისმაილ-მირზასადმი შაჰ-თამაზის წყრომის მიზეზი მისი უჩიოთი ხასიათი და ოსმალებისადმი შეურიგებლობა იყო. ისმაილ-მირზა ვერ ურიგდებოდა ოსმალეთთან დადებულ ამასიის ზავს და ყოველ ზეღსაყრელ ვითარებაში იკლებდა და აწიოკებდა ოსმალეთის ტერიტორიებს¹⁰. შაჰისათვის კარგად იყო ცნობილი, რომ ალაშუთის ციხის გამგებელი ხალიფე ანსარი ყარადაღლუ დამოყვრებული იყო კარის უმაღლეს ხაზინადარ, ქართველ ფაროხზადბეგთან. ეს უკანასკნელი კი ჰეიდარის თავგამოდებული მომხრე იყო¹¹. შაჰი შიშობდა, რომ ჰეიდარ-მირზას მომხრეებს შეეძლოთ ხალიფე ანსარის საშუალებით ზეღეყოთ ისმაილ-მირზას სიცოცხლე. ამიტომ მან მიზანშეწონილად ჩათვალა ისმაილ-მირზას დაცვა გაეძლიერებინა და ყიზილბაშთა გამოჩენილი სარდლის ამირ ასლან სულთანის ვაჟს უბრძანა, რომ 60 მეგრძოლით მისულიყო ყაჰყეს (ალაშუთის) ციხეში და ისმაილ-მირზა დაეცვა¹².

შაჰ-თამაზის ამ ზერელე ღონისძიებებმა, რა თქმა უნდა, ვერ დააცხრო ტახტის პრეტენდენტთა ვნებათა ღელვა. ისინი მხოლოდ ზეღსაყრელ მომენტს ელოდნენ. თითოეულ დაჯგუფებას (ჯერ ვიწროს), რომელიც მხარს უჭერდა ამა თუ იმ პრეტენდენტს, თავისი პოლიტიკური მიზანი ჰქონდა.

⁴ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვ. ფ. უ. თ. რ. ი. ძ. მ. თბ., 1969, გვ. 26.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, გვ. 27.

⁷ Minadoni, გვ. 19.

⁸ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 27.

⁹ „შაჰ-თამაზის შვილი შაჰ-ისმაილი ტყუედ იჯდა ციხესა ყალყას“ (ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დიდგვნილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბ., 1959, გვ. 517).

¹⁰ Minadoni, გვ. 5.

¹¹ ალბათ, ეს უნდა იყოს ირანის კარზე აღზევებული, გამოჩენილი მხატვრის სილამ-ბეგ ქართულის ძმა (ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 27—28).

¹² W. Hinz, Schah Esmail II, Ein Beitrag zur Geschichte der Safaviden, Berlin, 1933, გვ. 41.

1576 წლის 1 მაისს შაჰ-თამაზი ლოგინად ჩავარდა. სასახლის ექიმები ყველა ღონეს ხმარობდნენ მის ფეხზე დასაყენებლად. ექიმებს შორის იყო ერთ-ერთი გილანელი ჰაქიმ იბნ ნასრი, რომელიც ცნობილი იყო ჰეიდარ-მირზას მომხრეობით. ამის გამო შემდეგში ხმა გავარდა, თითქოს მან შაჰი პოლიტიკური მოსაზრებით მოწამლა¹³.

სხვა ვერსიით, ჰეიდარ-მირზას დედას, ქართველ ქალს მოუწამლავს შაჰ-თამაზი. იგი შიშობდა, რომ უპრინციპო და მერყევ შაჰს არ შეეცვალა ადრე მიღებული გადაწყვეტილება და არ ჩამოერთმია ჰეიდარისათვის ტახტის მემკვიდრეობის უფლება. ამიტომ მას სურდა შაჰის ადრეული სიკვდილით უზრუნველყო თავისი ვაჟის შეუფერხებელი ასვლა სამეფო ტახტზე¹⁴.

14 მაისს, შეალამისას შაჰმა ბრძანა, რომ უფლისწულები თავიანთ სახლებში წასულიყვნენ. დარჩენა შეეძლო მხოლოდ ჰეიდარ-მირზას. ჰეიდარსაც ხომ ეს უნდოდა. ალბათ, მამამისის უკანასკნელი სურვილი მისი ტახტზე დამტკიცება იქნებოდა. ასე იყო თუ ისე, იმავე ღამეს შაჰ-თამაზი გარდაიცვალა და დილით უკვე გამოცხადდა, რომ ჰეიდარ-მირზა გამეფდებოდა. საკვირველია, მაგრამ ფაქტია, რომ ამავე ბრძანებაში შაჰი ისმაილის დაცვაზეც ზრუნავდა¹⁵.

შაჰ-თამაზის გარდაცვალებისათვის მომზადებული აღმოჩნდნენ ჰეიდარის მოწინააღმდეგენიც. მათ მაშინვე გაატარეს ისეთი ღონისძიება, რომელმაც გადაწყვეტი როლი ითამაშა მოვლენების შემდგომ განვითარებაში. სასახლისა და პარამხანის დაცვის მეთაურმა ვალი-ბეგ ავშარმა შეიტყო თუ არა შაჰ-თამაზის გარდაცვალების ამბავი, მაშინვე ბრძანება გასცა, სასახლის ყველა კარი ჩაეკეტათ და არავინ გაეშვათ გარეთ. ჰეიდარ-მირზა, როცა თავის მიზანს უკვე მიღწეულად თვლიდა, სინამდვილეში სასახლის დაცვის ტყვეობაში აღმოჩნდა.

ჰეიდარის დალუპვაში განსაკუთრებული როლი ითამაშა მისმა ნახევარძაჲ, ფერიხან-ხანუმი. შაჰ-თამაზი რომ გარდაიცვალა, მან მოჩვენებითი მორჩილება გამოუცხადა ჰეიდარს. ჰეიდარისათვის ცნობილი იყო მისი მტრული მოქმედება 1573 წელს. მაგრამ შაჰ-თამაზი გარდაიცვალა თუ არა, ფერიხან-ხანუმი ფეხებში ჩაუვარდა ჰეიდარს, გამეფება მიულოცა და პატიება სთხოვა. ჰეიდარ-მირზა კმაყოფილი დარჩა დის ასეთი მოქმედებით. სინამდვილეში კი ფერიხან-ხანუმი მის დალუპვას ამზადებდა¹⁶. მან მაშინვე აცნობა მომხდარი ამბავი თავის ბიძას, ჩერქეზთა მბრძანებელ შამხალს და გააფრთხილა, რომ თუ დაუყოვნებლივ არ მიიღებდა გადაწყვეტ ზომებს, მაშინ მთელი ხელისუფლება ქართველი ხანების ხელში გადავიდოდა¹⁷.

სრულიად საწინააღმდეგო ცნობას გვაწვდიან ტომაზო მინადოი და ულულ-ბეგ ბაიათი. კერძოდ, მინადოის თქმით, თამაზის სიკვდილის შემდეგ, ქალი ყველაზე უფროსი თამაზის შვილებში, ქართველი საჰამალის¹⁸ დისწული — ფერიხან-ხანუმი, თითქოს სხვადასხვა საშუალებით ცდილობდა, რომ ტახტი ისმაილის არ გამხდარიყო, არამედ უკანონოდ გადასულიყო ჰეიდარზე¹⁹.

¹³ W. Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

¹⁴ J. Hammer, დასახ. ნაშრომი, გვ. 474.

¹⁵ Malcolm, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

¹⁶ იქვე, გვ. 20.

¹⁷ Hammer, დასახ. ნაშრომი, გვ. 474.

¹⁸ საყურადღებოა, რომ მინადოი და ულულ-ბეგ ბაიათი „საჰამალს“ ანუ შამხალს ქართველად მიიჩნევენ.

¹⁹ Minadoli, გვ. 6—7.

აზლა გავეცნოთ რომელ ძალებს ეყრდნობოდა ტახტის თითოეული პრეტენდენტი.

ჰეიდარ-მირზას მომხრეთა შორის იყვნენ: მუსტაფა-მირზა, შაჰ-თამაზის ვაჟი, რომელსაც დედა ქართველი ჰყავდა; ჰუსეინ-ბეგ უსთაჯლუ — ასეულის მეთაური და ამირი, ძალიან მდიდარი და გავლენიანი, უფლისწულების — მუსტაფას²⁰ და იმამყულის აღმზრდელი²¹; მურად-ხანი, მოჰამედ-ბეგი, სადრ ად-დინ ხანი — სახელმწიფო მდივნის, მასუდ-ბეგ საფავის ვაჟი, ჰეიდარ-მირზას აღმზრდელი, შეიხავანდის ტომიდან; ალაჰ-ყული სულთანი — უსთაჯლუს ბელადი; ხალიფა ანსარ ყარადაღლუ — ალაშუთის სატუსალოს უფროსი; სეიდ-ბეგ ქამუნი — გამოჩენილი შიიტი სასულიერო პირი. მასთან ერთად იყო მთელი ტომები — უსთაჯლუ, შეიხავანდი და თალეში: ჰეიდარ-მირზას მომხრედ გამოდიოდა ყველა ქართველი, რადგან ჰეიდარისადმი მათი სიმპათიები მისი დედით ქართველობითაც იყო განპირობებული.

ქართული სამეფო კარი და მსხვილი ფეოდალები მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული შაჰის კართან და მათ გარკვეული პოლიტიკური მიზნებიც გააჩნდათ. ირანში მყოფ ქართველთა მეთაურებად გამოდიოდნენ ზაალ-ბეგი (იგი გამოირჩეოდა სიძლიერით და სიმამაცით. ვ. ჰინცი მას „თავისი დროის ზიგფრიდს“ უწოდებს²²) და ალიხან-ბეგი, ქართველი დიდებული. შერეფ-ხან ბითლისი ზაალ-ხანს და ალიხან-ბეგს ჰეიდარ-მირზას და იმამყული-მირზას ბიძებს უწოდებს²³. ჰამერის მიხედვით კი ისინი ბაჰრამ-მირზას და ჰეიდარის ბიძები იყვნენ²⁴. მათ მხარეში ედგათ ზაალ-ბეგის ძმა ფაროხ-ბეგი²⁵.

ისმაილ-მირზას მომხრენი: სულეიმან-მირზა, შაჰ-თამაზის მესამე ვაჟი (შეეძინა ჩერქეზ ქალთან); მაჰმუდ-მირზა, შაჰ-თამაზის მეექვსე ვაჟი, რომელიც მხევალთან შეეძინა. იგი ამ დროს 18 წლისა იყო, გავლენა არ ჰქონდა; აჰმად-მირზა. შაჰ-თამაზის მეცხრე ვაჟი, ისიც მხევალ ქალთან შეეძინა, 13 წლისა: ფერიხან-ხანუმი, შაჰ-თამაზის უფროსი ქალიშვილი, სულეიმან-მირზას და, 30 წლისა, დიდი გავლენის მქონე; ჰუსეინ-ყული ზოლათა რუმლუ, — გამოირჩეოდა თავისი მოხერხებულობითა და სიძლიერით; შამხალ-სულთანი, ჩერქეზთა ბელადი, ბიძა ფერიხან-ხანუმისა და სულეიმან-მირზასი; ამირ ასლან-ბეგი, ავშარების გავლენიანი სარდალი და აჰმად-მირზას აღმზრდელი; ვალი-ბეგ ავშარი, პარამხანის დაცვის უფროსი; ჰეიდარ სულთან ყაფუჩი, თორქემანის ტომის ბელადი. ისმაილს ამათ გარდა მხარს უჭერდნენ რუმლუს, ავშარის, შამლუს, ზულ-ყადარის, თორქემანის ტომები, ქურთები და ჩერქეზები.

როგორც აღნიშნულ დაჯგუფებათა წამყვან წევრთა ვინაობიდან ირკვევა, ისინი მეტ-ნაკლებად დაკავშირებული იყვნენ დედით ნახევრადქართველ ან ნახევრადჩერქეზ ტახტის პრეტენდენტებთან. შემდგომი მოვლენები გვიჩვენებს, რომ ზაალ-ბეგი რიგითი წევრი კი არ იყო „ქართული დასისა“ (ამ გამოთქმას,

²⁰ H i n z, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

²¹ H a m m e r, დასახ. ნაშრომი, გვ. 475.

²² H i n z, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

²³ Ш а р а ф - х а н и б н Ш а м с а д д и н Б и д л и с и, Ш а р а ф - н а м е. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. В а с и л ь е в о й, т. II, М., 1976, გვ. 229. შერეფ-ხან ბითლისის ცნობები საქართველოს შესახებ კრიტიკულად აქვს შესწავლილი ვ. ტაბატაძე (იხ. ვ. ტაბატაძე, შერეფ-ხან ბითლისის ცნობები საქართველოს შესახებ, „კავკასიურ-აზლო-აღმოსავლური კრებული“, II, თბ., 1962, გვ. 159—186).

²⁴ H a m m e r, დასახ. ნაშრომი, გვ. 474.

²⁵ H i n z, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

რა თქმა უნდა, პირობითად ვხმარობთ), არამედ იმ შეთქმულების მეთაურია. რომელიც შაჰ-თამაზის სიცოცხლეშივე მზადდებოდა. ქართველებს რომ დიდი გავლენა ჰქონდათ ჰეიდარზე, ამაზე მიგვიჩვენებს მუნეჯიმ-ბაშის ერთი ცნობა. რომლის მიხედვით იმ პასუხსაგებ მომენტში, ჰეიდარი მოქმედებდა თავისი დედის მითითებით²⁶, რომელთანაც, ალბათ, მჭიდრო კავშირში იყვნენ მისი თანამეგამაჟლენი. მინადარის თქმით, ჰეიდარი თავისი ნათესავების (დედის მხრით) ზედამხედველობის ქვეშ იყო. ესენი იყვნენ ზაალ-ხანი, ფირ მოჰამედი, აყთა ჰუსეინი და სხვები. ქართველებთან ერთად იყვნენ უსთაჯლუს ტომის მეთაურები²⁷. „ქართლის ცხოვრების“ გადაკეთებულ გაგრძელებაში კკითხულობთ: „ქორონიკონსა ს^ად; მაისსა ი^ე, დღესა სამშაბათსა, ყაენი შაჰ-თამაზ მოკუდა უსტა-ჯალუანთა და იოთამის შვილმან ალიხან-სულთან აიდარ-მირზას ბატონობა მოინდომეს“²⁸. შერეფ-ხან ბითლისის მიხედვით: „ალი-ხან გურჯიმ და ზაალ გურჯიმ, რომლებიც ბიძები იყვნენ დედის მხრიდან ჰეიდარ-მირზასი და იმამ-ყული-მირზასი, ბაჰრამ-მირზას ვაჟის სულთან იბრაჰიმ-მირზას რჩევით, ჰეიდარ-მირზა სამეფო სასახლის პალატებში დატოვეს, რათა... ხელმწიფის გარდაცვალების შემდეგ ის ასულიყო სამეფო ტახტზე“²⁹.

ასევე ითქმის შამხლის შესახებაც. ჩერქეზების გავლენა მეორე დაჯგუფებაში დიდი იყო.

როგორც ჩანს, ქართველები და ჩერქეზები იმდენად დაწინაურდნენ, რომ ისინი ერთმანეთის მეტოქეებად გადაიქცნენ. მათ ერთიმეორის გზიდან ჩაპოშორება შეეძლოთ მხოლოდ სასურველი კანდიდატის გამეფებით. ყოზილბაშ ამირებს შორის წინააღმდეგობა და პირველობისათვის ბრძოლა ხომ ჩვეულებრივი ამბავი იყო. ასეთ ვითარებაში უცხო ელემენტების (არაყიზილბაშური წარმოშობის) დაწინაურება და ამ წინააღმდეგობის საკუთარი ინტერესებისათვის გამოყენება შეიძლებოდა.

როდესაც თვალს გადავავლებთ ჰეიდარისა და ისმაილის მომხრეებს, შევამჩნევთ, რომ ისმაილის მიმდევრები თორქემანის მოდგმისანი, თითქმის მთლიანად ყოზილბაშები იყვნენ (გარდა ჩერქეზებისა), მაშინ, როცა ჰეიდარის ბანაქში ქართველების გარდა შედიოდნენ უსთაჯლუს ყიზილბაშური ტომი (მათი ბელადი ჰოსეინ-ბეგ-უსთაჯლუ აღმზრდელი იყო დედით ქართველი უფლისწულებისა, მუსტაფასი და იმამყულისა³⁰) და აგრეთვე ირანული მოდგმის ტომები — შეიხავანდი და თალეში.

1576 წლის 16 მაისს, დილით, სულთანის გამგებელი სოლეიმან ხალიფა შამლუ თავის ამალასთან ერთად ნადირობდა და ღროს ატარებდა, როცა მო-

²⁶ H i n z, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

²⁷ M i n a d o i, გვ. 4. ულუღ-ბეგ ბაიათის მიხედვითაც, ჰეიდარზე დედის ნათესავები ზრუნავდნენ, რომელთა შორის იყვნენ ისახან აყთა ჰუსეინი და ფირ მოჰამედი. მაგრამ აქ არ ჩანს, რომ ისინი ქართველები იყვნენ (გვ. 205).

²⁸ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 517.

²⁹ Ш а р а ф - х а н Б и д л и с и, გვ. 229.

³⁰ H a m m e r, დასახ. ნაშრომი, გვ. 475. უნდა შევნიშნოთ, რომ უსთაჯლუს ტომი ყველაზე ძლიერი იყო ყიზილბაშურ ტომებს შორის. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ 1576 წლის აღწერით, 114 ამირიდან 26 ამ ტომის წარმომადგენელი იყო (И. П. П е т р у ш е в с к и й, Азербайджан в XVI—XVII веках, Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I. Баку, 1949, გვ. 252). როგორც ჩანს, ამ ტომის მეთაურებს პირველობის პრეტენზია ჰქონდათ და ამის განხორციელება სურდათ ჰეიდარის მომხრეებზე დაყრდნობით, რადგან მათი გამარჯვების შემთხვევაში სხვა ყიზილბაშური ტომები დასუსტდებოდნენ.

ულოდნელად შეამჩნია საეკვოდ აჩქარებული მხედარი. სოლეიმან ხალიფამ მხედრის შეპყრობა ბრძანა. მას აღმოაჩნდა წერილი, რომლის შინაარსმა ყველა განაცვიფრა. ზაალ-ბეგი ხალიფა ანსარს, იმ ციხის გამგებელს, სადაც ისმაილ-მირზა იყო დამწყვდეული, წერდა, 14 მაისის ღამეს შაჰ-თამაზი გარდაიცვალა, ამიტომ სასწრაფოდ უნდა გამეფდესო ჰეიდარ-მირზა. წერილში მითითებული იყო აგრეთვე, რომ დაუყოვნებლივ მოეკლათ ისმაილ-მირზა³¹.

სოლეიმან ხალიფამ შიკრიკი დაასჯევინა და მცირე ერთგული რაზმით სასწრაფოდ გაეშურა ალამუთის ციხისაკენ ისმაილ-მირზას სანახავად. ამ დროს ციხის გამგებელი ხალიფა ანსარიც სანადიროდ იყო წასული. ამიტომ სოლეიმან ხალიფამ დაბრკოლების გარეშე შეძლო ისმაილისათვის მამის გარდაცვალება ეცნობებინა. ისინი შეთანხმდნენ, რომ ისმაილი ციხეში დარჩებოდა მანამდე, ვიდრე სოლეიმან ხალიფა არდებილში არ დაბრუნდებოდა მის გასათავისუფლებლად. ამის შემდეგ არც ისმაილი დამჯდარა გულხელდაკრეფილი. მან მაშინვე იხმო ამირ ასლანის ვაჟები, რომლებსაც შაჰ-თამაზის ბრძანებით ისმაილის დაცვა ევალებოდათ, და ახალი ამბავი აცნობა. მათ ერთობლივად შეიმუშავეს თავდაცვის გეგმა, მოტყუებით გაიყვანეს ციხიდან ხალიფა ანსარის ჯარისკაცები და ციხეს თვითონ დაეპატრონნენ, მანამდე ვიდრე დამხმარე რაზმები მოვიდოდნენ. ისმაილმა წერილები გაუგზავნა და დახმარება სთხოვა აგრეთვე გარშემო მდებარე ოლქების ყიზილბაშებს³².

შაჰის სასახლეში კი შემდეგი ამბები ხდებოდა: 14 მაისის დილას ჰეიდარ-მირზამ, რომელიც ვერ ხვდებოდა თუ რა ხიფათი ემუქრებოდა (ის ზომ ფაქტობრივად ტყვე იყო), დასაჩუქრა კარისკაცები, ჰარამხანის დაცვა და მსახურები. შემდეგ შევიდა ჰარამხანის დერეფანში, სადაც სასახლის მცველები, რომლებიც ავშარის, შამლუს, ზულ-ყადარის და თორქემანის ტომებიდან იყვნენ, თვალთმაქცურად, გადაჭარბებული მორჩილებით მიესალმნენ. ფერიხან-ხანუმის ბრძანებით ყველა კართან საიმედო დარაჯნი დააყენეს, ღია დატოვეს მხოლოდ ერთადერთი ვიწრო კარი, რომლის დაცვა ისმაილ-მირზას ერთგულ ჯარის მეთაურებს დაავალეს. მათ უბრძანეს აგრეთვე, რომ გაეშვათ ყველა, გარდა ჰეიდარის მიმდევრებისა და დამცველებისა. ჰეიდარი ასე უნდა ჰყოლოდათ დატყვევებული მანამ, ვიდრე ისმაილი არ მოვიდოდა და თვითონ არ გადაწყვეტდა ჰეიდარის ბედს³³.

ამავე დროს დედაქალაქში გავრცელდა შაჰის გარდაცვალების ხმა, რამაც დიდი მღელვარება გამოიწვია. შაჰ-თამაზის უკანასკნელი სურვილიც გამოაცხადეს, რომ ყველა ამირი და სეფიანთა დინასტიის ქვეშევრდომი ჰეიდარს უნდა დამორჩილებოდა. მაგრამ მოსახლეობის დიდი ნაწილი უნდობლად შეხვდა ამ ცნობას³⁴. ამასობაში ჰეიდარის მიმდევრებმა დაიწყეს თავმოყრა ასეულის უფროს ჰუსეინ-ბეგ უსთაჯლუს სახლში. მათ მუდმივი კავშირი ჰქონდათ სასახლეში ჩაკეტილ ჰეიდართან ქალების მიერ მიტანილი წერილების წყალობით³⁵.

ჰეიდარის მომხრეთა მთავარი ამოცანა იყო მისი განთავისუფლება. ამის შემდეგ კი ისმაილის მდგომარეობა სრულიად უიმედო იქნებოდა. ჰეიდარს ვერაფერი შეუშლიდა ხელს ტახტის დაკავებაში.

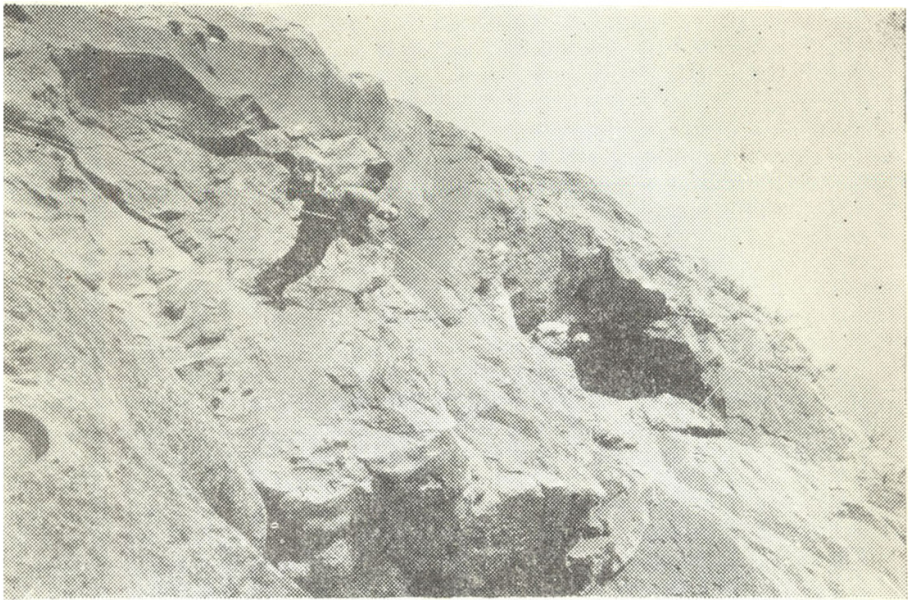
³¹ H i n z, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43.

³² იქვე, გვ. 46.

³³ M i n a d o i, გვ. 8.

³⁴ H i n z, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

³⁵ იქვე, გვ. 46.

სურ. 1. წამებული. ხარიტონის ქვაბი

სურ. 2. წამებული. მთავარი ეკლესია „დეისუნი“. ქრისტე.

სურ. 2. წამებულ. შთავარი ეკლესია. „დესპისა“.
იოვანე ნათლისმცემელი და კერამიკი.

სურ. 1. წამებულ. შთავარი ეკლესია. „დესპისა“.
დემეტრიუსი და სერაფიმი.

მაგრამ ჰეიდარის გასათავისუფლებლად ბრძოლის დაწყება ძლიერ სახიფათო იყო, რადგან მის მცველ ყიზილბაშებს ყოველთვის დაუბრკოლებლად შეეძლოთ მისი მოკვლა. ამიტომ ჰეიდარის მომხრეებმა ყველაზე მიზანშეწონილად ლოდინის ტაქტიკა მიიჩნიეს. საღამოთი მცველები შეიცვლებოდნენ (წემდეგ ღამეს ჰეიდარის მომხრე უსთაჯლუს ტომის მორიგეობის ჯერი იყო) და სასახლეში შესვლა გაადვილდებოდა.

უსთაჯლუს ტომის ბელადმა ალაჰ-ყული სულთანმა წამოაყენა წინადადება: ვიდრე ისმაილ-მირზას მომხრე ჰუსეინ-ყული ხოლაფა რუმლუს სახლში ჯერ კიდევ მრავალ ყიზილბაშს არ მოეყარა თავი, მანამდე გამოეტყუებინათ გარეთ იქ მყოფნი და გაეფანტათ. ალაჰ-ყული სულთნის აზრით, თუ ეს ოპერაცია წარმატებით განხორციელდებოდა, მაშინ სასახლის დაცვა შეშინდებოდა და ისინი სასახლის ჭიშკარს გააღებდნენ³⁶.

როცა ხოლაფამ გაიგო ჰეიდარის მომხრეთა ამ გეგმის შესახებ, მან გადაწყვიტა დრო მოეგო და ორი კაცი გაგზავნა ჰუსეინ-ბეგთან მოსალაპარაკებლად იმის თაობაზე, თუ ვინ უნდა გამეფებულიყო, ისმაილი თუ ჰეიდარი. ამას გარდა მან გაგზავნა კაცი ყაზვინიდან ერთი საათის სავალზე, იმ პირობით, რომ იგი სხვა მგზავრებთან ერთად დედაქალაქში დაბრუნებულიყო და ხმა გაეცრცელებინა, თითქოს ისმაილ-მირზა თავის მომხრეებთან ერთად მალე მოვიდოდა ხელისუფლების დასაპყრობად. ხოლაფას დავალება შესრულდა. ისმაილის მალე გამოჩენის აშბავმა გაამხნევა მისი მომხრე და ერთგული ყიზილბაშები. მრავალმა მათგანმა თავი მოიყარა ხოლაფას სახლთან. ჰეიდარის მომხრეები კი, პირიქით, შეშინდნენ და გადაწყვეტილების შესრულება საღამომდე გადასდეს³⁷. როცა ჰეიდარის მომხრეებმა სასახლეზე იერიში დაიწყეს, უკვე გვიან იყო. მოწინააღმდეგეებს მრავლად მოეყარათ თავი და საშუალება არ მისცეს რაიმე მნიშვნელოვანი წარმატებისათვის მიეღწიათ. ამგვარად, ახლა ჰეიდარის მომხრეები აღმოჩნდნენ მძიმე მდგომარეობაში. მოწინააღმდეგეებს ყოველთვის შეეძლოთ ჰარამხანაში შესვლა და ჰეიდარის მოკვლა. ჰეიდარის მომხრეებმა გამარჯვების იმედი დაკარგეს, ბევრმა მათგანმა მიაჩნდა თავი ბრძოლას და სახლს მიაშურა³⁸. ასეთ გაჭირებულ მდგომარეობაში იყვნენ ჰეიდარის მიმდევარნი, როცა ქართველთა რაზმებით მოვიდა ზაალ-ბეგი³⁹ და სასახლის მთავარ კარს შეუტია, მაგრამ ვერაფერი დააკლო.

ზაალ-ბეგი მიხვდა, რომ ამ გზით სასახლეში შესვლა შეუძლებელი იყო. მაშინ იგი მარტოდმარტო გადაეელო გალავანს, ეზოში შეიჭრა, წინდახვედრილი მტერი ხმლით აჩეხა, ჩამოგლიჯა კარი და თავის რაზმებს ეზოში შეჭრის საშუალება მისცა. ქართველებმა იმძლავრეს, ცულებით დალეწეს რამდენიმე კარი და სასახლის დარბაზებში შეცვიდნენ. ისინი ყველგან დაეძებდნენ ჰეიდარ-მირზას და განუწყვეტლივ ყვიროდნენ: „შაჰ ჰეიდარ! შაჰ ჰეიდარ!“⁴⁰.

როდესაც ისმაილის მომხრეებმა დაინახეს, რომ მოწინააღმდეგეთა შეჩერება შეუძლებელი იყო და ისინი უკვე ახლოს იყვნენ გამარჯვებასთან, ფერიხან-ხანუმის თანხმობით გადაწყდა მოეკლათ ჰეიდარი.

³⁶ Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

³⁷ იქვე, გვ. 51.

³⁸ იქვე.

³⁹ Minadói, გვ. 8; Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

⁴⁰ Minadói, გვ. 8; Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52.

ვიდრე ქართველები ჰეიდარს ეძებდნენ, სასახლის მეორე მხრიდან, ჰარამხანის ბაღში შევიდნენ ხოლავა და ჩერქეზთა შამხალი, რომელთაც ხელთ ჰქონდა ფერიხან-ხანუმის მიერ მიცემული გასაღები⁴¹.

ჰეიდარ-მირზას ეგონა, რომ მისი მტრები ვერ გაბედავდნენ ჰარამხანაში შესვლას და ამიტომ გადაწყვიტა თავი იქ შეეთარებინა, მაგრამ ყიზილბაშები შევიდნენ ჰარამხანაში, შეიპყრეს ჰეიდარი და თავი მოკვეთეს მას⁴². როცა ზაალ-ბეგი და მისი თანმხლებნი შეიჭრნენ, მათ სახურავიდან გადმოუგდეს ჰეიდარის გასისხლიანებული თავი. ქართველები მიხვდნენ, რომ მათი საქმე წაგებული იყო და გაიფანტნენ⁴³.

ზაალ-ბეგი ბრძოლაში დაჭრილა და შინ დაბრუნებულა. მან იმავე ღამეს წერილი გაუგზავნა ხალიფა ანსარს და ჰეიდარ-მირზას დაღუპვისა და თავისი დაჭრის ამბავი აცნობა. ხალიფა ანსარი მაშინვე ალამუთის ციხისაკენ გაეშურა, რომელიც, როგორც ვიცით, ისმაილმა და მისმა მომხრეებმა იკლეს ხელთ.

მეორე დღეს დილიდანვე ისმაილის მომხრეებმა თავიანთი მოწინააღმდეგეებისათვის ანგარიშის გასწორება დაიწყეს. ზაალ-ბეგი, მისი ძმა ფაროხ-ბეგი და დამარცხებული უფლისწულის სხვა მრავალი მომხრე თავიანთ სახლებში შეიპყრეს და ციხის წინ დასაჯეს⁴⁴. ალიხან-ბეგს გაქცევა მოუხერხებია და სამშობლოში დაბრუნებულა. მუსტაფა-მირზამ და ჰუსეინ-ბეგმა ლურესთან შეაფარეს თავი. სადრ ად-დინ ხანს და სეიდ-ბეგ ქაშუნეს ბორკილები დაადეს და საპყრობილეში ჩაყარეს⁴⁵. ჰუსეინ-ბეგ უსთაჯლუმ დედით ქართველი უფლისწულები მუსტაფა და იმამყული ყუმის და ქაშანის მიმართულებით წაიყვანა, რათა ერთ-ერთი უფლისწული იქ გაემეფებინა⁴⁶. მათი შემდგომი ბედი უცნობია.

ამგვარად, გაიმარჯვა ისმაილ-მირზამ, რომელიც „იყო კაცი მესისხლე და მრავალი კაცი დაკოცნა“⁴⁷. მართლაც, საშინლად სისხლიანი იყო ისმაილის ყაზვინში მისვლა და გამეფება. პირველ რიგში უმცროსი ძმები დახოცა. ყველა ხანი და სულთანი, ვინც ჰეიდარ-მირზას უჭერდა მხარს, არც ერთი ცოცხალი არ დატოვა⁴⁸.

1576 წლის 27 აგვისტოს ისმაილ II-ის სამეფო ტახტზე ხელდასხმა მოეწყო. უნდა აღინიშნოს, რომ, ახლად ნაკურთხმა შაჰმა, ქართველებისადმი საკმაოდ საფუძვლიანი უკმაყოფილების მიუხედავად, მაინც დიდი ყურადღება გამოიჩინა მათადმი. იგი გრძნობდა ქართველთა ძალას და მიზანშეწონილად მიიჩნდა მათი გულის მოგება. ამიტომ საზეიმო ცერემონიაზე დასასწრებად ალამუთის ციხეში დამწყვდეული ქართლის მეფე სიმონ I (იგი 1569 წლიდან ყიზილბაშთა ტყვეობაში იყო) გამოუყვანია. „და დასუეს ყაენად შაჰ-ისმაილ, მეფე

⁴¹ Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52.

⁴² მინადოს მიხედვით შამხალმა ჰეიდარს საკუთარი ხელით მოჰკვეთა თავი (Minadoi, გვ.9).

⁴³ Minadoi, გვ. 9; Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

⁴⁴ Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53. შერეფ-ხან ბითლისის თქმით კი ზაალ-ბეგი შეტაკებისას სასახლის ბაღში მოუკლათ ტყვიით. Шаф-хан Бидлиси, გვ. 230.

⁴⁵ Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

⁴⁶ Hammer, დასახ. ნაშრომი, გვ. 475.

⁴⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 371.

⁴⁸ ულუღ-ბეგი ბაიათი, გვ. 207—208.

სიმიონ ალამუტის ციხითგან გამოიყვანა, ყაზმინს მოაყვანიდა, და საქართველოს ბატონობა მისცა, და მრავალი სხვა წყალობა დამართა⁴⁹.

მინადლის მიხედვით, ისმაილი და სიმონი ერთად ყოფილან გამომწყვდეულნი ციხეში, სადაც ისინი ერთმანეთს გაეცნენ და დამეგობრდნენ კიდევ. ამაში დიდი როლი ითამაშა სიმონის ადამიანურმა თვისებებმა და განსწავლულობამ. მინადლი შემდეგნაირად გადმოგვცემს სიმონის განთავისუფლების ამბავს: „ციხეში ტუსაღად ყოფნისას სიმონს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა თამაზის შვილ ისმაილთან, რომელიც მამამისმა იქ გადაასახლა. ურთიერთმეგობრობა ნელ-ნელა მტკიცე სიყვარულში გადაიზარდა“. ამ არაჩვეულებრივი სიყვარულის შედეგად, მინადლის სიტყვით, სიმონმა მუსლიმანობა მიიღო⁵⁰. თამაზი რომ გარდაიცვალა და ისმაილი დიდი ზეიმით მიიყვანეს ყაზვინში, სადაც ასევე საზეიმოდ გამოაცხადეს მამამისის მთელი სამფლობელოს მბრძანებლად, მან არ დაივიწყა სიმონთან მეგობრობა⁵¹. შაჰ-ისმაილმა სიმონთან ერთად გაათავისუფლა იმავე ციხეში დამწყვდეული იესე, რომელიც 1558 წ. მისმა მამამ, კახეთის მეფე ლევანმა შაჰ-თამაზის კარზე მძევლად გაგზავნა⁵².

სიმონ მეფე და იესე ცერემონიალის დროს დიდი პატივით სარგებლობდნენ. ამაზე მიუთითებს ის ადგილი, რომელიც მათ საპატიო სტუმრებს შორის მიუჩინეს.

მოსალოცად მოვიდნენ ჯერ უფლისწულები, შემდეგ მაღალი სასულიერო წოდების წარმომადგენელნი. მათ მოჰყვებოდნენ სიმონ მეფე და იესე, შემდეგ კი შაჰ-როსტომ ლური და გამოჩენილი ყიზილბაში ამირები, მაზანდარანის გამგებელი — მირზა მოჰამედ-ხანი, არაბისტანის გამგებელი სეიდ საჯადი და სხვები, რომელთაც წილად ზედათ შაჰის ფეხზე მთხევების პატივი. სულ ბოლოს მოდიოდნენ „ფრანკი“ ელჩები, სახელდობრ, პორტუგალიის მეფის დიდი ელჩობა, რომელსაც მეთაურობდა მიგუელ დე აბრუე დე ლიმასი⁵³.

სიმონმა თითქმის 7 წელი დაჰყო ალამუტის ციხეში. ისმაილ II-ის ტახტზე ასვლისთანავე, როგორც ითქვა, სიმონი შაჰის ბრძანებით გაათავისუფლეს და ყაზვინში მიიყვანეს. სიმონ მეფე ისმაილთან კარგი ურთიერთობის გამო იმედოვნებდა, რომ კვლავ დაიბრუნებდა თავის სამეფოს, მაგრამ მის იმედს ამჯერად განხორციელება არ ეწერა, ისმაილ II-ის მოულოდნელად გარდაცვალებამ შეუშალა ხელი.

ახლაც, როგორც შაჰ-თამაზის სიკვდილის შემდეგ დაიწყო მითქმა-მოთქმა⁵⁴. შაჰ-ისმაილის სიკვდილის ამბავთან რაღაცნაირად ქართველებიც აღმოჩნ-

⁴⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 517—518.

⁵⁰ ისქანდერ მუნშის თქმით, სიმონმა ისლამის რჯული შაჰ-ხოდაბანდეს დროს მიიღო და სულთან მაჰმედ-ხანად იწოდა (ი ს ქ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი, გვ. 25, 28).

⁵¹ M i n a d o i, გვ. 99—100.

⁵² თუ როგორ მოხდა იესე ალამუტის ციხეში, ამის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის ჰასან რუმლუ (ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გ.მოსცა ვლ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე მ, შენიშვნები დაურთო რ. კ ი ე ნ ა ძ ე მს, თბ., 1966, გვ. 64—65).

⁵³ W. H. Morley, A descriptive Catalogue of the Historial Manuscripts... preserved in the library of the Royal Asiatic Society, London, 1854, Nr. 136, გვ. 335; P. F r a n c e s c o M a n u e l A l v e s, Catalogo des Manuscritos de Simancas respeitantes a Historia Portuguesa, in: O Instituto, vol. 82. Serie 4. Coimbra, 1931, გვ. 479; W. H i n z, ლასხ. ნაშრომი, გვ. 62.

⁵⁴ ულულ-ბეგ ბაიათის მიხედვით, „დამ (ფერხან-ხანუმმა — ე. მ.) და სულთნებმა მისი მოკვლის გეგმა ისე სწრაფად დააწვეს, რომ ერთ ღამეს, როცა პარამხანაში შევიდა, ქალის ტინსაცმელში

დნენ დაკავშირებული. როგორც ჩანს, ისმაილ II-ის მოულოდნელ და ბურჟუაზიულ მოცულ სიკვდილში მათი მონაწილეობის ამბავი ფართოდ ყოფილა ცნობილი და თვით ოსმალებისთვისაც არ ყოფილა საიდუმლო. ამის თქმის საფუძველს უწინარეს ყოვლისა გვაძლევს საქართველოს წინააღმდეგ წამოსული ოსმალების ჯარის სარდლის ლალა მუსტაფა ფაშის მიერ არზრუმიდან (1578 წლის ივლისი) შაჰ-ხუდაბანდესათვის გაგზავნილი წერილი. მასში ოსმალების მიერ ირანის წინააღმდეგ ომის დაწყების საბაბად ქართველებისაგან შაჰ-ისმაილ II-ის მოწამელაა დასახელებული: „დიდად ბრწყინვალე ირანის შაჰო! მე... აჟ მოსული ვარ..., რათა დავსაჯო ისინი, ვინც თქვენი ძმის ისმაილის მოწამელაში დამნაშავეა, და ამისათვის ქრისტიანი ქართველების ქვეყანა უნდა დაეცავო. ხოლო თუ თქვენი უდიდებულესობა გზას გადამიღობავს და ამ ხალხს დაცვას შეეცდება, მაშინ... თქვენც შეგებრძოლებით“⁵⁵.

კატეგორიულად იმის მტკიცება, რომ ქართველები მონაწილეობდნენ ან დაინტერესებული იყვნენ ისმაილ II-ის სიკვდილში, ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროების მიხედვით ძნელია. მაგრამ რაღაც კავშირი რომ მართლა არსებობდა ქართველებსა და ისმაილის შემცველ შაჰ-ხუდაბანდეს შორის, ამას გვაფიქრებინებს ინგლისელი თომას ჰერბერტის ერთი ცნობა. ჰერბერტის მიხედვით, გამარჯვებულ ისმაილ-მირზას თავისი უმცროსი ძმები ამოუწყვეტია. ასეთივე საშიშროება ემუქრებოდა უფროს ძმას, მოჰამედ-მირზას (შემდეგში შაჰ-ხუდაბანდეს), მაგრამ ის საქართველოში გაიქცა (ქართული წყაროების მიხედვით, მისი დედა ქართველი ქალი, შალიკაშვილის ასული იყო), შეკრიბა 12 ათასი მხედარი, ისფაჰანში დაბრუნდა და თვითონ დაიკავა შაჰის ტახტი⁵⁶.

მინაღობის თქმით, „ისმაილის სიკვდილით სიმონი საგონებელში ჩავარდა და ფიქრობდა: რა იქნებოდა უკეთესი, ყაზვინში დარჩენილიყო და მოეცადა ახალი შაჰის ტახტზე ასვლისათვის, თუ გამგზავრებულიყო და დაბრუნებოდა თავის სარწმუნოებასა და ქვეყანას. ბევრი ფიქრის შემდეგ მან ბოლოს უმჯობესად მიიჩნია, დალოდებოდა ახალი შაჰის კურთხევას და მისი მფარველობის ქვეშ გამოენახა საშუალებანი დაკარგული ღირსების დასაბრუნებლად, ვიდრე გაქცეულიყო ყოველგვარი მხარდაჭერის გარეშე, შეჩახებოდა მტრულად განწყობილი ძმის წინააღმდეგობას და ნაადრევად დაღუპულიყო. ამგვარად, მან გადაწყვიტა დარჩენილიყო ყაზვინში, იმედს ამყარებდა იმაზე, რომ სარწმუნოების გამოცვლა, სწორად რომ ეთქვათ, რწმენის მიღება, გამოვლილი პატიმრობა და თავისუფლების დაბრუნება, სიმამაცის სახელი, თანამედროვე მდგომარეობა განაპირობებდა იმას, რომ ერთგულებისა და მორჩილების გამოჩენით დაიმსახურებდა ახალი შაჰის წინაშე პატივსა და ღირსებას, თუ კი მუდმივი და მტკიცე მხარდაჭერით მიანდობდნენ საქართველოში ომის წარმოებას. ამგვარად, როდესაც მოჰამედი გამეფდა და დარწმუნდა თბილისის დაკარგვაში⁵⁷, (სიმონმა) სთხოვა მას ნება მიეცა, რომ იგი შაჰის მფარველობით დაბ-

გადაცემულმა სულთნებმა მოჰკლეს (აქ. 20. იხ. აგრეთვე. H a m m e r, გვ. 476). მეორე ევრსით, იგი ოპიუმის გადაქარბებულად გამოყენების შედეგად მოწამლა (იხ. F. G. B r o w n e, A History of Persian Literature in Modern Times, 1500—1924. Cambridge, 1924, გვ. 99).

⁵⁵ A Chronicle of the Carmelites in Persia, v. I, London, 1939, გვ. 16.

⁵⁶ Relation du Voyage de Perse et des Indes de T h o m a s H e r b e r t, Paris. 1663, გვ. 451.

⁵⁷ გაეცხენათ. რომ სპარსელებს ქართლის გამგებლად დანაშაული ჰყავდათ ჯამაჰპადიანებული დაუღ-ხანა. ლალა მუსტაფა ფაშამ მის წერილი გაუგზავნა და მორჩილება მოსთხოვა. ამის პასუხად დაუღ-ხანმა თბილისი გადასწვა და ლორეს შეაფარა თავი. შაჰ-ხუდაბანდესათვის ვასაგები იყო, რომ დაუღ-ხანს ოსმალებისათვის წინააღმდეგობის გაწევის უნარი არ შესწევდა.

რუნებულყო თავის ცუდად დაცულ ქვეყანაში, ჰპირდებოდა ყოველგვარი გახსატელის მიუხედავად არ შეშინებოდა დიდ დავალებებს და არ ეთაკილა წერილმანი, ოღონდ მას სარგებელი მოეტანა მოკამედისათვის. ახალი შაჰი დიდი სიამოვნებით დათანხმდა სიმონის თხოვნაზე და დანიშნა მთელი იმ სამეფოს გამგებლად, რომელსაც იგი ადრე, ქრისტიანად ყოფნისას ფლობდა⁵⁸.

მხოლოდ ამის შემდეგ უნდა მომხდარიყო შაჰ-ხუდაბანდეს დედის, შალიკაშვილის ქალის და სიმონ მეფის შეხვედრა, რაზეც მოგვითხრობს ბერი ევნატაშვილი: „შაჰ-ხუდაბანდას დედამ მოიყვანა, ოთარ შალიკაშვილის ქალმან, მეფე სვმონ, ვითარცა წესი არის, ქართველთა დედანი ლეჩაქს მოახუევენ, — და იგიცა ქართველი იყო, მანცა ეგრეთვე ყო და წარმოუგზავნა ლეჩაქი თვსი და მოუმცნო: „მეფე სვმონ, გწადდეს ლეჩაქი ესე აილეო და გწადდეს კრმალიო, ჩუენც მოგუეჟმარე და შენს საბატონოსაცა“, და მისცა ნიჭი მრავალი და სამოსელი სამეფო და წარმოაგზავნა თვსსა ქართლად და წარმოვიდა“⁵⁹.

შაჰ-ხუდაბანდემ ასევე უხვად დააჯილდოვა იესე. მას ცოლად შერთო თავისი ბიძაშვილი, შაჰ-თამაზის ძმის, სამ-მირზას ასული, და შაჰის გამგებლობა უბოძა⁶⁰.

ამგვარად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქართველები აქტიურად მონაწილეობდნენ სეფიანთა სახელმწიფოში გაჩაღებულ პოლიტიკურ ბრძოლაში. ამ ბრძოლის პირველი პერიოდი ყიზილბაში ამირების გამარჯვებით დამთავრდა (ისმაილ II-ის გამეფება). ისმაილ II-ის სიკვდილის შემდეგ დაიწყო მეორე პერიოდი, როდესაც უკვე სეფიანი შაჰები⁶¹ უცხადებდნენ შეურიგებელ ბრძოლას დეცენტრალიზაციის მიდრეკილების მქონე ამირებს. ამ ბრძოლაში მძაპერი ქართველებსაც ეყრდნობოდნენ. მათ ნიშნავდნენ სხვადასხვა მაღალ თანამდებობაზე და ხშირად დიდ როლს თამაშობდნენ ირანის საშინაო და საგარეო პოლიტიკაში.

3. МАМИСТВАЛИШВИЛИ

ГРУЗИНЫ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ БОРЬБЕ ПРИ ДВОРЕ СЕФЕВИДОВ В 1576—1578 ГГ.

(по Европейским источникам)

Резюме

В результате неоднократных завоевательных походов первых сефевидских шахов в Грузию, а также внутрифеодалных распри, во второй половине XVI века в Иране сосредоточилось большое количество грузин. Многие из них, приняв мусульманство, достигли определенного положения при шахском дворе и стали играть активную роль в политической жизни страны.

В работе изучена история политической борьбы, разгоревшейся в государстве Сефевидов в последние годы жизни шаха Тахмаспа I и после его смерти. В этой борьбе активно участвовали и грузины, поддерживавшие пятого сына Тахмаспа Хайдар-мирзу.

⁵⁸ Minadoi, გვ. 100—101.

⁵⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 372.

⁶⁰ ისქანდერ ბენ-მუს. ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 28. იხ. აგრეთვე, В. D o r n, Erster Beitrag zur Geschichte der Georgien, St.-Peterburg, 1845, გვ. 20.

⁶¹ შაჰ-ხუდაბანდეს დროს ასეთი პოლიტიკის სულის ჩამდგმელი და ორგანიზატორი იყო შაჰის ერთ-ერთი ცოლი მახანდარანოღან, რომელსაც ამის გამო ყიზილბაში ამირების შეთქმულებას მსხვერპლი გახდა. იგი შაჰის პარამხანაში მოაშთეს (H. R. R o e m e r, Die Safawiden. «S p e c u l u m», 1953, Bd. 4, H. 1, გვ. 37).

ოსმალეთის სულთნის წერილი ქართველი მეფისადმი

წარმოდგენილ თურქულ დოკუმენტში არ ჩანს ავტორისა და ადრესატის ვინაობა. მას არც თარიღი უზის. ამ საკითხების გასარკვევად საჭიროა დოკუმენტის შინაარსისა და საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის სათანადო პერიოდის გათვალისწინება.

წერილი მოთავსებულია ფერიდუნ ბეგის „სულთნების მიმოწერის კრებულში“¹. ამ კრებულის დღემდე ქართულად თარგმნილ და გამოცემულ დოკუმენტებს შორის წინამდებარე საბუთი გამოჩეკის წარმოდგენს. თუ სხვა დოკუმენტები ქართველ მეფეებსა და სახელმწიფო მოღვაწეებს ოსმალეთიდან მათივე მიმართულების საპასუხოდ გაეგზავნათ. ამ შემთხვევაში სულთანი თავისი ინიციატივით მიმართავს „გულადობითა და სიმამაცით გამოჩენილ ქართველ ამირას“.

სულთნის მიზანს შეადგენს ქართველი მეფის ჩაბმა ირანთან ომში. ამის მისაღწევად ის ვრცელ წიაღსვლას მიმართავს, — ადრესატს შეახსენებს ორი ქვეყნის სამხედრო თანამშრომლობის ეპიზოდს. იმ ეპოქას სულთანი ბრწყინვალეს უწოდებს, რამდენადაც მაშინ ოსმალეთის სარდლები შირვანისკენ ლაშქრობდნენ და რაფიზებისაგან სწმენდნენ სუნას წმინდა სარწმუნოებას (იხ. დანართი). აქ იგულისხმება XV ს-ის ბოლო მეოთხედი, როდესაც ოსმალეთმა 1578—1590 წლებში ყიზილბაშები განდევნა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან. მაშინ ოსმალეთმა შირვანში თავისი სოციალ-პოლიტიკური სისტემის შემოღებასთან ერთად სცადა შიიტობის მოსპობაც („... იმ მხარეში სუნასა და წმინდა სარწმუნოებას რაფიზთა ბილწი ბატონობისაგან სწმენდნენ...“). სწორედ ამ ამბებთან დაკავშირებით სულთანი ქართველ მეფეს შეახსენებს, რომ მისი წინაპრები დახმარებას უწევდნენ ოსმალეთის ხელისუფლებას „რაფიზებისა და მწვალებლების ძირფესვიანად მოსპობისა და დამორჩილების საქმეში“.

თურქული დოკუმენტი ტენდენციურად ასახავს ისტორიულ სინამდვილეს. ამასიის 1555 წლის ზავის შემდეგ კახეთის სამეფო აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გაბატონებული ირანისაგან თავის დასაცავად ოსმალეთის გამოყენებას ცდილობდა. XVI ს-ის 60-იან წლებში კახთა მეფე ლევან I-მა ელჩი გაუგზავნა სულთნს, მაგრამ ამ უკანასკნელმა უარი თქვა შაჰთან დადებული ზავის დარღვევაზე². ირანმა კახეთს ჩამოაცილა წუქეთი და სხვა ადგილები³. თავის დაცვის მიზნით კახეთის მეფემ რუსეთის ჯარი შემოიყვანა. უკმაყოფილო შაჰი, თავაზ I, მძევლად წაყვანილ კახელ უფლისწულებს შორის ცდილობდა მორჩილი

¹ فریدون بک، مجموعه منشات السلاطين، ج ۲، استانبول، ۱۳۶۵

² ვ. ჩოჩივი, კახეთის სამეფოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან მე-16 საუკუნის 60-იან წლებში, თსუ შრომები, ტ. 118, 1967, გვ. 243—256.

³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973, გვ. 119.

მარიონეტის მომზადებას ლევანის საპირისპიროდ. კახეთის სამეფოს მდგომარეობის გამოსწორების შესაძლებლობა მიეცა 1578 წელს, როცა ოსმალეთმა ისარგებლა ირანის საშინაო სისუსტით და ზავი დაარღვია. ამავე წელს კახეთის მეფე ალექსანდრე II-მ (1574—1605) თავი დაუკრა აღმოსავლეთ საქართველოში შემოჭრილ ოსმალთ სარდალ ლალა მუსტაფა ფაშას და თავი სცნო სულთნის ვასალად. აღთქმული ხარკის საფასურად კახეთის სამეფო დარჩა ქრისტიანულ ქვეყნად და შეინარჩუნა საკუთარი ფეოდალური წყობილება⁴. თუმცა ოსმალეთი მას ბეგლარბეგის ტიტულით სცნობდა კახეთის მემკვიდრე-მფლობელად: მაგრამ ამით არ იცვლებოდა ქართული სოციალური და პოლიტიკური წყობილება. ალექსანდრე, როგორც სულთნის ყმა, ხარკის ძლევასთან ერთად დათანხმდა „საფადიშაჰო ლაშქრობაში“ მონაწილეობაზეც შირვანში. მაგრამ სულთნის წინაშე ვასალურ სამსახურს ალექსანდრე შაჰის მიერ მიტაცებული „მამა-პაპეულის“ დასაბრუნებლად იყენებდა⁵. სეფიანთა სახელმწიფო უკუგდებულ იქნა კახეთის საზღვრებიდან. მაგრამ კახეთის ტერიტორიული გაფართოება სეფიანთა სამფლობელოების ხარჯზე ეწინააღმდეგებოდა ოსმალეთის გეგმებს ამიერკავკასიაში. ამიტომ შაჰის განმკარგულებელი აღმოჩნდა არა კახეთის მეფე, რომლის ლაშქარი თურქებთან ერთად მონაწილეობდა იქიდან ყიზილბაშების განდევნაში, არამედ ოსმალეთი. თუმცა შაჰის სანჯაყბეგად ალექსანდრეს ძე, ერეკლე, დაინიშნა, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა აღნიშნული ტერიტორიის დაქვემდებარებას კახეთის სამეფოსადმი. შაჰი ოსმალეთის მიერ დაპყრობილ შირვანში შექმნილი საბეგლარბეგოს შემადგენლობაში მოექცა⁶.

განხილულ თურქულ დოკუმენტში ირანთან ომში ალექსანდრეს მონაწილეობის სულთნის წინაშე ერთგულ სამსახურად წარმოდგენა სინამდვილეში არის კახეთის მიერ ირან-ოსმალეთის წინააღმდეგობებით სარგებლობის ტენდენციურად გაშუქების ცდა. წერილის ავტორი კახეთის ბრძოლას დამოუკიდებლობის განსამტკიცებლად და ტერიტორიული მთლიანობის შესანარჩუნებლად ახასიათებს როგორც ისლამის სარწმუნოებისათვის გაწეულ სამსახურს. წერილის შინაარსის უკრიტიკოდ მიღების შემთხვევაში ქართველი მეფის წინაპრები სულთნის მუსლიმან ვასალბადაც კი შეიძლება მოგვეჩვენონ. მაგრამ კახეთ-ოსმალეთის ურთიერთობის დამახინჯებულად გაშუქება ეწინააღმდეგება ზემოთ დამოწმებული ნუსრეთ-ნამეს ფაქტობრივ მონაცემებს, რომლის ავტორი, ალი, — ლალა მუსტაფა ფაშას მდივანი, — გარკვევით აღნიშნავს, რომ ალექსანდრეს, სულთნის უზენაესობის აღიარების მიუხედავად, ქრისტიანობა არ დაუთმია და ოსმალეთთან დაახლოებას კახეთის ინტერესებს უზამებდა. ალექსანდრეს „პროოსმალური“ პოლიტიკის საყურადღებო შეფასებას იძლევა XVII ს-ის ოსმალეთის გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე, მემათიანე და მეცნიერი, კარაჩელებიზადე (1592—1658). მისი სიტყვით, „ქვეყნის მპყრობელ ფაშას [ლალა მუსტაფა ფაშა] წინაშე გულწრფელობის გამოვლენით ალექსანდრეს სარგებლობის მოხვეჭის იმედი ჰქონდა“⁷.

⁴ მ. სვანაძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1971, გვ. 116—121.

⁵ ალი, ნუსრეთ-ნამე, პროფ. ს. ჩიქიას მიერ შემოთავაზებული ვენის ბიბლიოთეკის ნუსხას ფოტოპირები.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე.

⁷ قره چلبی زاده، روضه الابرار، بولاق، ۱۲۴۸، ص ۶۱

დოკუმენტის შინაარსის შესწავლა გვარწმუნებს, რომ კახეთთან ზემოთ განხილული ეპიზოდის გახსენება სულთანს ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკის აქტუალური ამოცანის გადასაწყვეტად სჭირდებოდა. ქართველი მეფისადმი მმართველის საბაბს სულთანს აძლევს ადრესატის ანტიირანული საქმიანობა. მისი წადილი თანმიმდევრულად იბრძოლოს შაჰის დასამარცხებლად. წერილის დასასრული მოგვავიწყებს ხონთქრის მიერ გიორგი სააკაძისადმი გაგზავნილი წერილის ბოლო ნაწილს⁸ სულთანი ორსავე შემთხვევაში თავის ადრესატებს სთხოვს კავშირი არ გაწყვიტონ მის კართან და ოსმალეთის სარდალთან. დოკუმენტი ასახავს XVII ს-ის 20-იანი წლების ახლო აღმოსავლეთის საერთაშორისო ვითარებას, როდესაც მარტყოფის აჯანყებამ და მარაბდის ბრძოლამ გარდატეხა შექმნა მოპირდაპირე ძალების თანაფარდობაში. ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელმა ბრძოლამ ჩაშალა შაჰ აბასის გეგმები. შაჰის მარცხით ისარგებლა ოსმალეთმა და შეუდგა ირანის მიერ 1623—1624 წლებში დაკავებული საცილო ქვეყნების (არაბული ერაყი, სამცხე-ჯავახეთი) უკან დაბრუნებას. სულთანმა გ. სააკაძის გარდა, მიმართა აგრეთვე ქურთ ამირებსა და ხანებს, რომლებსაც მოუწოდა ქართველების წაბაძვით ყოველივე ელონათ ყიზილბაშების გასანადგურებლად⁹. ასეთსავე მოწოდებას შეიცავს დალისტხის მმართველებისადმი გაგზავნილი ორი წერილი. ნიშანდობლივია, რომ სულთნის წერილი ანონიმი ქართველი მეფისადმი „სულთნების მიმოწერის კრებულში“ გვხვდება ხსენებული დოკუმენტების (მათ აგრეთვე არ გააჩნიათ თარიღი) რიგში.

ანონიმ ქართველ მეფეში უნდა ვივარაუდოთ თეიმურაზ I (1606—1648). როგორც ჩანს, სულთანმა (ამ დროს ოსმალეთში სულთნობდა მურად IV, 1623—1640) თეიმურაზს მიმართა ბაზალეთის ომის შემდეგ, როდესაც ის ქართლ-კახეთის გაერთიანებული სამეფოს სათავეში აღმოჩნდა. ჩვენს ვარაუდს ამაგრებს XVII ს-ის თურქი ისტორიკოსის, ქათიბ ჩელების (1609—1658) თხზულების, „ფეზლექეს“, ერთი ადგილი. ჰიჯრის 1036 (1626 წლის 22 სექტემბერი — 1627 წლის 11 სექტემბერი) ამბებში ქათიბ ჩელები წერს: „ზაგემის გამგებელ თეიმურაზს ბრძანება მისწერეს, რომ წელს ევზირ აზამი ხალილ ფაშა ირანზე სალაშქროდ სარდლად დაინიშნა. შენც გაემართე, ძალა მოიკრიფე, საქართველოს სხვა მმართველებთან გაერთიანდი, მტრის გასანადგურებლად ძალ-ღონე არ დაიშურო“¹⁰. ოსმალეთში ესმოდათ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში რეალური ძალა თეიმურაზის ხელთ იყო. სულთანი, რომელიც ადრე (1625 წელს). გ. სააკაძეს „ქართლის მპყრობელ მოურავ-ხანად“ სცნობდა და მასში სრულიად საქართველოს მხედრობით ირანზე შეტევის ხელმძღვანელს ხედავდა, ახლა ორიენტაციას კახეთის მეფეების ჩამომავალზე იღებს. სულთანს მხოლოდ კახეთის მეფეების ჩამომავლისთვის შეეძლო შიიტი შაჰების წინააღმდეგ კახეთ-ოსმალეთის სამხედრო თანამშრომლობის ეპიზოდის შესხენება, რაც სტამბოლში ნახევარი საუკუნის შემდეგაც კარგად ხსომებიათ. თეიმურაზთან ურთიერთობის განმტკიცებით დაინტერესებულ მურად IV-ს, ცხადია, გაუმართლებლად

⁸ ს. ჩოჩიევი, ხონთქრის მიერ დიდი მოურავისადმი გაცემული სიგელი, ენმკის მოამბე, ტ. XIII, 1943, გვ. 236—242.

⁹ ვ. ჩოჩიევი, მარტყოფის 1625 წლის აჯანყების გამოძახილი ოსმალეთში, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, 3, თბ., 1971, გვ. 242—47.

¹⁰ **فذلكه كتاب جلی، جلد ثانی، استانبول، ۱۲۸۷، ص ۹۷**

მიაჩნდა ქართლიდან განდევნილი გ. სააკაძისათვის დახმარების გაწევა, რაც ოსმალეთს დააპირისპირებდა ქართლ-კახეთის გაერთიანებულ სამეფოს ფაქტიურ გამგებელთან. ამდენად, ოსმალეთში გადახვეწილ დიდ მოურავს ეშლებოდა სულთნის სამხედრო ძალის გამოყენებით თეიმურაზის დასის დამარცხების გეგმა. მისი ვერაგული მოკვლა ოსმალეთში, რაც ბევრ თანამედროვეს უცხადი ერჩენება, დაკავშირებული ჩანს კახეთ-ოსმალეთის ურთიერთობაში მომხდარ ცვლილებებთან.

XVII ს-ის 20—30-იან წლებში დასუსტებულ ოსმალეთს არ შეეძლო აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში მონაწილეობა. ანტიირანული ბრძოლის ამ უბანზე გადამწყვეტ როლს ქართლ-კახეთის სამეფო ასრულებდა. შაჰ აბასის გეგმის ჩაშლისა და ირანთან ვასალური ურთიერთობის აღდგენის შემდეგ თეიმურაზი მიღწეულით არ კმაყოფილდება და 1630 წელს ბრძოლას აჩაღებს ამიერკავკასიაში შაჰების ბატონობის სრული ლიკვიდაციისათვის. მაგრამ ეს პოლიტიკა ძალების რეალური თანაფარდობიდან არ გამომდინარეობდა და თეიმურაზის მარცხით დამთავრდა. შესაძლოა თეიმურაზის ნაჩქარევ მოქმედებაში გარკვეულ როლს ასრულებდა ოსმალეთის დიპლომატიური ზეგავლენა.

როდესაც თეიმურაზი შაჰთან ბრძოლით იყო დაკავებული, სულთანმა საბოლოოდ გადასძლია ირანს სამცხე-ჯავახეთში. 1628 წელს დასრულდა ოსმალეთის ადმინისტრაციული ერთეულის — ახალციხის საფაშოს ჩამოყალიბება. ხოლო ქართლ-კახეთის სამეფოსთან ურთიერთობაში ოსმალეთი სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულებით იფარგლებოდა. სულთანი, როგორც წარმოდგენილი დოკუმენტიდან ჩანს, კმაყოფილი იქნებოდა, თუ მის მიერ ნაწყალობევი ხალათის ნიღებით თეიმურაზი ფორმალურ ყმადნაფიცობას გამოხატავდა სტამბოლის წინაშე. მაგრამ ისეთი ურთიერთობისათვის ხორცშესხმა ოსმალეთს არ შეეძლო. თეიმურაზი ოსმალეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი იყო. ქათიბ ჩელები მხოლოდ სულთნის კარის თვალსაზრისს გამოხატავს, როდესაც თეიმურაზისათვის ჰიჯრის 1036 წელს გაგზავნილ წერილს ბრძანებას უწოდებს.

განხილული წერილის შინაარსიდან ჩანს, თუ როგორ ფრთხილად ცდილობდა სულთნის კარი ქართლ-კახეთის მეფის გულის მოგებას. შემთხვევითი არ არის, რომ ფერიდუნ ბეგის კრებულის მასალების თურქმა გამომცემლებმა ამ წერილს უწოდეს „საქართველოს მმართველისადმი მომეტებული პატივისცემით გაგზავნილი სამეუფეო წერილის პირი“. წერილის ასეთი სათაური სავსებით ასახავს მის შინაარსს.

﴿ کر جستان حاکمه تشریفات شنبه ایلہ اصدار بیوریلان نامہ ہمایونٹ ﴾
﴿ صورتیدر ﴾

سن شجاعت وشہامتہ امراء کر جستان متماری وغیرت وحبت اسلامیہ دہ نامداران
البرزستانک سرافرازی اولوب اغور دین مبین وغیرت چہار یار کزین رضوان اللہ علیہم
اجعبدہ نیت اعلاء کلمۃ اللہ ایلہ غزا وجہاد دہ سعی واجتہاد وسباب اصحاب کرام اولان
طایفہ روافض والحاد دن امراء ایجاد اخذ انتقام ایدہ کلدکارندن غیر ی اجداد عظام
انار اللہ براہینہم زمان شریفیاریندہ فتح مہماتک شرق ایچون تعین اولشان سردار
وسر عسکر لر شر و ان طرفتہ توجہ ایدوب اولیایارک سنی مذهب و پاک اعتقاد لرین لوٹ
تغلب روا فصدن تظہیر و نیجہ کردنکشان دائرۃ اطاعتہ کنوروب تسخیر ایلدکارندہ
اجداد صداقت نہادک دخی قلع اصول اعدای دین وقیع روافض و ملحدیندہ متفق النکلمہ
ومتعد الہمہ اولوب خدمات دیندہ واقع اولان اقداملری مقابلہ سندہ انواع تحسینات ونوازش
بادشاہانہ بہ مظہر اولمشلردر ایدنی سندخی دودمان مبدلار کاتمہ کمال صداقت و اخلاص
اوزرہ اولوب جادۃ استقامتہ نایت قدم و بیروی صداقت اجدادہ راسخ دم اولدوغک
سامع علیہ خسروانہمہ القبا اولمقلہ حقکہ حسن ظن ہمایونم از دیاد بولوب مظہر دعاء
ومنظور نظر عاطفتم اولمش سنندر پر خودار اولہ سن ایدنی یارکاہ فلک دستکامہ اولان
خلوص طوبیک مقابلہ سندہ حقکہ مزید عنایت خسروانہم ظہورہ کنوروب
خلع فاخرہ مدن برنوب خلعت مورب المسرت عنایت وارزانی قبلنوب ابصالی ایچون
فلان تعین اولمشدر وصول بولدقہ احسان اولان خلعت فاخرہ و کسوت باہرہ می انواع
توقیر و اکرام ایلہ کیوب جہتکدہ نہادہ و مرکوز اولان غیرت وحبت متضاحجہ
عسا کرکلبہ و قبایل و عنایرک نامدارلری ایلہ حاضر و آمادہ اولوب انشاء اللہ تعالیٰ سردار
ظفر شعارم اولمطرفہ متوجہ اولدقہ امراء کر جستان دخی کندوسمترندن حرکت
ایلدکارندہ سندخی اقتضا ایلدیکلی محلار دہ ملاقات ایدوب خلاف امر خلاق ناقض عہد
و مہتاق اولان رئیس روافض وملاحدہ دن اخذ انتقام اصحاب کرام ایچون وارقونی
بازوی ہمتہ کنوروب استیصال قرلباس او باشدہ تسخیر ساق ایدوب مردانہ ودلوانہ
ارلاک ودلاور لکلر ایتیکلہ دین اسلامہ لایق ہمت وغیرت و رضای رب العالمینہ موافق
جہاد وغرا مرامن رعایت تاموس شریعت غرای صیبات ائمہ بدل مقدور و صرف
دقت نامحصور ایلہ سنکہ خدمات دیندہ ک ضایع اولوب انواع عنایت علیہم
مظہر اولمک مقرر در من بعد دخی امور دین ودوئہ متعلق اولان احوال آستانہ سعادتہ
وسردار ظفر شعارم طرفترتہ اعلامدن خالی اولمہ سن

შენ, საქართველოს ამირებში¹¹ გულადობითა და სიმამაცით გამოჩენილს, იალბუზის¹² ქვეყნის სახელგანთქმულთა შორის ისლამისადმი თავგამოდებითა და ერთგულებით განდიდებულს. ჩემი დიდებული წინაპრები—ნათელში ამყოფოს ალლაჰმა ისინი—გარდა იმისა, რომ სარწმუნოების ცნობილი და ერთგული ოთხი რჩეული მეგობრის¹³—ალლაჰი კმაყოფილია ეველა მათით—მალალი საქნისადვის ალლაჰის სიტყვის შესაბამისად, საღვთო ომებში იღვწოდნენ, დიდი მეგობრების¹⁴ შეურაცხყოფელ რაფიზთა¹⁵ ბრბოსა და მწვალებლებზე შურისმგებელი, დიდებული მბრძანებლები იყვნენ. მათს ბრწყინვალე დროში, როცა აღმოსავლეთის ქვეყნებში გაგზავნილმა სარდლებმა და სერასქერებმა¹⁶ შირვანისაკენ გაილაშქრეს და იმ მხარეში სუნასა და წმინდა სარწმუნოებას რაფიზთა ბილწი ბატონობისაგან სწმენდნენ და მრავალ რაფიზს იმორჩილებდნენ, მაშინ შენი ალაღმართალი წინაპრები, აგრეთვე, რაფიზებისა და მწვალებლების ძირფესვიანად მოსპობისა და დამორჩილების საქმეში [ჩემს წინაპრებთან] ერთსულოვანი და შეკავშირებული იყვნენ. სარწმუნოებისათვის გაწეული სამსახურის ქილდოდ მათ ფადიშაჰური ქება და ალერსი დაიმსახურეს. ახლა რაკი ჩემმა მალაჰმა სამეუფეო სმენამ გაიგო, რომ შენ აგრეთვე ერთგული და გულდაწმენდილი ხარ ჩემი მტკიცე საყრდენიანი საგვარეულოსადმი, მტკიცედ გიღვია ფეხი სამართლიანობის დიდ გზაზე და შენს წინაპართა გულწრფელობის შეუდრეკელი მიმდევარი ხარ, შენდამი ჩემმა უზენაესმა კეთილმა შეხედულებამ იმატა. ჩემი ლოცვა და კეთილგანწყობა შენკენაა მომართული. ბედნიერი იყავ შენ. ახლა ცის კარის ჩემი სახელმწიფოსადმი შენი ხალასი გრძნობების სანუქჟოდ ჩემი მომეტებული სამეუფეო წყალობა გელირსა: ჩემი საპატიო ხალათებიდან სიხარულის მომგვრელი ერთი ხალათი გიწყალობეთ და გიბოძეთ, რომლის წამოსაღებად დაინიშნა მავანი [კაცი]. როცა ჩემ მიერ ნაწყალობევი საპატიო ხალათი და საუცხოო ტანსაცმელი შენამდე მოაღწევს, მოწიწებით და განდიდების გრძნობით ჩაიცვი. მთელი შენი ლაშქრითა და ხალხის გამოჩენილი პირებით შენს ბუნებაში თანდაყოლილი გულმოდგინების კვალობაზე მოეწზადე და, თუ მალაჰმა ალლაჰმა ინება, როცა ჩემი ძლევაშილი, სახელგანთქმული სარდალი მავ მხარისაკენ წამოვა, ხოლო საქართველოს ამირები თავიანთი საზღვრებიდან დიძრებიან, შენც სათანადო ადგილას მათ შეუერთდი. შემოქმედის ბრძანების წინაღმდეგობების, [მუსლიმანთა] აღთქმისა და ერთობის გამტეხ რაფიზებისა და მწვალებლების მეთაურზე (ირანის შაჰი) შურის საძიებლად და დიდი მეგობრების გულისათვის მთელი ძალეზე დაძაბე, ძალმოცემით შეუდექი სასაგელი ყიზილბაშის ელეტას, ეფკატურად, მამაკურად და გაბედულად გაისარჩე, ისლამის სარწმუნოებისადმი¹⁷ სკადრისი თავგამეტება და სიბეჯითე გამოიჩინე, ორივე ქვეყნის მეუფის¹⁸ წადლის შესა-

¹¹ ამირი (امیر) მბრძანებელი, მთავარი.

¹² ელბორზ (البرز) —რანში მდებარე მთის სახელია. მაგრამ აქ შერლის ავტორს მხედველობაში სხვა აქვს. ელბორზს ქვეყანა (ელბორზისტან) იალბუზის მხარეს, ე. ი. კავკასიას ან მხოლოდ საქართველოს უნდა გულისხმობდეს.

¹³ ოთხი რჩეული მეგობარი (چهار كزين) წინასწარმეტყველ მუსამედის ოთხი უახლრესი თანამებრძოლი: აბუ ბაქრი, ომარი, ოსმანი და ალი, რომლებიც მისა გარდაცვალების შემდეგ ხალიფები გახდნენ.

¹⁴ დიდი მეგობრები (اصحاب كرام) — ზემოხსენებული ოთხი მუსლიმი მოღვაწის მეორე ეპითეტო.

¹⁵ რაფიზი (رافضي) ერეტიკოსი, ოსმალები რაფიზებს უწოდებდნენ ირანელებს, რომლებიც შიტობას აღიარებდნენ. სუნტ ოსმალებს ისინი სარწმუნოებისაგან გამდვარ მწვალებლებად მიაჩნდათ.

¹⁶ სერასქერი (سرعسكر) ლაშქრის თავი, მეთაური, ასე ეწოდებოდათ ოსმალებში მთავარ სარდლებს.

¹⁷ იგულისხმება სუნიტობა (سنة), ორთაღოქსალური ისლამი, ოსმალების სახელმწიფო რელიგია.

¹⁸ ორივე ქვეყნის მეუფე (رب العالمين) — ღმერთის ეპითეტა, ორ ქვეყანაში იგულისხმები სააქო და საქიო.

ბამისად საღვთო ომის წესის პატივისცემასა და შარიათის¹⁹ კანონის დაცვა-შესრულებაში უსაზღვროდ გაისარჩე, რათა შენი სანაქებო სამსახური არ დაიკარგოს. შენთვის ჩემი მაღალი წყალობის ბოძება გადაწყვეტილი ამბავია. კიდევ, — ამიერიდან არ შეწყვიტო სარწმუნოებისა და სახელმწიფოს საქმეებთან დაკავშირებული ამბების შეტყობინება ჩემი ბედნიერების კარისა და ჩემი ძლევამოსილი, სახელგანთქმული სარდლისათვის.

В. Г. ЧОЧИЕВ

ПИСЬМО ТУРЕЦКОГО СУЛТАНА ЦАРЮ ГРУЗИИ

Резюме

Рассматриваемое письмо взято нами из «Сборника переписки султанов» («Меджму'а-и мунишаат ас-селатин»), в котором собраны османские дипломатические документы XIV — 70-х гг. XVII вв. Оно не датировано, не содержит имен автора и адресата. Сопоставив данные письма с историческими событиями последней четверти XVI — первой трети XVII вв., мы пришли к выводу, что оно представляет собой обращение султана Мурада IV (1623—1640) к Теймуразу I (1606—1648), который, одержав в Базалетской битве победу над Георгием Саакадзе (ноябрь 1626 г.), стал повелителем Картли-Кахетинского царства. Предполагаемые дата, автор и адресат этого документа подтверждаются сообщением турецкого летописца Кятиба Челеби, согласно которому султан Мурад IV обратился к Теймуразу I в 1036 г. хиджры (1626—1627 г.). Письмо свидетельствует о некоторых изменениях в политике Турции по отношению к Восточной Грузии. Если до Базалетской битвы султан признавал Георгия Саакадзе фактическим правителем Картли, то после нее Стамбул проявил стремление к сближению с Теймуразом.

В письме тенденциозно освещена история турешко-кахетинских отношений; в частности, участие предков Теймураза в ирано-турецкой войне 1578—1590 гг. на стороне султана с целью воссоединения с Кахети отторгнутых ранее шахом земель истолковано как проявление их верности династии Османов. Напоминая об этом эпизоде, султан призывал Теймураза к активным действиям против Ирана. Добиваясь признания грузинским царем турецкого сюзеренитета, Турция, тем не менее, была не в состоянии осуществить свои агрессивные намерения по отношению к Картли и Кахети.

¹⁹ შარიათი (شریعت) — უსულომანური სამართალი.

წარმოადგინა თბილისის წითელი დროშის ორდენის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრამ

სამხრეთ საქართველოს ისტორიის ახალი თურქული წყარო*

(1694—1732 წწ.)

სოფიაში კირილესა და მეთოდეს სახელობის სახალხო ბიბლიოთეკის აღმოსავლურ განყოფილებაში დაცულია უამრავი ოსმალური დოკუმენტი მცირე ზნისა და კავკასიის, კერძოდ, საქართველოს შესახებ. მასალის სიმდიდრითა და მნიშვნელობით სოფიის აღმოსავლურ კოლექციებს სტამბოლის, ანკარისა და კაიროს საცავები თუ დაუდგება წინ. სხვა თურქულ დოკუმენტებთან ერთად, რომლებიც საქართველოს შეეხება, აქ ინახება ხელნაწერი دفتر جبہ ایاك چلدر „ჩილდირის ეიალეთის დავთარი ჯაბა“ — ფონდი 261, საარქ. ერთ. 17. აღნიშნული დავთარი და სხვა თურქული დოკუმენტები, საქართველოს რომ შეეხება, ფოტოფირზე გადაიღო და თბილისში ჩამოიტანა თბილისის უნივერსიტეტის დოცენტმა კ. მეშველიანმა. მანვე გამოაქვეყნა ამ მასალის ზოგადი მიმოხილვა¹.

ოსმალურ სარეესტრო წიგნებს, დავთრებს, დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც საკუთრივ თურქეთის, ისე მეზობელი ქვეყნების ისტორიის, ეკონომიკის, კულტურისა და ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის. ამჟამად დიდი მუშაობა მიმდინარეობს როგორც თურქეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთ ოსმალური დავთრების გამოსაქვეყნებლად.

„დავთარ ჯაბაში“ ფიქსირებულია ჩილდირის (ახალციხის) ეიალეთის ფეოდალური სამფლობელოები — ხასები, ზეამეთები, თიმარები — მათი ყოველწლიური შემოსავლის ჩვენებით. მასალა დალაგებულია არა გეოგრაფიული პუნქტების მიხედვით, არამედ ქრონოლოგიურად, დაწყებული 1106 (1694) წლიდან დამთავრებული 1143 (1732) წლით, ამიტომ მონაცემები ერთი ლივისა და ნაჰიფის შესახებ გაბნეულია მთელ დავთარში.

კომპოზიციურად დავთარი მარტივია — მოცემულია ნაჰიფე, მფლობელის სახელი (იშვიათად მამის სახელიც). დასახელებულია სოფელი და შემოსავლის ჯამი, გვერდზე აღნიშნულია თარიღი. მაგალითად:

მზვარეს ნაჰიფე ოლთის ლივაში
სულეიმანი
სოფ. ფერთასორი ექვემდებარება
ხსენებულს [1] 106 წ.
3000 [ახჩა]

ناحية كونی در لواء اولتی
سليمان
قریه برتصور تاع م
فی سنه ۱۰۸
۳ ...

* წაკითხულია 1976 წ. 25 მაისს აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში აკად. ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთაღისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე.

¹ კ. მეშველიანი, ბულგარეთის არქივებში დაცული ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოს ისტორიის შესახებ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 127, ისტორიის მეცნიერებათა სერია, VII, 1968, გვ. 413—421.

ბულგარეთიდან ჩამოტანილი ეს თურქული დოკუმენტები კ. მეშველიანმა ჩვენ ჟღეროვრად, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ.

თუ ლენი ზეამეთია, მაშინ საგანგებოდაა აღნიშნული زعامت بنام احمد — ზეამეთი აჰმედის სახელზე.

სახასო მამულზე კი უფრო ვრცელი ცნობებია, მაგალითად:

ქვემო აჭარის ნაპიფე ხსენებულ
ლივანში: სახასო მამული ქვემო
აჭარის მირმირანის საფარბეგის
იუსუფ ბეგის სახელზე. ოჭაქლი-
კის წესით. შემოსავალი სამღებრო-
დან და წისქვილიდან 208959 [ახჩა]
[1] 117 წ.

ناحية اجاره سفلا در لواء
مزبور خاص بنام يوسف بك
ولد سفر بك مير لوا اجاره
سفلا بروجه او جافلقى محصول
بويه خانه و اسباب ٢٠٨٩٥٩
فى سنه ١١٧

„დავთარში“ აგრეთვე გვხვდება ისეთი თიმარებიც, რომლებიც რამდენიმე პირის ერთობლივ მფლობელობაში იმყოფება. ასეთ შემთხვევაში ჩამოთვლილია თიმარიოტთა სახელები და ბოლოს აღნიშნულია, რომ თიმარი მათ ეძლევათ ერთობლივ მფლობელობაში: بروجه اشتراك

მასალის დასაგების ამგვარი წესი მკაცრი სიზუსტითაა დაცული.

აქა-იქ მიწერილია ასო მიმი م (ჯერჯერობით გაუგებარია, ეს აღნიშნავს სიტყვა 'ლულამს' — غلام, 'უცოლოს' — محلول თუ مجرد 'დაცლილს', 'უპატრონოდ მიტოვებულს', 'თავისუფალს').

„დავთარში“ ფიქსირებულია 1106—1143 (1694—1732) წლები, მონაცემები 38 წლის მანძილზე. არ არის წარმოდგენილი 1110, 1112 წლები. აქ დიპლომატიკური ხაზზე დიდი ასოებით წერია სიტყვა بياض. საფინანსო დოკუმენტებში, გვერდის თავისუფალი ნაწილი რომ დაეზღვიათ არაკომპეტენტურ პირთა ხელყოფისაგან, როგორც წესი. იწერებოდა სიტყვა بياض².

„დავთარში“ 1144 წლით (1732/33 წწ.) დათარიღებულია თეზქერეს ტიპის რამდენიმე მინაწერი, შესრულებული ერთი ხელით (yeni divani), რომლებიც შეიცავენ ცნობებს ბერათების განახლების შესახებ. მაგალითად:

რადგან ხსენებულ მაჰმუდს ხელთ
არსებული ბარათი დაეკარგა, მას ხელახლა ებოძა იგი 1144 წ. 9 მუჰარემს
ჩილდირის მირმირანის არზის საფუძველზე.

مزبور محمود يندنه اولان
برائن ضايع ايتمكله ضايع
مجدداً ويرلمشدر فى ٩ م سنه
١١٤٤ بمعرض مير ميران چلدري

„დავთარი ჯაბა“ აკონსტანტინოპოლისა და ტრაპიზონის ასეთსავე დავთრებთან ერთად. მთლიანად ხელნაწერი წიგნი შეიცავს 243 ფურცელს: 1-დან 25-მდე ტრაპიზონის ვილაიეთის დავთარია, 25-დან 153-მდე კი ყარსისა. ჩილდირის დავთარი იწყება 155-ე ფურცლიდან და გრძელდება ბოლომდე. როგორც ყველა დავთარში, ჩილდირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარშიც, მასალა განლაგებულია ვერტიკალურად — ამიტომ დავთარი გრძელი და ვიწრო ფორმისაა. შეიცავს 178 გვერდს. სტრიქონთა რაოდენობა ერთნაირია, საშუალოდ — 25. პაგინირებულია კუსტოსებით. ხელი სიხაკათი; მელანი შავი. სათაური წერია თავისუფალ რექტორზე, რომელიც უშუალოდ მოსდევს ყარსის დავთრის ტექსტს. სათაური —

² L. F e k e t e, Die Siyaqat-Schrift, 1 Bd. Budapest, 1955, გვ. 110.

دفتر جبه اياك چلد — გვიანდელი მინაწერია, შესრულებული ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მელნით.

რამდენადაც ჩვენთვის არის ცნობილი³, არც ერთი დღემდე გამოცემული დავთარი ოფიციალურად არ იწოდება ჯაბად. მხოლოდ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ ბოლო გვერდზე არის მინაწერი რუსი მოხელისა — В сей книге называемой по турецки Джаба. ამავე დროს არც საკუთრივ დავთარში, არც კანუნ-ნამეში ტერმინი „ჯაბა“ არ გვხვდება დავთრის მნიშვნელობით.

პირველი ცნობა „დავთარ ჯაბას“ შესახებ, რომელიც ჩვენ შეგვხვდა, დათარიღებულია 1832 წლის 15 აპრილით. ესაა ამიერკავკასიის მთავარმართებლის კანცელარიიდან ახალციხის მმართველის სახელზე გადაგზავნილი წერილი, რომელშიც წერია: «Канцелярия сия имеет честь препроводить при сем книгу, называемую «Джаба»⁴.

აქად. ს. ჭიქიამ დაადგინა, რომ რუსი მოხელის მიერ ჯაბად სახელდებული დავთარი და „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ ერთი და იგივე დოკუმენტია, რომ რუსი მოხელე არ შემცდარა, აღმოსავლეთ ანატოლიაში „ჯაბას“ უწოდებდნენ „მუფასალ“ დავთრებს⁵. მაგრამ ჩილდირის ეიალეთის დავთარი გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრისაგან განსხვავებული ტიპის რეესტრია. იგი არ არის „მუფასალი“.

სიტყვა **جبا** არაბული წარმომავლობისაა — ‘გადასახადი’, ‘გადასახადის შეგროვება’. ოსმალურსა და სპარსულში მეტწილად **جبا** ‘გადასახადების ამკრები’ და **جایی** ‘შემოსავალი’, ‘გადასახადების აკრება, შეგროვება’ ფორმებია გავრცელებული.

ს. ზელინსკი „ჯაბას“ თვლის საშემოსავლო დავთრის სახელწოდებად: — Джаба — книга, в которой турецкое правительство записывало казенную часть

³ ს. ჭიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქული ტექსტი, წიგნი I, თბ., 1947, ქართული თარგმანი, წიგნი II, თბ., 1941, გამოკვლევა, წიგნი III, თბ., 1958; O. L. Barkan, Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri, İstanbul, 1940—1941; მისივე, XV ve XVI-inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, I, Kanunlar, 1945; მისივე, Daftar-ı Kıldarı, The Encyclopedia of Islam, London, 1961, t. II; L. Fekete, Az Esztergomi Szandzsak, 1570, Evi Adoßszeirasa, Budapest, 1943; მისივე, A Hatvani Szandzsak 1550, Evi Adoßszeirasa, Jászberceny, 1968; H a l i l İ n a l c i k, Hicri 835 tarihi Suret-i defter-i sancak-i Arvanid, Ankara, 1954; B. Lewis, Daftar. The Encyclopedia of Islam, t. II, London, 1961; G y u l a K a l d y - N a g y, Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546—1562), Ankara, 1971; H a m i d H a d z i b e ğ i ş, Adem Handzîci, E ş r e f K o v a ç k e v i ş O b l a s t B r a n k o v i ç â, Opišini katastarski popis iz 1555 godine, Sarajevo, 1972; Х а з и м Ш а б а н о в и ч, Турски катастарски пописи Београда и околине 1476—1566 године, Београд, 1964; მისივე, Krajište Isa-bega Ishakovića (Zborni katastarski popis iz 1555 godine), Sarajevo, 1964; Б р а н и с л а в Д ж у р д ж е в, Древнейший сохранившийся Турецкий дефтер (реестр) Сремского санджака: Восточные источники по истории народов Юго-восточной и Центральной Европы, М., 1964, т. I, гл. 119—130.

⁴ საქართველოს სსრ სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 2, აღ. 1, ფ. 12.

⁵ ს. ჭიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, გვ. 36—37; ვისარგებლეთ ს. ჭიქიას გამოუქვეყნებელი ნაშრომითაც — გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი IV, აქ ცალკე პარაგრაფადაა წარმოდგენილი ტერმინ „ჯაბას“ ანალიზი.

доходов каждой деревни⁶. ჯაბა-ს ამგვარი განმარტების სისწორეს ადასტურებს ჩვენი დავთარიც. აქ ფიქსირებულია სწორედ სოფლის შ ე მ ო ს ა ვ ა ლ ი, რომელიც გარკვეული სამსახურის სანუქჲოდ ეძლევა თიმარიტს.

ჩილდირის ეიალეთის დავთარი თავისი მონაცემებით შეიძლება მივიჩნიოთ თიმარ დავთრად (defteri timar), მაგრამ ჩვეულებრივი თიმარ დავთრისაგან განსხვავებით იგი შედგენილია არა საგანგებო კომისიის მიერ, რომელიც ადგილზე აგროვებდა და აზუსტებდა მონაცემებს, არამედ თანდათანობით, კანცელარიის მოხელეებისაგან. ამით იხსნება ის ფაქტი, რომ დავთარში მასალა ჩაწერილია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით და არა გეოგრაფიული პუნქტების მიხედვით. ეს არის საკანცელარიო ჟურნალი, სადაც გატარებულია სულთნისაგან პოძებული თიმარი, ზეამეთი თუ ხასი, მითითებულია მამულის ადგილმდებარეობა — ლივა, ნაჰიფე, კარიფე, მფლობელის სახელი, წლიური შემოსავალი და სულთნისაგან საკარგავის მიღების თარიღი. ამგვარად, რეგისტრირებულია ის ცნობები, რომელსაც შეიცავდა თაჰვილის (tahvil) უწყების მიერ გაცემული დოკუმენტები⁷.

„დავთარი ჯაბას“ მიხედვით ჩილდირის ვილაიეთში 21 ლივაა (სანჯაყი) გაერთიანებული: 1. ახალციხე, 2. ახალქალაქი, 3. ჩილდირი, 4. ფოცხოვი, 5. ასპინძა, 6. ხერთვისი, 7. არტანუჯი, 8. ოლთი, 9. ლივანა, 10. ნისფი ლივანა, 11. ფერთეჟრეკი, 12. შავშეთი, 13. ფანაქი, 14. მამირვანი, 15. დიდი არტაანი, 16. პატარა არტაანი, 17. ჭაჭარაქი, 18. ალთუნ-ყალა (ოქროს ციხე), 19. ოცხე, 20. ზემო აჭარა, 21. ქვემო აჭარა.

ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზებით „დავთარ ჯაბაში“ დამოწმებულია გორის ლივაში მდებარე ოთხი ზეამეთი და სომხითის ლივას ხასი, რომლებიც, როგორც ცნობილია, თბილისის (ქართლის) საბეგლარბეგოს შემადგენლობაში შევიდნენ, როდესაც 1728 წელს ოსმალებმა ქართლი აღწერეს და დიდი დავთარი შეადგინეს⁸. ასევე უადგილოდაა შეტანილი ალაშქერტის მირ-მირანის ხასი, რომლის ყოველწლიური შემოსავალი 1 732 314 ახჩას შეადგენს დავთრის მიხედვით.

როგორც ვხედავთ, ამ დროს ჩილდირის (ახალციხის) საფაშოში 21 ლივა ყოფილა გაერთიანებული. აინი ალის, კოჩიბეი გორიჯელის, ალი ჩაუშის მონაცემების მიხედვით კი XVII ს-ის პირველ ნახევარში ახალციხის საფაშო 14 ლივას აერთიანებდა⁹. XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ახალციხის საფაშოში ლივათა რაოდენობა გაიზარდა და იგი 25-ს ითვლიდა.

ახალციხის საფაშოს ლივები თავის მხრივ ნაჰიფეებად იყო დაყოფილი.

„დავთარი ჯაბა“ მეტად საყურადღებო წყაროა ახალციხის საფაშოში ფეოდალური მიწისმფლობელობის შესასწავლად. საქმე ისაა, რომ „გურჯისტანის

⁶ С. П. З е л и н с к и й, Объяснительный словарь татарских, грузинских и армянских слов, вошедших в материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1889.

ტერმინი: ჯაბა სინონიმი ჩანს „დავთარას“. შდრ. ტრაპაზონის დავთრის დასაოაურება, სადაც

სიტყვა **جه اياك طرهزن** სულ გამოტოვებულია და წერია **جه اياك طرهزن** ტრაპაზონის ეიალეთის ჯაბა, ამგვარად აქ ტერმინი ჯაბა არ არის დავთრის კონკრეტული სახეობის აღმნიშვნელი სიტყვა.

⁷ M. S e r t o ğ l u, Muhteva bakımından başvkalet Arşivi, Ankara, 1955.

⁸ Defter-i mufassal-i vilayet-i Tiflis, Istanbul, Başbakanlık Arşivi, № 897, 900.

⁹ A. C. Т в е р и т и н о в а, Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв., М., 1963, стр. 96. H a d i y e T u n c e r, Osmanlı İmparatorluğunda eyalet taksimatı, toprak dağıtım ve bunların mali güçleri, Ankara, 1964.

ვილაიეთის დიდ დავთარში“, რომელიც 1595 წელსაა შედგენილი ახალციხის საფაშოსათვის, არაა ცნობები ხასების, ზეამეთებისა და თიმარების შესახებ, რადგან იგი ახალი წესით იყო შედგენილი¹⁰. ხოლო მისი იჯმალ (მცირე) დავთარი კი თურქეთის პრემიერ-მინისტრის არქივში ინახება (Başbakanlık Arşivi) და ჩვენთვის მიუწვდომელია. ამდენად „ჯაბას“, რომელიც თიმარ დავთრის ტიპისაა, უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ახალციხის საფაშოს მიწისმფლობელობის საკითხების კვლევისათვის.

„ჯაბას“ მონაცემებით, ახალციხის საფაშოში 900-მდე მიწისმფლობელი ყოფილა. აქედან ჩილდირის (ახალციხის) ბეგლარბეგის (ფაშას) ხასი 900 110 ახჩას შეადგენს, ხოლო ყველაზე პატარა თიმარისა კი — 376 ახჩას.

„ჯაბას“ მიხედვით, ახალციხის საფაშო ითვლის 15-მდე სანჯაყბეგის ხასს (იურთლუკი და ოჯაკლიკი)¹¹, 80-ზე მეტ ზეამეთს და 800-მდე თიმარს. საკარგავეებისა და ლენების რაოდენობის მიხედვით ყველაზე უფრო მსხვილი ერთეული იყო დიდი არტანის ლივა, რომელიც აერთიანებდა 104 ლენის მფლობელს. აქედან 10 ზეამეთი და 34 თიმარი იყო. ახალციხის ლივაში 79 ლენის მფლობელია. მათგან 9 ზეამეთი არის და 70 თიმარი. ხოლო ყველაზე მცირე ლენის მფლობელნი გვხვდებიან ოცხესა და ოქროსციხის (ალთუნ-ყალას) ლივებში: 1 ხასი, 1 ზეამეთი და 5 თიმარი ოცხეს ლივაში და 1 ხასი, 3 ზეამეთი და 2 თიმარი ოქროსციხის ლივაში.

„დავთარ ჯაბაში“ მოხსენიებული ლენის მფლობელი ფეოდალები მუსლიმურ სახელებს ატარებენ. ამის გამო მათი ვინაობის დადგენა ძნელია. მაგრამ ეჭვს გარეშეა, რომ ძირითადად გამაჰმადიანებული ქართველი ფეოდალები არიან. დავთარში ერთ ადგილას ჩაწერილია აზნაური ალი შავშეთიდან: ალი, ძე ჰუსეინისა, შავშეთის აზნაურთაგანი (علي ولد حسين شوشاد ازناورلندن).

ამრიგად, „დავთარში“ დამოწმებულია ქართველი ფეოდალის აღმზიშვნელი ტერმინი „აზნაური“, რაც იმის დამადასტურებელი უნდა იყოს, რომ ამ დროს აქ ჯერ კიდევ ცხოვრობდნენ ქართველ ფეოდალთა შთამომავალნი¹².

ასეთია ზოგადად უცნობი პირის მიერ ჯაბად სახელდებული ჩილდირის ვილაიეთის სამშემოსავლო დავთარი, რომელიც თავისი მონაცემებით თიმარ დავთრის ტიპისაა. იგი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთართან“ ერთად მნიშვნელოვანი წყაროა XVII—XVIII სს. სამხრეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად.

¹⁰ როგორც ცნობილია, 1520 წლიდან არსებითად შეიცვალა ერცეო (mufassal) დავთრების შედგენის პრინციპი, მასში აღიწერებოდა დასახლებული პუნქტები და მეურნეობები, აღნიშნული იყო ფეოდალის შემოსავალი. აქ არ აღინიშნებოდა მოცემული მხარის დაყოფა ხასებად, ზეამეთებად და თიმარებად. არ ჩანდა მიწისმფლობელის სახელი. ყველა ეს მონაცემი შედიოდა იჯმალ დავთარში.

¹¹ შტრ.: მეჰმედ რაშიდის ცნობები საქართველოსა და ზოგიერთი მეზობელი ქვეყნის შესახებ. თურქული ტექსტი თარგმანით გამოსცა, გამოკლევა და შენიშვნები დაურთო ვ. ჩოჩიევიძე. თბ., 1976, გვ. 13.

¹² ვეღია ჩელებიტ, რომელმაც ახალციხის საფაშოში XVII ს-ის 40-იან წლებში იმოგზაურა, აღნიშნავს, რომ შავშეთი დასახლებულია ქართველი აზნაურებით, იხ. ვეღია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, გ. ფუთურიძის თარგმანი, კომენტარები და გამოკლევა, ნაქ. I, თბ., 1971, გვ. 297. აქ თანხმობის რეფორმებამდე ცხოვრობდნენ აზნაურები, ქართველ ფეოდალთა შთამომავალნი, შტრ. Г. И. Казабелк. Три месяца в Турецкой Грузии. Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества, кн. X. вып. II, Тб., 1876, გვ. 76.

9. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1977, № 4.

Ц. А. АБУЛАДЗЕ, М. Х. СВАНИДЗЕ

НОВЫЙ ТУРЕЦКИЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЮЖНОЙ ГРУЗИИ

(1694—1732 гг.)

Резюме

В архивах Болгарии имеется много ценных турецких документов о Грузии. Среди них манускрипт Софийской народной публичной библиотеки № 261, Арх. ед. 17 содержит дефтеры Грапезундского, Карсского и Чилдырского (Ахалцихского) эйалетов. Наше внимание в первую очередь привлёк реестр Чилдырского эйалета, названный неизвестным лицом «Джабой».

«Дефтер-и Джаба» подходит журнал, где зафиксированы пожалованные султаном тимары, зеаметы и хассы с указанием их местонахождения (лива, нахией и деревня), годового дохода и года выдачи. «Дефтер» составлен не специальной комиссией, работавшей на месте, а писарями в канцелярии. Материал записан в хронологическом порядке, начиная с 1694 г. и включая 1732 г., а не по географическим пунктам.

По данным «Джабы» Ахалцихский пашалык состоял из 21 ливы: 1. Ахалцихе, 2. Ахалкалак, 3. Чилдыр, 4. Поцхов, 5. Аспиндза, 6. Хертвис, 7. Артанудж, 8. Олты, 9. Ливана, 10. Нисфи Ливана, 11. Пертекрек, 12. Шавшед, 13. Панак, 14. Мамирван, 15. Большой Ардаган, 16. Малый Ардаган, 17. Чачарак, 18. Алтун-Кала, 19. Оцхе, 20. Верхняя Аджария, 21. Нижняя Аджария.

Чилдырский вилайет насчитывал около 900 землевладельцев, свыше 80-ти зеаметов и около 800 тимаров. Санджакбеги владели хассами по праву юрдука и оджаклыка Ахалкалак, Артанудж, Чачарак, Хертвис, Оцхе, Алтун-Кала, Поцхов, Нижняя Аджария, Верхняя Аджария, Ливана, Пертекрек и Шавшед.

В реестре упомянуты «азнауры» — отпрыски грузинских феодальных фамилий, сохранившие земельные владения и некоторые привилегии.

«Дефтер-и Джаба» является важным источником для изучения как социально-экономического состояния, так и ономастики Южной Грузии, бывшей в ту эпоху провинцией Османской империи.

წარმოადგენს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტმა ვ. გამაშვილმა

ვახუშტის მიერ თარგმნილ გეოგრაფიულ შრომათა წყაროების დადგენისათვის

ვახუშტი ბაგრატიონის მრავალ შრომათაგან ყურადღებას იქცევს „მსოფლიო გეოგრაფიის“ თარგმანი. შემორჩენილია ამ ნაშრომის ერთადერთი, ავტოგრაფული ხელნაწერი¹, რომელიც თავის დროზე თ. ჟორდანიას შეუწირავს თბილისის საეკლესიო მუზეუმისათვის². აღნიშნული შრომა საკმაოდ დიდი მოცულობისაა (300 გვერდამდე) და მიუხედავად იმისა, რომ თარგმანია, ზოგი რამ ორიგინალურად არის შესრულებული.

მოსკოვში მყოფი ვახტანგ VI-ის ამაღლის წევრები, სხვა ნაწარმოებებთან ერთად, თარგმნიდნენ ზოგადი ხასიათის გეოგრაფიულ ნაშრომებსაც. ჭერ კიდეც 1737 წელს, გაბრიელ გელოვანმა თარგმნა 1710 წელს გამოცემული გეოგრაფია („ლეოლრაფია ანუ მოკლედ ქვეყნის სიმრგვლისათვის აღწერა“)³; წიგნის ბოლოს მან დაურთო ცნობები ვახტანგ VI-ის რუსეთში მოგზაურობის შესახებ; ხოლო ვახუშტი ბაგრატიონმა, იმის შემდეგ, რაც შექმნა ფუნდამენტური ნაშრომები — საქართველოს გეოგრაფიული ატლასები, საქართველოს ისტორია და გეოგრაფია და სხვ., 1752 წელს დაასრულა „მსოფლიო გეოგრაფიის“ სახელმძღვანელოს თარგმნა. ამ უკანასკნელზე განსაკუთრებული კვლევა არ ჩატარებულა, ხოლო დღემდე არსებული შენიშვნები და შეხედულებები, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ზერელეა და ხშირად უზუსტობაა დაშვებული.

ჭერ კიდეც გასული საუკუნის მიწურულს ალ. ხახანაშვილი დაბალ შეფასებას აძლევდა აღნიშნულ თარგმანს და ექვექცემ აყენებდა მასში ვახუშტის მონაწილეობას⁴; იგი იწუნებდა როგორც ენას, ისე თარგმნის სიზუსტეს. ამავდროს, მას, როგორც თვითონ აღნიშნავს, შეუდარებია XVIII ს-ის საგეოგრაფო წიგნებისათვის და მიუგნია თარგმანის წყაროებისათვის. ალ. ხახანაშვილი შენიშნავს, რომ პირველი ნაწილი თარგმნილია 1742 წლის⁵, ხოლო მეორე 1745 წლის⁶ გამოცემებიდან⁷. შემდგომში მ. ჯანაშვილი მხოლოდ 1742 წლის გამოცე-

¹ დატულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდში: A—717.

² თვით თ. ჟორდანიასთვის უბოძებია იაკობ ჩიჯავაძეს. ხოლო ერთ-ერთ რუკაზე აწერია: „დეკანოზის ი-ბ ჩიჯავაძის. რომელიც ყოფილა ზაქონოუჩიტელა მეთე ირაკლისა“.

³ დატულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდში: S-1131, S-1222, S-1523, S-1529.

⁴ ალ. ხახანაშვილი ი. ბე-18 საუკ. გეოგრაფიული ცნობები საქართველოს შესახებ, „ქეალი“, 1996. № 6. გვ. 85—88.

⁵ Краткое руководство к географии. В пользу учащегося при гимназии юношества в Санкт-Петербурге 1742 года.

⁶ Краткая политическая география к изъяснению изданного на российском языке не-большого атласа, сочиненная для употребления гимназии при Имп. Акад. Наук, СПб, 1745 года.

⁷ ალ. ხახანაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85—88.

მას⁸ მიუთითებს ვახუშტის „მსოფლიო გეოგრაფიის“ თარგმანის წყაროდ (თუმცა გაპარულია კორექტურული შეცდომა — 1774)⁹. იმავეს იმეორებენ სხვა ავტორებიც: ი. მათურელი¹⁰, გ. გეხტმანი¹¹ და სხვ. რაც შეეხება ვახუშტის „მსოფლიო გეოგრაფიაში“ ჩართულ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნის 27 რუკას, მათი წყარო საერთოდ არავის დაუსახელებია; შესაძლებელია, გულისხმობდნენ თითქმის რუსულ გამოცემაშიც იყო ისინი ჩართული.

ჩვენ გადავსინჯეთ XVIII ს-ის 50-იან წლებამდე რუსეთში გამოცემული მთელი გეოგრაფიული ლიტერატურა და მთლიანად შევეუდარეთ ვახუშტის თარგმანს; ამით საშუალება მოგვეცა ზუსტად დაგვედგინა ყველა წყარო, საიდანაც უსარგებელია ვახუშტის თარგმნის დროს. როგორც ირკვევა, ტექსტის ძირითადი ნაწილი თარგმნილია 1745 წლის გეოგრაფიის სახელმძღვანელოდან¹², რასაც თვით ვახუშტიც მიანიშნებს სათაურში. ერთადერთი, რამაც შეიძლება გაუგებრობა გამოიწვიოს, ეს არის ტერმინი „Политическая“-ს ქართულად „ქვეულებით“ შეცვლა, არა მხოლოდ სათაურში, არამედ თვით ტექსტის ყველა ადგილას. ასეთი ცვლილება გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ვახუშტის მიერ ამ ტერმინის ქართულად გადმოცემის მიზნით, მიუხედავად ამისა. არც ერთ ძველ ქართულ ლექსიკონში არაა მოცემული სიტყვა „ქვეულების“ ახსნა. ამდენად, ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ვახუშტმა შემოიღო ქართულში ეს ტერმინი რუსული „Политическая“-ს მნიშვნელობით; სათაური ასე იკითხება:

ვახუშტი

1745 წლის გეოგრაფია

მოკლე ქვეულების ლოგოგრაფია გამოცემული და გამოცემული რუსულს ენასა ზედა (აწ ქართულს ენასა ზედა) არა დიდის ატლასისა მიმართ, განწყობილი გასახმარებლად სათეს ღიმნაზიისა იმპერატორულის აკადემიისაჲს. საწყობებურელსა შინა 1745 წელსა. ხოლო ქართულს ენასა ზედა 1752 აგვისტოს 25. შესრულდა მოსკოვის პრესნას.

Краткая политическая география к изъяснению изданнаго на российском языке небольшого атласа, сочиненная для употребления гимназии при Императорской Академии Наук в Санктпетербурге 1745 года.

როგორც ვხედავთ, ფრჩხილებში ჩამატებულია — „აწ ქართულს ენასა ზედა“, ასევე, „ხოლო ქართულს ენასა ზედა 1752 აგვისტოს 25. შესრულდა მოსკოვის პრესნას“ და შეცვლილია სიტყვა „Политическая“ ქართული „ქვეულებით“. ამ შემთხვევაში ჩამატება აუცილებელი უნდა ყოფილიყო ქართული გამოცემისათვის, ხოლო სიტყვის შეცვლა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უცხო ტერმინის გაქართულებით. გარდა ამისა, ვახუშტი სათაურის ქვეშ წერს აკროსტიხს — „ვახუშტიმ გარდმოვიღე რუსულიდამ“.

რაც შეეხება თვით ტექსტს, მართლაც, სიტყვასიტყვით არის ნათარგმნი თითქმის ყველა თავი. მიუხედავად ამისა, ჩვენ გვეჩვენება, ტექსტი მთლიანად ვახუშტისეულ სტილშია გაკეთებული; ამავე დროს, ცუდი თარგმანი არ უნდა იყოს; მით უმეტეს, რომ ვახუშტის ადრეულ წლებშივე ჰქონდა თარგ-

⁸ Краткое руководство к географии... დასახ. გამოცემა.

⁹ М. Г. Джанашивили, Вахушти и его труд, в книге — Царевич Вахушти, География Грузин. ЗКОИРГО, кн. XXIV, вып. 5-й, Тифлис, 1904, გვ. XII.

¹⁰ И. В. Магурели, Материалы по грузинской картографии. Тб., 1951, გვ. 27.

¹¹ Г. Н. Гехтман, Выдающиеся географы и путешественники, Тб., 1962, გვ. 61.

¹² Краткая политическая география... დასახ. გამოცემა.

მნის დიდი გამოცდილება. ამდენად, არ მიგვაჩნია მთლად სწორად თითქმის თარგმანი დაბალ ღონეზე იყოს შესრულებული¹³.

წყაროს დადგენისა და თარგმანის ხარისხის შესაღებლად მოვიტანთ რამდენსამე პარალელს:

ვახუშტი

წინარეგანმზადებულებანი

ეთარ არა დიდი და არაძნელი ქვეყანა ჩვენა შეეცალებს სიდიდისა მიმართ მოპოვებულბთა შორად ჩვენგან განშორებასა შინა უფროსა ჭოვანებათა გავმათ. რომელთა გაშინჯულებასა შინა მას ძლიე უმეტირესისა წინააღმდეგობისა თანა შეთანაწორებისა უფოდ ძალუცს; ეთარ დიდი და განვრცელებული გამოიჩინების იგი პირისპირობასა ზედა მისსა, ოდეს ჩვენ მას ახლოსთა განშორებასა შინა გავშინჯავთ (გვ. 1).

ქვეულების ლეოგრაფია (ანუ ქვეყნის მხაზგელობა)¹⁴.

პირველათ გასინჯვია თანა სფეროსა იჩენებთან თვალთა ჩვენთა ორნი ცალკერძნი წილნი, იგი არს მიწა და წყალი, რომელნი ზოგადათ თვისისა შეთანერობაძების გამო მგრგვალი ჩენა არს გამოიხადებიან. წყლისა მიმართ ჯერა არს უფლის ქვეყნისა სიმგრგვალესა ზედა მოპოვებულნი ზღვა, ზღვის ნალვარენი, შტონი, ტბანი, მდინარენი და სხვანი (გვ. 2).

პორტუგალიისათუს

პორტუგალიურმან სამეფომან (პორტუგალია) შეიმთხვა, ვით აღმოაჩენენ, სახელი თესი ქალაქისაგან პორტისა, და უწინარეა ამისა იყო იგი სახელსა ქვეშე ლუზითანისა უწყებულათ, რომლისა ეძობა გამოხდა, ვით იტყვიან, მეფისაგან ლუზისისა, რომელი უმასა შინა ასსირიელის მეფის ასკადათირის მეათერამეტისა ღიშპანიით მფლობელობდა (გვ. 6).

ასე შეიძლება პარალელურად თითქმის მთელი ტექსტის მოტანა, მაგრამ უკვე თვალნათლივ ჩანს მათი იგივეობა. ამ მხრივ გამოწყლისია საქართველოს დახასიათება, სადაც გარკვეული ცვლილებები არის შეტანილი. საქმე ისაა, რომ საქართველოს გეოგრაფიისა და ისტორიის ისეთ უდიდეს მცოდნეს, როგორც ვახუშტი იყო, არ შეეძლო დაეტოვებინა ის უზუსტობანი, რაც საქართველოს დახასიათების დროს ზოგ ადგილას იყო დაშვებული; ვახუშტის შეუვსია საქართველოს ცალკეული მხარეების აღწერა და დაუმატებია ზოგი პროვინციის დახასიათება. მიუხედავად იმისა, რომ იმ დროს უკვე დაწერილი ჰქონდა ვრცელი შრომა საქართველოს ისტორია-გეოგრაფიაში, ჩასამატებელი მასალა არ აუღია პირდაპირ თავის ვრცელი ნაშრომიდან, არამედ მთელი მასალისათვის ისე შეუფარდებია დამატებითი ნაწილი, რომ მთლიანად არ დარღვეულა. ამით შედარებით სრულყოფილი გამხდარა საქართველოს გეოგრაფიული დახასიათება. ამავ დროს, საქართველოს ტექსტური ნაწილი ძირითადად ეთან-

1745 წლის გეოგრაფია

Приготовлении

Сколь невелика и неважна земля наша применяя к величине находящихся в далеком от нас расстоянии больших небесных тел. в рассуждении которых она едва с наималейшею точкою сравнена быть может; столь велика и пространна является она напротив того, когда мы оную в блиском расстоянии рассматриваем (стр. 1).

Политическая география

При первом рассмотрении глобуса показываются глазам нашим две особенные части, то есть земля и вода, которые чрез общее свое соединение круглой вид онаго изымают. К воде надлежат все на земном круге находящиеся моря, морские проливы, заливы, озера, реки и пр. (стр. 3).

О Португаллии

Португальское королевство (Portugallia) получило, как обнадеживают, имя свое от города Порто, а прежде сего было оно под именем Лузитании известно, которое звание произошло, как говорят, от короля Лузуса, которой во время Ассирийского Царя Аскадатира XVIII. Гишпанию владел (стр. 10).

¹³ აღ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ე ი ლ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 85—88.

¹⁴ უცხო სიტყვების ახსნაშიც ვახუშტი წერს: „ლეოგრაფია ქვეყნის მხაზგელობა“.

ხმება რუსულ გამოცემას და როგორც აღენიშნეთ, მხოლოდ ზოგ ადგილას არის გადახვევა გაკეთებული. პარალელურად მოვიტანთ რამდენსავე მაგალითს:

ვახუშტი

1745 წლის გეოგრაფია

საქართველო ანუ გურჯისტანი, (ლათინებრ. გეორგია) რომელი შავისა და კასპიურის ზღვისა შორის, მას კერძოსა შინა ძეს, სადა უწყებული ძველს ეამსა შინა სანახები კოლხის, ალბანია, აფხაზ და იბერია იმყოფოდნენ, უძეს ჩილილთ მთა კავკასი, სამკრით სომხითი, აღმოსავლით სპარსეთი, დასავლით შავი ზღვა (გვ. 184).

თფილისი ანუ ტფილისი, (ლათინებრ. თეფლის) ესე ძველს ეამსა შინა სახელით ართაკსათისა წოდებულს ქალაქი, ძეს მხიარულსა და ნაყოფიერს ადგილსა, და გამაგრებულ არს მაგრიტა ციხითა, რომელი აღიღეს თურქთა 1727 წელსა შინა (გვ. 186).

გარდა ამისა, ვახუშტის დაუმატებია ცნობები იმერეთზე, ოდიშზე, კახეთზე: ხოლო მთლიანად ჩაუმატებია სამცხის, აფხაზეთის სამთავროებისა და ქ. გორის დახასიათება. ასეთი ცნობებისა და ცვლილებების შეტანა, როგორც აღენიშნეთ, ვახუშტის საჭიროდ მიუჩნევია, რადგან „მსოფლიო გეოგრაფიაში“ საქართველოზე ცნობები სრულყოფილი არ იყო. რაც შეეხება თურქეთისა და სპარსეთის დახასიათებას, აქ, ვახუშტის რუსული გამოცემიდან თითქმის არაფერი შეუცვლია, გარდა იმისა, რომ სომხეთის დახასიათება მექანიკურად საქართველოს წინ გადმოუტანია. ამიტომ არ შეიძლება მთლად სწორად ჩაითვალოს ზოგი ავტორის შენიშვნა, რომ თითქოს ვახუშტიმ დამატებით შეავსო ისინი.¹⁵

რაც შეეხება რუსეთის დახასიათებას, რომელიც რუსულ გამოცემაში არ გვხვდება, გარდა იმისა, რომ წიგნის ბოლოს აღნიშნულია — «Описание об России особливою главою сообщено будет впредь», ვახუშტის თავისი შრომის ბოლოს ოთხ გვერდზე წარმოუდგენია რუსეთის დახასიათება, რაც ძირითადად რუსეთის რუკის აღწერას ემყარება. ცნობილია, რომ იმ დროისათვის ჯერ კიდევ არ არსებობდა რუსეთის ვრცელი გეოგრაფიული აღწერა. ამასთან, გამოცემული იყო რუსეთის გეოგრაფიული ატლასი. თვით ვახუშტი წერს: „თუმცა არა არს აღწერილება რუსეთის საცელმწიფოსი ჯერეთ სივრცელისათვის. გარნა კარტანი მოხაზულნი ორს წილსა ზედა განყოფილნი ესენი აცნობებენ ყოველსავე განთვთვებულებასა მას შინა“ (გვ. 259). ამდენად ჩანს, რომ ვახუშტის რუსეთის გეოგრაფიული დახასიათება რუსეთის რუკებიდან აქვს მოცემული.

ამრიგად, ვახუშტის „მსოფლიო გეოგრაფია“ მთლიანად უთარგმნია 1745 წლის რუსული გამოცემიდან¹⁶; ამიტომ უარყოფილი უნდა იქნეს ის აზრი, რომლის მიხედვით ვახუშტის „მსოფლიო გეოგრაფიის“ პირველი ნაწილი, ან

¹⁵ М. Г. Джанашивили, დასახ. ნაშრომი, გვ. XII; ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, აკ. 85—88; Описание рукописей Тифлисского Церковного музея, составленное Ф. Д. Жордания, кн. II, Тиф., 1902, გვ. 184—185.

¹⁶ Краткая политическая география... დასახ. გამოცემა.

მოლიანად¹⁷ თარგმნილი იყოს რუსული გეოგრაფიის 1742 წლის გამოცემიდან¹⁸, რომელთანაც არავითარი კავშირი არა აქვს.

წიგნის წინა ნაწილში შრომას ახლავს ანბანზე გაწყობილი ტექსტში ხმა-რებულ უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, რომელთა რაოდენობა 150-მდეა. გარდა ამისა, თვით ტექსტში, ფურცლის არეზე, მითითებულია უცხო სიტყვების ახსნა. ხოლო წიგნის ბოლოს, ჯერ რუსეთის გუბერნიების ნუსხებია სანახებოთ და ქალაქებით, ხოლო შემდეგ ანბანზე გაწყობილი გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი (ეს უკანასკნელი რუსულ გამოცემებშიც გვხვდება). ამ მხრივ ვახუშტის თარგმანს ბოლო გვერდები აკლია და საძიებელი რ ასოზე წყდება.

ვახუშტის თარგმანის ორიგინალობას წარმოადგენს ისიც, რომ ყოველი სახელმწიფოს დახასიათება აღჭურვილია იმავე სახელმწიფოს რუკით (ქართულ ენაზე), რასაც რუსული გამოცემა მოკლებულია. ჩვენი გამოკვლევით, ვახუშტის ეს რუკები უთარგმნია და ზუსტი მასშტაბით გადმოღულია 1737 წლის ატლასიდან¹⁹, დაუშლია იგი და შესაბამისად გაუნაწილებია ტექსტთან. ამდენად, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ვახუშტის უთარგმნია არა მარტო „მსოფლიო გეოგრაფიის“ ტექსტი, არამედ „მსოფლიო ატლასიც“. ვახუშტის სულ ჩაურთია 27 რუკა. ამ მხრივ, კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს, როცა ზოგჯერ დასახელებულია 21 რუკა²⁰. ყველა რუკა აკვარელის საღებავებით არის შეფერადებული, რასაც რუსული გამოცემა მოკლებულია. ცნობილია, რომ ფერადი რუკების ბეჭდვას გაცილებით გვიან იწყებენ²¹, ზოგჯერ ხელით აფერადებდნენ. ჩვენ ვერ მივაკვლიეთ 1737 წლის ატლასის ფერად ეგზემპლარს, თუმცა შეიძლება არც არსებობდა და თვით ვახუშტიმ თავის შეხედულებისამებრ შეაფერადა. საქმე ისაა, რომ ვახუშტის (?) მიერ შერჩეული ფერები კარგად არის გამოყენებული. საერთოდ კი, მთელი ატლასი მაღალ ტექნიკურ დონეზეა შესრულებული; ეს არც არის გასაკვირი, რადგან ვახუშტიმ დიდი გამოცდილება მიიღო ჯერ კიდევ საქართველოს ატლასების შექმნისას, რომლებმაც შემდგომში ფართო აღიარება პოვა ევროპაში.

ატლასის რუკები იმავე ხარისხის ქაღალდზე არის, როგორზედაც ტექსტი. ისე როგორც XVIII ს-ის დასაწყისის რუკები, ვახუშტის რუკებიც ტექსტთან ერთად შესრულებულია „ვატმანის“ ქაღალდზე. რუკების სიდიდე ერთნაირია და შეადგენს 16×19 სმ. გამონაკლისია ნახევარსფეროების რუკა, რომელიც ორნახევარჯერ აღემატება სხვა რუკებს. რუკები მხოლოდ ქაღალდის ერთ მხარეზეა დახაზული და ტექსტის ნუმერაციას არ ემორჩილება. რუკების დახაზვის დროს ვახუშტის პირველ რიგში კარტოგრაფიული ბადე შეუსრულებია; ეს პროცესი კარგად ჩანს შვეიცარიის რუკის მეორე გვერდზე, სადაც მოცემულია გრადუსთა ბადე და კომპასური გამოსახულება. ამ გვერდზე ვახუშტის განზრახული ჰქონია იტალიის კონტურის დახაზვა, მაგრამ დაუტოვებია ორი

¹⁷ ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85—88; М. Г. Джанашивили, დასახ. ნაშრომი, გვ. XII; Н. В. Матурели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27; Г. Н. Гехтман, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

¹⁸ Краткое руководство к географии... დასახ. გამოცემა.

¹⁹ Атлас сочиненный к пользе и употреблению юношества и всех читателей ведомостей и исторических книг. Напечатан в Санкт-Петербурге при Императорской Академии Наук, 1737.

²⁰ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, ვახუშტის ბიოგრაფიისათვის — წიგნში, ვ ა ხ უ შ ტ ი, დადგენა-რა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. XX.

²¹ К. А. С а л и щ е в, Картография. М., 1966, გვ. 199.

გარემოების გამო — პირველი, პარალელი ნახევარი გრადუსით გაუდიდება და მეორეც, ზედა ჩარჩოსთან მერიდიანების შეერთების დროს უზუსტობა დაუშვია. გრადუსთა ბადის დახაზვის შემდეგ სახელმწიფოთა კონტურები უნდა დაეხაზა, ხოლო ბოლოს უნდა შეეფერადებინა.

ვახუშტის მიერ თარგმნილი 27 რუკიდან ორი (სამეფო სპარსეთისა და ბალხი-ბუხარა) გამეორებულია და ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ სინამდვილეში 26 რუკაა ჩართული. ამასთან, 1737 წლის რუსულ გამოცემაში ცალ-ცალკე გვერდებზეა ჩართული სფეროები კოპერნიკის, პტოლემეიოსის და სხვათა წარმოდგენებით, რაც ვახუშტის ერთ ფურცელზე მოთავსებულია შემცირებული სახით და ისიც ნახევარსფეროების ირგვლივ. განსხვავება ისიც არის, რომ რუკების სათაურების გაფორმება ზოგჯერ რუსულ გამოცემაში უფრო მრავალფეროვანი ნახატების სახითაა შესრულებული, თუმცა ვახუშტის მიერ ვაკეთებული რუკების სათაურებიც ორიგინალურად არის გადაწყვეტილი. ყველა ჩართული რუკა თანმიმდევრობით ემთხვევა ერთმანეთს, გამოწვეულია რუსეთის სამი რუკა. აქედან, რუსეთის მეორე რუკა იდენტურია ატლასის 1737 წლის გამოცემისა²², ხოლო პირველი და მესამე რუკები აღებული უნდა იყოს 1745 წლის რუსეთის საიმპერატორო აკადემიის ატლასიდან²³, თუმცა ეტყობა შეუმცირებია. ყოველივე ამის გარდა, ვახუშტის რუკებზე მოცემულია კომპასური ისრები, რაც რუსულ გამოცემაში არ გვხვდება. განსხვავება ისიც არის, რომ 1737 წლის ატლასის რუკებთან შედარებით საქართველოს ნაწილში დამატებულია ზოგი გეოგრაფიული სახელწოდება: აფხაზი, ოდიში, ქუთაისი, კახეთი, გორი, ახალციხე, მესხი და სხვ. ამასთან, ვახუშტის გეოგრაფიული სახელწოდებები რუკებზე სამი სახით აქვს მოცემული: 1. სახელწოდებები იმავე სახით, ქართული ტრანსკრიფციით; 2. თარგმანის გზით მიღებული სახელწოდებები; 3. ქართული სინამდვილისათვის დამახასიათებელი სახელწოდებები.

ვახუშტის მიერ შესრულებული „მსოფლიო ატლასი“ წარმოადგენს მსოფლიოს ქართული ატლასის შედგენის პირველ ცდას, რომელიც დღემდე ერთადერთ ხელნაწერად დარჩა.

საბოლოოდ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ვახუშტის მიერ 1752 წელს თარგმნილი „მსოფლიო გეოგრაფიის“ ძირითადი და მთავარი წყაროა 1745 წლის რუსული გამოცემის ტექსტი²⁴ და 1737 წლის ატლასი²⁵; რამდენადმე ნასარგებლები აქვს 1745 წლის რუსეთის ატლასიდან²⁶. რაც შეეხება განსხვავებულ ადგილებსა და დამატებებს, თვით ვახუშტის მიერ შეკრებილი ცნობებითაა გაკეთებული და საერთოდ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დედანთან შედარებით ბევრი რამ ორიგინალურად არის გადაწყვეტილი.

²² Атлас сочиненный... დასახ. გამოცემა.

²³ Атлас Российский состоящий из девятнадцати специальных карт. СПб., 1745.

²⁴ Краткая полигическая география... დასახ. გამოცემა.

²⁵ Атлас сочиненный... დასახ. გამოცემა.

²⁶ Атлас Российский... დასახ. გამოცემა.

К. П. ХАРАДЗЕ

ОБ ИСТОЧНИКАХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ПЕРЕВОДОВ ВАХУШТИ БАГРАТИОНИ

Резюме

После создания своих фундаментальных трудов — «Географических атласов Грузии», «Истории и географии Грузии» и др., Вахушти Багратиони в 1752 году завершил работу над переводом «Всемирной географии» и «Атласа мира». Эти переводы доныне не стали предметом специального исследования, существующие же взгляды на них часто поверхностны.

В работе показано, что основная часть текста «Географии» переведена с русского издания 1745 года и совершенно не связана с изданием 1742 года. Изменения в географическую характеристику Грузии внесены самим Вахушти, а описание России дано им по картам России.

Оригинальность перевода Вахушти и в том, что к характеристике каждой страны прилагаются соответствующие карты (на груз. яз.), чего нет в русском издании. В работе установлено, что эти карты (27 карт) переведены Вахушти с русского атласа 1737 года, а первая и третья карты России — из атласа России 1745 года.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტმა

ალექსი ბორომეაძე

მასალები მცხეთის რაიონის არქეოლოგიური რუკისათვის

100 წელზე მეტია, რაც მცხეთასა და მის რაიონში, სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა მასშტაბით მიმდინარეობს არქეოლოგიური გათხრები. მიკვლეული და ნაწილობრივ გათხრილია ათეულობით სხვადასხვა დანიშნულების ძეგლი, რომელთა მნიშვნელობა ფასდაუდებელია ქართველი ხალხის ძველი ისტორიის შესწავლის საქმეში. განათხარი მასალების მიხედვით თითქმის ხელახლა დაიწერა საქართველოს ისტორიის უძველესი ნაწილი. სრულიად ახლებურად გაშლქდა ბურუსით მოსილი მრავალი საკითხი.

მრავალ არქეოლოგს, ისტორიკოსს, ბუნებისმეტყველს თუ სხვა დარგის სპეციალისტს უმუშავია მცხეთასა და მის რაიონში. მათ მიერ წარმოებულ გათხრები ყოველთვის ვერ იდგა სათანადო მეცნიერულ სიმაღლეზე. ამის შესაბამისად ზოგჯერ უმართებულო, ერისათვის შეურაცხმყოფელი დასკვნებიც იყო გაკეთებული.

მცხეთისა და მისი რაიონის ძეგლების გეგმაზომიერი, მეცნიერულ საფუძვლებზე დაყრდნობილი შესწავლა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ გახდა შესაძლებელი. მიუხედავად არქეოლოგიის სპეციალისტთა ეროვნული კადრების სიმცირისა, 1937 წელს მცხეთაში დაიწყო არქეოლოგიური დაზვერვები და გათხრები, რადგან მცხეთა იყო ქართლის სამეფოს პირველი დედაქალაქი და მნიშვნელოვანი აღმოჩენები სწორედ ამ ადგილებში იყო მოსალოდნელი.

მცხეთასა და მის მიდამოებში ფართოდ გაშლილ არქეოლოგიურ სამუშაოებს საგრძნობლად ჩამორჩა მცხეთის რაიონის არქეოლოგიური ძეგლების აღნუსხვა და ფიქსაცია. დღეისათვის ჯერ კიდევ არაა შედგენილი მცხეთის რაიონის არქეოლოგიური რუკა, თუმცა სადაზვერვო სამუშაოების ფართოდ გაშლა იყო ნაგულისხმები.

ასეთი სამუშაოს შესრულებას, რომელიც გულისხმობს სადაზვერვო სამუშაოების ფართოდ გაშლას, ძეგლების გამოვლენას, მათ აღნუსხვას, შეძლებისდაგვარად ძეგლის ქრონოლოგიის განსაზღვრას და აღმოჩენილი ძეგლის რუკაზე დატანას, ხელი მოჰქიდა ნასტაქისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ. მიუხედავად იმ შრომატევადი სტაციონარული გათხრებისა, რომელსაც ექსპედიცია აწარმოებს ნასტაქისში, სარკინესა და ძალისში, ფართოდ გაიშალა სადაზვერვო სამუშაოებიც. მიკვლეული და მცხეთის არქეოლოგიურ რუკაზე დატანილია ათეულობით დღემდე უცნობი არქეოლოგიური ძეგლი — ნამოსახლარი გორები, სამაროვნები, ნასოფლარები, ნაქალაქები, ყორღანული სამარხები, საკულტო ადგილები და ა. შ.

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს ცდას მცხეთის რაიონის არქეოლოგიური რუკის შედგენისა. არქეოლოგიურ რუკაზე დატანილია დღემდე ცნობილი ყველა ძეგლი, რომელიც ითხრებოდა წარსულში ან მიკვლეულია ხსენებუ-

ლი ექსპედიციის მიერ. ნაჩვენები იქნება ძეგლის მდებარეობა, სახელწოდება, შენობისდაგვარად მისი ხასიათი, დანიშნულება, თარიღი, დაცულობა. იმ ძეგლების დასახელებისას, რომლებიც წარსულში გათხრის ობიექტს წარმოადგენდა, დასახელებული იქნება აგრეთვე არქეოლოგიური გათხრების ხელმძღვანელის გვარი.

შორს ვართ იმ აზრისაგან, რომ მცხეთის რაიონის ჩვენ მიერ წარმოდგენილი არქეოლოგიური რუკა სრულყოფილი და უნაკლო იქნება. ჩვენ მიერ აღნუსხული ძეგლები, მხოლოდ ნაწილია იმ ძეგლებისა, რომლებიც მცხეთის რაიონის ტერიტორიაზეა განლაგებული და რომელთაც მომავალი კვლევა-ძიება გამოავლენს. მიუხედავად ამისა, ჩვენ ამ რუკის გამოქვეყნება მიზანშეწონილად მაინც ვცანით, ვინაიდან იგი მიგვაჩნია გარკვეული დონის ამსახველ დოკუმენტად, რომელმაც დახმარება უნდა გაუწიოს მცხეთის რაიონში მომუშავე ამ დარგის ყველა სპეციალისტს. ამ მასალების გამოქვეყნება არ ნიშნავს, რომ ყველაფერი ამით დამთავრდა, წინ დაძაბული სადაზვერვო სამუშაოებია, რის შედეგად წარმოდგენილი რუკა შეივსება და დაზუსტდება. ამასთან დაკავშირებით, ყოველგვარ საქმიან შენიშვნას ავტორი დიდი მადლობის გრძნობით მიიღებს და გაითვალისწინებს მომავალ მუშაობაში.

„ს ა კ უ თ რ ი ვ მ ც ხ ე თ ა“ ანუ დღევანდელი დაბა მცხეთა, რომელიც ძირითადად ფარავს ადრე შუა საუკუნეების „ქალაქ მცხეთის“ ტერიტორიას, მდებარეობს მდინარეების მტკვრისა და არაგვის შესაყარში. ლეონტი მროველთან შემონახული ცნობის მიხედვით, ქალაქი დაარსებულია „მცხეთოსის“ მიერ, მემპტიანის ეს ცნობა არქეოლოგიური გათხრებით არ დასტურდება. აღმოსავლეთისა და სამხრეთის მხრიდან მდინარეები არაგვი და მტკვარი ესაზღვრება, დასავლეთის მხრიდან საკმაოდ ღრმა ხევი, ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან — 20 მ-მდე სიფართის თხრილით გამოყოფილია კოდმანის დავაკებას, ჩრდილოეთის მხრივ შშრალი ბაიათხევით, ანუ მონასტრის ხევითაა გამოყოფილი სამთავროს ველიდან. „საკუთრივ მცხეთის“ ტერიტორიაზე სტაციონარული გათხრები მიმდინარეობდა 1947—1968 წლებში (აღ. კალანდაძე, აღ. ბოხოჩაძე). ადგილი ჰქონდა შემთხვევით აღმოჩენებსაც¹. აღნიშნულ ტერიტორიაზე, დღეისათვის არსებული მასალების მიხედვით, შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება: ძვ. წ. I საუკუნემდე ეს ტერიტორია საერთოდ აუთვისებელი ჩანს; ძვ. წ. I და ახ. წ. III საუკუნეებში კი მეფეთა და დიდგვაროვანთა სამოთხე-ბალებს უნდა სჭეროდათ. მათში გამართული ჩანს საგვარეულო ან საოჯახო სასაფლაოები, რასაც უნდა მოწმობდეს „საკუთრივ მცხეთის“ ტერიტორიაზე ბუდეებად განლაგებული, ერთმანეთისაგან დაშორებული მდიდრული სამარხები. ახ. წ. IV ს-ის შუა ხანებიდან იწყება ამ ტერიტორიის საცხოვრებლად ათვისება. VI საუკუნეში აქ უკვე ქალაქური ტიპის დასახლებაა და VI ს-ის მეორე ნახევარსა და VII ს-ის დასაწყისში ალიზის აგურით ნაშენ გალავანს ავლებენ. მდინარეების მხარეს გალავნის გაგრძელებას გათლილი ქვის დულაბზე ნაშენი კედელი წარმოადგენდა. ასეთი კედლის ნაწილები დღესაცაა შემორჩენილი მდ. მტკვრის პარცხენა ნაპირზე.

¹ მასალები დაბა მცხეთის არქეოლოგიური რუკისათვის, სადაც დაწვრილებითაა აღწერილი ყველა განათხარი უბანი და შემთხვევითი აღმოჩენის ადგილები. გამოქვეყნდა „ძეგლის მეგობარში“, 1975, № 39.

ადრე შუა საუკუნეების ქალაქი მცხეთა არსებობდა VIII ს-ის 30-იან წლებამდე. როგორც განათხარი მასალები მოწმობენ, VIII ს-ის 30-იან წლებში ქალაქი შემოსეული მტრისაგან (მურვან ყრუ) მთლიანადაა განადგურებული, გადაშენებული და დანგრეული. გვიან შუა საუკუნეებში, კერძოდ XVII საუკუნეში, დასახლება ჩნდება სეფტიცხოვლის ირგვლივ. დღევანდელი დაბის ტერიტორია შუა საუკუნეებში, როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, ისევ ბალებს უნდა სჭეროდ².

სამთავროს სამაროვანი წარმოადგენს მეტ-ნაკლებად ვაკეს, ფართობი დაახლოებით 15 ჰა. მდებარეობს დღევანდელი დაბა მცხეთის ტერიტორიაზე, მშრალი ბაიათხევის, ე. ი. მონასტრისა და ახალციხის ხევებს შორის. ჩრდილო-დასავლეთით ეზღინება გორების ძირს, აღმოსავლეთით ჩამოუდის მდ. არაგვი. მრავალფენიანი ძეგლია. სამთავროს ველზე აღმოჩენილია შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები, გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის ორმოსამარხები, ანტიკური ხანის ქვევრსამარხები, კრამიტსამარხები, ადრე შუა საუკუნეების ქვიშაქვის ფილებით შედგენილი სამარხები. გვეხდება თინის სარკოფაგებიც. ფრ. ბაიერნს სამთავროს ჩრდილოეთ ნაწილში თითქოს სასახლის ნანგრევებიც გაუთხრია. IX საუკუნიდან სამთავროს სამაროვანზე მიცვალებულების დაკრძალვა აღარაა დადასტურებული. XIX ს-ის დასასრულს აქ კვლავ ჩნდება ახალი სასაფლაო სამთავროს მონასტრის ირგვლივ და მის ცენტრალურ ნაწილში. სამთავროს ველზე სხვადასხვა დროს გათხრებს ხელმძღვანელობდნენ. ფრ. ბაიერნი, ალ. კალანდაძე, ი. ივამჩენკო, გათხრებში მონაწილეობდა ათე-

² ალ. კალანდაძე, ახლად აღმოჩენილი სამაროვანი, მცხეთაში, „იმომხილგლი“, 1, თბ., 1949; ალ. კალანდაძე, გ. ლომთათაძე, საუკუნეთა წილში, გაზ. „კომუნისტი“, 24, 5, 1959; ალ. ბოხოჩაძე, მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით უძველესი დროიდან, ახ. წ. XII—XIII საუკუნეებამდე, თბ., 1964; ს. მაქალათია, საქართველოში 1920—1927 წლებში აღმოჩენილი ზოგჯერტი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის, მუხრანის მოამბე, IV, თბ., 1928; დ. კახანაძე, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1937—1951 წწ. ნუმისმატიკური მონაპოვარი, მსკა, ტ. 1, თბ., 1955; ალ. ბოხოჩაძე, მასალები შუაფეოდალური ხანის მცხეთის ისტორიისათვის, „საქართველოს ფეოდალური ხანის ძეგლები“, ტ. 1, 1969; ალ. კალანდაძე, ალ. ბოხოჩაძე, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები, სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1963 წლ. ს. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი, თბ., 1964; ალ. კალანდაძე, ალ. ბოხოჩაძე, არაგვის კარი, „ძეგლის მეგობარი“, № 15, 1968; ალ. ბოხოჩაძე, ალ. კალანდაძე, კ. თიციხელაური, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1961 წლის მუშაობის შედეგებისათვის, საქართველოში 1961 წლის ჩატარებული არქეოლოგიურ კვლევა-ძიების შედეგები, სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბ., 1962; ალ. კალანდაძე, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1962 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები, სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1962 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1963; ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963; ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან, „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, 1, თბ., 1964; ივ. ჭავჭავაძე, ქალაქ მცხეთის ისტორიისათვის, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი; თბ., 1951; დ. ხახუტაიშვილი, იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966 და სხვ. (აქ მითითებული არ არის ის ლიტერატურა, რომლებიც სპეციალურად ე. წ. „დღი მცხეთის“ სხვა უბნებისადმი მიძღვნილი, ხოლო ვაკერით თვით „საკუთრივ მცხეთაზედაცა“ საუბრობს, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია, რომ ძირითადი ლიტერატურა დაეასახლოთ იმ პუნქტთან დაკავშირებით, რომელსაც იგი ეძღვნება. ამ გზით თავიდან ავიცილებთ ერთი და იმავე ნაშრომის მრავალჯერ გამეორებას).

ულობით არქეოლოგი³. სამთავროს სამაროვანზე დაკრძალულთა საცხოვრებელი ნამოსახლარი მიკვლეულია სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე გორების კალთებზე, რომელსაც სამაროვანი ებეჭინება.

ა რ მ ა ზ ც ი ხ ე — მდებარეობს მდინარეების — მტკვრისა და არაგვის შესაყართან, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ბაგინეთის მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთაზე. ანტიკური ხანის ნაქალაქარი, ქართული საისტორიო წყაროების არმაზციხე, ქართლის სამეფოს დედაქალაქი. გათხრები მიმდინარეობდა 1937—1947 წლებში (ა. აფაქიძე). გაითხარა გათლილი ქვითა და ალიზის აგურით ნაგები სვეტებიანი დარბაზი, დულაბზე ნაშენი ნაგებობის ნაშთები, აბანო, მარანი, კლდეკარის სარკოფაგი და გათლილი ქვის საძირკველზე ალიზის აგურით ნაშენები, ანტიკური ხანის, ბრტყელი და ღარისებური, წითლად შეღებილი კრამიტით დახურული გალავნის კედლები და კოშკები. სვეტებიანი დარბაზის ტიპის ნაგებობანი, გათლილი ქვით მშრალი წყობით ნაგები კედლები, მერცხლის კუდა გადასაბმელებით, ა. აფაქიძის მიერ გაერთიანებულია ე. წ. არმაზციხე I ტიპის ძეგლებად და დათარიღებულია ძვ. წ. IV—III საუკუნეებით. დულაბზე ნაგები ნაგებობის ნაშთები გაერთიანებულია არმაზციხე II ტიპის ძეგ-

³ Fr. B a y e r n. Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus und seine vorhistorische Verhältnisse, VBGAEU, Berlin, 1882; მ ი ს ი ე ე, Contribution a l'archéologie du Caucase. Lyon, 1882; მ ი ს ი ე ე, Untersuchungen über die ältesten Gräber und Schatzfunde in Kaukasien; Zeitschrift für Ethnologie, Supplement, Berlin, 1885; მ ი ს ი ე ე, Заметки о различных родах могилых. встречающихся на Кавказском перевеишке, Известия КОИА, в. I, Тифлис, 1882; Ern. Ch a n t r e. Recherches anthropologiques dans le Caucase, t. II, Paris-Lyon, 1886; R. V i r c h o v. Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus, Berlin, 1883; Д. А н у ч и н, Донсторическая археология Кавказа; Журнал Министерства Народного Просвещения. часть ССХХХI, СПб., 1884; У в а р о в, А. и П. Взгляд на Микетский могильник, Древности, труды императорского археологического общества (ИМАО), т. X, М., 1885; გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, ზემო-აეკალის სამარე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. IV, თბ., 1931; А. К а л а н д а з е. Периодизация памятников Самтавро, Научная Сессия ИИМК АН СССР и Государственного Эрмитажа, посвященная археологии Закавказья (Составлена В. А. Миханковой по материалам сессии) Краткие сообщения института истории и материальной культуры (КСИИМК) XXIV, М.-Л., 1949; ნ. ო ქ რ ო პ ი რ ი ძ ე, ბრინჯაოს თავები საკინძები სამთავროს ორმოსამარხებიდან, მსკი, ნაკ. 29, თბ., 1951; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში, თბ., 1944; მ ი ს ი ე ე, Археологические раскопки в Микхета, Тб., 1955; მ ი ს ი ე ე, ბრინჯაოს სატევრები და მახელები სამთავროს უძველეს სამარხებში, თბ., 1974; გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ო, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952; Т. Ч у б и н и ш в и л, Древнейшие грунтовые погребения Самтаврского могильника, КСИИМК. вып. XVI, М., 1952; მ ი ს ი ე ე, სამთავროს ყორღანული სამარხი № 243, მსკი, ტ. 1, 1955; მ ი ს ი ე ე, მეცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1957; ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ო, გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ო, კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნ. ხ ო შ ტ ა რ ი ა, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959; რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ო, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოსა და რკინის ფარით ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX-A და XXI-B, თბ., 1957; ო. ტ ე ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ო, აღრეფოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამაროვნიდან (ახ. წ. IV—VIII სს). მუზეუმის მოამბე, ტ. 19—13, თბ., 1956; მ ი ს ი ე ე, სამთავროს ახ. წ. IV—VIII სს სამარხებში აღმოჩენილი ქინძისთავები, მუზეუმის მოამბე, ტ. 19-A, თბ., 1957; მ ი ს ი ე ე, სამთავროს სამაროვნის ახ. წ. II—VIII სს სამარხებში აღმოჩენილი მშვილდსაქინძები, მუზეუმის მოამბე, ტ. 20—B, თბ., 1959; ე. თ ო ლ ო რ დ ა ვ ა, მასალები ქართლის სამეფოს ისტორიისათვის ძვ. წ. III—I სს, მსკი, ტ. III, თბ., 1963; გ. უ გ რ ე ხ ე ლ ი ძ ე, ფარშავანგის გამოსახულებით შემკული მინის ჭურჭელი სამთავროდან, მიმოხილველი, ტ. II, თბ., 1951; მ ი ს ი ე ე, აღრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1967 და სხვ.

ლებად და დათარიღებულია ძვ. წ. III—I საუკუნეებით. აბანო, მარანი და სარკოფაგი გვიანანტიკურ ხანას მიეკუთვნება.

ახალი მასალების შესწავლის საფუძველზე, რომლებიც სამადლოს გორაზე, ნასტაყისში, სარკინეში, ძალისაში, ციხი-გორასა და სხვა ადგილებშია აღმოჩენილი, არმაზციხის ტერიტორიაზე განთხარი, დედაქალაქობის დროინდელი ძეგლები, ძვ. წ. I და ახ. წ. IV საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე არის მოგვიანო ხანის ნაგებობის ნაშთებიც⁴.

წიწამურის მდებარეობს მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირზე, ბებრისციხის აღმოსავლეთით (ან დაბა მცხეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით), წიწამურის გორაზე. ანტიკური ხანის ციხე ქალაქია (?). გათხრები მიმდინარეობდა 1953 წ. (ა. აფაქიძე). გაითხარა გათლილი ქვით მშრალ წყობაზე ნაშენი, მრგვალი კოშკის მავგარი ნაგებობის ნაშთები. ა. აფაქიძის მიერ გაერთიანებულია არმაზციხე I ტიპის ძეგლებში და დათარიღებულია ძვ. წ. IV—III საუკუნეებით⁵. ამავე ავტორს გამოთქმული აქვს მოსაზრება ამ ძეგლის კიდევ უფრო აღრეული ხანისათვის მიკუთვნების შესახებ.

ახალი მასალების გათვალისწინების საფუძველზე წიწამურის გორაზე აღმოჩენილი ნაგებობა ძვ. წ. I საუკუნეზე აღრინდელი ხანისა არ უნდა იყოს. იგი გვიანანტიკური ხანის ძეგლია.

კამარახევის სამაროვანის მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირზე, კამარახევის შესართავთან, ვაკეზე მდებარეობს. გათხრები მიმდინარეობდა 1953 წ. (ა. აფაქიძე, რ. რამიშვილი). სამაროვნის ნაწილი მდ. არაგვის მიერაა დანგრეული და წაღებული. ნაწილი სამაროვნის ტერიტორიისა განადგურდა საშენ მასალათა სამინისტროს ქვის სამტრეველი და სარეცხი დანადგარების დამონტაჟების დროს. გათხრილია ორმოსამარხები და ქვასამარხები, ეკუთვნის რიგით მცხოვრებლებს, რომელთა საქმიანობას ძირითადად სოფლის მეურნეობა წარმოადგენდა. თარიღი — ძვ. წ. V—III საუკუნეები⁶.

ნაბალრების გორა, მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირზე, ბებრისციხის მოპირდაპირე მხარეს მდებარეობს. გორა ხელოვნური თხრილითაა გამოყოფილი წიწამურის ველისაგან, ნაბალრებიდან. გათხრები მიმდინარეობდა 1968 წ. (ა. ბოზოჩაძე). გაითხარა ტლანქად გათლილი ქვითა და რიყის ქვით ნაგებ შენობათა საძირკვლები. გათლილი ქვით ნაგები შენობა საკულტო, ხოლო რიყის ქვით ნაგები საცხოვრებელი დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო. ნაგებობანი

⁴ ა. აფაქიძე, არმაზციხის ლოკალიზაციის საკითხისათვის, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, ნაკვ. 1, თბ., 1958; მისივე, მცხეთა ქართლს სამეფოს ძველი დედაქალაქი, თბ., 1959; მისივე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963; მისივე, ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970; მისივე, საქართველოს უძველესი კულტურა ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენათა სინთეზზე, თბ., 1956; მისივე, ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურის საკითხები, ჟურნალი „ეცისკარი“, № 5, თბ., 1972; საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959; გ. გობეჯიშვილი, გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952; დ. ხახუტაიშვილი, იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966; ი. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955; მისივე, მცხეთის ანტიკური კრამიტის შესწავლისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IX, № 8, თბ., 1948 და სხვ.

⁵ ა. აფაქიძე, ანტიკური წყაროების *Σεσάμυρα*—წიწამური, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, ნაკვ. 1, თბ., 1958; მისივე, მცხეთა ქართლს სამეფოს ძვ. დედაქალაქი, თბ., 1959; მისივე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963; მისივე, ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970; საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959 და სხვ.

⁶ რ. რამიშვილი, კამარახევის სამაროვანი, მსკ, ტ. II, თბ., 1959.

დახურული ყოფილა კრამიტით. აღმოჩენილი მასალების შესწავლის საფუძველზე გორაზე გამოვლენილი ნაგებობანი თარიღდება IV—VII საუკუნეებით. როგორც ირკვევა, ამ გორის სამხრეთით ბებრისციხესთან ზიდი და ფონი უნდა ყოფილიყო მდ. არაგვზე გადასასვლელად. ამასთან დაკავშირებით გორაზე არსებულ ნაგებობებს შეიძლება მეთვალყურის მოვალეობაც ჰქონოდა დაკისრებული⁷.

წ ი წ ა მ უ რ ი ს ვ ე ლ ი, ანუ როგორც ღღეს უწოდებენ — ნ ა ბ ა ლ რ ე ბ ი, მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირზე, მდინარესა და სოფ. წიწამურს შორის მდებარეობს, ბებრისციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. წარმოადგენს ვაკეს, რომელსაც სამხრეთ-დასავლეთიდან და დასავლეთიდან მდ. არაგვი ჩამოუდის, ჩრდილოეთით წიწამურის ხევი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით წიწამურის სერს ებჯინება, აღმოსავლეთიდან 10-მდე მეტრი სიმაღლის ფლატითაა გამოყოფილი ვაკიდან, რომელსაც მ უ ხ ი მ ი წ ა ეწოდება.

აღწერილ ვაკეზე ღღესაც კარგად ჩანს რიყის ქვით ღულაბზე ნაშენ ნაგებობათა და საწნახლის ნაშთები. გათხრები მიმდინარეობდა 1968 წელს (აღ. ბოხოჩაძე). გაითხარა საწნახლები მიწაში ამოშენებული ღვინის აუზებით — მენა. თარიღდება XVII—XVIII საუკუნეებით. გათხრების დროს აღრეული ხანის კულტურული ფენები დადგენილი არ ყოფილა.

მ უ ხ ი მ ი წ ა მ დ. არაგვის მარცხენა ნაპირზე, წიწამურის ველის აღმოსავლეთით, მასსა და კამარაბეცს შორის მდებარე ვაკეს ჰქვია. საცდელი გათხრები წარმოებდა 1968 წ. (აღ. ბოხოჩაძე). ვაკის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში გაითხარა ადრე შუა საუკუნეების, ქვიშაქვის ლოდებით შედგენილი სამარხები, რომლებიც ჩადგმული აღმოჩნდა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურულ ფენაში. აღმოსავლეთ ნაწილში შემთხვევით იქნა აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხები.

მ თ ა-ქ ა რ თ ლ ი, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ბაგინეთის მთების სისტემის ყველაზე მაღალი მთის წვერზე მდებარეობს, სადაც ერთნაევანი, წმ. ნინოს სახელზე აგებული სამლოცველოა აღმართული. ადრე შუა საუკუნეების გრანდიოზული ნაციხეარია. გათხრები მიმდინარეობდა 1961—1962 წწ. (ნ. ბერძენიშვილი). გაითხარა გათლილი ქვით ღულაბზე ნაგები გალავნის კედელი ოთხკუთხა კოშკებით, მრავალკუთხა კოშკი ციხესთან შემაერთებული კედლით და ციხის ტერიტორიაზე განლაგებული ნატეხი ქვით ალიზზე ნაშენი საცხოვრებელ ნაგებობათა კომპლექსები, მარნები, ორმოები და ა. შ. აღმოჩნდა ქვევრსამარხიც. ციხის მშენებლობა დასრულებული არაა. ჩრდილოეთის მხრიდან მას გათლილი ქვის გალავნის კედელი და კოშკები არა აქვს. აღმოჩენილი მასალების მიხედვით მთა-ქართლზე გამოვლენილი ძირითადი ნაგებობანა, გალავანი კოშკებით და საცხოვრებელი კომპლექსები IV—VIII საუკუნეებით თარიღდება. არის გვიანანტიკური ხანის კულტურული ნაშთებიც — ქვევრსამარხი, ქვევრის ნატეხები და სხვ. ნაციხვარს არსებობა უნდა შეეწყვიტა მურვანყრუს შემოსევების შედეგად.

ნ ა ს ო ფ ლ ა რ ი კ ა რ ს ნ ი ს მ ი დ ა მ ო ე შ ი. ითხრებოდა 1962 წ. (ნ. უგრელიძე). გაიწმინდა ნატეხი ქვით ალიზზე ნაგები საცხოვრებელი კომპ-

⁷ აღ. ბოხოჩაძე, აღ. კალანდ აძე, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968 წ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები, X VIII სემინარო სესია მიძღვნილი საქართველოში 1968 წ. წარმოებული სავლე-არქეოლოგიური კვლევა-ძების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1969.

ლექსები და ქვის ფილებით შედგენილი სამარხები. ნასოფლარი საკმაოდ მოზრდილია, სამაროვანი ვრცელი. გამოვლენილი მასალების მიხედვით ადრეულ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება.

ახალქალაქი, ახალქალაქური ვრცელი ტერიტორიაა, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირს გასდევს. ძირითადად მოიცავს დღევანდელი მცხეთის რკინიგზის სადგურსა და მის მიმდებარე დასახლებას მავზოლეუმის ტიპის აკლამიდან დღევანდელი პარკეტის ქარხნის ტერიტორიის ჩათვლით. ამ ადგილებში თითქმის ყველაფერი დანგრეულია რკინიგზის სადგურისა და პარკეტის ქარხნის მშენებლობის დროს. არის შემთხვევითი აღმოჩენები. ამ ტერიტორიაზე 1951—1952 წწ. გაითხარა ახ. წ. II საუკუნის აკლამა (გ. ლომთათიძე), ხოლო 1958 წელს გათხრები მიმდინარეობდა რკინიგზის სადგურის მოპირდაპირე მხარეს, გამოვლინდა ნაგებობის ნაშთები, გვიანანტიკური ხანის კრამიტები (ალ. კალანდაძე).

როგორც ჩანს, მთელ ამ ტერიტორიას ახალქალაქი ერქვა. დღეისათვის ეს ტოპონიმი შემორჩენია მხოლოდ ეკლესიას, „ახალქალაქურის“ სახით. ამ ტოპონიმს ნ. ბერძენიშვილი უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა. ჩვენი მოსაზრების მიხედვით, „ახალქალაქის“, „ახალქალაქურის“ ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს „ძელი მცხეთიდან“ ამ მიდამოებში ქალაქის, კერძოდ, რეზიდენციის, გადმოტანა. ამიტომ ძველ ქალაქთან შედარებით მას „ახალქალაქი“ დაერქვა. აქედან უნდა იყოს შემორჩენილი ტოპონიმი „ახალქალაქური“-ც.

არმაზის ხევის სამაროვანი მდებარეობს მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, არმაზის ხევის შესართავში, მტკვრისა და არმაზისხევის შეერთების ადგილზე წარმოქმნილ სამკუთხედში, ბუნებრივ ტერასზე. გვიანანტიკური ხანის სამაროვანია. გათხრები მიმდინარეობდა 1937—1946 წლებში (ალ. კალანდაძე, ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, გ. ლომთათიძე). გათხრილ იქნა ერთ მთლიან ქვაში ამოკვეთილი ორფერდა და ბანურ სახურავიანი სამარხი-სარკოფაგები, ქვის ფილებით შედგენილი ორფერდა სახურავიანი სამარხები, კერამიკული ფილებითა და კრამიტით შედგენილი სამარხები. არმაზისხევის სამაროვანი წარმოადგენს გვიანანტიკური ხანის პიტიასების ანუ ერისთავთა განსახელებელს. ამას ადასტურებს აქ აღმოჩენილი მდიდრული — ოქროს, ვერცხლისა და მინის ინვენტარის შემცველი სამარხები, ბილინგვა-სტელა ორენოვანი წარწერით, მრავალი სამარხეული ნივთი წარწერით და მონოგრამით.

აღნიშნულ სამაროვანზე ახ. წ. I—III სს. სამარხების გარდა გაითხარა IV—V სს. მდიდრული სამარხები, სამაროვნის სამხრეთ ნაწილში ბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხებიც.

სამაროვნის უკიდურეს ჩრდილოეთ ნაწილში, მდ. მტკვრის ნაპირას გაითხარა ახ. წ. II—III სს. აბანო. აქვე მიკვლეულია ზღურბლიანი და სხვა ნაგებობების ნაშთები. გაითხარა დიდი მარანი ან მარნის ნაწილი 55 ქვევრით და ადრე შუა საუკუნეების ნაგებობის ნაშთები და ფენები⁸. ზღურბლიანი და ზოგიერთი სხვა ნაგებობის ნაშთი ა. აფაქიძის მიერ გაერთიანებულია არმაზციხე I-ის ტიპის ძეგლებში და დათარიღებულია ძვ. წ. IV—III საუკუნეებით, რაც სწორი არაა და აღნიშნულ ძეგლებს 3—4 საუკუნით აძველებს. არმაზისხევის სა-

⁸ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა I, არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1955 (დანიტერესებული მკითხველი ამავე წიგნში ნახავს მდიდარ ბიბლიოგრაფიას არმაზისხევის ძეგლებთან დაკავშირებით).

მაროვანს ამჟამად შემოვლებული აქვს გალავანი, ხოლო მის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური ძეგლების გვერდით გამოფენილია საქართველოს ტერიტორიაზე შეგროვილი ქვის ფონდი.

არმაზის მონასტრისა და არმაზციხის ტერიტორიაზე არმაზისხევში 1963—1964 წწ. მიმდინარეობდა გათხრები (გ. ლომთათიძე). გათხარა მონასტრის ირგვლივ მდებარე ადგილობრივი კლდის ნატეხი და რიყის ქვით ნაგები საცხოვრებელი ნაგებობის ნაშთები, შუაფეოდალური ხანისა. ციხის ტერიტორიაზე დადასტურდა განვითარებული შუა საუკუნეებისა და გვიანი შუა საუკუნეების ფენების არსებობა. არმაზისხევში მდებარე ციხეს „არმაზის ციხეს“ უწოდებენ, მას არაფერი აქვს საერთო არმაზის ტერიტორიაზე არსებული გვიანანტიკური ხანის ნაქალაქართან.

არმაზი (ყოფილი ნავთსადენი) მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, არმაზისხევსა და სანგრისხევს შორის მოქცეულ ვაკეზე მდებარეობს. აქ აღმოჩენილია გვიანანტიკური-ადრე შუა საუკუნეების და განვითარებული შუა საუკუნეების ქვის ფილებით ნაშენი სამარხები, გათხრები მიმდინარეობდა სხვადასხვა დროს (ე. თაყაიშვილი, გ. ლომთათიძე, ნ. უგრელიძე). ძეგლის დიდი ნაწილი განადგურებულია რკინიგზის გაყვანის, ნავთობის რეზერვუარებისა და კაპიტალურ ნაგებობათა მშენებლობის დროს.

ციხედიდი მდებარეობს მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. არსებობს ციხედიდის ხევიც, რომელსაც რამდენიმე კილომეტრი სიგრძე აქვს, ჩვენი აზრით და სადაზვერვო მასალების გათვალისწინებით (ა. ბოზოჩაძე), ქართულ საისტორიო წყაროებში ხსენებული ციხედიდი სწორედ ციხედიდის ხევის მდ. მტკვართან შეერთების ადგილზე უნდა ყოფილიყო. სახელდობრ იმ ბორცვზე, რომელზედაც შუა საუკუნეების ბორის ეკლესიის ნანგრევებია. აქ ჩანს ძვ. წ. II—I სს ფენები.

მდ. მტკვრიდან 1,5 კმ-ის დაშორებით, ციხედიდის ხევში შემორჩენილია გვიან შუა საუკუნეების კომპლექსში — კოშკი, ეკლესია, გაურკვეველი დანიშნულების ნაგებობანი და ნასოფლარი, ადგილობრივი კლდის ქვით ნაშენი კომპლექსებით. ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია, რომ ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებული ციხედიდი სწორედ ამ ადგილას მდებარეობდა.

ძეგვის გორა (ადგილობრივები „გორაკს“ ეძახიან) დღევანდელ სოფელ ძეგვის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. ოვალური მოყვანილობის გორაა, სიგრძე დაახლოებით 150 მ, სიმაღლე კი 12—15 მ უდრის. ზედაპირულად შეგროვილი კერამიკული მასალების მიხედვით, ეს გორა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში საკმაოდ დასახლებული ჩანს.

ბარგიყარია ძეგვის მიდამოებში, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით, ძველი სახელი ჩანს, მნიშვნელოვანი პუნქტი.

დარბაზის ხევი ან დარბაზები, ძეგვის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს. ხეობა მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე. აქ აგებულია ხუთი ეკლესია, მათ შორის ერთი, რომელიც ხევის ზედა ნაწილშია, წმ. გიორგის ეკლესია, ადრეული შუა საუკუნეებისაა. მეორე ეკლესია „დარბაზების“ ტერიტორიაზე მდებარეობს. ამ ეკლესიის ეზოდან არის წამოღებული კანელურებიანი სვეტი ელინისტური ხანისა. თვითონ ნასოფლარი განვითარებული შუა საუკუნეებისა უნდა იყოს.

ნ ი ზ ბ ი ს ი ს გ ო რ ა, მდებარეობს ქვემო ნიზბისში, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, მისგან დაახლოებით 1 კმ-ზე. წარმოადგენს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთით წაგრძელებულ გორას, სიგრძე დაახლოებით 150 მ, სიმაღლე 12—15 მ. ზედაპირული მასალების მიხედვით, გორა დასახლებულია ბრინჯაოს ხანაში. განსაკუთრებით ინტენსიური ცხოვრების კვალი შემჩნევა გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანაში. ნ. ბერძენიშვილს გორის ირგვლივ დადასტურებული აქვს თხრილიც.

ს ა მ ა დ ლ ო ს გ ო რ ა, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, მდ. ქსნის შესართავიდან 1 კმ-ის დაცილებით მდებარეობს. ელინისტური ხანის ნაქალაქარი; ფართობი 14 ჰა უნდა ყოფილიყო. ძეგლის 95—97% განადგურდა კრამიტისა და აგურისათვის თიხის მოთხრის დროს (ანდრიოლეტის კრამიტის ქარხანა, ზემდეგ ქსნის აგურ-კრამიტის ქარხანა). ნაქალაქარის გადარჩენილ ნაწილში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა 1965—1974 წწ. (ი. გაგოშიძე) ძვ. წ. IV—II სს უნიკალური მასალები გამოავლინა. ნაქალაქარი ძირითადად ერთფენიან ძეგლს წარმოადგენს. ამავე გორაზე მიკვლეულ იქნა ძვ. წ. IV საუკუნეზე ადრეული ფენებიც.

ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ტერასებად განლაგებული ყოფილა ნატეხი ქვითა და ალიზის აგურით ნაშენი შენობები. ნაწილი შენობებისა აგებული უნდა ყოფილიყო კარგად გათლილი და მოჩუქურთმებული კირქვის კვადრებისგან. დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ადგილობრივი სიუჟეტებითა და გეომეტრიული ორნამენტით მოხატული, სხვადასხვა სახისა და სხვადასხვა დანიშნულების ჭურჭელი, ბერძნული, შავლაციანი კერამიკა და სხვ⁹.

ჩვენი მოსაზრების მიხედვით სამადლოს გორაზე არსებული დასახლება წარმოადგენს ქართლის სამეფოს პირველ დედაქალაქს, საისტორიო წყაროებში ხსენებულ „ძუელ მცხეთას“. ამ გორაზე არსებული ნაქალაქარი იყო აკროპოლისი, დედაციხე, რომელსაც სახელად მცხეთა ეწოდებოდა, ხოლო ქალაქის ძირითადი უბანი გაშლილი იყო ნასტაკისის ველზე.

კ ო დ მ ა ნ ი ვ რ ც ე ლ ტ ე რ ი ტ ო რ ი ა ს მოიცავს და გაშლილია საკმაოდ დანაოქებულ პლატოზე მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირიდან ვიდრე ფიქრის გორამდე. სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან იგი გამოყოფილი იყო დღევანდელი დბა მცხეთის ტერიტორიიდან ბარბაღეს ეკლესიის მიდამოებში ხელოვნური თხრილითა და ალიზის აგურით ნაშენი კედლით. კოდმანი ძირითადად შუა საუკუნეების ნასოფლარია, განსაკუთრებით კი მჭიდროდ ჩანს დასახლებული განვითარებული შუა საუკუნეების ხანაში. ჩატარებულია მხოლოდ სადაზვერვო სამუშაოები (ალ. კალანდაძე)¹⁰.

⁹ ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1968; ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ელინისტური ხანის მასალები სამადლოდან, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XXVIII—B, თბ., 1967; მ ი ს ი ე ვ ე, ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968 წლის მუშაობის წინასწარი ანგარიში, XVIII სამეცნიერო სესიის მოკლე ანგარიშები, თბ., 1969; მ ი ს ი ე ვ ე, სამადლოში მოპოვებული მოხატული ჭურჭელი, „ძეგლის მეგობარი“, № 23, 1970; მ ი ს ი ე ვ ე, ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968—1969 წლების მუშაობის მოკლე ანგარიში, „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები“, II, 1971; მ ი ს ი ე ვ ე, ქსნის ექსპედიცია, „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს“, თბ., 1972; მ ი ს ი ე ვ ე, ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1970—71 წლების მუშაობის მოკლე ანგარიში, „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები“, III, 1974 და სხვ.

¹⁰ ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1962 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წ. საეულე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1963.

ს ა თ ხ ი ს ე ბ ი ს ქ ე დ ი აღმართულია მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. სარკინეთის ქედისგან გამოყოფილია ღრმა, ძნელად მისადგომი ჯოჯოხეთას ხე-ვით. ქედის თხემზე, ფართობი დაახლოებით 2 ჰა, შემორჩენილია ნატეხი ქვის ფილებით ღულაბზე ნაშენი ნაგებობის ნაშთები. 40-იან წლებში აქ საღებავ-ვო თხრილები გაუქეთებია მოყვარულ არქეოლოგს, ტოპოგრაფ ნ. ლამბაშიძეს. 50-იან წლებში ეს ძეგლი უნახავს დ. ხახუტაიშვილსაც. 1974 წელს მცირე გა-თხრები განახორციელა ნასტაქისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ალ. ბო-ხოჩაძე). შეგროვილი მასალების მიხედვით ძეგლი გვიანანტიკურ ხანას, კერ-ძოდ, III—IV სს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

ნ ა ქ ა ლ ა ქ ა რ ი ს ა რ კ ი ნ ე მდებარეობს მდ. მტკვრის მარცხენა ნა-პირზე, სარკინეთის ქედის სამხრეთ დასავლეთ კალთაზე, ციხედიდის მოპირ-დაპირე მხარეს. სამი მხრიდან დაცულია ძნელად მისასვლელი, ჯოჯოხეთას ხე-ვით, მტკვრისპირა ფლატით და ზანგელიების ხევით. ჩრდილოეთ მხრიდან ჰქო-ნია ალიზის აგურის გალავანი. ელინისტური ხანის ნაქალაქარია. ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში ალ. მაკედონელის ლაშქრობასთან დაკავშირებით მოხ-სენიებული ქალაქი სარკინე. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გათხრები მიმდინარე-ობს 1971 წლიდან (ალ. ბოხოჩაძე).

ხელოვნურ ტერასაზე განლაგებულია ძირითადად ხის მასალით აშენებუ-ლი, წითლად შეღებილი, ბრტყელი და ღარისებური კრამიტით დახურული ად-მინისტრაციული, კულტურული და საცხოვრებელი დანიშნულების ნაგებობა-ნი. აღმოჩნდა მდიდრული არქეოლოგიური მასალები: ალექსანდრიულ წარმო-შობის მინის თასი და მინის თასები, წითელლაქიანი და ფაიანსის ჯამები; სე-კირისებური ანჯამები, ვერცხლის ზარი, თითისტარისებრი ამფორისკები, მრხა-ტული ჭურჭლის ნატეხები, ტერაკოტული ქანდაკებები, ნიღბები და ა. შ. დად-გინდა ორი ფენა, პირველი ფენის შემცველი მასალები იშვიათად გვხვდება და ახ. წ. I—II საუკუნეებს განეკუთვნება, ნაქალაქარზე გამოვლენილი ძირი-თადი ფენა ელინისტური ხანისაა და ძვ. წ. III—I საუკუნეებით თარიღდება¹¹.

ს ა ვ ა ნ ე თ ი ვაკე ადგილია, სარკინეთის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლე-თით მდებარეობს. სახელი აქ დასასვენებელი ადგილის არსებობაზე უნდა მი-უთითებდეს. აქა-იქ გვხვდება თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომელთა მიხედვით თარიღის ზუსტად განსაზღვრა ძნელია.

გ რ ძ ე ლ ი მ ი ნ დ ო რ ი მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს, რკინიგზის სადგურ ძეგვის პირდაპირ. წარმოადგენს ჩრდილოეთიდან-სამხრე-თით დაქანებულ დავაებას, რომლის მაქსიმალური სიგრძე — 800 მ-მდე, ხო-ლო სიგანე 200—250 მ-მდე აღწევს. ანტიკური ხანის საწარმოო უბანი. გათხ-რები მიმდინარეობდა 1954—1956 წლებში (ა. აფაქიძე). გაითხარა ლითონის სადნობი ღუმელების ნაწილი და გაიწმინდა გრძელი მინდვრის ჩრდილო-დასავ-ლეთ ნაწილში ოთხკუთხა მოყვანილობის, ალიზის აგურით მიწაში ამოშენებუ-ლი კოშკი — ღუმელი (?). ღუმელების გაწმენდისას აღმოჩნდა კირქვისგან გა-მოთლილი და მოჩუქურთმებული არქიტექტურული დეტალები, რომლებიც ტაძარს უნდა ეკუთვნოდეს. საკმაო რაოდენობით აღმოჩნდა არქეოლოგიური

¹¹ ა. აფაქიძე, მცხეთა ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქი, თბ., 1959; მისივე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963; ლ. ჭილაშვილი, ქალა-ქები ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1968; ალ. ბოხოჩაძე, ნასტაქისის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, სველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წ., თბ., 1974; მისივე, ნასტაქისი, სარკინე, ძალისი, ჟურნალი „ძეგლის მეგობარი“, № 33, 1973.

მასალებიც, რომელთა მიხედვით გრძელ მინდორზე გამოვლენილი ნაშთები ძვ. წ. II ს-ის მიწურულით და ძვ. წ. I საუკუნით უნდა დათარიღდეს. შედარებით ადრეული ხანისაა აქ აღმოჩენილი არქიტექტურული დეტალები (ძვ. წ. IV—III სს.)¹², ისინი აღმოჩენის ადგილზე მოტანილი ჩანან, მაგრამ არა შორიდახ. გრძელ მინდორზე არის გვიანანტიკური ხანის ნაშთებიც.

ნასტაკისი მდინარეების მტკვრისა და ქსნის შესაყარში, მათ მარცხენა ნაპირზე მდებარე ვრცელ ვაკეს ეწოდება. ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების ნაქალაქარი მდ. ქსნის მარცხენა ნაპირის გასწვრივ მდებარეობს (ფართობი 800×400 მ). ნასტაკისი მოხსენიებულია ძველქართულ საისტორიო წყაროებში ძვ. წ. IV საუკუნეში მომხდარ ამბებთან დაკავშირებით. გათხრები მიმდინარეობს 1971 წლიდან (ალ. ბოხოჩაძე). აღმოჩენილია ელინისტური ხანის, ძვ. წ. IV—II სს — დორული ორდერის კაპიტელები, არქიტრავის ქვა, ადგილობრივი დიდძალი, სხვადასხვა დანიშნულებისა და სიდიდის მოხატული ჭურჭლის ნატეხები, ხელით ნაძერწი ბრტყელი და ღარისებური, წითლად შეღებილი კრამიტები, ბერძნული — შავლაკიანი ჭურჭლის ნატეხები და ა. შ. გვიანანტიკური ხანის ძვ. წ. I და ახ. წ. III საუკუნეების, ქვიშაქვისა და კონგლომერატის უხეშად გათლილი კვადრების ცოცხალზე ალიზის აგურით ნაგები შენობათა ნაშთები და დიდძალი კერამიკული მასალა. ადრე შუა საუკუნეების, IV—VII სს, რიყის ქვით ნაგები და კრამიტით დახურული მრავალსენაკიანი საცხოვრებელი კომპლექსები, სამეურნეო დანიშნულების სენაკების შესატყვისი არქეოლოგიური მასალებით (კრამიტი, მინის ჭურჭლის ნატეხები). აქვე აღმოჩნდა საცხოვრებელ კომპლექსებში ჩაშენებული ეკლესიები — ნართექსებით. დადასტურდა საქართველოს ტერიტორიაზე ყველაზე უძველესი, ალიზის აგურით ნაგები, III ს-ის ეკლესიის არსებობა. ნაქალაქარის ფარგლებში მიკვლეულია ადრე შუა საუკუნეების სამაროვანი, საწარმოო უბანი გამოსაწვავი ქუჩებით.

ნასტაკისის ტერიტორიაზე მდებარეობს ორი გორა. ნასტაკისის გორა მდ. ქსნის მარცხენა ნაპირზეა, ველზე რელიეფურად არის გამოკვეთილი, დაზიანებულია: გვიანბრინჯაოს, ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების ნამოსახლარს წარმოადგენს. გორის ტერიტორიაზე გათხრილია ადრე შუა საუკუნეების ნაგებობათა ნაშთები, ბრინჯაოსა და ანტიკური ხანის მძლავრი კულტურული ფენები.

უსახელო გორა ნასტაკისის ველის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, მდ. ქსნის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ზედაპირზე შეგრავილი მასალების მიხედვით მოსალოდნელია ბრინჯაოს ხანაზე ადრეული ძეგლების აღმოჩენა. გორაზე სადაზვერვო სამუშაოების დროს დადასტურდა გვიანანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების კულტურული ფენები, ქუჩები.

ნასტაკისის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია შუა ბრინჯაოს ქვაყრილიანი ყორღანული სამარხი¹³.

ქანდის გორა და სამაროვანი მდებარეობს გორი-თბილისსა და რკინიგზის სადგურ ქსანში მიმავალი გზების შესაყარში, ღრევიანდელი სოფ. ძეველი ქანდიდან სამხრეთით. მკვეთრად გამოკვეთილი, აღმოსავლეთიდან

¹² ა. ბოხოჩაძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში. თბ., 1963.

¹³ ალ. ბოხოჩაძე, ნასტაკისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, სპეც. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973, თბ., 1974; მისივე, ნასტაკისი, სარკინე, ძალის, „ძეგლის მეგობარი“, № 33, 1973.

დასავლეთით წაგრძელებული გორაა, სიგრძე დაახლოებით 100—120 მ, სიმაღლე 10—15 მ. ზედაპირზე აკრეფილი მასალების მიხედვით (კერამიკა, ბათქაში) გვიანბრინჯაოს ხანის საცხოვრებელი გორაა. გორის ძირას, ვაკეზე, მის ჩრდილოეთით, ამავე ხანის ვრცელი სამაროვანია. სამარხიდან შემთხვევით მოპოვებული ბრინჯაოს ბრტყელი და აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური (ჩუგლუგი) ცულები ინახება ძვ. ქანდის საშუალო სკოლის ისტორიის კაბინეტში. გორა დაზიანებულია.

ბ ე რ ი ნ ო ვ ე ბ ი ს გ ო რ ა, ქანდის გორიდან აღმოსავლეთით, მისგან 200-მდე მეტრის მანძილზე მდებარეობს. გორის ტერიტორიაზე მიწის სამუშაოების დროს მიკვლეულია გვიანანტიკური და შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი მასალები. გორასთან დაკავშირებით არსებობს ლეგენდა, რომელიც მუხრანში სომხური მოსახლეობის ჩამოსახლებას უკავშირდება.

ა ღ ა ი ა ნ ი მ დ. ქსნის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს, მისი შესართავიდან, ჩრდილოეთით 3 კმ-ზე. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით კასპის რაიონის ტერიტორიაზეა. კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით მჭიდროდაა დაკავშირებული ნასტაქის-ძალისასთან. ქალაქური ტიპის დიდი დასახლებაა ელინისტური ხანიდან ვიდრე ახ. წ. VIII საუკუნემდე, ვრცელი სამაროვნი. გავრცელებული ჩანს ორმო, კატაკომბის ტიპის კრამიტსამარხები, კირქვის გათლილი ფილებით და ქვიშაქვის ფილებით შედგენილი სამარხები, თიხის სარკოფაგები, რომლებიც ზევიდან მუხის ძეგლებით არის გადახურული.

მ ე ლ ი ე ბ ი ს გ ო რ ა სოფ. მუხრანიდან აღმოსავლეთით ადგილ „ჭაპურში“ მდებარეობს და მისგან დაშორებულია 1 კმ-ით. წარმოადგენს ოვალურ, ხელოვნურად წარმოქმნილ საცხოვრებელ ბორცვს. სიგრძე 100-მდე მეტრი, სიმაღლე 8—10 მ. ზედაპირზე შეგროვილი მასალების მიხედვით გორაზე კარგად გამოიყოფა ადრე და გვიანბრინჯაოს ხანის ძლიერი კულტურული ფენები, იშვიათად არის შუა ბრინჯაოს მასალა. 1974 წ. გორა დაზიანდა მეურნეობისათვის წყლის აუზების აშენების დროს. გორასთან დაკავშირებით არსებობს ლეგენდა, რომელიც მუხრანბატონის მარნის მშენებლობას უკავშირდება. გორის ტერიტორიაზე მელიების უამრავი სოროა, რის გამოც ადგილობრივები მელიების გორას ეძახიან.

ნ ა ც რ ი გ ო რ ა სოფ. მუხრანიდან ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს, სოფლის დასახლების ზღვარზეა. გორას გეგმაში მრგვალი მოყვანილობა აქვს, დიამეტრი დაახლოებით 60 მ, სიმაღლე 5—6 მ. ყორღანული ტიპის სამარხია. გადმოცემის მიხედვით მისგან 100-მდე მეტრზე ასეთივე გორა მოუსწორებიათ ბულდოზერით, აღმოჩენილია ადამიანის ძვლები და ბრინჯაოს ნივთები.

ფ შ უ ტ ი ა ნ თ ქ ე დ ი სოფ. ქსოვრისის აღმოსავლეთით, მისგან 2-მდე კმ-ის დაშორებით, ნასოფლარ თელოვანის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. ქედი აღმოსავლეთიდან დასავლეთითაა წაგრძელებული (300 მ), ჩრდილოეთით პლატოს ებჯინება, სამხრეთით მუხრანის ველია. ქედს 20—30 მ სიფართის თხემი გასდევს. ქედის სამხრეთის გვერდი დატერასებულია. ტერასის ჰრივლებში გამოვლენილი და ზედაპირზე შეკრებილი მასალების მიხედვით წარმოადგენს გვიანანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების დაბური ტიპის დასახლებას, ბრტყელი და ლარისებრი კრამიტით (ზოგჯერ შეღებილი) დახურული ნაგებობებით, სამეურნეო დანიშნულების სათავსებით — მარნებით და ა. შ.

გ ო ხ ე ბ ი ფშუტიანთ ქედიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მისგან 0,5 კმ დაშორებით მდებარეობს. გორის თხემი ბულდოზერით მოუსწორებიათ. მი-

წის თხრისას აღმოჩენილია ერთმანეთს დაშორებული კერები, ნაცრიტა და ნახშირით; თონის მაგვარი ფსკერგახვრეტილი ჭურჭელი ოვალური მოყვანილობის, ბრტყელძირიანი დაბალი კილით, დიდი ზომის კეცის მაგვარი თიხის ჭურჭელი და სხვ. სავარაუდო ჩანს, რომ გოხების გორა გვიანანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების სამაროვანსა და საეკლტო დანიშნულების ძეგლს წარმოადგენს.

ნასოფლარი თელოვანი სოფ. ქსოვრისის აღმოსავლეთითაა, მისგან ორიოდე კმ-ის დაშორებით, პლატოზე, რომელიც მუხრანის ველის დონიდან 40—50 მ-ით მაღლა მდებარეობს. უკავია რამდენიმე ჰა ფართობი. ადრე შუა საუკუნეების (IX—X სს) ნასოფლარი, მის ზედაპირზე ვიზუალურად შეინიშნება ნაგებობათა ნანგრევები, სხვადასხვა სახისა და დანიშნულების ჭურჭლის ნატეხები. ნასოფლარის აღმოსავლეთ ნაწილში დგას ჯვრის ტიპის ეკლესია „ჯუარი პატიოსანი“. აქვე ყოველი წლის 20 მაისს იმართება დიდი ღვთისასწავლი ჯვარი პატიოსნობა (ზოგიერთი ლაშარობასაც ეძახის). ნასოფლარის ცენტრალურ ნაწილში შემორჩენილია ღუღაზე აგებული დიდი მარნის ნანგრევები, მარანს სამივე გვერდზე საწნახელი შემოსდევს. გადმოცემის მიხედვით, მარანი თამარ მეფეს ეკუთვნის. მარანსა და ნასოფლარ თელოვანზე არსებობს ლეგენდები, რომელთა მიხედვით ამ სოფლიდან მოსახლეობა კახეთში გადასულა და იქ ქალაქი თელავი დაუარსებია.

გორიჯვარი სოფ. დამპალოსა და მჭადიჯვარს შორის, მაღალ ქედზე მდებარეობს. წარმოადგენს ნამოსახლარ გორას, დიამეტრი დაახლოებით 70 მ, სიმაღლე 12—15 მ. გორის შუა ნაწილში აღმართულია აგურით ნაშენი, გვიანი შუა საუკუნეების ეკლესია, სამხრეთიდან მიშენებული პატარა ნავით.

გორის ზედაპირზე შეგროვილ იქნა გვიანბრინჯაოსა და შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი კერამიკული მასალები, ბათქაშის ნატეხები.

ჯეხიჯვრის მიწები მდებარეობს იქ, სადაც ნარეკვავეს ზევი მუხრანის ეკეს უერთდება, მდ. ნარეკვავეს მარჯვენა მხარეს. სერის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კალთაზე ორი ეკლესიაა, მათგან ერთი დანგრეულია. სერის კალთის დასასრულს, ნარეკვავეს ნაპირზე ზშირად აქვს ადგილი სიძველეების (სამარხეული ინვენტარი, ნაგებობის ნაშთები) აღმოჩენას. მონაპოვართა მიხედვით აქ ელინისტური ხანის გასულისა (ძვ. წ. II ს.) და ადრე შუა საუკუნეების (IV—VII სს) სამაროვანია საგულვებელი. გათხრილია ელინისტური ხანის ორმოსამარხი და ადრე შუა საუკუნეების თიხის სარკოფაგი.

ძალისა მდებარეობს მუხრანის ველზე, მდინარე ნარეკვავეს ორივე ნაპირზე, დღევანდელი სოფ. ძალისის ტერიტორიაზე. ფართობი დაახლოებით 0,5 კმ². გვიანანტიკური ხანის ნაქალაქარი, ქართული საისტორიო წყაროების „მუხნარით კერძი“ ქალაქი. გათხრები მიმდინარეობს 1971 წლიდან (ალ. ბოხოჩაძე). გამოვლენილია სასახლისა და ტაძრის ტიპის ნაგებობათა ნაშთები, მოზაიკისიატაკიანი აბანო და აბანოები, ატრიუმისიანი ნაგებობა, კანალიზაციის მთავარი კოლექტორი, საკანალიზაციო სისტემა და წყალსადენი ქსელი, აგურით მოფენილი ქუჩის ნაწილები და ა. შ. შენობები აგებულია ცისფერი ტუფის კარგად გათლილი ქვებით და ალიზის აგურით, დახურული ყოფილა ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტით (ზოგ შემთხვევაში შეღებილია). ზოგიერთი ნაგებობის კედლები შეღესილია გაჯით და მოხატულია სხვადასხვა ფერის საღებავით.

სადღეისოდ არსებული მასალების მიხედვით ქალაქი არსებობდა ახ. წ. I—IV სს. IV ს-ის დასასრულს იგი განადგურებული, დანგრეული, გადამწვარი და მიტოვებული ჩანს. IV ს-ის შემდეგ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ძალიან სუსტი ცხოვრების კვალი შეიმჩნევა VII საუკუნემდე¹⁴.

ნაქალაქარის ტერიტორიაზე მიკვლეულია ორი, ნაქალაქარის სინქრონული სამაროვანი ღარიბული და საკმაოდ მდიდრული ორმოსამარხებით.

ძ ა ლ ი ს ი ს გ ო რ ა მდებარეობს სოფ. ძალისის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდ. ნარეკავის მარჯვენა ნაპირზე, მოგრძო ოვალს წარმოადგენს, ფართობი 300×200 მ. გორა ვაკეზეა წარმოქმნილი და სიმაღლე 5—6 მ უდრის. პირველად აღწერა ჯ. გვასალიამ.

როგორც ჩანს, გორას ირგვლივ შემოვლებული აქვს ალიზის აგურით ნაშენი გალავანი. მის ტერიტორიაზე სადაზვერვო გათხრების დროს (ალ. ბოხოჩაძე) აღმოჩენილია ძალისის ნაქალაქარის სინქრონული ძეგლები, ალიზის აგურით ნაგებ და კრამიტით დახურულ შენობათა ნაშთები. გორაზე არის გვიანი შუა საუკუნეების დარბაზული ტიპის ნაგებობათა ნაშთები დამახასიათებელი ორმოების სახით. ამჟამად მის ჩრდილოეთ ნაწილში ყოველგვარი შეზღუდვის გარეშე ასაფლავებენ მიცვალებულებს.

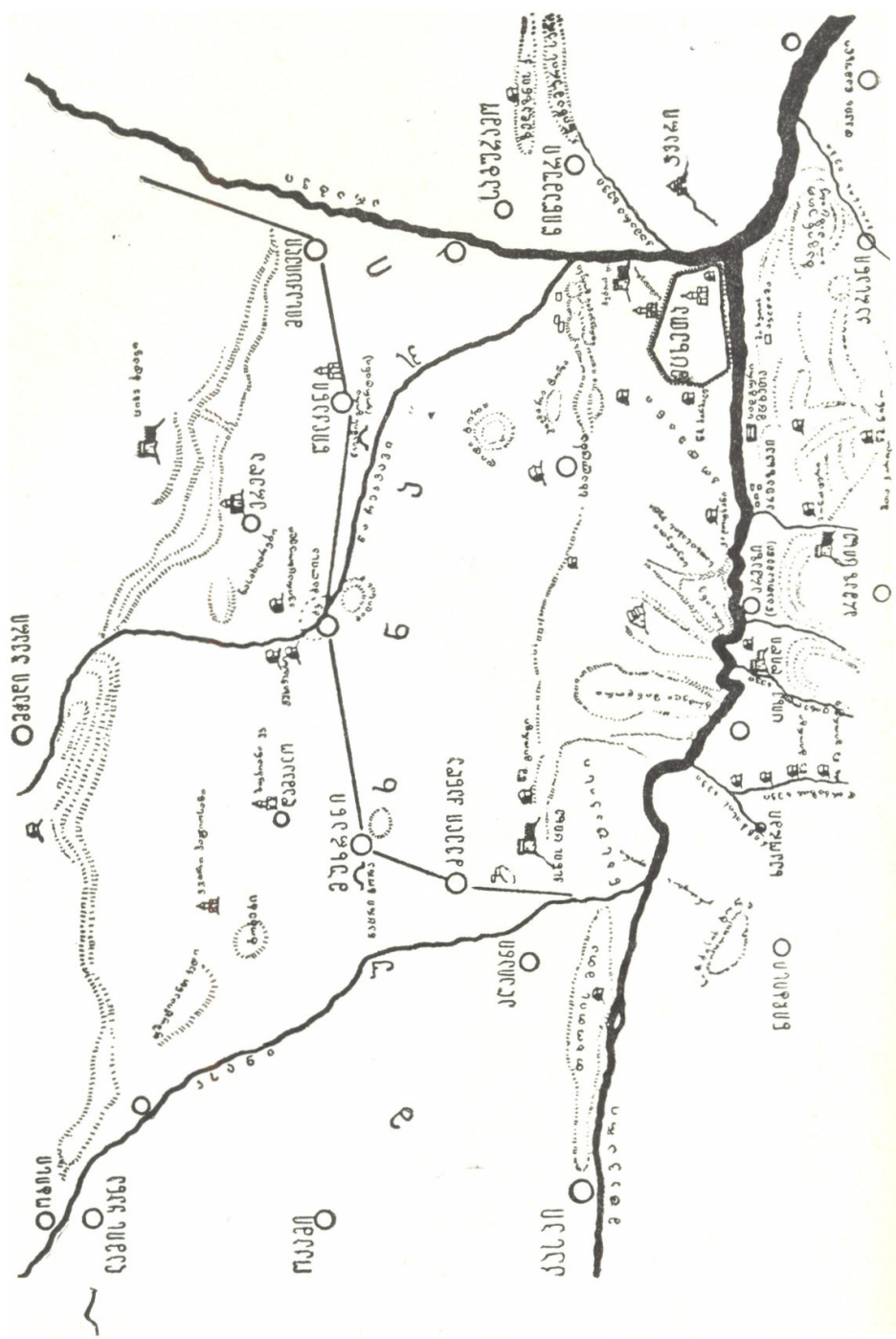
ნ ა ს ო ფ ლ ა რ ი... მდებარეობს დღევანდელი სოფ. ძალისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ნარეკავსა და სოფ. ერედას შორის, გორების სამხრეთ კალთაზე. შუა და გვიან შუა საუკუნეთა ნასოფლარია რიყის ქვით ნაგებ საცხოვრებელ ნაგებობათა ნანგრევებით. ნასოფლარის ტერიტორიაზე შეგროვილია მოჭიქული და მოუჭიქავი, სხვადასხვა დანიშნულების თიხის ჭურჭლის ნატეხები. ნასოფლარის დასავლეთით, მდ. ნარეკავის მარცხენა ნაპირზე, შემალლებულ ბორცვზე შემორჩენილია გვიანი შუა საუკუნეების — კვირაცხოველის სახელობის ეკლესიის ნანგრევები.

ვ ა ჩ ი ლ ა მდ. ნარეკავის მარცხენა ნაპირზე, მთის წინ წამოწეულ ცხვირზე მდებარე ჭვრის ადგილი, სალოცავი. ვაჩილა ოსური წარმოშობის სალოცავია და მას მოგვიანებით აქვს შერქმეული. ამ ადგილიდან კარგად ჩანს მთელი ნარეკავის ხეობა. სალოცავის ადგილზე, მიწის პირზე შეიმჩნევა რიყის ქვით დულაზე ნაგები ნაგებობის ნაშთები. აქვეა გათლილი ქვის ოთქოთხედი სტელა, რომელიც მიწაში ღრმად არის ჩაფლული.

წ ი ლ კ ნ ი ს გ ო რ ა სოფ. წილკნიდან დასავლეთით, 1,5 კმ-ით არის დაშორებული და მდ. ნარეკავის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. მიეკუთვნება ქვამიწაყრილიან ყორღანულ სამარხთა ჯგუფს. დიამეტრი დაახლოებით 30 მ, სიმაღლე 6 მ.

ს ო ფ. წ ი ლ კ ნ ი ს ტერიტორიაზე, საეპისკოპოსო ეკლესიის ეზოში და მის გარშემო, მიწის სამუშაოების დროს ხშირად აქვს ადგილი არქეოლოგიური ნივთების აღმოჩენას. ეკლესიის ეზოში გათხრილია კერამიკული ფილებით შედგენილი გვიანანტიკური ხანის სამარხი, წილკნის ტერიტორიაზე ადგილი ჰქონდა მდიდრული სამარხის აღმოჩენას. ხშირად ჩნდება გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკა და ბრინჯაოს ნივთები.

¹⁴ ალ. ბოხოჩაძე, ნასტაქისის არქეოლოგიურ-ეპსპედიციის მუშაობის შედეგები, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წ., თბ., 1974; მისივე, ნასტაქისი, სარკინე, ძალისი, „ძეგლის მეგობარი“, № 3, 1973; მისივე, ძალისის ლოკალიზაციისათვის, „მნათობი“, 1976, № 2.

მტკვრის რაიონის არქეოლოგიური ძეგლების სქემა.
 შეადგინა ილ. ბოზოჩაყეშვილი

პ ა ტ ა რ ა გ ო რ ა მდებარეობს წეროვნის საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე, მცხეთა — გორის სამანქანო გზის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. გოროვანში. წარმოადგენს მიწაყრილიანი ყორღანული ტიპის სამარხს. დიამეტრი 30 მ, სიმაღლე 2—3 მ.

დ ი დ გ ო რ ა წეროვნის საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე, სოფ. ჩარდახის მიწებში, მცხეთა-გორის სამანქანო გზის მარჯვნივ, მისგან 400-მდე მეტრის დაშორებით მდებარეობს. ხელოვნურად წარმოქმნილ საცხოვრებელ გორას, მიაკვლია ალ. კალანდაძემ. გორის ზედაპირზე შეგროვილი კერამიკული მასალების მიხედვით ინტენსიური ცხოვრების კვალი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ჩანს. გორის დიამეტრი დაახლოებით 60 მ, სიმაღლე 8—10 მ უდრის.

ს ხ ა ლ ტ ბ ა მდებარეობს სხალტბა-შიომღვიმის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე, ებჭინება შიომღვიმის ფლატეს. განვითარებული და გვიან შუა საუკუნეების ნასოფლარი. XII ს-ის ბოლოსა და XIII ს-ის დასაწყისში სხალტბის წყაროებიდან გვირაბით წყალსადენი იქნა გაყვანილი შიომღვიმის მონასტერში. წყალსადენის ტრასა შესწავლილი აქვს შ. ხიდაშელს.

ნ ა რ ე კ ვ ა ე ი ს გ ო რ ე ბ ი და ს ა მ ა რ ო ვ ა ნ ი მდებარეობს გორისა და ორჯონიკიძის მიმართულებით მიმავალი გზის გასაყაროდან სამხრეთით მდ. ნარეკვავის მარჯვენა ნაპირზე. ნარეკვავის გორების სისტემა სამხრეთიდან ეკვრის გორისკენ მიმავალ გზას, რომელიც გორების ძირში მდებარე სამაროვანზე გადის.

ნარეკვავის გორებზე დადასტურებულია (ნ. ოქროპირიძე, ალ. ბოხოჩაძე) გვიანბრინჯაოს ხანის ნასახლარი, რიყის ქვით ნაგები და თიხით შელესილი საცხოვრებელი სახლებით, საწარმოო უბანი და სხვ.

ნარეკვავის სამაროვანზე გათხრილია გვიანბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხები. ამავე სამაროვანზე გზის გაყვანის დროს აღმოჩენილია შუა ბრინჯაოს ხანის მოხატული ჭურჭელი. საცხოვრებელ გორებსა და სამაროვანს რამდენიმე ათეული პა ფართობი უკავია.

А. В. БОХОЧАДЗЕ

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЫ МЦХЕТСКОГО РАЙОНА

Резюме

В статье дается краткое описание археологических раскопок и случайных находок на территории Мцхетского района, которые являются основным материалом для составления археологической карты этого района.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილებამ

ეროვნულ-თიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სადაზვერვო მუშაობის შედეგები

ივრის ხეობა ბუნებრივი მრავალფეროვნებით, მდიდარი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებით, მთის ვრცელი საძოვრებით და მატერიალური რესურსების სიუხვით ერთ-ერთი მოწინავე იყო ძველს საქართველოში.

ამ მხარის სწრაფ დაწინაურებას და გაძლიერებას ხელს უწყობდა ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობაც. ამიტომაც მთელი ივრის ხეობა, განსაკუთრებით კი მისი შუა და ზემო წელი, უძველესი დროიდანვე მკვიდროდ ყოფილა დასახლებული, რის უტყუარ საბუთს წარმოადგენს ის მრავალრიცხოვანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებითაც მოფენილია ხეობის ყოველი მონაკვეთი.

ივრის ხეობა, როგორც მდიდარი ისტორიული წარსულის მქონე მხარე, დიდი ხანია იქცევა მკვლევართა ყურადღებას. მაგრამ ამ რეგიონის სისტემატური და საფუძვლიანი შესწავლა დაიწყო მხოლოდ 1950 წლიდან, როდესაც უჩარმაში მოეწყო ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთობლივი ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ნ. ბერძენიშვილი, თხრის ხელმძღვანელი გ. ლომთათიძე)². ექსპედიციის

¹ ვ ა ზ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი ს შ ი ე რ, ქ ა რ თ ლ ი ს ც ხ ო ვ რ ე ბ ა, ტ. 4, თბ., 1973, გვ. 527—528, 530—532; П. И о с е л и а н и, Города, существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850, გვ. 46—47, 68; Е г о ж е, Храм в Нокорни. «Кавказ», 1870, 8(20) июля, № 78, გვ. 5 [статья отпечатана и отдельной книжкой]; Р. Э р и с т о в, О Тушино-Пшаво-Хевсурском округе, Записки Кавказского отдела императорского Русского географического Общества, 1855, Тифлис, кн. 3, გვ. 73—145; Л. Б а к რ ა დ з ე, Кавказ в древних памятниках христианства, Записки общества любителей Кавказской археологии, Тифлис, 1875, кн. 1, გვ. 42, 67; 114—115; დ. ხ ი ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, საისტორიო და საარხეოლოგიო მოგზაურობა გრ. პ. ს. ჟვაროვისა, „ივერია“, 1895, 6 დეკემბერი, № 264, გვ. 1—3; Э. В. Э р и к с о н, Тионеты и их окрестности, Медицинский сборник издаваемый императорским Кавказским медицинским обществом. Тифлис, 1902, № 64, გვ. 18—19, 20, 23; П. У в а р о в а, Поездка в Пшавию. Хевсуретию и Сванетию, МАК, 1904, вып. 10, გვ. 4—9, 25—26, 56—60; И. С е г а л ь, Эрпийская равнина, «Кавказ», 1913, 30 января, № 25, გვ. 3; ვ ა ჟ ა თ შ ა ე ე ლ ა, პუბლიცისტური და ეთნოგრაფიული წერილები, ტ. 9, თბ., 1964, გვ. 7—30; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი 2, თბ., 1965, გვ. 41—49; გ. ჩ ი ტ ა ი ა, თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, ენციკლის მოამბე, 1941, ტ. 11, გვ. 57—66; ე. ბ ა რ დ ა ე ე ლ ი ძ ე, ივრის ფშალებში (დღიური), ენციკლის მოამბე, 1941, ტ. 11, გვ. 67—182; შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ხელოვნების ისტორია, 1, თბ., 1944, გვ. 154—155; სურ. 143—150; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1, თბ., 1964, გვ. 174—185.

² [გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე,] უჩარმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა, „შენიშვნები და ტექნიკა“, 1950, № 11, გვ. 39—40; მ ი ს ი ე ე, უჩარმის არქეოლოგიური თხრის შედეგები (წინასწარი მოხსენება), 1953, ხელნაწერი; მ ი ს ი ე ე, უჩარმის არქეოლოგიური თხრის შედეგები, წიგნები: ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1952 წლის

მიზანს, გარდა უჯარმის არქეოლოგიური გამოკვლევისა, შეადგენდა მთელი ხეობის საფუძვლიანი დაზვერვა და არქეოლოგიურ ძეგლთა გამომზეურება³.

სწორედ უჯარმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, სხვა ძეგლებთან ერთად, გაამახვილა ყურადღება ივრის სიონზე, სადაც 1951 წელს მუშაობდა საგანგებო რაზმი ხუროთმოძღვარ ირ. ციციშვილის ხელმძღვანელობით⁴.

უჯარმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ივრის ხეობაში აღწერა და აღწერა ბევრი მანამდე უცნობი ძეგლი. თუმცა ექსპედიციის მუშაობის შეწყვეტამ 1953 წელს შეაგზავნა შეაჩერა ასე კარგად დაწყებული საქმე.

მცირე მასშტაბის კვლევა-ძიებას ივრის ხეობაში მომდევნო წლებშიც აწარმოებდნენ ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის და საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს კულტურის ძეგლთა დაცვისა და რესტავრაციის სამმართველოს ექსპედიციები⁵.

საველ—არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბ., 1953, გვ. 11—12; მ. ს. ი. ე. წინაპართა ნაკვალევი, თბ., 1952, გვ. 174—178; Е. Г. Ж. Некоторые итоги археологических раскопок памятников феодальной Грузии, СА, 1957, т. 27, გვ. 271—272, 274—275; მ. ს. ი. ე. ვე, ფეოდალური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, კრ. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 351—353, 375—377; მ. ს. ი. ე. უჯარმა, თბ., 1961, ბეგლეთი; მ. ს. ი. ე. ყოფა და კულტურა არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, კრ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ., 1973, გვ. 202, 550; ირ. ციციშვილი, სამგორის არქეოლოგია, „ბროშა“, 1951, № 4, გვ. 18; მ. ს. ი. ე. ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955, გვ. 50—51; Е. Г. Ж. Градостроительство в древней Грузии, Труды Грузинского политехнического инсти. тутა, 1958, № 1 (58), გვ. 66; მ. ს. ი. ე. უჯარმა, „ძეგლის მეგობარი“, 1966, 6, გვ. 26—29; Д. Л. Мусхелишвили, Города Уджарма (историко-археологическое исследование), Автореферат дисс. на соискание учен. степени кандидата ист. наук., Тб., 1956, 18с; Е. Г. Ж. Города Уджарма (к историческим взаимоотношениям Иберии и Албании). საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 1954, ტ. 2, გვ. 59—70; მ. ს. ი. ე. ციხე-ქალაქი უჯარმა (ივერია-ალანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან), თბ., 1966, 128 გვ., П. П. Закарая Некоторые вопросы крепостных сооружений Шиды Картли XVI—XVIII вв., Вестник Государственного Музея Грузии им. С. Н. Джанашиа, 1957, т. 19-A и 21-B, გვ. 170—171; Е. Г. Ж. Древние крепости Грузии, Тб., 1969, გვ. 14; Д. М. Мшвениерадзе, Строительное искусство в древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 46—47; რს. 78—81; ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, 2. თბ., 1970, გვ. 35—43; К. Н. Мелитаури, Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, Тб., 1971 (1972), გვ. 5—15; табл. 1—11, 84.

³ [გ. ლომთათიძე]. უჯარმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა, გვ. 40; ე. ხოშტარია, ივრის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, 1953, ხელნაწერი; მ. ს. ი. ე. ივრის ხეობის ზემო წელის ისტორიული ძეგლები, 1953, ხელნაწერი; მ. ს. ი. ე. ძველი ქართული საისტორიო წყაროები, „კახეთის მთის“ ლოკალიზაციისათვის, კრ.: კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1956, გვ. 170—175; ლ. კილაშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), დისერტაცია ისტორიულ მეც. კანდ. სამეც. ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1956, 213 გვ. ხელნაწერი (ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი).

⁴ ი. ციციშვილი, სამგორის არქეოლოგია, გვ. 18; მ. ს. ი. ე. ქართული არქიტექტურის ისტორია, გვ. 49—50.

⁵ ი. ლაშხაშვილი, თიანეთის რაიონის ისტორიული ძეგლების პასპორტები, საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს სახითი ხელოვნებისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის სამმართველოს არქივი, საქმე № 76, 1953; ი. ლაშხაშვილი, ეაზის კულტურის საკითხისათვის ივრის ხეობაში, ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის IV სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1956, გვ. 17; მ. ს. ი. ე. ეაზის კულტურის საკითხისათვის ივრის ხეობაში (ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით), აკადემიის მოამბე, 1958,

საყურადღებო იყო სოფ. საყარაულოსთან მდებარე ხუროთმოძღვრული ეგლის, ე. წ. ქალეთის ეკლესიის⁶ გაწმენდა და რესტავრაცია (1958—62 წწ), რისი მეოხებითაც განხორციელდა არა მარტო ამ მნიშვნელოვანი ძეგლის დაცვა, არამედ გარკვეული ბიძგი მიეცა, ივრის ხეობის ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების შესწავლის საქმეს⁷.

ახალი ეტაპი ივრის ხეობის არქეოლოგიურ შესწავლაში დაიწყო 1962 წლიდან, როდესაც ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის სიონის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სიონის ეკლესიის გარშემო გათხარა ნგრევას გადარჩენილი სამაროვანი. 1962 წელსაც განხორციელდა ე. წ. ქალეთის „ქვეყნის“ სადაზვერვო სამუშაოები, სადაც განსაკუთრებული ყურადღება ჩასაძირავ მიწა-წყალს მიეძევა. სწორედ ამ სადაზვერვო სამუშაოების დროსვე მიიქცია ყურადღება ერწოს „ქვეყანამაც“⁸.

ტ. 20, № 6, გვ. 745—752; ს. ბედიუკაძე, მ. ჩართლანი. სამგორის ახალი მოსახლეობის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი, მუზეუმის მოამბე, 1957, ტ. 19-A, და 21-B, გვ. 23, 26; Г. А. Чачашидзе, Некоторые вопросы культуры и быта современного населения Самгории, Краткие сообщения Института этнографии АН СССР, М., 1958, т. 23, гв. 44, 46, 49; Г. Н. Чубинашвили. Архитектура Кахетии. Тб., 1959, гв. 132—133, 136—138, 416—423, 514—517, 521—523, 561—563.

Р. О. Шмерлинг. К вопросу о датировке древнейших фресковых росписей Грузии, VIII научная сессия Института истории грузинского искусства, План работы и тезисы докладов, Тб., 1954, гв. 18—19; Ес же, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, гв. 31—33, 50; ნ. ჩუბინაშვილი, დაიწყო ერწოს ძეგლების შესწავლა, „ახალი თიანეთი“, 1960, 9 ივნისი, № 47; ნ. რეხვიაშვილი, გ. ჩანაშვილი, სამგორის თანამედროვე მოსახლეობის ახალი სამეურნეო ყოფის ზოგადი მხარე, მუზეუმის მოამბე, 1961, ტ. 22-B, გვ. 35—36, 48; ვ. ითონიშვილი, მესაქონლეობა სამგორში (ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით), მუზეუმის მოამბე, 1962, ტ. 23-B, გვ. 175; დ. მუსხელიშვილი. ქობთაისი გამოქვაბულები, საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, სპელოლოგიური კრებული, I, თბ., 1963, გვ. 149—155; მ. ისიკე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40; ი. კიკეიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში (ისტორიულ-არქეოლოგიური ნარკვევი), თბ., 1963, გვ. 117—118; ლ. ქილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 56—58; მ. ხაჩარაძე, სამგორის მოსახლეობის საოჯახო ყოფისა და კულტურის ზოგადი საკითხი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. 15, თბ., 1970, გვ. 74; ახალი სასოფლო რაიონის სოციალური პრობლემები (სამგორის კონკრეტულ-სოციოლოგიური შესწავლა), ავტ. კოლექტივი მ. გეგშიძის საერთო რედაქციით, თბ., 1974, გვ. 101—102, 103; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, 258 გვ., რუკები.

⁶ აღნიშნული ძეგლი, გაუგებრობით, სამეცნიერო ლიტერატურაში შესულია „ქალეთის ხატის“ თუ „ქალეთის ეკლესიის“ სახელით. როგორც ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატმა ვ. ართილაყვამ გვაცნობა, თიანეთის რაიონში ამასახურისას ეს სახელწოდება მას და მ. არაბულს მიეწოდებოდათ იმხანად ივრის ხეობაში მომუშავე აკად. ნ. ბერძენიშვილისათვის, საიდანაც იგი ლიტერატურაშიც აისახა. ტომონში ქალეთი („ქალეთი“) იმ რეგიონში მართლაც არსებობს, მაგრამ ივრის მარცხენა ნაპირზე და ეწოდება მაღლივ ქედზე მდებარე ციხე-ნამოსახლარს. ადგილობრივი მოსახლეობა კი იმ ეკლესიას, რომელიც კულტურის სამინისტრომ აღადგინა „ქალეთის ხატს“ ან „ქალეთის ეკლესიას“ არ უწოდებს. მისი სახელწოდება დაკარგულა.

⁷ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136—138; ნ. ქადეიშვილი, ქალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, აბ., 1964, 70 გვ.; Ес же, Архитектурный памятник в Жалети. Автореферат дисс. на соискание учен. степени кандидата искусствоведения, Тб., 1965, 20с.

⁸ რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე. არქეოლოგიური გათხრები ივრის სიონში 1962 წელს, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოხსენებათა ანოტაციები, თბ., 1963, გვ. 79—84 (ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი); ლ. ხიმშიაშვილი, ივრის სიონის ხუროთმოძღვრული ძეგლების კონსერვაციის საკითხები, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევა-

1963 წელს ივრის აუზში განხორციელდა ორი ექსპედიცია — ერწოს ვე-
ლის⁹ და ქალეთის¹⁰.

ერწოს ველის დაზვერვითმა ექსპედიციამ მოიხილა ერწოს ველის თითქ-
მის ყველა სოფელი და გამოავლინა მანამდე უცნობი მრავალი ძეგლი, ხოლო
თრანის რკინისკალოზე და მაგრანეთის ქუშანანთგორაზე ჩატარდა დაზვერ-
ვითი გათხრები.

რაც შეეხება ქალეთის ექსპედიციას, მას უკვე ახლად დაგუბებული წყალ-
საცავის გარშემო მოუხდა მუშაობა. საკმაოდ ფართო გათხრითი სამუშაოები
ჩატარდა შუა და გვიან შუა საუკუნეების ქალეთის ხუროთმოძღვრულ კომპ-
ლექსზე და საყარაულოს გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანზე. ამასთანავე სწარ-
მოებდა ნაყოფიერი სადაზვერვო სამუშაოებიც.

ქალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია მუშაობას განაგრძობდა 1964 წელ-
საც¹¹.

1965 წელს, ერთი წლის შესვენების შემდეგ, კვლავ განაახლა მუშაობა
ერწოს ველის დაზვერვითმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელმაც საკმა-
ოდ ფართო გათხრა ჩაატარა თრანის რკინისკალოზე¹² და განაგრძო სადაზვერ-
ვო სამუშაოები.

ძეგლის შედეგებისადმი, მოხსენებათა ანოტაციები, თბ., 1963, გვ. 84—86; ბ. ჯორბენაძე,
ივრის სიონის სამაროვნის დასავლეთი უბნის გათხრების შედეგები, ახალგაზრდა მეცნიერ. მუშაკთა
XIV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა შემოკლებული ტექსტები, თბ., 1964, გვ. 61—63
(საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია); მ. ისიკიძე, შუაუბოდალური ხანის მინის ნაწარმი
ივრის სიონის სამაროვნიდან, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტისა და თიანეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა მოკ-
ლე შინაარსი). თბ., 1968, გვ. 18—19; Э. Н. Джавახишвили, Сионская краниологи-
ческая серия (материалы к изучению времени становления и формирования кавкасионского
типа), Приложение к кн: М. Г. Абдушелишвили, Краниологии древнего и совре-
менного населения Кавказа, Тб., 1966, გვ. 89—133; რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არ-
ქეოლოგიურ ძეგლები, სიონი. I, თბ., 1970, გვ. 155; მ. ისიკიძე, ჩუქურთმისა და სამარხი სიონი-
დან, „ძეგლის მეგობარი“, 1970, 23, გვ. 59—63; გ. ლომთათიძე, ყოფა და კულტურა არ-
ქეოლოგიური მასალების მიხედვით, გვ. 195, 202—203, 538.

⁹ რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, ერწოს ველის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექს-
პედიციის მუშაობის ანგარიში, XII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წლის საველე-არქეოლოგიუ-
რი კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964, გვ. 17—22 (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტი-
ტუტი); ბ. ჯორბენაძე, ფეოდალური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ერწოს ველზე, თიანე-
თის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, მეორე სამეცნიერო სესია (სამუშაო გეგმა და მოხსენებათა
თეზისები), თბ., 1965, გვ. 9—11; რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, ერწოს ველის და-
ზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, გურჯაანის მხარეთმცოდნეობის მუ-
ზეუმის და ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუ-
ტის გაერთიანებული პირველი სამეცნიერო სესიის სამუშაო გეგმა და მოხსენებათა თეზისები,
თბ., 1965, გვ. 41—45; В. А. Джорбенадзе, Археологические памятники феодаль-
ной эпохи в бассейне среднего течения Иури (Восточная Грузия), Пленум Института
археологии 1966 г. Секция археология Кавказа (тезисы докладов), М., 1966, გვ. 16;
მ. ისიკიძე, ფეოდალური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ერწოს ველზე, „მაცნე“, 1966, № 2, გვ.
219—229.

¹⁰ ლ. მუსხელიშვილი, რ. რამიშვილი, ქალეთის არქეოლოგიური ექსპედი-
ციის 1963 წლის ანგარიში, XII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წლის საველე-არქეოლოგიური
კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964, გვ. 3—6 (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი).

¹¹ ლ. მუსხელიშვილი, ქახეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის ანგარიში,
1964, ხელნაწერი; გ. ლომთათიძე, ყოფა და კულტურა... გვ. 551.

¹² რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ახალ არქეოლოგიურ
აღმოჩენათა შუქზე, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინ-

1966 წელს იმავე ექსპედიციამ ს. მაგრანეთის ქუშანბანთგორაზე შეისწავლა გვიანარმაზული ხანის მდიდრული სამაროვანი¹³ და ადრე შუა საუკუნეების რამდენიმე სამარხი¹⁴. გარდა ამისა, მცირე გათხრები ჩატარდა სოფ. მაგრანეთის საცხერეგორაზე¹⁵.

1967 წელს გრძელდებოდა გვიანარმაზული სამაროვნის გათხრა და დაიწყო იქვე მდებარე ადრე შუა საუკუნეების ნამოსახლარის შესწავლა, სადაც ერთ-ერთ სათავსში აღმოჩნდა სასაურ-ბიზანტიური მონეტების შერეული განძი¹⁶.

ლიტერატურისა და თაანეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა მოკლე შინაარსი), თბ., 1968, გვ. 6.

¹³ რ. რამიშვილი, ერწოს ველის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წლის მუშაობის შედეგები, XVI სამეცნიერო სესია: მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კულევა-ძიების შედეგებისადმი. მოკლე ანგარიშები, თბ., 1967, გვ. 71—74 (ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი); ე. აბეცაძე, რ. ბახტაძე, ვერცხლის ქლორიდით დაზიანებული არქეოლოგიური ვერცხლის ნივთების გაწმენდა-აღდგენა. მუზეუმის მომბე, 1967, ტ. 27—28, გვ. 223, 227; ტაბ. IV; А. Л. Димитров в. Проучвания на античната култура в Грузия и Армения, «Археология», София, 1968, № 4, გვ. 86; К. Мачабели, Некоторые вопросы изучения художественного серебра в позднеантичной Грузии, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მომბე, 1969, № 4, გვ. 153, 159; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969, გვ. 46—47; Л. Г. Капанадзе. Новые находки подражаний римским ауреусам в Грузии, ВДИ, 1970, № 4, გვ. 83—85, 90; табл. I—II; К. В. Голенико, Заметки об обращении римской монеты в Закавказье, Вестник древней истории (ВДИ), 1971, № 4, გვ. 51, 62, 66, 69; რ. რამიშვილი, ი. ანდრიიაშვილი, ვერცხლის პინაკიერწოდან, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1972, № 8, გვ. 72—75; К. Г. Мачабели, Несколько памятников сасанидской торевтики в Грузии, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1972, № 3, გვ. 49, 64—70; გ. ლომთათიძე, ყოფა და კულტურა. გვ. 195; თ. აბრამიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის პართული მონეტების კატალოგი, თბ., 1974, გვ. 107—108, 140; კ. მაჩაბელი, მელითონეობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1976, № 3, გვ. 82, 85; Е. С. Же, Позднеантичная торевтика Грузии, Тб., 1976, გვ. 76—77, 121—128; табл. 27, 44—45.

¹⁴ ბ. ჯორბენაძე, დეოდალური ხანის ახლად აღმოჩენილი ძეგლები ერწოს ველზე, XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კულევა-ძიების შედეგებისადმი. მოკლე ანგარიშები, თბ., 1967, გვ. 74—75 (ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი).

¹⁵ ბ. ჯორბენაძე, ახალი არქეოლოგიური ძეგლები ერწოს ველზე, „ძეგლის მეგობარი“, 1968, 15, გვ. 48—49; მისივე, ადრეუდოდალური ხანის ძეგლები სოფ. მაგრანეთში (ერწოს ველი). ასპირანტა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ. 1967, გვ. 19 (ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი); Э. Н. Джавахишвили, Материалы к изучению времени становления и формирования кавкасионского типа, Происхождение осетинского народа, Материалы научной сессии, посвященной проблеме этногенеза осетин, Орджоникидзе, 1967, გვ. 251—252 (Северо-Осетинский научно-исследовательский институт, Юго-Осетинский научно-исследовательский институт).

¹⁶ Р. М. Рамишвили, Раскопки в Эрцо, Археологические открытия 1967 года, М., 1968, გვ. 303—305; რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, ლ. ასათიანი, ლ. კობახიძე, ერწოს ველის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1967—1968 წწ. მუშაობის შედეგები, XVIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი საქართველოში 1968 წელს წარმოებული საველე-არქეოლოგიური კულევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიში, თბ., 1969, გვ. 28 (ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი); რ. რამიშვილი, ერწოს ველი ანტიკურ ხანაში, „ძეგლის მეგობარი“, 1971, 27—28, გვ. 54; ი. ქალაქანი, სასაურ-ბიზანტიური მონეტების განძი სოფელ მაგრანეთიდან (ერწო), „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1975, № 4, გვ. 123—131. (იქვე უნდა შეინიშნოს, რომ 1967 წელს აღმოჩენილი სასაურ-ბიზანტიური მონეტე-

ქუშანაანთგორის მდიდრული სამარხების შედარებითმა ანალიზმა საშუალება მოგვცა სოფ. მაგრანეთის მიდამოებში გვევარაუდა ერწოს „ქვეყნის“ პოლიტიკური ცენტრი გვიანარმაზული ხანისათვის.

1967 წელს გარდა სტაციონარული სამუშაოებისა კვლავ გრძელდებოდა დაზვერვები (სოფ. დორეულეებთან აღმოჩნდა გვიანარმაზული ხანის ნამოსახლარი, სოფ. თრანთან — ადრე შუა საუკუნეების სამაროვანი და სხვ.). ამასთანავე საგანგებო ყურადღება მიექცა ერწოს „ქვეყნის“ ძველი გზების შესწავლას¹⁷.

1968 წელს გრძელდებოდა ქუშანაანთგორის ნამოსახლარის გათხრები¹⁸. აღნიშნულ კომპლექსს დაუდგინდა ზონა და რაიონის კულტურის განყოფილების მიერ ნაკრძალად იქნა გამოცხადებული (მცველი დ. გაბიდაური).

სოფ. სიმონიანთხევში შემთხვევით აღმოჩენასთან დაკავშირებით მცირე სამუშაოები ჩატარდა გვიანარმაზული ხანის ნამოსახლარსა და სამაროვანზე და ადრე შუა საუკუნეების ვრცელ სამაროვანზე¹⁹. აღნიშნული ძეგლები უაღრესად პერსპექტიულია.

1968 წელს ყურადღების მიღმა არ დავიტოვეთ ისტორიული ქალეთის მხარეც, კერძოდ, ორხევის მიდამოებში დაიხვერა მრავალი ძეგლი, რომელთა შორის საგანგებოდ შევისწავლეთ ბადაანის ცხრაკარა²⁰. ძეგლის ანალიზმა და სადაზვერვო კვლევამ გვიჩვენა, რომ ბადაანის ცხრაკარა აღმოცენებულა ალაზნის ხეობისკენ გადამავალ ძველ გზაზე. ამასვე მეტყველებს მისი სახელწოდებაც²¹.

1969 წელს დამთავრდა ქუშანაანთგორის საცხოვრებელი კომპლექსის თხრა. სოფ. თრანის მიდამოებში გაითხარა გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი, ადრე შუა საუკუნეების ოთხი სამარხი და სათუნე სახელოსნოს ნაშთი. საცდელი

ბის განძი შეიკავს არა 15 მონეტას, როგორც ეს აღნიშნულია ი. ჯალალანის ნაშრომში, არამედ 16 მონეტას; Т. Я. Абрамишвили, Клад монет из Магранети, Нумизматический сборник, Тб., 1977, გვ. 73—82; табл. VI—VII (ВГМГ).

¹⁷ რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, ლ. ასათიანი, ლ. კობაიძე, დასახ. ნაშრომ., გვ. 28; ბ. ჯორბენაძე, ადრეფეოდალური ხანის მასალები ერწოს ველიდან (1967—1968 წწ.), ასპირანტთა დაახლოვებულ შეხვედრაში მუშაობა სამეცნიერო კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებთა თეზისები, თბ., 1969, გვ. 10 (რე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი); ბ. ჯორბენაძე, ახალი არქეოლოგიური ძეგლები... გვ. 49; რ. რამიშვილი, ერწოს ველი... გვ. 54—55.

¹⁸ რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, ლ. ასათიანი, ლ. კობაიძე, დასახ. ნაშრომ., გვ. 27—28.

¹⁹ რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, ლ. ასათიანი, ლ. კობაიძე, დასახ. ნაშრომ., გვ. 28; ბ. ჯორბენაძე, ადრეფეოდალური ხანის..., გვ. 11.

²⁰ ცხრაკარას კომპლექსს რამდენადმე მოგვიანებით ყურადღება მიაქცია იე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სიონის ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი ჟღაროსი მეცნიერი თანამშრომელი ქ. სოფელ ლაშვილი). იხ. ქ. სოფელ ლაშვილი, ერწო-თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1973 წელს, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1974, 2, გვ. 176—180; მ. ს. ივ. კიდე ერთი (ცხრაკარა ივრის ხეობაში, „ძეგლის შეგობა-რი“, 1974, № 36, გვ. 18—22. ზემოთ დასახელებული ორი ნაშრომის ავტორს მეტი სადრთხილის გამოჩენა მართებდა, როდესაც მკითხველს ასე შორს მიმავალ დასკვნებს სთავაზობს. რა თქმა უნდა, წყაროებისა და არქეოლოგიური მონაცემების სრულ გაუგებრობაზე დაფუძნებული იმის მტკიცება, რომ თითქმის ძველი ჩვეულებითი ცხრაკარას ადგილასაა საძებნი. ამასთანავე ქ. სონლუ-ლაშვილის მოთხოვნებზე უკვე არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის გათვალისწინებაც.

²¹ ნ. ბერძენიშვილი, ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს, გვ. 176.

თხრა ჩატარდა თიანეთის ცხრაკარაზე. გრძელდებოდა სადაზვერვო სამუშაოები არაგვის ხეობაში გადამავალ ძველ გზებზე²².

1970 წელს მიწის ღრმად ხენის დროს, აღმოჩნდა სიონთგორის აღრეახტი-კური ხანის სამაროვანი, რომელიც აგრეთვე გასათხრელია²³.

1971 წელს ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიციის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით ერწო-თიანეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ღრობებით შეაჩერა მუშაობა, თუმცა არაგვის ხეობის კვლევასთან დაკავშირებით სადაზვერვო სამუშაოები ივრის აუზში კვლავ გრძელდებოდა. კერძოდ, ერთხელ კიდევ დაიხვერა თიანეთის „ქვეყანაში“ შემავალი არტნის ხევი. სოფელ არტნის სიახლოვეს, საკუთრივ არტნის მცირე ხევში (ივრის მარჯვენა შენაკადი), აღმოჩნდა დიდი ნამოსახლარი, სადაც შარახევის სათავეებისკენ გამავალი გზა გადის²⁴.

საინტერესო სადაზვერვო სამუშაოები ჩატარდა მდ. ქუსნოს ხეობაშიც (არაგვის ხეობისკენ გადამავალ გზაზე).

ასეთმა მრავალწლიანმა და მიზანდასახულმა მუშაობამ თავისი შედეგები გამოიღო. გამოძიებულია მრავალი ახალი ძეგლი, საგრძნობლად შეივსო არქეოლოგიურ ძეგლთა რუკა.

მასალის ახალმა ნაკადმა, ბუნებრივია, გაზარდა ჩვენი თვალსაწიერი და მრავალი საკითხი ამ მხარის წარსულთან დაკავშირებით სრულიად ახლებურად წარმოგვიდგა.

მოპოვებული მასალების საფუძველზე დაიგეგმა მონოგრაფიული გამოკვლევები ოთხ ნაწილად, რომელთაგან ერთი, სიონთან დაკავშირებით, უკვე გამოქვეყნებულია²⁵. მზადაა გამოსაცემად ქუშანანთგორის (რ. რამიშვილი) და რკინისკალოს (ლ. კობაიძე) შესწავლისადმი მიძღვნილი ნაშრომები. მზადდება მეოთხე მონოგრაფიაც, სადაც ასახული იქნება შუა საუკუნეების ის ძეგლები, რომლებიც განვლილ წლებში შეისწავლა ექსპედიციამ ერწოს, ჟალეთის და თიანეთის მიწა-წყალზე (ბ. ჯორბენაძე).

მაგრამ, მიუხედავად ამისა მრავალი ძეგლი ექსპედიციას კვლავ გამოუქვეყნებელი რჩება. წინამდებარე წერილის მიზანს, რა თქმა უნდა, ამ ხარვეზის შევსება არ აკისრია (ერთი წერილი ამისათვის საკმარისი არ არის). მაგრამ ძეგლების ანოტირებული ნუსხის გამოქვეყნება, ვფიქრობთ, დაინტერესებულ მკითხველს ხელს შეუწყობს გარკვეული წარმოდგენა შეიქმნას ერწო-ჟალეთ-თიანეთის სიძველეებზე.

მიუხედავად ბეჭითი შრომისა, ერწო-თიანეთის მხარეში ჩვენ კიდევ მრავალი ძეგლი დავგვრჩა უნახავი (ზოგიერთი ძეგლის არსებობა, მოხრობელთა წყა-

²² Р. М. Рамишвили, В. А. Джорбенадзе, Л. В. Асатиани, Л. Н. Кобаидзе, Эрцо-Тианетская экспедиция. АО, 1969, (1970), გვ. 368—369; რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, ლ. ასათიანი, ერწო-თიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წ. მუშაობის ანგარიში, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს, თბ., 1971, გვ. 91—93.

²³ რ. რამიშვილი, ერწოს ევლი..., გვ. 15 (ნივთები ინახება თიანეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში).

²⁴ რ. რამიშვილი, ლ. წითლანაძე, ბ. ჯორბენაძე, ლ. შერეთელაძე, გვასალია, თ. არჩვაძე, ირ. ბედუქაძე, ზ. კალანდიაძე, ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1971 წლის მუშაობის წინასწარ შედეგები, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს, თბ., 1972, გვ. 49—50 (ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი).

²⁵ რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, სიონი.

ლობით, ჩვენთვის ადგილზე მუშაობის დროსვე იყო ცნობილი) და ამ ნუსხას სრულებითაც არ აქვს სისრულის პრეტენზია. ისტორიულ-არქეოლოგიურ ძეგლთა სრულყოფილ აღნუსხვას თიანეთის რაიონში, ალბათ, კიდევ არა ერთი ექსპედიცია დასჭირდება. მაგრამ ამ სახითაც, ვფიქრობთ, ჩვენი მასალები არ იქნება ინტერესს მოკლებული.

ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლები²⁶ წინამდებარე წერილში განხილული იქნება ცალკეული სოფლების მიხედვით, ძალზე მოკლედ, უმთავრესი ნიშან-თვისებების და თარიღის მითითებით²⁷ და შესაძლებლობის ფარგლებში საილუსტრაციო მასალის ჩვენებით.

მასალა დალაგებული გვაქვს ისტორიულ კახეთში შემავალი ცალკეული „ქვეყნების“ მიხედვით. ჯერ წარმოდგენილი იქნება ქალეთის, შემდეგ ერწოს და ბოლოს თიანეთის „ქვეყანათა“ ძეგლები. ამ სამ მიკრორაიონს შორის ყველაზე ნაკლებად თიანეთის „ქვეყანა“ გვაქვს შესწავლილი.

მომავალი კვლევა-ძიება, ვიმედოვნებთ, ჩვენ მიერ აქ წარმოდგენილ ძეგლთა ნუსხას საგრძნობლად შეავსებს.

ქალეთის ქვეყანა

სოფ. ბადაანი

ბ ა დ ა ა ნ ი ს ც ხ რ ა კ ა რ ა, მდებარეობს მდ. ივრის მარცხენა ნაპირას, თბილისი-სიონის გზის მარჯვნივ, მთის ბუნებრივ კონცხზე. კონცხი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დაცულია ორხევის ფრიალოთი. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდანაც ჩამოუდის ხევი. გორის თავზე, მცირე ფართობზე, მოთავსებულია ციხესიმაგრე სასახლითა და ეკლესიითურთ. ეკლესია დარბაზული ტიპისაა, შესასვლელით სამხრეთიდან. აღმოსავლეთ კედელში დატანებულია სარკმელი, ხოლო ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლებში ნიშები. კედლების წყობაში გამოყენებულია რიყის ქვები და აგური. საკურთხეველიც ამოყვანილია რიყის ქვებით და აგურით. ეკლესია შიგნიდან შელესილია. გადახურულია ბრტყელი ფილებით და მერე გადალესილია. ეკლესიას ეტყობა გვიანდელი გადაკეთება. სასახლე შედგება ორი ნაწილისგან. ციტადელის ნაწილში ორი ოთახია. ამათგან ერთი ორსართულიანია და უშუალოდ მიდგმულია ეკლესიის დასავლეთ კედელზე. შემდეგ, დასავლეთისკენ ერთი ვიწრო ოთახია, ხოლო მასზე მიდგმულია უზარმაზარი დარბაზი. ბორცვის ქედობაზე რამდენიმე ტერასაა, რომლებიც გამოყენებული ყოფილა საცხოვრებლად. შემორჩენილია სასურსათო ორმოები. წინასწარი შესწავლით ცხრაკარა შუა საუკუნეების ძეგლია. შესაძლოა აქ ცხოვრება ადრეც იყო (ადრე შუა საუკუნეებში). ბადაანის ცხრაკარას მნიშვნელო-

²⁶ თიანეთის და ქალეთის „ქვეყნების“ ისტორიულ-არქეოლოგიურ ძეგლებზე მუშაობისას თიანეთი დღიურებით და არქეოლოგიური მასალით სარგებლობის ნებართვა თავაზიანად დაგვრთეს გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე მ (1950 წლისა) და დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ მ ა (1963—64 წლებისა).

²⁷ ნაშრომში შესულ ძეგლთა დიდი ნაწილი მოხილულია და შესწავლილია ჩვენ მიერ, ხოლო ზოგიერთის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა ადგილობრივმა მოსახლეობამ.

ვანი სტრატეგიული ადგილი ეჭირა ივრის ხეობაში. იგი აღმოცენებული ჩანს დიდი გზის განშტოებაზე, კერძოდ, ივრის ხეობიდან ახმეტისკენ მიმავალ გზაზე.

ბ ზ ი ა ნ თ ვ ე ლ ი ს ს ა ყ დ რ ი ს მცირე ნანგრევები სოფ. ბადაახის ზევეთაა. იქვეა გ უ ბ ე ე ბ თ ა ვ ი ს ს ა ყ დ ა რ ი ც.

სოფ. ომარაანი

ო მ ა რ ა ა ნ ი ს ს ა მ ა რ ო ვ ა ნ ი, მდებარეობს სოფელში, გ. ზურაბაულის ეზოსთან, სადაც ჩნდება ბრინჯაოს სამაჯურები, საყურეები და სხვ. (პ. ლიპურიშვილის ცნობა).

სოფ. ორხევი

ს ა მ ა რ ო ვ ა ნ ი, მდებარეობს ადგილ ირმისსალოკელაზე. მშენებლობისას უნახავთ თიხის ჭურჭლები, ბრინჯაოს ისრისწვერი, ბრინჯაოს ხვია და ადამიანის ძვლები. მასალა დაკარგულია (გ. მერაბიშვილის ცნობა).

ს ა მ ა რ ხ ე ბ ი, შემთხვევით აღმოჩენილი შულარასმიწის გვერდით, სადაც უნახავთ მძივები, ბრინჯაოს ბალთა, საყურეები და სხვ. (მ. ფუნთუშაშვილის ცნობა).

ნ ა ს ა ხ ლ ა რ ი ს ნანგრევი, მდებარეობს ორხევის განაპირას, მუხიანზე, ა. მერაბიშვილის სახლთან (გ. ბუჯიაშვილის ცნობა).

ნ ა გ ე ბ ო ბ ე ბ ი და გ ვ ი რ ა ბ ი, მდებარეობს ორხევის ხევის სათავეში, აშკავეთის ზემოთ (გ. ბუჯიაშვილის ცნობა).

ნ ა მ ო ს ა ხ ლ ა რ ი, ადრეობრინჯაოს ხანის, მდებარეობს ორხევის ხევის მარცხენა ნაპირზე, ბადაანის ცხრაკარას კომპლექსის ძირიდან²⁸.

სოფ. სიონი

ე კ ლ ე ს ი ა და ს ა მ ა რ ო ვ ა ნ ი, მდებარეობდა ივრის მარცხენა ნაპირას. პანტიანის ქედის ბოლოზე, თანამედროვე კაშხალის მარცხენა ფრთასთან. გათხარა 1962 წელს. ეკლესია წარმოადგენს სამნავიან ბაზილიკას (ტაბ. I, 1), რომელიც არქეოლოგიური მასალის და მხატვრულ-სტილისტური ანალიზის შედეგებით V ს-ის მიწურულით თარიღდება²⁹. ეკლესია ამჟამად გადატანილია და თავდაპირველი სახით აღდგენილია თბილისში, ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმის ტერიტორიაზე³⁰.

²⁸ ნაშთსახლარი აღმოაჩინა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სიონის ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი ჯ. ს ო ნ დ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი).

²⁹ რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43; პროფ. ი. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი ს აზრით, ეკლესია „დამახასიათებელია ქართული არქიტექტურის განვითარების ადრინდელი ეტაპისათვის“. იხ. ი. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, გვ. 49—50. აკად. გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ს აზრით, ძეგლის მხატვრულ შედარებითი ანალიზი საშუალებას არ იძლევა იგი VIII—IX სს ადრინდელი დროით დათარიღდეს. (იხ.: Г. Н. Ч у б и н а ш в и л и, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132—133).

³⁰ ლ. ხ ი მ შ ი ა შ ვ ი ლ ი, ივრის სიონის ხუროთმოძღვრული ძეგლების კონსერვაციის საკითხები, გვ. 84 — 86; მ ი ს ი ვ ე, თიანეთის სიონის ნაწილობრივი აღდგენის პროექტი. „ძეგლის მეგობარი“, 1969, 18, გვ. 9—12; Е г о ж е, Вопросы реставрации памятников архитектуры Грузии, Автореф. дис. на соискание учен. степени кандидата архитектуры, Тб., 1971, გვ. 35; მ ი ს ი ვ ე, ისევ თიანეთის სიონის მეცნიერული დაცვის შესახებ, „ძეგლის მეგობარი“, 1973, 31—32, გვ. 56—61; ვ. ც ი ნ ც ა ძ ე, მეცნიერული დაცვის ზოგი საკითხი და შენიშვნები

სამაროვანზე გითხარა შუა საუკუნეების ასზე მეტი ქვისსამარხი, რომლებიც ეკლესიის გარშემო იყო განლაგებული. სამარხებს შორის საგანგებო ყურადღებას იმსახურებდა შირიმით ნაგები მიწისქვეშა თალიანი აკლდამა (გადატანილია და აღდგენილია თბილისში იმავე მუზეუმში)³¹ და ჩუქურთმიანი სამარხი, რომლის ცალკეული ქვები ინახება ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არმაზის ბაზაზე.

სიონის ეკლესიასთან, გადმოცემით, ყოფილა წარწერიანი ქვა, სადაც აღნიშნული იყო სიონის სამონასტრო საკუთრების საზღვარი (გ. ბუჯიაშვილის ცნობა).

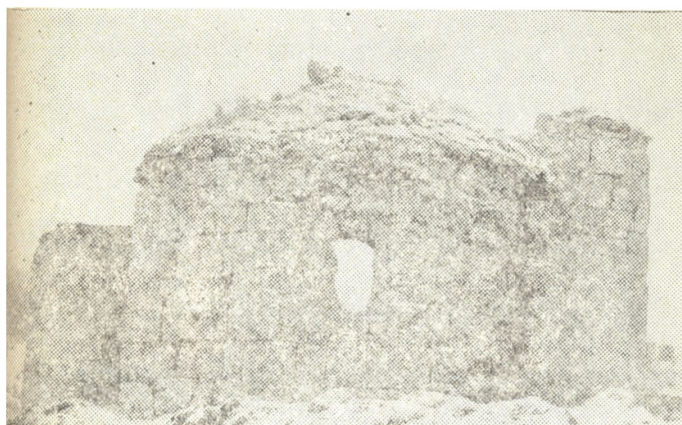
წყალსადენის ტრასა, თიხის მიღებისგან შემდგარი, პიემართებოდა
ბანტიანიდან სიონის ეკლესიისკენ.

ს ა ს ა ხ ლ ე, ადგილი სიონის ეკლესიის მახლობლად, სადაც თავად ჭავჭავაძეების სასაფლაოო სახლის ნანგრევები იყო (გ. ბუჩიაშვილის ცნობა).

პანტიანში, რომელიც მდებარეობს მიჯნის და სიონის ხეობებს შუა, ყოფილა ციხესიმაგრე გალავნით და კოშკით. ამჟამად იმ ადგილას სიონის სა-
ღიადმყოფოა.

ც ი ხ ე - კ ო შ კ ი სიონის ხევის პირზე, პანტიანის ჩრდილო განაპირას, რომელიც დაინგრა წყალსაცავის მშენებლობისას. ამჟამად იქ პიონერთა ბანაკია.

შენობათა ნაშთები, რომელსაც „ციხეს“ უწოდებენ, იყო სიონის ეკლესიის აღმოსავლეთით 100—150 მეტრის დაშორებით. იქვე მდგარა ხატი

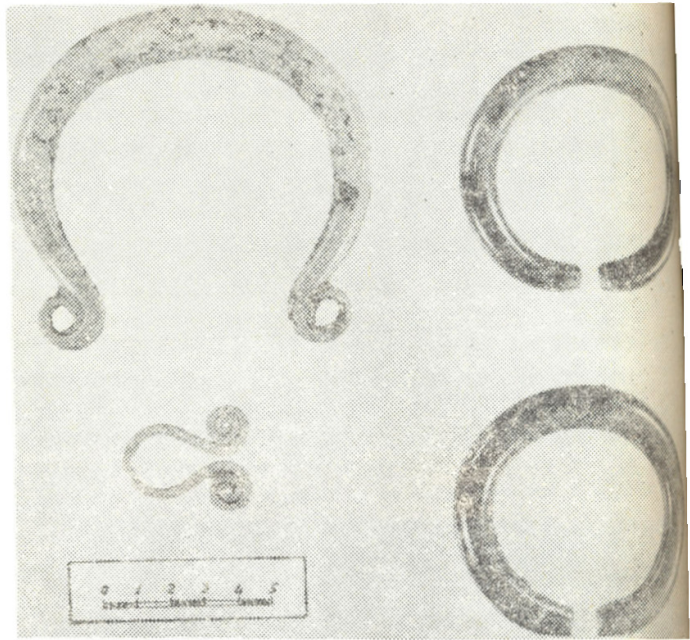

სურ. 1. დ. სიონი. სამ-
ნაეიანი ბაზილიკური ეკ-
ლესიის აღმოსავლეთი თა-
სადი.

სურ 2. სოფ. კუპრიაანთ-
კარი. ქალეთის ხუროთ-
მოძღვრული კომპლექსი.
კოშკის შესასვლელი.

სურ. 1. სოფ. საყარაუ-
ლო. ბრინჯაოს ნივთები
№ 1 საპარხიდან.

სურ. 2. დ. სიონი, კო-
პალეს ეკლესიის ხელ
სამრეთ-დასაელეთიდან.

კვირია და სასახლის ტიპის შენობის ნაშთები. ამჟამად დაფარულია კაშხალის მარცხენა მხარეს შეზღუდული მიწით.

კოპალეს მცირე ეკლესია³², დარბაზული ტიპის (ტაბ. II, 2; სურ. 1). მდებარეობდა სოფ. სიონში, ლოდებსა და მურყნიან ხეებს შორის. კოპალეს ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ხევის მარცხენა ნაპირას, შენობების ნანგრევებია.

ნაციხვარის ციხე, ორმოების გორის თავზე, უფრო ქვემოთ ნასახლარებია და გალავანშემოვლებული ტერიტორია. ამ ადგილს „ნასახლარი“ ეწოდება (ი. ქიტესაშვილის ცნობა).

საყდარას ციხის ნანგრევები, მდებარეობს ვაკისხევსა და საფშალო გზის ხევის შუა. ეერხვიანხევს გაღმა წმ. მარიაშის ხატია (ი. ქიტესაშვილის ცნობა).

ნასახლარი, ადრებრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის, გამოვლინდა სიონის კაშხალთან, საავარიო წყალგადასაშვების სათავესთან. საცდელ თხრილებში გამოვლინდა თიხის ჭურჭლის, კერის, ხელსაფქვეის ნატეხები³³.

სამაროვანი ადრე შუა საუკუნეების (VI—VIII სს), ფიქსირებულია სიონის კაშხალის წყალგადასაშვების ზონაში. შირიმის ფილებით ნაგებ ერთ-ერთ დანგრეულ სამარხში აღმოჩნდა სარდიონის და მარჯნის თავებით შემკული ბრინჯაოსღეროიანი სამი საკინძი.

სოფ. უკულმართი

ნასოფლარი, სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ნანგრევთა შორის ყურადღებას იქცევს ერთი კომპლექსი საკუთარი მცირე გალავნით და მოზრდილი თახჩებიანი დარბაზით. 1964 წელს ჩატარდა მცირე გათხრები.

ეკლესია, სოფ. უკულმართის აღმოსავლეთით, ძველი ნაგზაურის ქვემოთ. დარბაზული ტიპისაა. წყობაში გამოყენებულია მეტ-ნაკლებად წესიერი კვადრები. აბსიდაში სარკმლის თალი ნალისებური უნდა იყოს. ეკლესია ადრე შუა საუკუნეების გვიანი ეტაპის ჩანს. გარშემო ნასახლარებია.

სოფ. ჰიოტანთკარი

ნასახლარი, მდებარეობს ჰიოტანთკარის განაპირას, სადაც შემორჩენილია წრიული გალავნის ნაშთი. ამ ადგილებში, ნიაღვრის ღროს, აღმოჩენი-

³² ეკლესიის ნაშთები გაუთხრელად ჩაიძირა იმის გამო, რომ სიონის მშენებარე წყალსაცავზე ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სიონის არქეოლოგიური ექსპედიცია ძალზე დაგვიანებით (1962 წლის ოქტებრიდან) შეეღდა მუშაობას (წყალსაცავის შეგუება დაიწყო 1962 წლის მაისში). მოხერხდა მხოლოდ უმთავრესი ობიექტის, სიონის ბაზილიკისა და სავაროენის ნაშთის გათხრა. დანარჩენი ძეგლები კი, რომლებიც უხე-დ იყო აღრიცხული სიონის ტაფობში, გაუთხრელად ჩაიძირა. წყალსაცავის წყლის დონის დაწევის შემთხვევაში ზოგიერთი ძველი კლავ მისაწვდომია არქეოლოგებსათვის. გარდა სოფ. სიონისა, სიონის ტაფობიდან გადასახლეს რვა პატარა სოფელი (კუპრიათკარი, ჰიოტანთკარი, უკულმართი, მყალოანი, ჯიხი, საყარაულო, გონდაურა, დიდშელაური). სადაც ექსპედიციამ ჩაატარა საღაზეერო სამუშაოები.

³³ რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბეგაძე, ერწოს ველის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, გვ. 19; რ. რამიშვილი, იერის ხეობის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 7—8; III. III. Дедабришвили. Памятники эпохи ранней и средней бронзы. Труды Кахетской археологической экспедиции. Тб., 1969, т. I, გვ. 70; Его же, Культура эпохи ранней бронзы Ира-Алазанского бассейна. Автореферат дис. на соискание учен. степени кандидата ист. наук. Тб., 1970, гв. 10—12.

ლია ბრინჯაოს ისრისპირი და თიხის ჭურჭლის ნატეხები (ლ. რაზიკაშვილის ცნობა).

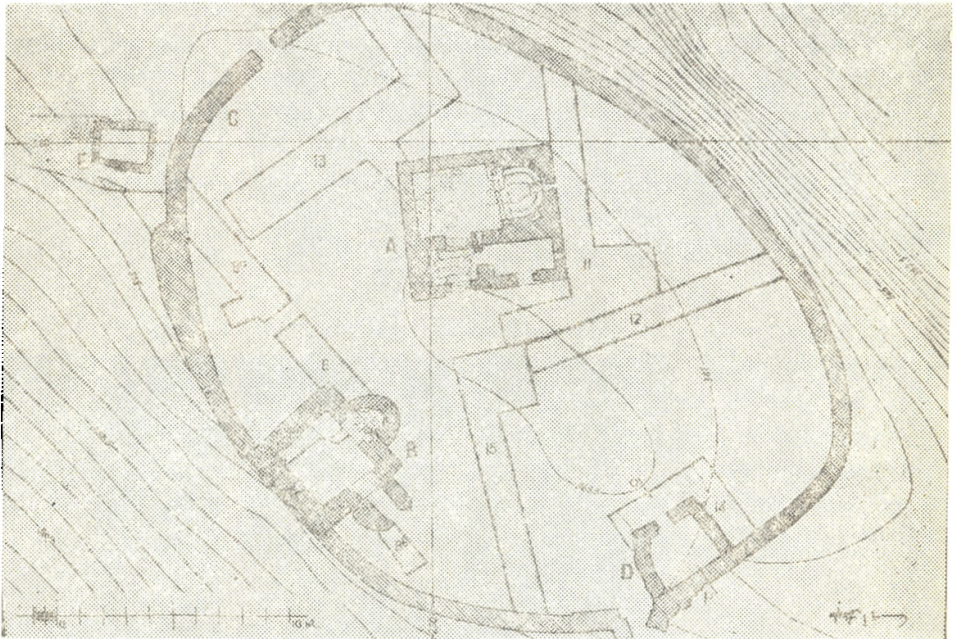
სოფ. კუპრიაანთკარი

ნ ა ე კ ლ ე ს ი ა რ ი, კუპრიაანთკარის თავზე, ძლიერ დაზიანებული.

ნ ა ს ო ფ ლ ა რ ი, გორხევთან.

კ ე დ ლ ი ს ნ ა შ თ ი, რომელიც გასდევდა ივრის პირს, მდებარეობდა სოფ. კუპრიაანთკარსა და ქიოტაანთკარს შორის, ფიჩხაურთკარის დასავლეთით. გამოვლინდა წყალდიდობისას³⁴.

ნ ა ს ა ხ ლ ა რ ი, კუპრიაანთკარის თავზე, ნადელებში (ლ. რაზიკაშვილის ცნობა).

სურ. 2. სოფ. კუპრიაანთკარი. ქალეთის ხუროთმოძღვრული კომპლექსის გეგმა: A — წმ. გიორგის ეკლესია, B — კოშკი, C — გალავნი, D — ნაგებობის ნანგრევები, E — აკლამა, 8, 8^a, 8^b, 11, 12, 13, 14 და 15 — ზონდავები

ე კ ლ ე ს ი ა რ ი ნ ა ნ გ რ ე ვ ე ბ ი, მცირე ზომის, კუპრიაანთკართან, შევსებულ კონცხზე.

ს ა ც ხ ო ვ რ ე ბ ე ლ ი კომპლექსი, კუპრიაანთკარის ხევის პირას. იქვეა დულაბზე ნაგები სამეურნეო ორმოები.

კ ა ხ ე ბ ი ს ხ ა ტ ი, მდებარეობს ქალეთისმთის ძირში, სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს. ეკლესია ძლიერ დანგრეულია. იქვე ჩნდება ქვისსამარხები.

ნ ა გ ე ბ ო ბ ი ს და ქვით ნაგები გალავნის ნაშთები, კახების ხატის ქვევით, სამხრეთ-დასავლეთით, პატარა ხევის პირას, ივრისპირა ტერასაზე. გალავნის გასწვრივ ოთხი-ხუთი ხაროა. გალავანსა და კახების ხატს შორის ნამოსახლარი ტერასაა, სადაც ჩნდება კერამიკული ნატეხები.

³⁴ ამჟამად წყლითაა დაფარული.

პ ა ტ ა რ ა ხ ა ტ ი, მდებარეობდა ქალეთისმთის სამხრეთ-დასავლეთ ბოლოს. წარმოადგენდა პატარა უსახურ ეკლესიას.

ქ ა ლ ე თ ი. ასე ეწოდება იმ მცირე ხუროთმოძღვრულ კომპლექსს. რომელიც შედგება გალავანშემოვლებული ეკლესიისაგან, ოთხკუთხა კოშკისგან (ტაბ. 1,2), ნამოსახლარისა და სამარხებისგან (სურ. 2). ქალეთი მდებარეობს ამავე სახელწოდების მთაზე, ივრის მარცხენა ნაპირზე. 1963—1964 წლებში ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები აღნიშნული კომპლექსისა, რომელიც გამოვლენილი მასალებით თარიღდება შუა და გვიან შუა საუკუნეების პერიოდით. მრავალრიცხოვან კრამიტებს შორის არის ორი ნატეხი, რომელზედაც შემორჩენილია რელიეფური ასომთავრული (ნუსხურნარევი წარწერები. ერთზე იკითხება (სურ. 3.) „სტეფა...“, ხოლო მეორეზე „სტ...“ ორივე წარწერა ერთი ცალიბითაა შესრულებული.

სურ. 3. სოფ. კუპრიაანთქარი. ქალეთის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი. კრამიტის ნატეხი რელიეფური ასომთავრული (ნუსხურნარევი) წარწერით.

0-231

კ უ პ რ ი ა ა ნ თ ქ ა რ ი ს სამაროვანი მდებარეობს ნასოფლარის აღმოსავლეთ განაპირას. წყალსაცავის მაქსიმალური შევსებისას წყალი სამაროვნამდე აღწევს. 1964 წელს გაითხარა სამაროვნის ნაწილი, სადაც აღმოჩნდა გვიანბრინჯაოს ხანის დასასრულის ორმოსამარხები. კვლევა-ძიებით გაირკვა, რომ ორმოსამარხები ჩაშვებული იყო კულტურულ ფენებში, რომელიც კერამიკული მასალების მიხედვით, კარგად თარიღდება ადრებრინჯაოს ხანით³⁵.

სოფ. საყარაულო

ე კ ლ ე ს ი ა³⁶ მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, თბილისი-დან თიანეთში მიმავალი ძველი გზის მახლობლად. წარმოადგენს სამნავიან ბა-

³⁵ აღნიშნული ძეგლი უპირესად საყურადღებოა და სპეციალურ შესწავლას.

³⁶ რესტავრაციისთან დაკავშირებით ეკლესიის შიგნით და გარეთ ჩატარდა გათხრები (არქეო-

ზილიკას, რომელსაც დასავლეთ და სამხრეთ მხრიდან მიშენებული აქვს ვიწრო გარშემოსასვლელი. ეკლესიის გვეგმა წარმოადგენს ოდნავ წაგრძელებულ სწორკუთხედს, რომელიც შიგნით, ბურჯების ორი წყვილით დაყოფილია სამ ნაწილად. მხატვრულ-სტილისტური ანალიზით ეკლესიის აგების დრო განსაზღვრულია IX ს-ის მიწურულითა და X ს-ის დასაწყისით.

ეკლესიის ნანგრევები, სოფ. საყარაულოსთან, ძველი შარაგზის ზევით, სადაც ჩნდება რელიეფური ნიშნებით შემკული კრამიტის ნატეხები³⁷.

ქვის სამარხები, შუა საუკუნეების, რომლებიც ნაგებია ქვიშაქვის ფილებისგან, ჩნდება ჩეკურაანთგორის ხევის მარცხენა ნაპირზე.

ზღუდის ნაშთი, დიდი ლოდებისგან ნაგები, შემორჩენილია სოფ. საყარაულოს მახლობლად, ჩეკურაანთგორის ხევის მარცხენა ნაპირზე.

სამაროვანი, მდებარეობს სოფ. საყარაულოს დასავლეთით, ჩეკურაანთგორის ხევის მარცხენა ნაპირზე, ძველი შარაგზის ქვემოთ მდებარე ფერდობზე³⁸. 1963 წელს გაითხარა 10 სამარხი (ტაბ. II, 1), რომლებიც სტრატეგრაფიულ კრილში ორ იარუსადაა განლაგებული. სამარხებსა და კულტურულ ფენაში მოპოვებული ნივთების მიხედვით ჩანს, რომ სამაროვანი ფარავს ადრე-ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარს, რომელიც მიწის ზედაპირიდან 2—2,5 მ სიღრმეზეა. რაც შეეხება ორიარუსიან სამაროვანს, ქვედა ფენის ქვაყრილიანი ორმოსამარხები ბრინჯაოს სამაჯურების, საწვივე რგოლის, რკინის შუბისპირის, ლევა ჭურჭლის და სხვათა მიხედვით თარიღდება ძვ. წ. ა. X—VIII საუკუნეებით. ხოლო ზედა ფენის აგრეთვე ქვაყრილიანი ორმოსამარხები კი განეკუთვნებიან გვიანბრინჯაოს ხანის დასასრულ საუკუნეებს.

სოფ. ჩაპურაანთგორი

ადგილის დედის ხატი, მდებარეობს სოფლის თავზე. იქვეა ამაღლების ხატი (ვ. გორელაშვილის ცნობა).

აკლდამები, ნაქრინანგორაზე.

სოფ. ალოტი

ნასოფლარი, ევგენტის და ალოტის ხეების შესაყარში.

სამარხეული ინვენტარი (ბრინჯაოს ძეწკვები, მძივები, თიხის ჭურჭლის ნატეხები), აღმოჩნდა ი. მინდიკაურის სახლთან.

სოფ. ველვაი

ქვის სამარხები ინვენტარით, აღმოჩნდა სოფლის შუაში, გზის ტერასაზე, ხოლო სოფლის ქვემოთ, გზის კრილში — ქვევრები და წყალსადენის მილები (ნ. მინდიკაურის ცნობა)*.

ლოგიური მეთვალყურეობის გარეშე, რას შედეგდაც აღმოჩნდა მრავალი არქეოლოგიური წიგით და არქიტექტურული დეტალი. იხ. ნ. ქაღეიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

* წყალსაცავის მაქსიმალური შეესების დროს ეკლესიის ნაშთი წყლით იფარება.

* სამაროვანი წყლით იფარება წყალსაცავის მაქსიმალური შეესებისას;

* დასასრული იხილეთ „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 1.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილებამ

საქართველოს ფაზრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია

საწარმო ჩაბარებული

შაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის შექმნა საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის ღრმად შესწავლის საფუძველია

საბჭოთა კავშირში განვითარებული, მომწიფებული სოციალისტური საზოგადოებაა აშენებული. ეს უდიდესი მონაპოვარი, საბჭოთა საზოგადოების განვითარების ეს თვისებრივად ახალი ეტაპი დადასტურებულია საკანონმდებლო წესით, საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის ახალი კონსტიტუციით. მომწიფებული სოციალიზმის დამკვიდრება ნიშნავს, რომ დიდი პრინციპული ცვლილებები საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა მხარეს შეეხო. ძირფესვიანად შეიცვალა ქვეყნის ეკონომიკა. შეიცვალა საზოგადოების სოციალისტური იერსახეც. მუშათა კლასი მოსახლეობის ორ მესამედს შეადგენს. შეიცვალა გლეხობაც. კოლმეურნეთა ახალი თაობა დაიბადა და გაიზარდა კოლმეურნეობებში, მისი ფსიქოლოგია უკვე სოციალისტურ საფუძველზე ჩამოყალიბდა. ნამდვილად სახალხო, სოციალისტური გახდა ინტელიგენცია, რომლის ხვედრითი წონა ჩვენი საზოგადოების ცხოვრებაში სისტემატურად იზრდება.

მომწიფებული სოციალიზმის აშენების, მუშათა კლასის იდეურ-პოლიტიკურ პოზიციებზე მოსახლეობის ყველა ფენის გადასვლის შედეგად ჩვენი სახელმწიფოც, რომელიც პროლეტარიატის დიქტატურად წარმოიშვა, საერთო სახალხო სახელმწიფოდ გადაიქცა. საბჭოთა საზოგადოების წარმმართველ ხელმძღვანელ ძალას წარმოადგენს კომუნისტური პარტია.

თანამედროვე ეტაპზე ბუნებრივად დგება პრობლემა — ძირეულად გაუმჯობესდეს და გაღრმავდეს საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის, განვითარებული სოციალიზმის აშენების ისტორიის შესწავლა. ეს ამოცანა ნათლად იყო ჩამოყალიბებული საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავის შესახებ მიღებულ დადგენილებაში. მასში მითითებულია, რომ აუცილებელია ფართოდ გაშუქდეს კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელი როლი და რევოლუციურ-გარდამქმნელი საქმიანობა პირველი სოციალისტური სახელმწიფოს შექმნა-განმტკიცებაში, ხალხთა მასების გადამწყვეტი როლი რევოლუციასა და ახალი საზოგადოების მშენებლობაში. დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს კომუნისტური მშენებლობის დიადი ამოცანების განხორციელებისათვის, პარტიის XXV-ე ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებათა შესრულებისათვის საბჭოთა ადამიანების შრომითი და პოლიტიკური აქტივობის ღრმად გაშუქებას, მუშათა კლასის კოლმეურნე გლეხობისა და სახალხო ინტელიგენციის თავდადებული შრომის სოციალური მნიშვნელობის კვლევას.

ამ ამოცანათა განხორციელების მნიშვნელოვანი რგოლია მოწინავე საწარმოთა. კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის, მათი კო-

ლექტივების შრომითი, შემოქმედებითი და პოლიტიკური საქმიანობის შესწავლა, რითაც უფრო ცხადად და კონკრეტულად იქნება შესაძლებელი პარტიის. მისი ადგილობრივი ორგანიზაციების მოღვაწეობის ჩვენება მშრომელთა კომუნისტური აღზრდისათვის, ქვეყნის ეკონომიკის განვითარებისათვის. ამიტომ სრულიად ბუნებრივია, რომ უკანასკნელ პერიოდში აღდგა ის კეთილშობილური ტრადიცია, რომელსაც 30-იანი წლების დამდეგს ჩაუყარა საფუძველი მ. გორკიმ. 1931 წლის 7 სექტემბერს გამოქვეყნდა მ. გორკის სტატია: „ფაბრიკებისა და ქარხნების ისტორია“¹. მასში სწორად იყო აღნიშნული, რომ ფაბრიკა-ქარხნების ისტორია შექმნიდა ოქტომბრის რევოლუციის მონაპოვართა მნიშვნელობის უფრო ნათლად გაგების შესაძლებლობას. მუშათა კლასის ახალი თაობა შეისწავლიდა თავისი კლასის წარსულს და ნათლად გაიგებდა იმ დიდ სიძნელებებს, რაც თან ახლდა ახალი საზოგადოების მშენებლობის დაწყებას, უფრო ორმად შეივნებდა განვლილი ბრძოლების სიდიადეს, კომუნისტური პარტიის ბრძოლას მშრომელთა განთავისუფლებისა და მათი კეთილდღეობის ამაღლებისათვის.

საქ. კ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა არამარტო მოიწონა ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის შექმნის ინიციატივა, არამედ 1931 წლის 10 ოქტომბრის დადგენილებაში დასახა პრაქტიკული ღონისძიებებიც მისი განხორციელებისათვის². ასეთი სახის ნაშრომებში უნდა გაშუქებულიყო: ძველი საწარმოების შექმნის ისტორია, მათი როლი ქვეყნის ეკონომიკაში, მუშების მდგომარეობა რევოლუციამდელ პერიოდში, მათი ბრძოლა კაპიტალისტების წინააღმდეგ, რევოლუციური ორგანიზაციების წარმოშობა და საქმიანობა, მუშათა როლი ცარიზმის დამხობისათვის ბრძოლაში, ამ საწარმოთა საქმიანობა რევოლუციის შემდეგ. აგრეთვე უნდა შექმნილიყო ამ საწარმოების აშენებისა და საქმიანობის ისტორიაც, სადაც ნაჩვენები იქნებოდა მუშის ახალი ტიპის ჩამოყალიბების პროცესი, დამკვერთვების და სოციალისტური შეჯიბრების წარმოშობა-განვითარება, წარმოების აღმავლობა.

ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის შექმნაში აქტიური მონაწილეობა უნდა მიეღოთ თვით მუშებს, ინჟინერ-ტექნიკურ პერსონალს, რაც შრომითი აქტივობის ახალი აღმავლობის სტიმული იქნებოდა.

ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის დაწერის ინიციატივას მთელს ქვეყანაში გამოეხმაურნენ. ყველგან შეიქმნა სარედაქციო კოლეგიები, ავტორთა კოლექტივები. მთავარ სარედაქციო კოლეგიაში, რომელსაც სათავეში მ. გორკი ედგა, შევიდნენ გამოჩენილი პარტიული, საბჭოთა და კომკავშირული მუშაკები, მწერლები და ჟურნალისტები.

სარედაქციო კოლეგიები შეიქმნა ადგილებზეც. მათშიც მონაწილეობდნენ პარტიული, საბჭოთა, პროფკავშირული, სამეურნეო მუშაკები, კულტურის მოღვაწენი, მწერლები, მეცნიერები მუშაკები. ავტორთა კოლექტივებში შევიდნენ: მუშები, ინჟინერ-ტექნიკური მუშაკები, პარტიული და სამეურნეო დარგის მუშაკები, მწერლები, ჟურნალისტები. ამ მუშაობას მალე სასურველი შედეგები მოჰყვა. გამოიცა სხვადასხვა სახის კრებულები, მოგონებები და ბოლოს შრომებიც, სადაც ასახული იყო მსხვილ საწარმოთა ისტორია. მაგრამ, სამწუხაროდ, ომის წლებში და ომის შემდგომ პერიოდში ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის შექ-

¹ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, М., 1959.

² Газ. «Правда», 11 октября 1931 г.

მნისათვის გაჩაღებული მოძრაობა შენელდა. მხოლოდ 60-იანი წლების დამდეგიდან დაიწყო მან ძალების მოკრება. ამ მიმართულებით პირველი ნაბიჯები გადაიდგა საქართველოშიც. ქართველი მეცნიერები გამოვიდნენ იმის ინიციატორებად, რომ აღდგენილი ყოფილიყო ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის შექმნის დადებითი ტრადიცია. მაგრამ ეს საქმე თითქმის დავიწყებას მიეცა. 1973 წელს საქართველოს გამოჩენილ ისტორიკოს მეცნიერთა დიდმა ჯგუფმა გამოაქვეყნა ახალი მიპართვა: „დაეწერეთ ქარხნებისა და ფაბრიკების, კოლმეურნეობისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია“ (გაზ. „კომუნისტი“, 1973 წ. 21 თებერვალი). მეცნიერთა ამ ახალ ინიციატივას მხარი დაუჭირეს პარტიულმა და საბჭოთა ორგანიზაციებმა, რესპუბლიკურმა პრესამ. გადაიდგა ზოგიერთი პრაქტიკული ნაბიჯიც. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმმა, გაითვალისწინა რა ამ თაოსნობის დროულობა, 1976 წლის ნოემბერში ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში შექმნა სათანადო მეცნიერული უჯრედი — ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის განყოფილება. ამ განყოფილებამ უკვე ჩაატარა გარკვეული ნაყოფიერი მუშაობა. რესპუბლიკის მსხვილ ქარხნებსა და რაიონებში შეიქმნა ავტორთა კოლექტივები, შეარჩიეს 200-მდე ობიექტი (ქარხანა-ფაბრიკა, კოლმეურნეობა და საბჭოთა მეურნეობა) და 350-ზე მეტი ავტორი. ასეთი კოლექტივები უნდა შეიქმნას ყველგან ქალაქებსა და რაიონებში. მომავალში ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობების და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის დაწერაში ათასობით ადამიანმა უნდა მიიღოს მონაწილეობა.

თანამედროვე ეტაპზე დამახასიათებელი ისაა, რომ ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიასთან ერთად იწერება კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიაც, რათა უფრო ღრმად და ნათლად იქნეს წარმოდგენილი ის უდიდესი გარდაქმნები სოფლად, რაც მოხდა ლენინური კოოპერატიული გეგმების განხორციელების შედეგად.

საბჭოთა ქვეყანამ 60 წლის მანძილზე უდიდესი წარმატებები მოიპოვა. რევოლუციამდელ დონესთან შედარებით ეროვნული შემოსავალი 65-ჯერ გაიზარდა. მრეწველობა ორდღენახევარში აწარმოებს იმდენ პროდუქციას, რამდენიც მეფის რუსეთის მრეწველობამ 1913 წელს აწარმოვა. მარტო უკანასკნელი ათეული წლის მანძილზე პრაქტიკულად გაორგევდა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური პოტენციალი. მწყობრში ჩადგა 4 ათასამდე მსხვილი საწარმო. მეცნიერებისა და ტექნიკის თანამედროვე მიღწევების საფუძველზე რეკონსტრუირებულია ათასობით მოქმედი საწარმო. რამდენიმეჯერ გადიდდა სოფლის მეურნეობის საერთო პროდუქცია. საკოლმეურნეო წყობილებამ სოფლად საბოლოოდ გაიმარჯვა. ვ. ი. ლენინი საბჭოთა სოფლისათვის 100 ათასი ტრაქტორის მიცემაზე ოცნებობდა. დღეს მის ამ ოცნებას შეესაბამება ფრთები და სოფლის მეურნეობაში უკვე მუშაობს 2,3 მილნ. ტრაქტორი, 681 ათასი კომბაინი და სხვა მრავალგვარი მანქანა.

ყველაფერი ეს იქმნებოდა და იქმნება ჩვენი ფაბრიკების, ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების მრავალმილიონიანი შრომითი კოლექტივების — საბჭოთა ქვეყნის მუშათა კლასის, კოლმეურნე გლეხობის თავდადებული შრომით. ამიტომ მათი ბრძოლის და შრომის ისტორია ჩვენი ცხოვრების ნამდვილი ენციკლოპედიაა, მთელი ჩვენი ქვეყნის მდიდარი და თვალწარმატადი ბიოგრაფიაა. ასეთი ისტორია ჭეშმარიტად დიდ როლს შეასრულებს მშრომელთა კომუნისტურ აღზრდაში. შეუძლებელია აშენდეს ახალი საზოგა-

დობა, თუ ყოველმა მშრომელმა — მუშამ და გლეხმა არ შეისწავლა თავისი ისტორია, რადგან, როგორც ამბობდა ვ. ი. ლენინი, „არ შეიძლება შეგნებულ მუშა იყოს ის, ვინც გულმავიწყ ივანესავით ეპყრობა თავისი მოძრაობის ისტორიას“³.

ვ. ი. ლენინი გვასწავლიდა, რომ აუცილებელია ვწეროთ თანამედროვეობის ისტორია და ვეცადოთ ვწეროთ ისე, რომ ჩვენი ყოფაცხოვრების აღწერილობა ხელს უწყობდეს და დახმარებას უწევდეს მოძრაობის უშუალო მონაწილეებს.

ვ. ი. ლენინი შრომითი კოლექტივების ისტორიის შექმნას უდიდესი მნიშვნელობის საქმედ თვლიდა. „შეგნებული მუშებისათვის, — გვასწავლიდა ვ. ი. ლენინი, — არ არსებობს იმაზე უფრო მნიშვნელოვანი ამოცანა, როგორცაა თავისი კლასის მოძრაობის, მისი დედაარსის, მისი მიზნებისა და ამოცანების, მისი პირობებისა და პრაქტიკული ფორმების შეცნობის ამოცანა“⁴.

მშრომელთა, პირველ რიგში მშრომელი ახალგაზრდობის კომუნისტური აღზრდისათვის, სოციალისტური ინდუსტრიის ფლაგმანების ისტორიის შესწავლის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მხედველობაში ლ. ი. ბრეჟნევს, როცა მან მიმართა მოსკოვის ლიხაჩოვის სახელობის სააგტომობილო ქარხნის მუშებს შემდეგი სიტყვებით: „მთელი გზა, რომელიც თქვენმა კოლექტივმა განვლო, ღირსია იმისა, რომ სამამულო მრეწველობის ისტორიის ქრესტომათიაში აღიწეროს“⁵. ეს მაღალი შეფასება კიდევ ერთხელ ადასტურებს, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა აქვს საბჭოთა საზოგადოების წამყვანი ძალის — მუშათა კლასის მოწინავე რაზმების ბრძოლისა და შრომის გამოცდილებას, მის განზოგადებას და პოპულარიზაციას კომუნისტური მშენებლობისათვის.

ახალგაზრდა თაობის აღზრდა მამათა რევოლუციურ, საბრძოლო და შრომით ტრადიციებზე — აი, ნებისმიერი საწარმოს, კოლმეურნეობისა და საბჭოთა მეურნეობის ისტორიის შექმნის მიზანი. მ. გორკი ჯერ კიდევ 1931 წელს წერდა: „მომავლის გზები ჩვენ მრავლად გვაქვს, და დიხნაც გავცეცავს სულ უფრო ფართო, სულ უფრო მკვიდრი გზები. ეს ასეა, მაგრამ ბევრ ახალგაზრდას, რომლებსაც არ გაუვლიათ კლასობრივი ბრძოლის მკაცრი სკოლა და სულ არ იციან თუ რა პირობებში ცხოვრობდა მუშათა კლასი „ძველ დალოცვილ დროში“, ჯერ კიდევ ემუქრებათ საფრთხე უნებლიეთ ამოყონ თავი ჭაობში, რომელსაც სახელად ჰქვია მეშინური კეთილდღეობა, მათი მამების სისხლით, რომ არის შექმნილი“⁶.

ეს სიტყვები თითქოს ახლაა ნათქვამი. მათ თავიანთი აქტუალობა არც თანამედროვე პირობებში დაუკარგავთ.

ყოველივე აღნიშნულთან ერთად, საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ თავისთავად ქარხნების, ფაბრიკების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის შექმნა აადვილებს საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის ღრმად შესწავლას. იგი გახდება საფუძველი იმისა, რომ დაიწეროს განმაზოგადებელი შრომები საბჭოთა საზოგადოების განვითარების, ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციების, მუშათა კლასის ისტორიის, მთლიანად მრეწველობის, მისი ცალკეული დარგების ისტორიის, ტექნიკისა და კულტურის ისტორიის,

³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 20, გვ. 334.

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 29, გვ. 465.

⁵ გაზ. „კომუნისტი“, 1976 წლის 1 მაისი.

⁶ გაზ. „Правда“, 28 ноября 1931 г.

გლეხობის ისტორიის, პარტიის აგრარული პოლიტიკის განხორციელების ისტორიის დასაწერად, მთელი საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის შესაქმნელად.

ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობების და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია დაეხმარება ისტორიკოსებს, მწერლებს, ჟურნალისტებს, ხელოვნების მუშაკებს უფრო ახლოს დადგნენ ცხოვრებასთან, უფრო აქტიური მონაწილეობა მიიღონ მშრომელთა კომუნისტურ აღზრდაში, შექმნან მაღალმხატვრული და მაღალიდრეული ნაწარმოებები, ხელოვნების სხვა დარგების ნიმუშები.

ფაბრიკა-ქარხნებში, კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში ყოველწლიურად მუშაობას იწყებს მილიონობით ახალგაზრდა, ისინი, მოდიან საშუალო სკოლებიდან, ესენი არიან აგრეთვე უმაღლეს სკოლადამთავრებულნი, დემობილიზებული მებრძოლები და სხვ. ისინი ერწყმიან შრომით კოლექტივებს, ხდებიან მათი წევრები. რომ ეს პროცესი წარიმართოს უმტკივნეულოდ, რომ კოლექტივები მათთვის მშობლიურ კერად იქცნენ, რომ მათ სწორად შეარჩიონ შესაფერისი პროფესიები, აუცილებელია მოვუთხოვროთ კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების სახელოვან წარსულზე, სახელოვან ადამიანებზე, იმაზე, თუ როგორ იზრდებოდნენ საწარმოო კოლექტივები წლების მანძილზე, რა როლი შეასრულეს ქვეყნის ცხოვრებაში, რა ახალი ამოცანები დგას მათ წინაშე. წიგნები შრომითი კოლექტივების საქმიანობაზე ხელს შეუწყობს ახალგაზრდობას გამოუმუშავდეს სიყვარული და პატივისცემა შრომისადმი, ახალი საზოგადოების მშენებელი ადამიანისადმი. საწარმოების, კოლმეურნეობების და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის შექმნა დიდი პოლიტიკური და მეცნიერული მნიშვნელობის ღონისძიებაა, მას დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობაც ექნება. იგი ხელს შეუწყობს საწარმოო გეგმების დროზე და ხარისხიანად შესრულებას, შრომის ნაყოფიერების ზრდას, საწარმოო და შრომითი დისციპლინის განმტკიცებას.

ქარხნებისა და ფაბრიკების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის შექმნა საშუალებას მოგვცემს ღრმად შევისწავლოთ მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის მნიშვნელობა სოციალისტური მშენებლობის მთელ მანძილზე და განსაკუთრებით განვითარებული სოციალიზმის პერიოდში.

საწარმოთა, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიაზე დაწერილი წიგნები გადაიქცევა მოწინავე გამოცდილების პოპულარიზაციის დიდმნიშვნელოვან საშუალებად, როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე მოძმე სოციალისტურ ქვეყნებში. ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ახლანდელ ეტაპზე, როდესაც მიმდინარეობს სოციალისტური ინტეგრაციის სწრაფი პროცესი.

საწარმოთა, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის დაწერის თვით ფაქტიც კი ხელს შეუწყობს მშრომელთა შრომითი აქტივობისა და შემოქმედებითი ინიციატივის ამაღლებას. ჩვენი რესპუბლიკის მცირე გამოცდილებაც ამტკიცებს, რომ მუშებს, ინჟინერ-ტექნიკურ მუშაკებს, პარტიულ და სამეურნეო მუშაკებს სურთ თვითონ წერონ თავიანთი საწარმოს თუ კოლმეურნეობის ისტორია. ეს არის მისწრაფება ერთგვარი ანგარიში ჩააბარონ თავიანთ თავს, ამხანაგებს, კოლექტივს იმ წვლილის შესახებ, რაც მათ შეიტანეს ახალი საზოგადოების მშენებლობაში. ასეთი მისწრაფება უდავოდ გვეხმარება ადამიანების აღზრდაში, აძლიერებს მათ პასუხისმგებლობას, დაინტე-

რესებულებას, უმტკიცებს რწმენას, რომ მათ საქმიანობას სარგებლობა მოაქვს საზოგადოებისათვის.

მნიშვნელოვნად შეიცვალა ქვეყანაში ვითარება მას შემდეგ, რაც დაიწყო პირველი წიგნების წერა საწარმოთა ისტორიაზე. ეს წიგნები იწერებოდა მაშინ გამწვავებული კლასობრივი ბრძოლის პირობებში, ამიტომ მათი ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა იყო მოეთხროთ მშრომელებისათვის ისტორიულ შემოქმედებაში მასების გადამწყვეტი როლის, ექსპლუატატორთა დამხობაში მუშათა კლასის ხელმძღვანელი როლის შესახებ. ამავე დროს წიგნებში დიდი ადგილი ეთმობოდა მუშათა კლასის რევოლუციამდელი ბრძოლის ისტორიას. ეს ბუნებრივად იყო. რევოლუციიდან ცოტა დრო იყო გასული. საწარმოების საბჭოთა ისტორია მოკლე იყო.

თანამედროვე ეტაპზე ასეთ წიგნებში უმთავრესად უნდა აისახოს საწარმოთა, მათი კოლექტივების როლი სოციალიზმისა და კომუნიზმის მშენებლობაში. მაგრამ ეს როდი ნიშნავს არ გაშუქდეს საწარმოთა რევოლუციამდელი წარსული.

კოლმეურნეობათა ისტორიის დაწერისას მოკლედ უნდა იქნეს დახასიათებული გლეხთა მდგომარეობა და გლეხური მეურნეობები საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისა და საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებში, სოციალისტური დიფერენციაცია გლეხობაში, კლასობრივი ბრძოლა სოფლად, პარტიისა და საბჭოთა ხელისუფლების ღონისძიებები გლეხურ მეურნეობათა დაწინაურებისათვის, პირველი კომუნებისა და არტელების შექმნა. ამრიგად, უნდა დაიწეროს იმის შესახებ, თუ როგორ მზადდებოდა ნიადაგი მასობრივ კოლექტივიზაციაზე გადასასვლელად. შემდეგ კი უნდა ვაჩვენოთ კოლმეურნეობათა ისტორია სამამულო ომის წინ, ომის პერიოდში, ომის შემდგომ ხუთწლეულებში, განვითარებული სოციალიზმის პირობებში. ასეთივე მეთოდით უნდა შეიქმნას საბჭოთა მეურნეობების ისტორიაც. თუ რომელიმე საბჭოთა კოლმეურნეობა აღმოცენდა წინათ არსებული მსხვილი მეურნეობის საფუძველზე, ესეც უნდა იყოს აღნიშნული.

საწარმოთა, კოლმეურნეობების და საბჭოთა მეურნეობების ასეთი ბიოგრაფიები მჭიდროდ უნდა იყოს დაკავშირებული მთელი ქვეყნის და, კერძოდ, სოციალისტური ინდუსტრიის შექმნისა და სოფლის მეურნეობის სოციალისტურ ყაიდაზე გარდაქმნის ისტორიასთან. თავიდან აცილებული უნდა იყოს ლოკალიზაცია. არ უნდა გამოვიდეს მართოდენ ერთი საწარმოს, კოლმეურნეობის თუ საბჭოთა მეურნეობის ლოკალური ისტორია. ყოველი მათგანის ისტორია უნდა წარმოადგენდეს ჩვენი ქვეყნის ისტორიის ნაწილს, მის ფრაგმენტს, დაწყებული რევოლუციამდელი დროიდან დღევანდელი დღის ჩათვლით. უნდა იყოს ნაჩვენები აგრეთვე საწარმოთა და მეურნეობათა მომავალი განვითარების პერსპექტივაც, ამრიგად, ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია იწერება არა მხოლოდ მათი კოლექტივებისათვის, არამედ ყველასათვის, მთელი საზოგადოებისათვის. ეს ისტორია არ შეიძლება ჩამოვაცილოთ რაიონის, ქალაქის, რესპუბლიკის განვითარების ისტორიას. ყოველი საწარმოს თუ კოლმეურნეობის ისტორია არის ერთიანი ცოცხალი ორგანიზმის უჭრედი, ყოველი შრომითი კოლექტივის ისტორია არსებითად უნდა იყოს მუშათა კლასისა და გლეხობის ისტორიის ფურცლები. უნდა ყურადღება მიექცეს იმის გაშუქებას, რომ არც ერთ საწარმოს, კოლმეურნეობას და საბჭოთა მეურნეობას არ შეუძლია წარმატებას მიაღწიოს დამოუკე-

დებლად, სხვებთან ურთიერთობისა და ურთიერთდახმარების, სახელმწიფოს მხრივ დახმარების გარეშე.

პირველ რიგში უნდა დაიწეროს დიდი და მნიშვნელოვანი საწარმოების, მოწინავე კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია. მათში დაცულა უნდა იქნეს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა და დოკუმენტური მასალებისადმი ფრთხილი დამოკიდებულება. გვერდი არ უნდა ავუაროთ სიძნელეების. წარუმატებლობის ჩვენებას, მათი მიზეზების ახსნას.

რევოლუციამდელი ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის დაწერისას ძალიან მოკლედ და ნათლად უნდა მოვუთხროთ მკითხველს საწარმოს დაარსებაზე, მის მეპატრონეზე, საწარმოს ტექნიკურ აღჭურვილობაზე, მუშათა რაოდენობაზე, მათ ასაკობრივ და სქესობრივ შემადგენლობაზე, ხელფასზე, მუშათა ტექნიკურ-კულტურულ დონეზე, ქალებისა და მოზარდების შრომის პირობებზე, მუშათა მონაწილეობაზე ცარიზმის დამხობაში, საწარმოთა ბოლშევიკ-ლენინელების საქმიანობაზე და ა. შ.

ყოველივე ამის შემდეგ უნდა გაშუქდეს საწარმოს საქმიანობა საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებში, კერძოდ, კოლექტივების შრომითი აქტივობის ზრდა, სოციალისტური შეჯიბრების განვითარება, საწარმოს ისტორია უნდა დაიწეროს ისტორიული პერიოდების მიხედვით: სახალხო მეურნეობის აღდგენის პერიოდში, პირველი ხუთწლეულების წლებში, სამამულო ომის წლებში. ომისშემდგომ ხუთწლეულებში, განვითარებული სოციალიზმის პერიოდში. საბჭოთა ხელისუფლების დროს შექმნილი საწარმოების, და კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია, ბუნებრივად, უნდა მოიცავდეს მათ შესაბამის ისტორიულ პერიოდებს. ასეთივე თანმიმდევრობით და სრულად უნდა გაშუქდეს საწარმოთა, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების პარტიული, კომკავშირული და პროფკავშირული ორგანიზაციების როლი, განსაკუთრებით კი განვითარებული სოციალიზმის პერიოდში.

ნაშრომებში საკმარისად უნდა იგრძნობოდეს ეპოქის კოლორიტი. ამისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს: პროკლამაციებიდან, მოწოდებებიდან, დადგენილებებიდან, გამოჩენილი ადამიანების გამოსვლებიდან და მოგონებებიდან ამონაწერების ზომიერად და მოხერხებულად მოტანას. ყველა მნიშვნელოვანი მოვლენა თუ ფაქტი, რომელიც საწარმოს, კოლმეურნეობებისა თუ საბჭოთა მეურნეობების მუშაობასა და ცხოვრებასთან არის დაკავშირებული, მოითხოვს მართებულ გაშუქებას, არა მხოლოდ დაზგებისა და აგრეგატების მუშაობის აღწერას, არამედ უფრო მეტად, ადამიანების საქმიანობის სიძნელეების დაძლევისა და წარმატებით გამოწვეული სიხარულის ასახვას, მოწინავე ადამიანების ცხოვრების მაგალითზე, კოლექტივის სულიერი განვითარების, კვალიფიკაციის ამაღლებას, შრომისადმი შეგნებული დამოკიდებულების გამომუშავების უწყვეტი პროცესის ჩვენებას.

საწარმოო კოლექტივების ისტორია არ უნდა ჰგავდეს ზემდგომ ორგანოებში წარდგენილ მოხსენებით ბარათებს, როგორც გვხვდება დღემდე გამოცემულ ზოგიერთ ნაშრომში. არც ისაა საკმარისი, რომ აღინიშნოს მხოლოდ ნოვატორების დაჯილდოება. საჭიროა იმის ჩვენება, თუ რაში გამოიხატება კოლექტივის, თუ ამა თუ იმ მუშაკის ნოვატორობა, ამასთან, უნდა იქნეს ნაჩვენები, თუ როგორ ზოცნილდება საწარმოში ტექნიკური პროგრესი, როგორ ხდება მუშათა კლასის, გლეხობის კულტურულ-ტექნიკური დონის ამაღლება. როგორ სრულდება შემხვედრი გეგმები, როგორ ხდება სოციალისტური

შეჯიბრების ორგანიზაცია, როგორია მისი ეფექტიანობა, როგორ ხდება მშრომელთა ჩაბმა წარმოების მართვაში, რა ღონისძიებები ტარდება პროდუქციის ხარისხისა და წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებისათვის, კადრების მომზადებისათვის, როგორ მალდდება პარტიული, პროფკავშირული და კომკავშირული ორგანიზაციების როლი და ა. შ.

მეტად მნიშვნელოვანია, რომ ნაშრომებში ნაჩვენები იყოს თაობათა მემკვიდრეობითობა კოლექტივებში, შრომითი ესტაფეტების გადაცემა მამებიდან შვილებზე, ყოველი ახალი თაობის კულტურულ-ტექნიკური ღონე, კომუნისტური შეგნებულობა, კოლექტივის წევრთა ყოველდღიური საქმიანობა. „აღამიანისათვის კოლექტივი, რომელშიც იგი მუშაობს, — ამბობდა ლ. ი. ბრეჟნევი სსრ კავშირის პროფკავშირების XVI ყრილობაზე, — თავისებური სახლიც არის, ოჯახიც და სკოლაც. სწორედ აქ გადაეცემა ერთი თაობიდან მეორეს პროდუქციული გამოცდილება, ოსტატობა, ნამუშიანი შრომის ჩვევა. სწორედ აქ, — გულისადა გულში — გადაეცემა ახალგაზრდობას კომუნისტური იდეულობა, პარტიის საქმის ერთგულება, იმისათვის მზადყოფნა, რომ მუდამ იყოს წინ, ყველაზე ძნელ, ყველაზე გადამწყვეტ უბნებზე“⁷.

საწარმოთა, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიაზე დაწერილი ნაშრომები გამსჭვალული უნდა იყოს ხალხთა მეგობრობის, პროდუქტული ინტერნაციონალიზმის იდეებით. — „პ რ ო ლ ე ტ ა რ უ ლ ი ინტერნაციონალიზმი, — ნათქვამი იყო სკკპ ცკ დადგენილებაში ოქტომბრის რევოლუციის 60 წლისთავის შესახებ, — კ ო მ უ ნ ი ს ტ თ ა მ ო ღ ვ ა წ ე ო ბ ი ს უ მ ნ ი შ უ ჯ ნ ე ლ ო ვ ა ნ ე ს ი, ც ხ ო ვ რ ე ბ ი თ მ ე მ ო წ მ ე ბ უ ლ ი პ რ ი ნ ც ი პ ი ა“⁸.

ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ჩვენი რესპუბლიკის მრავალეროვან საწარმოთა კოლექტივების ისტორიის დაწერისას. ეს იქნება არა მარტო ხალხთა მეგობრობის იდეების პროპაგანდა, არამედ პრაქტიკული გამოცდილების შესწავლაც, თუ როგორ უნდა მოეწყოს მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდა.

საწარმოთა ისტორიის დაწერის დროს დიდი ყურადღების ღირსია ტექნიკური პრობლემები. ტექნიკური პროგრესი საწარმოთა განვითარების საუფუძველია. მაგრამ ეს არ არის მარტო ძველი ტექნიკის შეცვლის პროცესი. მასში ვლინდება წარმოებაში დასაქმებული ადამიანების ურთიერთობაც. ამიტომ ტექნიკური გაუმჯობესებანი უნდა იყოს ნაჩვენები როგორც ადამიანთა თანამშრომლობისა და მათ შეხედულებათა ბრძოლის შედეგი, იმ ადამიანებისა, რომლებიც ტექნიკას დაეუფლნენ. არ უნდა გამოგვივიდეს მხოლოდ ტექნიკის აღწერა. ამ ბრძოლის გარეგანი მხარეების ჩვენება. თუ ეს ასე მოხდა. მკითხველი პასიური დარჩება ტექნიკური პროგრესისადმი, იგი შეიძლება არც კი დაინტერესდეს საწარმოში ახალი ტექნიკის დანერგვისათვის ბრძოლით. ამრიგად, ჭარხნებისა და ფაბრიკების ისტორია უნდა შეიკრას ტექნიკის არსში, სხვადასხვა ტექნიკური სკოლისა და მიმართულებათა არსში. ტექნიკური პრობლემები საწარმოთა ადმინისტრაციის, ინჟინერ-ტექნიკური მუშაკების, მუშების ერთ-ერთი მთავარი საზრუნავია, ამიტომ ტექნიკური პრობლემები მარტო ფონი არ უნდა იყოს ისტორიის დაწერის დროს. ტექნიკა არ არის მხოლოდ გარემო. იგი

⁷ გაზ. „კომუნისტი“, 1977 წლის 22 მარტი.

⁸ ჟურნ. „საქართველოს კომუნისტი“, 1977, № 2, გვ. 11.

ისტორიის ნაწილია. მაგრამ ეს ისტორია არ უნდა გადაიქცეს მხოლოდ ტექნიკის ისტორიად. ხოლო ტექნიკის ისტორიის გარეშე საწარმოთა ისტორია გადაიქცევა მხოლოდ იმის აღწერად, თუ როგორ იცვლებოდნენ ადამიანები საწარმოებში.

ტექნიკის პრობლემებს ჯერ კიდევ (კერძოდ, ჩვენს რესპუბლიკაში) ასეთი დიდი ადგილი არ უჭირავს კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების საქმიანობაში. სოფლის მეურნეობის მანქანათაღჭურვილობა და ენერგოაღჭურვილობა ჯერ კიდევ დაბალია. თუმცა ხელით შრომა დიდ როლს ასრულებს ჩვენს სოფლის მეურნეობაში, მაგრამ ჩქარი ტემპით მიმდინარეობს მისი დაძლევისათვის ბრძოლა. ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, თუ როგორ მიმდინარეობს სოფლის მეურნეობის სამუშაოთა მექანიზაციის პროცესი, როგორია მისი პერსპექტივები მომავალში, რა ცვლილებები მოხდა სოფლის მეურნეობის მოსახლეობის სოციალურ სტრუქტურაში.

საწარმოების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის შექმნა შეუძლებელია მუშების, ინჟინერ-ტექნიკური მუშაკების, სოფლის მეურნეობის სპეციალისტების, კოლმეურნეების, პარტიული, საბჭოთა, პროფკავშირული და სამეურნეო მუშაკების გარეშე. მისი დაწერა მხოლოდ კაბინეტებში არ შეიძლება. წიგნების ავტორები, როგორც წესი, უნდა იყვნენ ისინი, რომლებიც მუშაობდნენ ან მუშაობენ მოცემულ საწარმოში, თუ კოლმეურნეობაში, ვინც სუნთქავდა მისი ჰაერით, ვინც ცხოვრობდა და ცხოვრობს ამ კოლექტივის ცხოვრებით, ვინც ორგანულად არის დაკავშირებული მოცემულ კოლექტივთან. მაგრამ ეს როდის ნიშნავს იმას, რომ ეს დიდი საქმე გაკეთდება ისტორიკოსების, ლიტერატორების გარეშე, პირიქით, მათ მონაწილეობას გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს.

ძირითად მეთოდოლოგიურ ბაზას საწარმოებისა და კოლმეურნეობების ისტორიის შესაქმნელად წარმოადგენს ვ. ი. ლენინის ნაშრომები და კომუნისტური პარტიის ყრილობების გადაწყვეტილებები, პარტიისა და სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწეების ნაშრომები. უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მ. გორკის მემკვიდრეობას ამ საქმეში. ასეთ საფუძველზეა შესაძლებელი გადაწყვეტიტო მთავარი პრობლემა: ავხსნათ კლასობრივი, სოციალური განვითარების ობიექტური მიზეზები, ვუჩვენოთ, რომ ისტორიის მამოძრავებელი ძალა მასების და მისი ავანგარდის — კომუნისტური პარტიის საქმიანობაა.

საწარმოთა, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის დაწერა მოითხოვს პირველ რიგში საარქივო მასალების ღრმად შესწავლას; აღუცილებელია მოგონებებისა და საუბრების ჩაწერა, გამოფენების მოწყობა, სპეციალური ბიულეტენების გამოცემა, გამოცემული წიგნების შეფასება-რეცენზირება. მოგონებებს, რომლებსაც წერენ მოწინავე მუშები და სოფლის მეურნეობის ნოვატორები, საწარმოების ხელმძღვანელები და სპეციალისტები, აქვთ ისტორიული დოკუმენტების მნიშვნელობა. ყველა მასალისა და დოკუმენტის ერთბაშად გამოყენება არ მოხერხდება, ამიტომ უნდა მოხდეს მათი შენახვის ორგანიზაცია.

ასეთ წიგნებზე მუშაობა არ უნდა იყოს სტანდარტული და შაბლონური, ყოველ საწარმოს აქვს თავისებურება და, ბუნებრივია, ყოველი მათგანის შესახებ დაწერილი წიგნიც ერთმანეთისაგან განსხვავებული იქნება.

ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის ძირითად, ყველაზე მასალაზე ფორმად უნდა მივიჩნიოთ სამეცნიერო-

მხატვრული ფორმა. ეს იქნება, ე. წ. მეცნიერულ-მხატვრული მონოგრაფიები, რომლებშიც ღრმა მეცნიერულობა შეხამებული უნდა იყოს გადმოცემის მხატვრულ ფორმასთან, მკაფიობასთან და დახვეწილ თხრობასთან. ასე დაწერილი ნაშრომი გასაგები იქნება მკითხველთა ფართო წრისათვის. წიგნები, რომლებშიც გადმოცემული იქნება ჩვენს ქვეყანაში მომხდარი დიდი რევოლუციური გარდაქმნები, თვითონ, თავის მხრივ, ხელს შეუწყობენ ამ პროცესების კიდევ უფრო გაღრმავებას, მასების კომუნისტურად აღზრდას.

უარს ვერ ვიტყვით სხვა სახის ნაშრომების დაწერაზეც. მაგალითად, ასეთები შეიძლება იყოს დოკუმენტებისა და სტატიების კრებულები, ნარკვევები, პორტრეტები, რევოლუციონერთა და გამოჩენილ ნოვატორთა ბიოგრაფიები და სხვ.

ავტორთა კოლექტივების მეთოდოლოგიური ხელმძღვანელობა, შესრულებული ნაშრომების რეცენზირების ორგანიზაცია, მათი ნაწილის რედაქტირება, სანიმუშო ნაშრომების დაწერა, ადგილზე წარმოებული მუშაობის აღრიცხვა ბუნებრივად ეკისრება ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და არქეოლოგიის ინსტიტუტის ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის განყოფილებას.

განვითარებული სოციალიზმის ეპოქაში ახლებურად დადგა ქვეყნის ეკონომიკური, სოციალ-პოლიტიკური და სულიერი განვითარების მრავალი ამოცანა. ახლა სულ სხვა გვაქვს როგორც შესაძლებლობანი, ისე საზოგადოებრივი მოთხოვნილებანი. მიმდინარეობს პარტიისა და ხალხის საქმიანობის მრავალი მხარის პრაქტიკული გარდაქმნა. საქმე ეხება უდიდესი მასშტაბის პრობლემას, რომელსაც საარსებო მნიშვნელობა აქვს ჩვენი საზოგადოებისათვის. მთელი ამ საქმიანობის ცენტრში შრომითი კოლექტივები დგანან. სავესებით ბუნებრივია, რომ საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კონსტიტუციაში ჩამოყალიბებულია დებულება მშრომელთა კოლექტივების როლის შესახებ. ამიტომ ამ კოლექტივების, საწარმოთა, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია უნდა განვიხილოთ და შევადგასოთ, როგორც მთელი ქვეყნის, მთელი საბჭოთა ხალხის გმირული ისტორიის ნაწილი. ეს, — ამბობდა ლ. ი. ბრეჟნევი სკკპ ცკ მაისის პლენუმზე (1977 წ.), — შეესაბამება ჩვენი პარტიის პრინციპულ გეზს, იმ მნიშვნელობას, რომელსაც იგი წარმოების მართვაში დემოკრატიული საწყისების განვითარებას ანიჭებს⁹.

⁹ გაზ. „კომუნისტი“. 1977 წლის 5 ივნისი.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის განყოფილებამ.

დისკუსია და განხილვა

ილია ანთელავა

ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შესახებ

ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა ფეოდალური საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო საინტერესო და საკამათო საკითხია. პირველი მკვლევარი, ვინც ვრცლად შეისწავლა ეს საკითხი და სათანადო შეფასებაც მისცა მას, ივ. ჯავახიშვილი იყო¹. ივ. ჯავახიშვილმა ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა საქალაქო წრეების წარმომადგენლების, მსხვილი ვაჭარ-ფინანსისტების გამოსვლად მიიჩნია². ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის სოციალური კუთვნილების შესახებ ძირითადად მხარი დაუჭირეს ე. აბაშმაძემ³, ა. კიკვიძემ⁴, ს. მაკალათიამ⁵, გ. მელიქიშვილმა⁶, შ. მესხიამ⁷. რ. მეტრეველმა⁸, ი. პეტრუშევსკიმ⁹, ს. ჯანაშიამ¹⁰ და სხვ.

უნდა აღინიშნოს, რომ დასახელებულმა მკვლევარებმა გარკვეულად შეაფასეს ივ. ჯავახიშვილისეული არგუმენტაცია, მოიტანეს ახალი მასალები. მაგალითად, ე. აბაშმაძემ ყუთლუ-არსლანის გამოსვლა უფრო მასშტაბურ მოვლენად მიიჩნია და მასში ხელისუფლების დანაწილების მოთხოვნა დაინახა¹¹.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია სხვაგვარი მოსაზრებაც. ნ. ბენიშვილი ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლას ფეოდალური ოპოზიციის, დიდგვაროვანთა გამოსვლად მიიჩნევდა¹². დიდგვაროვანთა რეაქციულ გამოსვლად განიხილავდა ყუთლუ-არსლანის დასის მოძრაობას გ. სოსელიამ¹³. ყუთლუ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, წიგნ. 2, თბ., 1929, გვ. 155—186.

² იქვე, გვ. 160.

³ ე. აბაშმაძე, ნარკვევები საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1969, გვ. 368—450.

⁴ ა. კიკვიძე, საქართველო XI საუკუნეში, თსუ შრომები, IX, თბ., 1939, გვ. 167.

⁵ ს. მაკალათია, თამარ მეფე, თბ., 1942, გვ. 15—17.

⁶ გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგადი საკითხი, თბ., 1973, გვ. 93—96.

⁷ III. A. М е с х и а. Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, გვ. 87; მისივე, საქალაქო კომუნა წუთ საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 107.

⁸ რ. მეტრეველი, შიჩაქლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 138—170.

⁹ И. П. Петрушевский. Городская жизнь в государстве хулагуидов, Советское востоковедение. IV, 1948, გვ. 97.

¹⁰ ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 428.

¹¹ ე. აბაშმაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 434—440.

¹² ნ. ბერძენიშვილი და სხვ., საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 197; მისივე, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974, გვ. 176—198.

¹³ გ. სოსელია, ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური პროგრამის შესახებ, სოხუმის პედინსტიტუტის შრომები, X—XI, 1958, გვ. 67—99.

დიდგვარიანად მიაჩნიათ პ. ინგოროყვას¹⁴, მ. ლორთქიფანიძეს¹⁵, ნ. შოშიაშვილსა¹⁶ და სხვა ავტორებს.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე თავისი მოსაზრება წამოაყენა პ. რატიანმა¹⁷.

ფიქრობთ, არაა აუცილებელი ზემოდასახელებულ მკვლევართა მოსაზრებებისა თუ არგუმენტების აქ მოტანა, ურთიერთშეპირისპირება და განხილვა. ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შესახებ საკმაოდ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს და ამგვარი სამუშაოც უკვე შესრულებულია. ჩვენ ამჯერად სხვა საკითხი გვაინტერესებს. არსებობს ორი მოსაზრება. ერთი მოსაზრების მიხედვით ყუთლუ-არსლანი დაბალი სოციალური ფენების წარმომადგენელია. მეორის მიხედვით კი ყუთლუ დიდგვაროვანი ფეოდალია და მისი დასის პროგრამაც ამ წრეების ინტერესებს იცავს. ე. ი. ძირითადი საკამათო ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის სოციალური ვინაობის საკითხია. როგორც ერთი, ისე მეორე მოსაზრების მომხრეები სავესებით ეთანხმებიან ყუთლუ-არსლანის გამოსვლის ფაქტს, ისე, როგორც ის ივ. ჯავახიშვილმა გაიგო, ოღონდ ისინი ამ ფაქტს განსხვავებულ შეფასებას აძლევენ¹⁸. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, ყუთლუს დასმა მოითხოვა პარლამენტური დაწესებულების, „კარავის“ შექმნა, რომელსაც ექნებოდა საკანონმდებლო ხელისუფლება (აღმასრულებელი ხელისუფლება რჩებოდა მეფეს) და ამ „კარავის“ გადაწყვეტილებანი მეფეს, სურდა თუ არ სურდა, უნდა შეესრულებინა¹⁹. ჩვენი აზრით, შესაძლებელია „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის სათანადო ადგილის სხვაგვარი გაგება. ამჯერად ჩვენ არ შევეცებით ყუთლუ-არსლანის დასის სოციალური კუთვნილებისა და ამ მოძრაობის შეფასების საკითხს. ჩვენი მიზანია კიდევ ერთხელ დავუბრუნდეთ წყაროს ტექსტს და განვიხილოთ ყუთლუ-არსლანის გამოსვლა, როგორც კონკრეტული ისტორიული ფაქტი.

„ისტორიათა და აზმათა“ აღდგენილ ტექსტში აღნიშნულია: „და ესეცა უცხო მოსაგონებელი: ყუთლუ-არსლან, ცხოვარმან ჯორის სახ[ედ] ორ ბუნებისა მყოფელმან, ვითარ მისცემს ბიჟთა გონებისა მზაყურება, მომღებელმან წესსა რასამე სპარსთა განაგისსა, ითხოვა კარავი დადგამდ ველსა ისანისასა და სანახებსა საღოდებლისასა და თქუა: „დასხდომილნი მუნ შიგა, განმგებელნი შიციემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვჰკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინლა სრულ იქნებოდეს გახვებული ჩუენი“²⁰.

ყუთლუ, როგორც აღდგენილი ტექსტიდან ჩანს, მოითხოვს, რომ „კარავში“ „დასხდომილებმა“ განაგონ „მიცემა და მოღება“, „წყალობა და შე-

¹⁴ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თხზულებანი, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 596—601.

¹⁵ М. Д. Лордкипанидзе, История Грузии -IX — начало XIII века, Тб., 1974, გვ. 143—146.

¹⁶ ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი. კრებ., შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფოლოკლორული ძეგლები, თბ., 1966, გვ. 7—77.

¹⁷ პ. რატიანო, ქართული ისტორიოგრაფიის პრობლემები: მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრების შუქზე, I, თბ., 1976, გვ. 101—114.

¹⁸ შდრ. ნ. ბეჩქინიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, გვ. 182.

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

²⁰ ისტორიანთა და აზმათა შარავანდეთან, ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 30—31.

არისება“. „განგება“ ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით „სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგებასა და ხელმძღვანელობას ეწოდებოდა“²¹. „მიცემისა და მოღების“ მნიშვნელობა ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით მთლად გარკვეული ვერ არის. იგი აღნიშნავს: „საფიქრებელია, რომ ყუთლუ-არსლანსა და მის დასს ასეთი ზოგადი ხასიათის ტერმინები განზრახაც ჰქონდათ ნახმარი, რომ თვითოეულ მათგანში ნაგულისხმევი ყოფილიყო საქმეთა მთელი ის მრავალგვარობა, რომელიც მათ გასახილველ-განსაგებელი უნდა ჰქონოდათ“²². „წყალობისა და შეარისხვის“ მნიშვნელობა მკვლევარს სავსებით გასაგებად მიაჩნია: „ორი უკანასკნელი ტერმინის შინაარსის გაგება ძნელი არ არის: „წყალობა და შეარისხვა“, რასაკვირველია, მართლმსაჯულების უზენაესი ფუნქციების მითვისებას ჰგულისხმობდა“²³. გამოდის, რომ ყუთლუ-არსლანს სახელმწიფო საქმეების გარდა, „კარავისათვის“ უზენაესი მართლმსაჯულების, ფეოდალური სამეფო ხელისუფლების ამ ხელშეუხებელი პრეროგატივის გადაცემაც მოუწოდებოდა. საფიქრებელია, რომ ეს ასე არ უნდა იყოს. თუ ტერმინი „შერისხვა“, მართლაც, გარკვეულად შეიძლება მართლმსაჯულებას დაუუკავშიროთ, სამაგიეროდ ტერმინი „წყალობა“ მართლმსაჯულებასთან დაკავშირება ერთობ გაძნელებდა. ტერმინი „წყალობა“ ქართულ დოკუმენტებში ყველგან „ბოძებას“ ნიშნავს²⁴, ხოლო „ბოძება“ სულაც არ ყოფილა მართლმსაჯულების ფუნქცია. „წყალობის“ ანტონიმური წყვილი „შერისხვა“, ამ შემთხვევაში მართლმსაჯულების ტერმინი კი არ უნდა იყოს, არამედ „ბოძების“, „წყალობის“ საწინააღმდეგო მოქმედების აღმნიშვნელი. საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში „შერისხვა“ ჩამორთმევას უნდა აღნიშნავდეს. ამდენად „წყალობისა და შერისხვის“ უფლების მოთხოვნაში არ უნდა იგულისხმებოდეს უზენაესი მართლმსაჯულების უფლების მოთხოვნა. შესაძენეია ის გარემოებაც, რომ, „წყალობა და შერისხვა“ ფაქტიურად იგივეა, რაც „მიცემა და მოღება“. შინაარსობრივად „მიცემა“ და „წყალობა“ ერთი და იგივე უნდა იყოს, ისევე როგორც „მოღება“ და „შერისხვა“. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორს, რომლისთვისაც საერთოდ დამახასიათებელია მაღალფარდოვანი, გადატვირთული სტილი²⁵, აქ, როგორც ჩანს, სინონიმური წყვილები (მიცემა-წყალობა, მოღება-შერისხვა) უხმარია²⁶.

ივ. ჯავახიშვილი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, დარწმუნებით არაფერს ამბობს „მიცემისა და მოღების“ შინაარსის შესახებ, მაგრამ ფრთხილად მაინც აღნიშნავს, რომ „მიცემაში“ მოხელეობის მიცემა, ხოლო „მოღებაში“ მოხე-

²¹ ივ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 168.

²² იქვე. გვ. 169.

²³ იქვე.

²⁴ „წყალობისა“ და „შეწყალების“ შინაარსისათვის იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. 1, თბ., 1928, გვ. 78—81, 84—93.

²⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო ძეგლები, თბ., 1945, გვ. 235, 237—270.

²⁶ „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის მიერ „წყალობისა“ და „მიცემის“ ერთი და იმავე მნიშვნელობით ხმარება წ. ნააღმდეგობაში არ არის ტერმინ „მიცემის“ იურიდიულ შინაარსთან. „მიცემა“ შუა საუკუნეთა ქართულ იურიდიულ ენაზე აღნიშნავდა კერძო ხასიათის მქონე სამოქალაქო-სამართლებრივ ინსტიტუტს — ნაჩუქრობას (donatio), ხოლო „წყალობა და ბოძება“ საჯარო სამართლის ინსტიტუტები იყო. იხ. ი. ფუტყარაძე, ქართული ეპიდერმული საშროლის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1976, გვ. 5—7, 12—18. მიუხედავად იურიდიული ხასიათის განსხვავებისა, ისტორიკოსის მიერ „წყალობისა“ და „მიცემის“ სინონიმებად ხმარება სავსებით დასაშვებია.

ლეობის წარმევა უნდა იგულისხმებოდეს²⁷. თუ ამ სავესებით სამართლიან აზრს „წყალობასა და შერისხვაზე“ გავაგრძელებთ, გამოვა, რომ ყუთლუ-არსლანსა და მის დასს მოუთხოვით არა უმაღლესი საკანონმდებლო და სასამართლო ფუნქციები, არამედ ადმინისტრაციული ხელისუფლება.

ივ. ჯავახიშვილი განსაკუთრებით უსვამს ხაზს იმ გარემოებას, რომ „კარავის“ სხდომებს მეფე არ უნდა დასწრებოდა, მას „ჰკადრებდნენ და მოახსენებდნენ“ კარავის გადაწყვეტილებას²⁸.

ალსანიშნავია ის ფაქტი, რომ „კარავს“ მეფისათვის უნდა მოეხსენებინა თავისი „განგებული“. აქ ნახმარია ტერმინი „კადრება“, რომელიც „მოხსენების“ მოწინებით ხასიათს უსვამს ხაზს²⁹. ჩვენი აზრით, ამ „კადრებას და მოხსენებას“ არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. მკვლევართა აზრით, კარავის მიერ გადაწყვეტილი და მეფისათვის მოხსენებული საკითხი მეფეს აუცილებლად უნდა შეესრულებინა. თავის დროზე „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის ეს ადგილი ასევე გაიგო ვახუშტიმ: „ყუთლად ინება (ყუთლუ-არსლანმა, — ი. ა.) ყოვლისა საქმისა თვთ განგებად და მერმე თამარის მოქსენებად და, ენებოს თუ არა ენებოს, თამარ დაამტკიცოს“³⁰. უნდა აღენიშნოთ, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის სათანადო მონაცემთი თითქმის არ უნდა იძლეოდეს ამგვარი კატეგორიული დასკვნის საფუძველს. ტექსტში აღნიშნულია: „... ვჰკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს... მაშინლა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი“³¹. რას ნიშნავს „მაშინლა სრულ იქმნებოდეს“? მკვლევართა აზრით, ეს ნიშნავს იმას, რომ მეფემ უნდა „სრულქმნას“, ე. ი. აღასრულოს კარავის გადაწყვეტილება. თუ ეს ასეა, ისმის ორი კითხვა: რალა აზრი ჰქონდა კარავის მიერ ესოდენ შეიწროებული მეფისათვის გადაწყვეტილებათა „კადრებას“ და მოხსენებას. ან ვისი მეშვეობით უნდა გაეტარებინა ცხოვრებაში მეფეს კარავის „განგებული“? ამ კითხვებზე ჭერჭერობით დამაჯერებელი პასუხები არ არსებობს.

საფიქრებელია, რომ „სრულ იქმნებოდეს“ არ ნიშნავს მაინცდამაინც კარავის გადაწყვეტილებათა უსიტყვო შესრულებას. ტერმინი „სრულქმნა“ არ ნიშნავს მხოლოდ „შესრულებას“. მივმართოთ ძველი ქართული ენის ლექსიკონს. ი. აბულაძეს „სრული“ განმარტებული აქვს, როგორც „სავსე“, „მრთელი“, „ცოცხალი“, „მთლიანი“³². „სრულ-ქმნა“ ნიშნავს „დამთავრებას“, „დასრულებას“³³. „სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი“ ნიშნავს: ჩუენი გადაწყვეტილება მაშინ იქნება დამთავრებული, მთელი, როდესაც მეფეს „ვკადრებთ“ და ვაცნობებთ. აქ საუბარია არა მეფის მიერ კარავის გადაწყვეტილებათა უსიტყვო, „ენებოს თუ არა ენებოს“ შესრულებაზე, არამედ იმაზე, რომ მეფემ უნდა დაამტკიცოს, კანონის სახე მისცეს კარავის გადაწყვეტილებას. სხვაგვარად მას ძალა არა აქვს. „სრულქმნა“ კარავის გადაწყვეტილების „გამთლიანებას“. მისთვის „დასრულებული“, კანონის სახის მიცემას უნდა ნიშნავდეს და არა უსიტყვო აღსრულებას. „ისტორიათა და აზმათა“ სათანადო ადგილის ჩვენებულ

²⁷ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, წყევ. 2, გვ. 169.

²⁸ ივ. ჯავახიშვილი. დასაბ. ნაშრომი, გვ. 170, 173.

²⁹ იქვე.

³⁰ ვახუშტი. აღწერა სამთოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დიდგნილი ყივლა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაზბეგილის მიერ. თბ., 1973, უნდა აღინიშნოს. რომ იგი ვახტანგისეულ რედაქციას ეყრდნობა.

³¹ ისტორიანი და აზმანი შარაჟანდღთან, გვ. 31.

³² ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 402.

³³ იქვე.

გაგებას უნდა უქერდეს მხარს სიტყვა „მაშინდა“: „მაშინდა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი“, „მაშინდა“ კი ნიშნავს „მაშინ მხოლოდ“³⁴. ე. ი. მხოლოდ მაშინ ექნებოდა კანონის ძალა კარავის გადაწყვეტილებას, როდესაც მას მეფეს „კადრებდნენ და აცნობებდნენ“. თუ ტექსტის ამგვარი გაგება სწორია, მაშინ, რა თქმა უნდა, ვერ დაეწამებთ ყუთლუ-არსლანის დასს იმას, რომ ისინი მეფეს მხოლოდ აღმასრულებლის როლს უტოვებდნენ.

ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შესახებ ცნობაში „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორს ნახმარი აქვს ერთი ფრაზა, რომელიც პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის მქონეა მეჭურჭლეთუხუცესის პროგრამის შინაარსის გასაგებად. თითქმის ყველა მკვლევარი დაეთანხმება ჩვენთვის საინტერესო ფრაზის ივ. ჭავჭავიშვილისეულ განმარტებას, რომელიც ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს ზუსტი. თამარის პირველი ისტორიკოსი აღნიშნავს: „...მომღებელმან წესსა რასამე სპარსთა განაგისსა“³⁵. ცხადია, აქ იგულისხმება, რომ ყუთლუ-არსლანმა რომ კარავის დადგმა და „განგების“ უფლება მოითხოვა, ეს რაღაც „სპარსთა განაგისის“ წესი იყო³⁶. ყუთლუ-არსლანის დასის მიერ მოთხოვნილი სახელმწიფო დაწესებულებების მსგავსი რამ „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორს „სპარსეთში“ ეგულება.

რას ნიშნავს ამ დროისათვის „სპარსეთი“?

ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს, რომ „XI—XII სს. ქართველი ისტორიკოსების წარმოდგენაში „სპარსეთი“ იმასვე ნიშნავდა, რასაც „აღმოსავლეთი“, ხოლო „სპარსული“ წარმოდგენდა „აღმოსავლურის“ შესატყვის ცნებას“³⁷. მკვლევარის აზრით, ტერმინები „სპარსეთი“, „სპარსი“ და „სპარსული“ იხმარებოდა როგორც კონკრეტული (საკუთრივ „სპარსეთი“), ისე ზოგადი („სამამჰადიანო“) მნიშვნელობით³⁸. XI—XII საუკუნეთა ქართული წყაროების მიხედვით „სპარსეთია“ არაბეთი, ხვარაზმი; „სპარსელები“ არიან თურქ-სელჩუკები; თბილისელ მაჰმადიანებს „სპარსნი ტფილელნი“ ეწოდებათ³⁹. ამგვარი ვითარება „გამოწვეული იყო სპარსული პოლიტიკურ-კულტურული ტრადიციების გაძლიერებითა და მისი საყოველთაო გავრცელება-გაბატონებით აღებულ ხანაში“⁴⁰.

როგორც ვხედავთ, ტერმინები „სპარსი“, „სპარსეთი“, „სპარსული“ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში არა მხოლოდ საკუთრივ სპარსეთს, არამედ უფრო ხშირად ზოგადად აღმოსავლეთს, მაჰმადიანურ სამყაროს აღნიშნავენ. საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის იმ მონაკვეთში, სადაც ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლაზეა საუბარი და მეჭურჭლეთუხუცესი „სპარსთა განაგისის“ შემომღებლადაა გამოცხადებული, სწორედ ზოგა-

³⁴ იქვე, გვ. 222.

³⁵ ისტორიანი და აზმანი შარაუანდეთანი, გვ. 30—31.

³⁶ „წესი“, ივ. ჭავჭავიშვილის განმარტებით, „განსაკუთრებით საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულების მართვა-გამგეობის დებულებასა და რიგს ერქვა“ (იხ. ქართული სამართლის ისტორია, შიგნი I, ტფ., 1928, გვ. 17).

³⁷ ვ. გაბაშვილი, აღმოსავლეთი XI—XII სს. ქართული საისტორიო წყაროების დერკლებზე, XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 275. „სპარსეთის“ მსგავსი გაგებისათვის იხ. ე. დონდუა, „ვეფხისტყაოსანი“ და თამარის ისტორიკოსები, საისტორიო ძიებანი, II, თბ., 1973, გვ. 99—112.

³⁸ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 275.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ იქვე, გვ. 279.

დად აღმოსავლეთი, მაჰმადიანური სამყარო უნდა იგულისხმებოდეს და არა საკუთრივ სპარსეთი. თუ ეს ასეა, მაშინ „სპარსთა განაგისის წესი“ არ უნდა იყოს დამახასიათებელი მხოლოდ საკუთრივ სპარსეთისათვის. ეს „წესი“ საერთოდ მაჰმადიანური აღმოსავლეთის სახელმწიფო წყობილებაში უნდა ვეძიოთ.

ივ. ჭავჭავიძე იტყობს, რომელმაც ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა იმთავითვე პარლამენტურ მოძრაობად გაიაზრა, არ გამოუცხადა ნდობა „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის ჩვენთვის საინტერესო ფრაზას. მან თამარის ისტორიკოსის „სპარსეთი“ საკუთრივ სპარსეთად მიიჩნია და აღნიშნა, რომ „XI—XII საუკუნეებში სპარსეთში მაინც არაერთი ოდნავაც მაინც ამის მზგავსი წესი არ ყოფილა“⁴¹. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის ცნობას განმარტება მაინც ესაჭიროებოდა. მკვლევარმა „სპარსთა წესს“ ამგვარი ახსნა მოუძებნა: „სპარსეთში პოლიტიკური ცხოვრებისა და სახელმწიფოებრივობის ასპარეზზე ამის მსგავსი მოვლენის უქონლობა გვაფიქრებინებს, რომ ამ შემთხვევაში უფრო მეფის პოლიტიკის მომხრე დასის წევრისა და ისტორიკოსისაგან პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეთა გასაწელებლად და სახელის გასატეხად ნახმარ დანდთან უნდა გვქონდეს საქმე, ვიდრე ცხოვრების უტყუარ ანარეკლთან. როგორც ცნობილია, პოლიტიკურ ბრძოლაში არა ერთხელ მომხდარა, რომ მოწინააღმდეგე ბანაკის სახელის გასატეხად მისი პროგრამა უცხოელთაგან ნაკარნახევად ან ნასესხებად გამოუცხადებიათ. ეტყობა, აქაც ამნაირ მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე“⁴².

ცხადია. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში აღმოსავლეთში პარლამენტური მოძრაობა არ ყოფილა და ივ. ჭავჭავიძე იტყობს, რომელმაც ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა პარლამენტურ მოძრაობად მიიჩნია, აღმოსავლეთში ვერ გამოუძებნა მას ანალოგია. საფიქრებელია, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის მიერ ყუთლუ-არსლანის „სპარსთა წესის“ შემომღებად მოხსენიება არ უნდა იყოს მხოლოდ პოლიტიკური მოწინააღმდეგის სახელის გასატეხად ნახმარი ხერხი. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი კარგად იცნობს „სპარსეთს“ და ამ ტერმინს ოდიოზური მნიშვნელობით არ ხმარობს. დავით სოსლანისა და თამარის ჭორჭორის აღწერისას ისტორიკოსი დედოფალ რუსუდანის შესახებ აღნიშნავს: „ვინათგან დედოფალი რუსუდან ყოვლითა სიბრძნითა საესე მოქმედებდა: აქათ ბაგრატიონი ბაგრატიონითა გუარ-ზეობითა აწყობდა რიგთა სახლისათა, და ქუემოთ ხუ არასნისა და ერაყისა სულთანთა სძლობითა გამეცნიერებულნი, მუნებრივითა სახიობითა და შუეებითა მოქმედებდა“⁴³ (ხაზი ჩვენია, — ი. ა.). როგორც ვხედავთ, ისტორიკოსს დემეტრე I-ის ქალიშვილი და გიორგი III-ის და რუსუდანი, ბაგრატიონთა „გუარზეობასთან“ ერთად, ხორასნისა და ერაყის სულთანთა რძლობით „გამეცნიერებულად“ მიაჩნია, ხორასანი და ერაყი კი იმდროინდელი ქართული ტერმინოლოგიით „სპარსეთია“⁴⁴. ცხადია, ისტორიკოსი არაფერს დაწერდა სამეფო სახლის თვალსაჩინო წევრის „სპარსელთაგან“ „გამეცნიერებაზე“, ტერმინი „სპარსეთი“ რომ დამამკირებელი და სახელის გამტეხი ყოფილიყო (ცხადია, ეს არ გამოირიცხავს ქართული მონარქიისა და „სპარსეთის“ სარწმუნოებრივ და პოლიტიკურ ანტა-

⁴¹ ივ. ჭავჭავიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

⁴² იქვე.

⁴³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 47.

⁴⁴ ე. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277.

გონიზმს)⁴⁵. საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის ცნობა „სპარსთა წესის“ შესახებ, გარკვეული რეალური ვითარების ამსახველია და ყუთლუ-არსლანის დასის პროგრამის მსგავს მოვლენას, მართლაც, კქონდა ადგილი მაჰმადიანური აღმოსავლეთის ქვეყნების სახელმწიფო წყობილებაში. ცხადია, რომ საუბარი უნდა შეეხოს აღმოსავლეთის სახელმწიფოთა მმართველობის ცენტრალურ აპარატს, ვინაიდან ყუთლუ-არსლანის დასის მოთხოვნები სწორედ საქართველოს სამეფოს ცენტრალური მმართველობის რეორგანიზაციას გულისხმობენ.

ორიოდე სიტყვით შევეხოთ ერთიანი ქართული მონარქიის ცენტრალური მმართველობის სისტემას.

ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის მმართველობის ცენტრალური აპარატი მეფის კარზე ფუნქციონირებდა. მეფის სასახლის, ანუ დარბაზის კარი მონარქიის მართვის მთავარი ორგანო იყო. ფეოდალური საქართველოს ცენტრალური მმართველობის აპარატის მოხელეებს, უმაღლესიდან უმაღლესამდე „დარბაზის კარს მყოფი“ მოხელეები ეწოდებოდათ⁴⁶. „რასაკვირველია, შეიძლებოდა ისეც მომხდარიყო, რომ საქმის ვითარებისა და სამსახურის გარემოების გამო ამგვარი მოხელე დარბაზს გარეთ გაეგზავნათ საგანგებო მინდობილობით, ან ჩვეულებრივ მოხელეთა მოქმედების შესამოწმებლად წასულიყო ხოლმე, მაგრამ ისინი მაინც სახელმწიფოს ცენტრალურ დაწესებულებათა მოხელეებად ითვლებოდნენ და მხოლოდ „დარბაზით გამოსულნი კელოსანნი“ და მოხელენი იყვნენ“⁴⁷.

მმართველობის ცენტრალური აპარატის ცალკეული უწყებებიც (მწიგნობა-თუხუცეს-ჰყონდიდლის უწყება, ამირსპასალარის უწყება, მანდატურთუხუცესის უწყება და სხვა) მეფის სასახლის კარზე იყო წარმოდგენილი⁴⁸. აქ ჩვენს ამოცანას არ შეადგენს ცენტრალური აპარატის შესახებ სიტყვის გაგრძელება. ამჯერად გვაინტერესებს ის ფაქტი, რომ საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის ცენტრალური მმართველობის აპარატი მეფის სასახლის კარზეა, მეფის სასახლის კარისაგან არ არის გამოყოფილი.

სხვაგვარი ვითარება გვაქვს ამავე პერიოდის მაჰმადიანურ აღმოსავლეთში. ვ. ბარტოლდი აღნიშნავს: „აღმოსავლურ-მუსლიმანური პოლიტიკური ორგანიზაციის მთელ სისტემას წითელ ხაზად გასდევს მმართველობის ყველა ორგანოს ორ დიდ კატეგორიად, დერგაჰად (სასახლე) და დივანად (კანცელარია) გაყოფა“⁴⁹.

⁴⁵ იხ. ვ. დონდუა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108—109. აღანიშნავია, რომ თვით რუსულად დედოფალიც თავის წარწერებში არ ივიწყებს, რომ იგი აღიდა სულთანთა სძალია“ (იხ. Д. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Гургии и Адчаре, СПб., 1878, გვ. 102—103; ე. თაყაიშვილი. არხეოლოგიურა ექსკურსია ლეჩხუმ-სეანეთში 1910 წ., პარიზი, 1937, გვ. 415).

⁴⁶ ივ. ჯაფარიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I. თბ., 1928, გვ. 112.

⁴⁷ იქვე.

⁴⁸ მ. ბეძინიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 124.

⁴⁹ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, т. I. М., 1953, გვ. 286. ვ. ბარტოლდის ეს აზრი საყოველთაოდ გაზარებულია, იხ. EI, vol. II, Leiden-London, 1962, გვ. 332.

დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში ასევე ცალკე იყო ორგანიზებული სულთნის სასახლის კარი და ე. წ. დიდი დივანი⁵⁰. დიდი სელჩუკი სულთნის სასახლეში რთული ადმინისტრაციული აპარატი იყო, რომელიც თორმეტი სახელისაგან შედგებოდა⁵¹. სამოქალაქო მმართველობას ხელმძღვანელობდა ე. წ. დიდი დივანი⁵². იგი დაყოფილი იყო ცალკეულ საუწყებო დივანებად, რომლებიც სათავეში ედგნენ სახელმწიფო მმართველობის სხვადასხვა უბანს⁵³.

დიდ სელჩუკთა ცენტრალური მმართველობის ვარიანტს წარმოადგენდა ასევე საქართველოს მეზობელი მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოს (რუმის სასულთნოს) ცენტრალური მმართველობაც⁵⁴. აქაც, ისევე როგორც დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში, მმართველობა თავმოყრილი იყო დივანებში⁵⁵. სულთნის კარი და დივანი რუმის სასულთნოში მკვეთრად იყო გამიჯნული⁵⁶.

დივანს სათავეში ედგა ვეზირი, რომელიც ფაქტიურად მართავდა სახელმწიფოს სულთნის სახელით⁵⁷.

სწორედ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში მეტად აქტიურობს სახალიფოს დივანი. ეს ხდება ენერგიული და კოლორიტული ფიგურის, ხალიფა ან-ნასირის (1180—1225 წწ.) დროს⁵⁸.

როგორც ვხედავთ, ძირითადად მთელ მაჰმადიანურ აღმოსავლეთში (ჩვენ აქ არ შეგვეძლო შევხებოდით ყველა აღმოსავლურ სახელმწიფოს) ცენტრალური მმართველობა გაყოფილია „სასახლედ“ და „დივანად“ და დივანი ფაქტიურად მართავს სახელმწიფოს (ცხადია, ნორმალურ პირობებში ეს არ გულისხმობს ხალიფისა თუ სულთნის პრეროგატივების ხელყოფას).

ვფიქრობთ, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის „სპარსთა გახაგისის წესი“ ცენტრალური მმართველობის სწორედ ზემონაჩვენების მსგავს ორგანიზაციას უნდა გულისხმობდეს. ყუთლუ-არსლანის დასის პროგრამა, ჩვენი აზრით, ითვალისწინებდა მეფის კარისაგან ცენტრალური მმართველობის აპარატის გამოყოფას, მის თავმოყრას საგანგებო შენობაში, „კარავში“, და არა პარლამენტური თუ პარლამენტურის მსგავსი რაიმე ორგანოს შექმნას. ვფიქრობთ, რომ ზემოთ განხილული „სპარსთა წესის“ შემოღების ცდა ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოს სინამდვილეში გაცილებით უფრო მოსალოდნელია, ვიდრე პარლამენტური წყობილებისა.

უნდა საგანგებოდ აღინიშნოს, რომ შეცდომა იქნებოდა ყუთლუ-არსლანის დასის პროგრამა მაჰმადიანურ აღმოსავლეთში გავრცელებული ცენტრალური აპარატის ორგანიზაციის ზუსტი და ბრმა გადმოღების ცდად მიგვეჩნია. ქართულ ფეოდალურ მონარქიას მაჰმადიანური აღმოსავლეთის ქვეყნებისაგან მრავალ-

⁵⁰ 6. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში. თბ., 1968, გვ. 135—144; ქ. გუენაშვილი, ამირბაბი, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 4, თბ., 1975, გვ. 95—101.

⁵¹ 6. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135; darrah-ის შესახებ იხ. ასევე II. H o r s t, Die staatsverwaltung der Grosseilgügen und Horazn'sals (1038—1231), Wiesbaden, 1964, გვ. 16, 24, 73 და სხვ.

⁵² 6. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

⁵³ იქვე, გვ. 128—144.

⁵⁴ В. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, М., Л., 1941, გვ. 137.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ იქვე, გვ. 159.

⁵⁷ В. В. Бартольд, Туркестан, გვ. 288; В. Гордлевский, Государство Сельджукидов, გვ. 140, 5. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, საქართველო და სელჩუკები, გვ. 138—139.

⁵⁸ В. В. Бартольд, Халиф и Султан, Сочинения, т. VI, М., 1966, გვ. 33.

ვალი მკაფიო თავისებურება განასხვავებდა და „სპარსთა წესის“ გარკვეული ინსტიტუტების შემოღება ყუთლუ-არსლანის დასს მხოლოდ ქართულ სინამდვილესთან მათი შეხამებით შეეძლო. უეჭველია, რომ ყუთლუ-არსლანის პროგრამის „კარავი“ პ რ ი ნ ც ი პ შ ი ჰგავდა აღმოსავლურ „ლივანს“. ეს პრინციპი კი ჩვენი აზრით, იყო ცენტრალური მმართველობის სამეფო კარისაგან გამოყოფა, რაც საქართველოს სინამდვილეში მმართველობის შემდგომ ბიუროკრატიზაციას მოასწავებდა. ყუთლუ-არსლანის დასის პროგრამით სამეფო კარისაგან გამოყოფილი ცენტრალური მმართველობის აპარატი კი თავისი სტრუქტურითა და ფუნქციებით, ცხადია, არ შეიძლებოდა ყოფილიყო „დიდი ლივანის“ იდენტური.

ამჟამად შეუძლებელია ვისაუბროთ „კარავის“ სტრუქტურაზე, მის შემადგენლობაზე. საფიქრებელია, რომ ამ ორგანოს შექმნას უნდა გამოეწვია მეფის სასახლისა და ცენტრალური მმართველობის მოხელეთა გამიჯვნა, რასაც არც მანამდე და არც შემდეგ ფეოდალურ საქართველოში მკაფიო სახე არ მიუღია.

ამდენად, ჩვენი აზრით, ყუთლუ-არსლანის დასმა მოითხოვა არა პარლამენტური დაწესებულების შემოღება, არამედ ცენტრალური მმართველობის აპარატის გამოყოფა მეფის კარისაგან. ამ დაწესებულების გადაწყვეტილებებს კანონის სახე უნდა მიეღო მაშინ, როცა მეფე დაამტკიცებდა. საფიქრებელია, რომ ფორმალურად მაინც ყუთლუ-არსლანის დასის პროგრამა არ ითვალისწინებდა მეფის პრეროგატივების ხელყოფას. ფაქტიურად გარკვეულ შეზღუდვას, ცხადია, ექნებოდა ადგილი, მაგრამ ამის გამო ყუთლუ-არსლანის პროგრამა არ უნდა გავიგოთ, როგორც ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების ცდა. პირიქით, მეჭურჭლეთუხუცესის პროგრამა, თუ ჩვენი ზემოთ გამოთქმული მოსაზრება სწორია, მიზნად ისახავდა ცენტრალური აპარატის შემდგომ სრულყოფას, მის ბიუროკრატიზაციას, რაც არ შეიძლება რეაქციულ ღონისძიებად ჩაითვალოს. გ. მელიქიშვილი აღნიშნავს, რომ ყუთლუ-არსლანის დასს „იმ პირობებში, როდესაც ცენტრალური ხელისუფლება ფაქტიურად ჰკარგავდა მმართველობის სადავეებს და მასზე ორიენტაცია უპერსპექტივო ჩანდა, სურდა ძალაუფლების ხელში აღება, რომ დაკნინებული სამეფო ხელისუფლების ნაცვლად და მისი სახელით ემართა ქვეყანა“⁵⁹. ცხადი ხდება, რომ ყუთლუ-არსლანის დასი ძლიერი ცენტრის მომხრეთა დასია. ასე რომ, საფუძველი არა გვაქვს ეს მოძრაობა რესპუბლიკურ მოძრაობად მივიჩნიოთ⁶⁰.

თუ ეს ასეა, უნდა აიხსნას, რატომ აღიქვა სამეფო ხელისუფლებამ ესრდენ მტკიცენულად ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა.

მეფემ დასის გამოსვლა გაიგო როგორც „დასასრულისა კელმწიფობისა პატრონისასა მიმცემელი — ესრეთ იწყინა და გაიკვრვა“⁶¹. აქ ანგარიში უნდა გაეწიოს რამდენიმე გარემოებას. ჯერ ერთი, ცენტრალური მმართველობის რეორგანიზაციის იდეა არ გამომდინარეობდა მეფისაგან და უკვე ეს ფაქტი ამ მოძრაობას საეჭვოს და შემამუფოთებელს ხდიდა მონარქის თვალში. ყუთლუ-არსლანი გიორგი III მიერ იყო დანიშნული მეჭურჭლეთუხუცესად და სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ის ძლიერი მონარქის, ძლიერი ცენტრალუ-

⁵⁹ გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. გვ. 95.

⁶⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. 2, გვ. 183.

⁶¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 31.

რი ხელისუფლების მომხრე იყო⁶². ასეთ მონარქად კი როგორც ჩანს, მას არ მი-
აჩნდა თამარი. გიორგი III ახალი გარდაცვლილი იყო. განვლილ მცირე ხანში
თამარს სამეფოს საქმეები საკმაოდ აეწეწა. გარდაცვლილი მეფის პოლიტიკით
უკმაყოფილო ელემენტებმა თავი წამოყვეს. ისეთი ვითარება შეიქმნა, რომ
გარდაცვლილი გიორგი III წესიერად ვერც დასაფლავეს. იგი „დამარხეს
მცხეთას ჟამის სიძნელისაგან, და მასვე წელსა გელათს წაიყვანეს“⁶³. „ჟამის
სიძნელეში“, უეჭველია, პოლიტიკური არეულობა უნდა იგულისხმებოდეს. „ის-
ტორიათა და აზმათა“ ავტორის მიერ აღწერილი გიორგი III-ის დაკრძალვის
ეფექტური სცენები არ უნდა იყოს მთლად რეალური. ახალგაზრდა თამარი
პირველ ხანებში, უეჭველია, ვერ ართმევს თავს ამ არეულობას, ვერ ახერხებს
ვითარების სტაბილიზაციას. ყუთლუს დასს, როგორც ჩანს, მიაჩნია, რომ თამა-
რი ვერ გააგრძელებს გიორგი III-ის საქმეს. ეს ყველაფერი ადვილი გასაგებია.
გასაგებია პირადად თამარის დამოკიდებულებაც ამ საკითხისადმი. „შეიძთა
სამეფოთა პატრონი“, ცხადია, არ იზიარებდა ყუთლუ-არსლანის დასის აზრს სა-
კუთარ თავზე და არ სურდა თუნდაც ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიე-
რებით დაინტერესებული პირების „მზრუნველობის“ ქვეშ ყოფილიყო.

უფრო ნიშანდობლივია სხვა გარემოება. აღმოსავლეთში ცალკეული მო-
ხელეების, თვით დიდი ვეზირების სიცოცხლეც კი ხშირად სულთანს ხება-
სურვილზე იყო დამოკიდებული⁶⁴. ნორმალურ ვითარებაში სულთანს ყოველ-
თვის შეეძლო თავიდან მოეცილებინა ესა თუ ის მოხელე, რა რანგისაც არ უნ-
და ყოფილიყო იგი. სულთანი კონტროლს უწევდა სამხედრო ძალებს, რომ-
ლებიც დივანს არ ექვემდებარებოდნენ. საქართველოში ამ მხრივ განსხვავებუ-
ლი ვითარება გვაქვს. საქართველოს ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი თუ
მექურტლეთუხუცესი ამავე დროს დიდი ფეოდალი იყო. მას საკუთარი დასაყრ-
დენი გააჩნდა და საჭიროების შემთხვევაში თავის დაცვაც შეეძლო. თამარს
არ შეიძლებოდა სცოდნოდა, მომავალში რას მოიმოქმედებდნენ „კარავში“ სა-
სახლის კარისაგან გამოყოფილი უმაღლესი მოხელეები. მით უმეტეს თუ მათ
ხელში იქნებოდა ლაშქარი. ყუთლუ-არსლანი ხომ „თავისა თვისისა ამირსპასა-
ლარად და სომხეთს სომეხთა მეფისა ადგილსა ლორეს დაჯდომად განმზადებუ-
ლი“⁶⁵ იყო.

ასე, რომ, პირადად თამარის რეაქცია ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა-
ზე ჩვენ სავესებით ბუნებრივად გვეჩვენება. ბუნებრივად გვეჩვენება „ისტორი-
ათა და აზმათა“ ავტორის, თამარის მეხოტბის პოზიცია. ვფიქრობთ, რომ მე-
ფისა და მისი ისტორიკოსის დამოკიდებულებამ ყუთლუს დასის გამოსვლისად-
მი არ შეიძლება არსებითად შეცვალოს საკითხის ჩვენეული გაგება.

მას შემდეგ, რაც ყუთლუ-არსლანის პროგრამა მეფისათვის ცნობილი გახ-
და, თამარმა „მოიღონა კელით გდება თავისა მის მოქმედთასა და თანაზრახ-
ველ მყოფელმან ერთგულთა და საკუთართა მისთამან, შეიპყრა ყუთლუ-არს-
ლან...“⁶⁶ წყაროს ეს ადგილი, ჩვენი აზრით, არასწორადაა ინტერპრეტირებული.

⁶² შტრა. ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 369.

⁶³ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკთიანე. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ს. ყ ა უ ხ ჩ ი უ ე ი-
ლ ი ს გამ., თბ., 1955, გვ. 367.

⁶⁴ В. Г о р д л е в с к и й. დასახ. ნაშრომი, გვ. 80.

⁶⁵ ისტორიანი და აზმანი შარაანდლთან, გვ. 31.

⁶⁶ იქვე.

მკვლევართ მიაჩნიათ, რომ თამარი ეთათბირა თავის „ერთგულებს“ და „საკუთრებს“ და მათი თანხმობის შემდეგ შეიპყრო ყუთლუ-არსლანი⁶⁷. აქ ზოგი რამ საეჭვოა. ჭერ ერთი, ყუთლუ-არსლანი არ ჩანს ისეთი ადვილად შესაპყრობი კაცი, რომ ამისთვის მხოლოდ მეფის „ერთგულთა და „საკუთართა“ თანხმობა და დასტური ყოფილიყო საკმარისი. მეორეც, გამოთქმა „თანამზრახველ მყოფელმან“ გარკვეული შეთქმულების არსებობის ეჭვს ბადებს. რატომ უნდა გაეხადა მეფეს „თანამზრახველებად“ თავისივე „ერთგულები“ და „საკუთრები“? მას შეეძლო პირდაპირ ებრძანებინა მათთვის. აქ სხვა რამ უნდა იმალებოდეს. თამარმა „თანამზრახველებად“ გაიხადა არა თავისი, არამედ ყუთლუ-არსლანის „ერთგულები“ და „საკუთრები“⁶⁸. როგორც ჩანს, დასის გარკვეულმა წრეებმა უღალატეს ყუთლუ-არსლანს, თამარის მხარეს გადავიდნენ და თავიანთი მეთაური მას ჩაუგდეს ხელში. ყუთლუს დანარჩენმა მომხრეებმა, როგორც ცნობილია, მეთაურის შეპყრობა მტკიცებულად აღიქვეს და სამეფო სასახლეს იარაღითაც კი დაემუქრნენ. ეს, მართლაც, უპრეცედენტო შემთხვევა იყო და, ვფიქრობთ, ამის გამოც უწოდა მთელს ამ გამოსვლას თამარის ისტორიკოსმა „უცხო მოსაგონებელი“⁶⁹.

ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა მარცხით დასრულდა. ამ მოძრაობის ფაქტიური ხელმძღვანელი და „კარავის“ მომავალი მეთაური უნდა ყოფილიყო კათალიკოს-პატრიარქი და მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი მიქელ მირიანის ძე. იგივე წრეებმა შემდეგ სხვა გზებით სცადეს თავიანთი გეგმების გახორციელება, მაგრამ ამაზე აქ სიტყვას აღარ გვავარძელებთ.

თუ ყოველივე ზემონათქვამს შევაჯამებთ, უნდა დავასკვნათ:

1. ყუთლუ-არსლანის დასის პროგრამა მიზნად ისახავდა მმართველობის ცენტრალური აპარატის სასახლის კარისაგან გამოყოფას.
2. ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა არ იყო პარლამენტური მოძრაობა.
3. ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებისაკენ იყო მიმართული.

⁶⁷ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II. ნაკვ. 2, გვ. 157; რ. მ ე რ ტ ვ ე ლ ი, შინაქალაქობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 157—158; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974, გვ. 142.

⁶⁸ „ისტორიათა და აზმათა“ წესების ერთ ნაწილში გვაქვს „ვანეზრახა ერთგულთა და საკუთართა თვსთა“ (გვ. 31). გამოდის, რომ საუბარი, მართლაც, თამარის „ერთგულებს“ და „საკუთრებს“ შეეხება, მაგრამ ეს ვახტანგის კომისიის ინტერპრეტაციაა. ვახტანგამდგელა რედაქციის ნუსხებში, მათ შორის მარიამისეულშიც „მისთამან“ გვაქვს, რაც მყარ საფუძველს უქმნის საკითხის ჩვენთვის გაგებას.

⁶⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 30.

И. П. АНТЕЛАВА

О ВЫСТУПЛЕНИИ ГРУППЫ КУТЛУ-АРСЛАНА

Резюме

Рассмотрен вопрос о политическом выступлении (приблизительно в 1184 г.) сторонников мечурчлетухуца (министра финансов) Кутлу-Арслана. По мнению автора, программа Кутлу-Арслана ставила целью выделение центрального управленческого аппарата из царского двора. Думается, что это выступление не имело ничего общего с парламентским движением. Автор приходит к выводу, что Кутлу-Арслан и его приверженцы являлись сторонниками усиления центральной власти.

XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობის საკითხისათვის

(ს ო ზ ი ლ ი)

პირველი ვინც შეეცადა XVIII ს-ის მეორე ნახევრის საქართველოს სოფელი სოციალურ-ეკონომიური ცვლილებების კუთხით განეხილა, ისტორიკოსი პროფ. გ. ნათაძე იყო. 1930 წელს დაიბეჭდა მისი ნაშრომი «К вопросу об эконoмическом положении Грузии в конце XVIII столетия». გ. ნათაძე აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნეს საქართველოსთვის ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც საფრანგეთისათვის დიდ ბურჟუაზიულ რევოლუციას, ან ინგლისისათვის სამრეწველო გადატრიალების ეპოქას XVIII ს-ის დასასრულს.

საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობის განხილვისას, გ. ნათაძე ეხება იმ დროის ქართულ სოფელს და მოაქვს საბუთები მიწისა და ბალ-ვენახების ყიდვა-გაყიდვაზე, მიუთითებს და მოაქვს საბუთები ფეოდალთა მიერ ე. წ. „მამულეების დამრგვალებაზე“ XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, რაციონალურ მეურნეობათა მოწყობის მიზნით; აღნიშნავს, „მამულეების დამრგვალებას“ მანამდე იშვიათად ჰქონდა ადგილი, ლაპარაკობს საქართველოში არსებულ საუცხოო ზერებსა და ბალებზე, ვაჭრობაზე; აღნიშნავს, რომ ამ დროს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტები (პური, ღვინო...) დიდი რაოდენობით გადის ბაზარზე, საუბარია საბაჟოებზე, მათ შემოსავალზე და სხვ. ეხება იმ დროის მრეწველობასაც, იდეოლოგიასაც.

დასკვნაში გ. ნათაძე აღნიშნავს, რომ სოფელში აღნიშნულმა პროცესებმა და საეკონომიკური კაპიტალიზმის განვითარებამ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ XVIII ს-ის საქართველოში მოასწრო შეეცადა ფეოდალიზმის საფუძვლები, ე. ი. ფეოდალური მიწათმფლობელობა. მისივე მტკიცებით, ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ საქართველო რუსეთს შეუერთდა, საეკონომიკური კაპიტალი იყო¹.

ქართულმა ისტორიოგრაფიამ შემდეგში (ცალკეულ გამოცემებში გარდა) პროფ. გ. ნათაძის ეს კონცეფცია, — XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ქართულ სოფელში სოციალურ-ეკონომიური ცვლილებების (ძვრების) შედეგად ფეოდალიზმის საფუძვლის, ფეოდალური მიწათმფლობელობის, რღვევისა და „შერყევის“ შესახებ, — ვერ გაიზიარა. ვერ გაიზიარა, რადგან სინამდვილეში ისტორიული რეალობის ღრმა მეცნიერული შესწავლა ასეთი დასკვნის გამოტანის საშუალებას არ იძლეოდა, ხოლო დასავლეთ ევროპის ნომენკლატურით შესწავლა XVIII ს-ის II ნახევრის ქართულ სოფელზე ზელოვნური და უსაფუძვლო გამოდგა.

შემდეგში, კაპიტალიზმის გენეზისის საკითხს შეეხო აკად. ნ. ბერძენიშვილი. ოლონდ მრეწველობის სფეროში. წარმოების კაპიტალისტური წესის ჩანასახის გაჩენა XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოში მან გვიჩვენა თბილისის ერთ-ერთი სამღებრო საწარმოს მაგალითზე. ნ. ბერძენიშვილის ეს შე-

¹ Сб. История классовой борьбы в Закавказьи, Тифл., 1930, გვ. 123—152.

ხედულება — წარმოების კაპიტალისტური წესის ჩანასახის გაჩენის შესახებ მრეწველობაში აღნიშნული ხანის საქართველოში, შემდეგში გაიზიარეს პროფ. შ. მესხიამ, პროფ. ა. როგავამ და სხვა ისტორიკოსებმა. ამასთან, ა. როგავამ ძირითადი ყურადღება გადაიტანა ზედნაშენურ კატეგორიებზე — იდეოლოგიაზე, სამართალზე და არსებითად ამ კატეგორიებით ცდილობდა დამტკიცებინა კაპიტალისტური ურთიერთობის გაჩენა XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოში.

კაპიტალიზმის გენეზისის საკითხი მოცემული ხანის საქართველოში ჩვენს შევისწავლეთ, ოღონდ მხოლოდ და მხოლოდ მრეწველობის სფეროში (უმთავრესად სამთამადნო მრეწველობის მაგალითზე) და დავრწმუნდით კაპიტალისტური წარმოების ჩანასახების გაჩენაში მრეწველობაში XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოში, უფრო სწორად, აღმოსავლეთ საქართველოში (იხ. დ. გოგოლაძე — კაპიტალიზმის გენეზისის საკითხისათვის რეფორმამდელი ხანის საქართველოში, „მნათობი“, 1959 წ., № № 9—10).

მაშინ, იმავე ნაშრომში, ჩვენ დავაყენეთ საკითხი: ხომ არ არის რაიმე ძვრები ამ მხრივ საქართველოს სოფელში, XVIII ს-ის II ნახევრის სოფლის სოციალურ-ეკონომიურ ურთიერთობაში, იყო თუ არა „ჩასახული ბურჟუაზიული ურთიერთობა სოფლის მეურნეობაში“, და აღენიშნეთ, რომ „ეს ცალკე შესწავლას მოითხოვს“.

შემდეგში ფეოდალური ხანის და მათ შორის XVIII ს-ის საქართველოს სოფლის სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლამ დაგვანახა, რომ ამ მხრივ — კაპიტალისტური (ბურჟუაზიული) ურთიერთობის ჩასახვის მხრივ XVIII ს-ის საქართველოს სოფელში — არაფერია ძვრებს ადგილი არ ჰქონია. პირიქით, აშკარად შეიმჩნეოდა დაცემა ფეოდალური ქვეყნის ეკონომიკისა, რომელიც ფეოდალიზმის პერიოდში უმთავრესად სოფლის სახითაა მოცემული.

რაც შეეხება მრეწველობას, იგი სპეციფიკურია. კაპიტალისტური წარმოების ჩანასახები პირველად მრეწველობაში ჩნდება. ამავე დროს წარმოების კაპიტალისტური წესის ჩასახვა აქ შედარებით ადვილად ხდება. ამა თუ იმ საწარმო-სახელოსნოს კაპიტალისტურ წესზე გამართვა, — ამქრული კორპორაციის გარეშე კერძო სახელოსნოს გახსნა ქალაქში (და მის გარეთაც) და დაქირავებული შრომის გამოყენება მასში, — და, ამრიგად, მრეწველობაში კაპიტალისტური წარმოების ჩანასახების გაჩენა, გაცილებით მარტივად ხდება. სახელოსნოს კაპიტალისტურ წესზე გამართვა შეიძლებოდა უფრო ადრეული ფეოდალური ხანის ქალაქებშიც, რომლებიც სავაჭრო-სახელოსნო და ფულის მომქცევის ცენტრებს წარმოადგენდნენ.

სოფელი კი ფეოდალიზმის, ფეოდალური საზოგადოების ძირითადი უჩრედია და მასში ბურჟუაზიული ურთიერთობის ჩანასახების გაჩენა დიდ სოციალურ და საადგილმამულო ცვლილებებს მოითხოვს — ცვლილებებს უფლებრივ და საკუთრების ურთიერთობებში. სახელდობრ, ფეოდალიზმის დროს სოფლად ბურჟუაზიული ურთიერთობის ჩანასახების გაჩენისათვის საჭიროა ბატონყმურ სოფელში ყმური დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებულ, პირადად თავისუფალ მესაკუთრე გლეხთა კატეგორიის წარმოქმნა და გლეხთა ამ ფენის შეუზღუდავი კერძო, ბურჟუაზიული, საკუთრება წარმოების ძირითად საშუალებაზე — მიწაზე. ასეთი რამ კი XVIII ს-ის ქართულ ბატონყმურ სოფელში არა გვაქვს. ეს მოვლენა — პირადად თავისუფალ და მიწის

სრულ მესაყუთრე გლეხთა კატეგორიის გაჩენა (თანაც კანონით აღიარებული) და ამდენად მიწაზე ბურჟუაზიული საკუთრების ჩ ა ნ ა ს ა ხ ე ბ ი ს წარმოქმნა საქართველოს ფეოდალურ-ბატონყმურ სოფელში მოხდა XIX ს-ის პირველ ნახევარში, რამაც საქართველოს ისტორიის ეს მონაკვეთი გვიანფეოდალურ ხანად აქცია.

გ. ნათაძის აღნიშნულ კონცეფციას ბოლო დროს მხარი დაუჭირა პროფ. ი. ანთელავამ. მან 1972 წელს გამოაქვეყნა სტატია „ცვლილებები XVIII ს-ის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში“², სადაც იგი ცდილობს აღნიშნულ კონცეფციას მეტი დოკუმენტაცია მოუძებნოს. ასევე, აღნიშნული კონცეფციის დადასტურებას იგი ცდილობს ფეოდალურ და საგლეხო მიწისმფლობელობის შეფარდების ცვლილებით. სახელდობრ, იგი ცდილობს დაამტკიცოს XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოში ფეოდალური მიწისმფლობელობის შემცირება-შერყევა და საგლეხო მიწისმფლობელობის გაზრდა.

მის ნაშრომში მოცემული დასკვნები ასეთია:

XVIII ს-ის I ნახევარში არ ჩანს, რომ გლეხოზა უტევდეს ფეოდალურ საკუთრებას. XVIII ს-ის მეორე ნახევარში კი გლეხოზა ინტენსიურად მონაწილეობს მამულების შეძენის საქმეში, ქვეყანაში „იგი ყიდულობს საერთოდ გაყიდული მიწების დიდ ნაწილს, უტევს ფეოდალურ საკუთრებას“³, რომ „გლეხის მომხვეჭელობით საქმიანობას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ყიდულობდა რა მიწებს საკუთრების უფლებით, იგი თავს აღწევდა მიწით მომარაგების ფეოდალურ-ბატონყმურ საშუალებებს, ძირს უთხრიდა ფეოდალის მონოპოლიურ მიწათმფლობელობას და ხელს უწყობდა საკუთრების ახალი, ბურჟუაზიული ფორმის დამკვიდრებას, კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარებას“⁴.

პარალელურად ამისა, განაგრძობს ი. ანთელავა, ფეოდალებიც ჩაბმული არიან მამულების ყიდვის საქმეში, რომ მათ მიერ ხდება მათი მამულის მომიჯნავე მიწის ყიდვა და, ამრიგად, ხდება, ფეოდალების ე. წ. „მამულების დამრგვალება“, რაც XVIII ს-ის II ნახევარამდე ძალზე მკრთალად შეინიშნებოდა⁵.

ამასთან, ფეოდალთა მამულების დამრგვალება, განაგრძობს იგი, ხდებოდა ახალი სახის რაციონალური მეურნეობის მოსაწყობად, „მსხვილი რაციონალური, საბაზრო პროდუქციის დამამზადებელი მეურნეობები განსახილველი ხანის საქართველოში მართლაც არსებობდნენ“⁶, რომ „იმდროინდელი საქართველოს ეკონომიური აზრიც უბიძგებდა ყველას, მათ შორის, ცხადია, ფეოდალებსაც, რაციონალური, სასაქონლო მეურნეობის შექმნისკენ“⁷, „დაეშაადებინათ საბაზრო პროდუქციაც. ამ რჩევას ისინი ყურს უგდებდნენ, რის ერთ-ერთ დამადასტურებელს წარმოადგენს ქართველ მეზატონეთა ერთი ნაწილის

² ი. ანთელავა, ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1972, № 1.

³ იქვე, გვ. 99.

⁴ იქვე, გვ. 110 (ხაზი ჩვენია. — დ. გ.).

⁵ იქვე, გვ. 106—107.

⁶ იქვე, გვ. 107.

⁷ იქვე, გვ. 108.

მიერ მამულების ინტენსიურად შესყიდვის, მათი დამრგვალების შეუხელებელი ტენდენცია⁸. ამით ქართველი ფეოდალები „ბიძგს აძლევდნენ არსებული სოციალ-ეკონომიური ფორმაციის საწინააღმდეგო მოვლენების განვითარებას“⁹.

შემდეგში, ახალ სტატიებში: „ცვლილებები ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალურ საფუძვლებში XVIII საუკუნის საქართველოში“, „ერეკლე II-ის 1765 წლის კანონი ტყვეობიდან დაბრუნებულ გლეხთა უფლებრივი მდგომარეობის შესახებ“, ი. ანთელავამ კიდევ უფრო გააღრმავა ამ მხრივ თავისი დასკვნები. იგი წერს: საქართველოში „XVIII საუკუნეში, უპირატესად მის მეორე ნახევარში, მიმდინარეობდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალური საფუძვლების მოშლის მეტ-ნაკლებად საგრძნობი პროცესი“¹⁰. როგორც ვხედავთ, XVIII ს-ის საქართველოში ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების რღვევის პროცესი მან უკვე სოციალურ სფეროშიც გადაიტანა.

1777 წელს გამოვიდა ი. ანთელავას წიგნი „XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის“, სადაც შესულია მისი ზემოთ აღნიშნული გამოქვეყნებული სტატიები თავიანთი დასკვნებით, რომლებიც განსაზღვრავენ წიგნის ძირითად მიმართულებას, მის პროფილს.

პირველყოვლისა, განვიხილოთ ი. ანთელავას კვლევის მეთოდი XVIII ს-ის საქართველოში ფეოდალურ და საგლეხო მიწისმფლობელობის შეფარდების ცვლილებების შესწავლის საქმეში, საიდანაც მან აღნიშნული დასკვნები მიიღო. მისი ძირითადი დასკვნა დამყარებულია შემდეგზე.

მას განუხილავს XVIII ს-ის 2390 ნასყიდობის საბუთი საერთოდ, როგორც გლეხობის, ისე ფეოდალების — გამოქვეყნებული და გამოუქვეყნებელი. როგორც თვითონ აცხადებს, აქედან ძალიან ბევრი საბუთის გამცემისა და მიმღების სოციალური ვინაობის (გლეხი, ფეოდალი) დადგენა გვარების მიხედვით შეუძლებელია, ჭირსო. აღნიშნული 2390 ნასყიდობის საბუთი, მისი განცხადებით, ეხება როგორც მარტო მიწის, ისე ყმა-მამულის ყიდვა-გაყიდვას. 2390 საბუთიდან დათარიღებულია 2116 საბუთი. აქედან 1303 საბუთი (62%) XVIII ს-ის პირველი ნახევრისაა, ხოლო 813 საბუთი (38%) XVIII ს-ის II ნახევრისაა.

1303 ნასყიდობის საბუთიდან XVIII ს-ის I-ელ ნახევარში **გამყიდველია**: ფეოდალი — 49,4%, გლეხი — 50,6%; **მყიდველია**: ფეოდალი — 53,3%, გლეხი — 46,7%.

XVIII ს-ის II ნახევარში კი 813 ნასყიდობის საბუთიდან ასეთი სურათია: **გამყიდველია**: ფეოდალი — 52,2%, გლეხი — 47,8%; **მყიდველია**: ფეოდალი — 35,6%, გლეხი — 64,4%.

საბუთების ასეთი დაჯგუფებიდან ი. ანთელავა დაასკვნის, რომ XVIII ს-ის პირველ ნახევართან შედარებით, XVIII ს-ის მეორე ნახევარში სხვაგვარი სურათი გვაქვს; თავადაზნაურობა უფრო მეტად ყიდის მამულებს და ნაკლებად

⁸ ი. ანთელავა, „ცვლილებები XVIII ს. საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში“, გვ. 108.

⁹ იქვე, გვ. 110.

¹⁰ ი. ანთელავა, ცვლილებები ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალურ საფუძვლებში XVIII საუკუნის საქართველოში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1974, № 2, გვ. 62.

ყიდულობსო, ხოლო გლეხობა უფრო ნაკლებად ყიდის და მეტად ყიდულობსო და აშკარად „უტევეს ფეოდალურ საკუთრებას“-ო¹¹.

მის ამ დასკვნასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს შემდეგი:

1. ავტორის განცხადებით, ჰირს ნასყიდობის მონაწილე პირთა სოციალური ვინაობის დადგენა. თუ ეს ასეა, მაშინ ჩვენ როგორღა ვირწმუნოთ მის მიერ შედგენილი მიწის მყიდველთა და გამყიდველთა რიცხობრივი რაოდენობა სოციალური ვინაობის მიხედვით (რამდენია ფეოდალი და რამდენი გლეხი). ამიტომ სანდოობის და შემოწმების თვალსაზრისით საჭიროა ამ დოკუმენტების გამოქვეყნება.

2. მაგრამ დაუშვათ რომ ეს ასეა, როგორც იგი აცხადებს: XVIII ს-ის II ნახევარში 813 ნასყიდობის საბუთიდან მიწის მყიდველი ფეოდალი 35,6% არის, ხოლო გლეხი — 64,4%. მერე და განა ეს გასაკვირია? მწარმოებელი კლასი, გლეხობა, თავადაზნაურობაზე, ფეოდალთა კლასზე ხომ დაახლოებით 15—20-ჯერ მეტი იყო, ე. ი. მთელი მოსახლეობის 90%-ზე მეტი და რა გასაკვირია, რომ მიწის მყიდველთა შორის რაოდენობრივად მეტი გლეხობა ყოფილიყო“ ყმა-გლეხობა ხომ უმთავრესად ერთმანეთში ყიდდა ადგილ-მამულს.

3. ნასყიდობის 2390 საბუთიდან გაყიდული მიწის ფართობი მოცემულია მხოლოდ 310 საბუთში (13%). 310 ნასყიდობის საბუთით, ავტორის დაჯამებით, გაყიდულა სულ 1102 დღიური მიწა. აქედან ფეოდალებს გაუყიდათ 519,5 დღიური, ანუ 47,1%, ხოლო გლეხებს — 582,5 დღიური, ანუ 52,9%. გაყიდული მიწების მეტი ნაწილი — 716,5 დღიური ანუ 65,1% გადასულა გლეხობის ხელში, ხოლო შედარებით მცირე ნაწილი — 385,5 დღიური ანუ 34,5% ფეოდალების ხელში. ამასთან, ი. ანთელავას განცხადებით, გლეხების მიერ გაყიდული მიწა, 582,5 დღიური, მთლიანად, მათმა თანამომე გლეხებმა იყიდეს, დანარჩენი მიწები კი გლეხებმა ფეოდალებისაგან იყიდეს და, სულ, გლეხების ნასყიდმა შეადგინა 716,5 დღიური¹². ე. ი. გლეხობას ფეოდალებისაგან უყიდა 134 დღიური მიწა ($716,5 - 582,5 = 134$, რაც გლეხთა მთელი ნასყიდი მიწის (716,5) 18,7%-ს შეადგენს).

და აი, ამის საფუძველზე, 134 დღიურის საფუძველზე, ი. ანთელავა დაასკვნის, რომ გლეხობა XVIII საუკუნეში ძირს უთხრიდა ფეოდალთა კლასის მონოპოლიურ საკუთრებას მიწაზეო.

რა არის ასეთი კარდინალური საკითხის გადაჭრისას 134 დღიური მიწა (67 დესეტინა!), მაშინ, როდესაც მთელი ფეოდალთა კლასი, მიწის მონოპოლიური მესაკუთრე, მილიონობით დღიურ მიწას ფლობდა (8 მილიონამდე დღიურ ყოველგვარ მიწას). 134 დღიური მიწის დაკარგვას (ან თუგინდ 1000 დღიურისას) შეეძლო განა გამოეწვია ფეოდალური მიწათმფლობელობის რღვევა? ასეთი რამ ადრეულ ხანაშიც იყო, მაგრამ ამით განა ძირი ეთხრებოდა ფეოდალთა კლასის მონოპოლიურ მფლობელობას მიწაზე, რომელიც მილიონობით დღიური მიწით აღირიცხებოდა.

ი. ანთელავას მიწის ფართობის ამ სიმცირის (134 დღიურის) გადალახვა უცდია, მაგრამ, ჩვენი აზრით, უშედეგოდ. მას, თავისი განცხადებით, შე-

¹¹ ი. ანთელავა, ცვლილებები XVII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში, გვ. 98—99; ასევე, ი. ანთელავა, XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის, თბ., 1977, გვ. 68—70.

¹² ი. ანთელავა, ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში, გვ. 100—101; ასევე, ი. ანთელავა, XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის, გვ. 71—73.

უსწავლია 2390 ნასყიდობის საბუთი XVIII საუკუნის, და, აი, 310 ნასყიდობის დოკუმენტის მონაცემებს, — რითაც 1102 დღიური მიწა გაყიდულა და გლეხებს შეუძენიათ 716,5 დღიური მიწა (65,1%), ფეოდალებს კი 385,5 დღიური მიწა (34,5%), იგი შესაბამისად ავრცელებს და აზოგადებს ყველა 2.390 ნასყიდობის დოკუმენტზე, უფრო ზუსტად, დანარჩენ 2080 დოკუმენტზეც, რომლებშიც გაყიდული მიწის ფართობი არაა მოცემული (აღნიშნული) და ღებულობს მიწის ნასყიდობის სრულ განმაზოგადებელ სურათს 2.390 ნასყიდობის საბუთიდან!

ი. ანთელავა წერს: „თუ ეხლა ამ 810 ნასყიდობის სიგელის მონაცემებს გავავრცელებთ ჩვენ მიერ შესწავლილ ყველა 2 890 სიგელზე, მაშინ გამოვა, რომ ხსენებული აქტებით გაყიდულა ხულ (დაახლოებით) 9 000 დღიური მიწა, რომლიდანაც 5 940 (65,1%) გლეხებს შეუძენიათ, ხოლო 3 060 დღიური (34,9%) ფეოდალებს¹³. ამრიგად, გლეხებს შეუწყდიათ არა მარტო მათი კლასობრივი მოძმის მიერ გაყიდული მიწები მთლიანად, არამედ თავადაზნაურთა მიწების ნაწილიც, დაახლოებით 25,8%“¹⁴.

ამგვარად, მან 310 დოკუმენტის მონაცემები 2390 დოკუმენტზე ასე გაავრცელა: 310 დოკუმენტის 1102 დღიური ნასყიდი მიწიდან თითო დოკუმენტზე საშუალოდ მოდის 3,6 დღიური მიწა. ეს მონაცემი, 3,6 დღიური, მან გაავრცელა ე. ი. გადაამრავლა 2 390 დოკუმენტზე და მიიღო დაახლოებით 9 000 დღიური (ზუსტად 8 604). 9000 დღიურზე კი შესაბამისად გაავრცელა 310 დოკუმენტიდან მიღებული პროცენტული მონაცემები გლეხთა და ფეოდალთა კლასის მიერ ნასყიდი მიწების ფართობისა: გლეხობის — 65,1%, ფეოდალთა კლასის — 34,9% და მიიღო ნასყიდობის შედეგად გლეხობის ხელში გადასული მიწა გაცილებით მეტი — 5 940 დღიური (65,1%), ხოლო ფეოდალთა ხელში გადასული, ცხადია, პროცენტული შესაბამისობით, გაცილებით ნაკლები — 3 060 დღიური მიწა (34,9%).

რა უფლებით ვავრცელებთ ჩვენ 310 ნასყიდობის დოკუმენტის მიწის ფართობის მონაცემებს დანარჩენ 2 080 ნასყიდობის დოკუმენტზე, რომლებშიც გაყიდული მიწის ფართობი სრულიად არაა მოცემული?

310 ნასყიდობის დოკუმენტში მოცემული გაყიდული მიწის ფართობი მთლიანად გლეხობის ნაყიდი რომ ყოფილიყო, განა შეიძლებოდა ამ მონაცემების გავრცელება მთელ დოკუმენტაციაზე — 2390 დოკუმენტზე? ასეთი მეთოდით მაშინ ხომ ნასყიდობის მთელი დოკუმენტებით ფეოდალთა კლასის ხელში არც ერთი დღიური ნასყიდი მიწა არ აღმოჩნდებოდა! და ასეთი დასკვნა ხომ სრული გაუგებრობა იქნებოდა? ანდა, დავეუშვათ, 2 390 დოკუმენტიდან 310 დოკუმენტში მოცემული ნასყიდი მიწის ფართობი მთლიანად მხოლოდ ფეოდალთა კლასს რომ კუთვნიებოდა, მაშინაც კი ამ საფუძველზე განა შეიძლებოდა ამ მონაცემების გავრცელება მთლიანად 2 390 დოკუმენტზე? მაშინ ხომ ასეთი მეთოდით მთელი ამ დოკუმენტაციის მიხედვით გლეხთა კლასის ხელში არც ერთი ნასყიდი დღიური მიწა არ აღმოჩნდებოდა! და განა ასეთი დასკვნა დამაჯერებელი იქნებოდა?

¹³ ტექსტში სიტყვა — „ფეოდალებს“ მაგივრად წერია „გლეხებს“, რაც კორიქტურული ან შექანისური შეცდომაა.

¹⁴ ი. ანთელავა, ცვლილებები XVIII ს. საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში. გვ. 101 (ხაზი ჩვენი); მისივე. XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის, გვ. 73.

ასეთი მეთოდით ხელმძღვანელობა არ შეიძლება. მაგალითისათვის, აღწერაში მოცემულ მთელი ქვეყნის 1000 სოფლის ჩამოთვლაში იქნებ მხოლოდ 3 სოფლის მოსახლეობის რაოდენობაა მოცემული, ვთქვათ, 12 კომლი, საშუალოდ 4 კომლი ერთ სოფელზე (ასეთი არატიპიური 3—5 კომლიანი სოფლებიც იყო). და ასეთ შემთხვევაში ამ სამი სოფლის მონაცემები მოსახლეობის რაოდენობისა — 12 კომლი, ანუ 4 კომლი საშუალოდ თითო სოფელზე, განა შეიძლება გავავრცელოთ მთლიანად მთელი ქვეყნის 1000 სოფელზე? განა ეს რეალურად ოდნავადაც კი სწორი იქნებოდა?

4. როგორც ვნახეთ, ი. ანთელავა გვაუწყებს, რომ მის მიერ შესწავლილი 2 390 ნასყიდობის საბუთების დიდი უმრავლესობა, სახელდობრ, 1 303 საბუთი. რომლებზედაც მან XVIII ს-ის 310 საბუთის მონაცემები გაავრცელა, — XVIII ს-ის I ნახევრისაა, ხოლო გაცილებით უმცირესობა, — 813 საბუთი XVIII ს-ის II ნახევრისა (274 საბუთს კი თარიღი არ უზის და არაა ცნობილი XVIII ს-ის პირველი ნახევრისა თუ მეორესიო). და, აი, რა უფლებით გადმოაქვს XVIII ს-ის I ნახევრის 1 303 ნასყიდობის საბუთი XVIII ს-ის II ნახევარზე? მისი დასკვნა ფეოდალური მიწისმფლობელობის შერყევა-რღვევის შესახებ ხომ XVIII ს-ის II ნახევარს განეკუთვნება? რომელსაც იგი თვისობრივად განასხვავებს XVIII ს-ის I ნახევრისაგან და უპირისპირებს მას? უპირისპირებს რა XVIII ს-ის I ნახევარს, ი. ანთელავა დასკვნის სახით წერს: „სხვაგვარი ვითარება ისახება XVIII ს-ის მეორე ნახევარში“, გლესობა „ყიდულობს საერთოდ გაყიდული მიწების დიდ ნაწილს, უტევს ფეოდალურ საკუთარებს“¹⁵.

აბა დაეუკვირდეთ.

ი. ანთელავამ ნასყიდობის 310 საბუთის მონაცემები გაავრცელა მთელი ნასყიდობის დოკუმენტების იმ უმრავლესობაზეც, 1303 საბუთზე, რომელიც XVIII ს-ის I ნახევარს განეკუთვნება. ასეთ შემთხვევაში კი სურათი და დასკვნა განა პირიქით არ უნდა ყოფილიყო? სახელდობრ, დასკვნა ფეოდალთა კლასის მიწის მონოპოლიურ საკუთრებაზე გლესობა „შეტევისა“ და ფეოდალური მიწისმფლობელობის შერყევა-რღვევის შესახებ, ასეთ შემთხვევაში უფრო შესაბამებოდა არა XVIII ს-ის II ნახევარს, არამედ XVIII ს-ის I ნახევარს. რადგან XVIII ს-ის I ნახევარში ნასყიდი დოკუმენტების უმრავლესობის გამო (1 303), ი. ანთელავას მეთოდით, გლესობის ხელში ნასყიდი მიწა, საერთოდ, აღმოჩნდა გაცილებით მეტი — 3053,7 დღიური ($1303 \times 3,6 = 4690,8$, $4690,8$ -ის $65,1\% = 3053,7$), ვიდრე XVIII ს-ის II ნახევარში, სადაც ნასყიდობის დოკუმენტების უმცირესობის გამო (813) გლესობის ხელში ნასყიდი მიწა, საერთოდ, აღმოჩნდა მხოლოდ 1905,3 დღიური. და რაც მთავარია, XVIII ს-ის პირველ ნახევარში ნასყიდი დოკუმენტების მნიშვნელოვანი უმრავლესობის გამო (1303), მისი მეთოდით, გლესობის ხელში ფეოდალებისაგან ნასყიდი მიწის ფართობი გაცილებით მეტი აღმოჩნდა, სახელდობრ, 571 დღიური ($3053,7$ -ის $18,7\% = 571$), ვიდრე XVIII ს-ის II ნახევარში (სადაც 813 დოკუმენტია), — სახელდობრ, მხოლოდ 356,3 დღიური; ამრიგად, ამის მიხედვით, ცხადია, ფეოდალთა მიწისმფლობელობა შესაბამისად გაცილებით უნდა შემცირებულიყო XVIII ს-ის I ნახევარში. მაშასადამე, აღ-

¹⁵ ი. ანთელავა, ცვლადები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში, გვ. 99; მ. ს. ივ. ე, XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის, გვ. 70.

ნიშნული დასკვნა ფეოდალური მიწისმფლობელობის შემცირებისა და რღვევის შესახებ, ი. ანთელავას, თ ა ვ ი ს ი მ ე თ ო დ ი ს მიხედვით, უნდა გადაეტანა XVIII ს-ის I ნახევარში. მის მიერ შედგენილი სქემა ღიაშეშვად ღიაშეშვად ეწინააღმდეგება და უარყოფს მისსავე დასკვნებს.

ი. ანთელავას დასკვნები — XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოში გლეხთა კლასის „შეტევის“ შედეგად ფეოდალური მიწისმფლობელობის შემცირებისა და რღვევის შესახებ, ჩვენი აზრით, არ არის სწორი. სინამდვილეში ვითარება პირუტყუ იყო, რასაც ჩვენ ქვემოთ შევეცდებით ვაჩვენოთ.

„ნასყიდი“ მიწის სააღმშენებლო არსი და როლი ფეოდალიზმის დროს

უპირველეს ყოვლისა მოკლედ შევეხებით „ნასყიდი“ მიწის საკუთრების არსს, მის სოციალურ-ეკონომიურ ბუნებას ფეოდალიზმის დროს.

ფეოდალიზმის პერიოდში ნასყიდი მიწის საკუთრების გადაჭარბებით შეფასებას ახალი, ბურჟუაზიული, მოვლენების ჩვენების მიზნით, რიგი ჰეკლერებისა შეცდომაში შეჰყავს.

ნასყიდი ინსტიტუტი ფეოდალურ საქართველოში, კერძოდ XVI—XVIII საუკუნეებში, ჩვენ საეციალურად შევისწავლეთ¹⁶. შეიძლება ითქვას, რომ ფეოდალური ხანის დოკუმენტაციიდან ყველაზე მეტი სწორედ ნასყიდობის დოკუმენტები შემოგვრჩა. საკითხთან დაკავშირებით შევისწავლეთ ფეოდალური ხანის მიწისა და ყმა-მამულის ნასყიდობის 3000 დოკუმენტზე მეტი. შესწავლილი საკითხიდან ჩვენ აქ მხოლოდ ზოგიერთ ზოგად დასკვნას აღვნიშნავთ ნასყიდი მიწის საკუთრების ინსტიტუტის არსის, მისი სოციალურ-ეკონომიური ბუნების შესახებ.

პირველყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ ნასყიდი ინსტიტუტის შესწავლამ ფეოდალურ ხანაში, მათ შორის XVI—XVIII საუკუნეების საქართველოში, მიგვიყვანა გლეხთა ნასყიდი მიწების კლასიფიკაციის აუცილებლობამდე. აშკარად დადგინდა ორი ტიპის ნასყიდი მიწა:

ა) ნასყიდი მიწა — დაუბეგრავი, ფეოდალური დამოკიდებულებისაგან თავისუფალი, გლეხის მტკიცე საკუთრება (მაგრამ არა ბურჟუაზიული).

ბ) ნასყიდი მიწა — დაბეგრული (მსუბუქად ან ჩვეულებრივ). გლეხის მიერ ასეთი მიწა ნაყიდა მასზე არსებული ფეოდალური ვალდებულებებით, გადასახადების გადახდის პირობით (სახელმწიფო, საბატონო, საეკლესიო). გაყიდულია გლეხის მფლობელობის (სარგებლობის) უფლება მასზე¹⁷.

მიუხედავად ნასყიდზე არსებული გადასახადებისა და რიგი ფეოდალური შეზღუდვებისა, „ნასყიდის“ მოშლა ქართული ფეოდალური კანონმდებლობით არ შეიძლებოდა და პრაქტიკაში მისი მოშლის ცდები მუდამ სამართლის ნორმების დარღვევად ითვლებოდა. ამდენად, ნასყიდი მიწა იყო მტკიცე საკუთრება (მაგრამ არა ბურჟუაზიული). ამიტომ ისწრაფოდა მთელი ფეოდალური საზოგადოება მიწის სყიდვისაკენ. ნასყიდის მოუშლელობა, განსაკუთრებით გლეხობისათვის, იყო დიდი სტიმულის მომცემი ასეთ მიწებზე მეურნეობის

¹⁶ გამოკვლევა — „ნასყიდი მიწისმფლობელობა ფეოდალურ საქართველოში“ — ჩვენ დასრულებული გვაქვს და ვაპირებთ მის გამოქვეყნებას.

¹⁷ უნდა აღინიშნოს, რომ 1971 წელს დაბეჭდილ ჩვენს ნაშრომში — „საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში“ — ნასყიდის ასეთი კლასიფიკაცია მოცემული არ გვაქვს. იქ ლაპარაკია ნასყიდი მიწის პირველ ტიპზე, კერძოდ მებატონისაგან დაუბეგრავ ნასყიდ მიწაზე, რაც უმთავრესად დამახასიათებელი იყო გვიანფეოდალურ საქართველოში (XIX ს-ის I ნახევარი).

ხალისიანი წარმართვისა და მასზე დიდი შრომის გაღებისათვის, კულტურული მეურნეობის (ვენახი, ხეხილი) მოწყობა-გაშენებისა და განვითარებისათვის.

ნასყიდს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა გლეხის მეურნეობაში, მისი როლი განსაკუთრებით დიდი იყო მეურნეობის რეპროდუქციის საქმეში, რადგან ნასყიდი მიწა, განსაკუთრებით დაუბეგრავი, ან მსუბუქად დაბეგრული, მნიშვნელოვან შემოსავალს აძლევდა გლეხის ოჯახს, ჩვეულებრივად დაბეგრულ მის საბატონო მიწის ტოლ და შესაბამის ფართობთან შედარებით (რომლითაც იგი სარგებლობდა). მეურნეობის რეპროდუქცია (კვლავწარმოება) კი გლეხს საშუალებას აძლევდა ფეოდალური რენტა-გადასახადის წესიერი გამომღები ყოფილიყო. ამდენად, გლეხის ნასყიდი საკუთრება (არასრული) მიწაზე, რომელიც ამავე დროს ფეოდალურად შეზღუდულიც იყო, წარმოების ფეოდალურ წესს ემსახურებოდა.

მიუხედავად დიდი მნიშვნელობისა, ნასყიდი მიწა არასრული საკუთრებაა ფეოდალიზმის დროს, იგი ბურჟუაზიული საკუთრების დონემდე ვერ ამაღლდა.

სახელდობრ, გლეხის „ნასყიდი“ მიწაზე ფეოდალურად შეზღუდული ინსტიტუტია. მისი ნაწილი დაბეგრულია საბატონო გადასახადებით, ხოლო სახელმწიფო გადასახადი ყველა სახის ნასყიდ მიწას აძევს განურჩევლად, თუ მეფისაგან გათარხნებული არაა. ასევე, გლეხის ნასყიდის (უმთავრესად დაბეგრულის) გაყიდვას ბატონის ნებართვა სჭირდება. ასევე, მიწაზე ბურჟუაზიული საკუთრებისაგან განსხვავებით, ფეოდალიზმის დროს ყოველგვარი ნასყიდი ბეითალმანი მებატონე ფეოდალის ხელში გადადის: გლეხის ბეითალმანი მიწა მისი მებატონის, ხოლო ფეოდალის ბეითალმანი მისი სიუზერენის ხელში (აზნაურის ბეითალმანი შესაბამისად მისი სიუზერენის — მეფის ან თავადის, თავადის ბეითალმანი კი მეფის ან მთავრის ხელში). ბეითალმანის გაყიდვის თუ ბოძების უფლება მებატონე-სიუზერენის კომპეტენციაში შედიოდა. ბურჟუაზიული საკუთრებისას კი ბეითალმანი და, საერთოდ, ყოველგვარი საკუთრება ამოწვევითი შორეულ ნათესავებსაც კი გადაეცემა. ბურჟუაზიული საკუთრებისას აბსოლუტური ინდივიდუალიზაციის და ხელშეუვალობის პრინციპი დაცულია, რაც ბურჟუაზიულ საკუთრებას წინააპიტიტალისტური საკუთრების ფორმებისაგან განასხვავებს.

აღნიშნულის გამო, ფეოდალიზმის დროს, როგორც ფეოდალთა, ასევე გლეხობის ნასყიდი მიწის ინსტიტუტის სოციალურ-ეკონომიკური ბუნება ფეოდალურია, ფეოდალური ხასიათისაა, იგი ბურჟუაზიული საკუთრების რახგამდე ვერ ამაღლდა. ამიტომაც ვერ არღვევდა „ნასყიდი“ ინსტიტუტი ფეოდალური წარმოების წესს და, როგორც აღინიშნა, ფეოდალურ ურთიერთობას ემსახურებოდა.

ნასყიდი ინსტიტუტის არსი ფეოდალიზმის დროს, კერძოდ XVII—XVIII სს. საქართველოში ერთი და იგივე იყო. არავითარი თვისობრივი ცვლილება მას არ განუცდია. საგლეხო (და ასევე ფეოდალურ) მიწათმფლობელობაში ამ საუკუნეების მთელ მანძილზე არავითარი არსებითი თვისობრივი განსხვავება არაა.

მიწის ნასყიდობა ფართოდ გავრცელებული მოვლენაა და ნასყიდობის პროცესი ფეოდალიზმის დროს საუკუნეებში განუწყვეტლივ მიმდინარეობს. მომდევნო ახალ საუკუნეს მემკვიდრეობით გადაეცემა წინა საუკუნის ნასყიდი მიწათმფლობელობა. ამასთან, ახალ საუკუნეში ხდება როგორც უსყიდი მიწების პირველად გაყიდვა, ისე წინა საუკუნიდან მემკვიდრეობით მიღებული და ასევე

ახალი (ამავე საუკუნის) ნასყიდი მიწების კვლავ გაყიდვა და ეს პროცესი ასე განუწყვეტლივ გრძელდება.

ამასთან, მთელი ამ პროცესის სრული წარმოდგენისათვის მხედველობაში უნდა გვქონდეს — მთელ ამ პროცესში, საუკუნეების მანძილზე, პარალელურად, სხვადასხვა მიზეზის გამო (გლეხთა მიერ საცხოვრებელი ადგილ-მამულის მიტოვება, ამოწყვეტა-ამოვარდნა თუ სხვა მიზეზები) გაჩენილი ბეითალმანი საგლეხო მამულების, — უსყიდისა და ნასყიდის, — კვლავ ფეოდალთა ხელში მოქცევა და მათ მიერ საგლეხო ბეითალმანების ნაწილის კვლავ გაყიდვა, ხოლო ნაწილის ან საკუთრად დაჭერა (საბატონო მიწად), ანდა ყმა-გლეხობისათვის სარგებლობაში მიცემა სხვადასხვა პირობით (თავყმობა, ხიზნობა...) და ა. შ. — ამ პროცესის კვლავ გაგრძელება. მიწის ნასყიდი ინსტიტუტის მთელი ამ პროცესის როტაცია შუა საუკუნეების მთელს მანძილზე მიმდინარეობს და წარმოების ფეოდალური წესი ამით სრულიადაც არ იცვლება. ნასყიდი ბურჟუაზიულ საკუთრებად ვერ იქცევა, იგი წარმოების ფეოდალური წესიდან ვერ გამოდის და ფეოდალურ ურთიერთობას ემსახურება.

გლეხთა ნასყიდი საკუთრება მიწაზე ფეოდალური ურთიერთობიდან ვერ გამოდიოდა და ბურჟუაზიულ საკუთრებად ვერ იქცეოდა გლეხთა ყმური, პირადი, დამოკიდებულების გამო მეზატონე-ფეოდალისადმი, წარმოების ფეოდალური წესის ბატონობისა და, ასევე ნასყიდის არასრული საკუთრების გამო, რომელიც ფეოდალური სამართლით (კანონმდებლობით) მრავალი ფეოდალური შეზღუდვებით იყო წარმოდგენილი შუა საუკუნეებში.

ასეთი იყო ნასყიდი მიწის საკუთრების ინსტიტუტის არსი, მისი სოციალურ-ეკონომიური ბუნება ფეოდალიზმის დროს, კერძოდ, შუა საუკუნეების საქართველოში, მათ შორის XVIII საუკუნეშიც.

ამიტომ გასაგებია, რომ მისი როლის გაზვიადებას ბურჟუაზიული ურთიერთობის წარმოქმნის დამტკიცების მიზნით ფეოდალურ-ბატონყმურ სოფელში, ფეოდალიზმის დროს ნასყიდი მიწის საკუთრების არსის გაუგებრობას, ზოგიერთი მკვლევარი დიდ შეცდომაში შეჰყავს.

ფეოდალთა და გლეხთა მიწისფლობალოგის უფარდების საკითხი.

გაიზარდა თუ შემცირდა გლეხთა მიწისფლობალოგა საპატრიარქოში

XVIII საუკუნეში

როგორც ცნობილია, ფეოდალიზმის დროს მიწა იყო საზოგადოების ძირითადი საწარმოო საშუალება, სიმდიდრისა და კეთილდღეობის ძირითადი წყარო. ამიტომ, როგორც ეს ნასყიდობის დოკუმენტაციიდან ნათლად ჩანს, მიწის გაყიდვას ფეოდალურ საქართველოში, როგორც მწარმოებელი კლასი — გლეხობა, ისე ფეოდალები, უკიდურესი გაჭირვების დროს მიმართავდნენ. ასევე ნასყიდობის ფართო დოკუმენტაციიდან ნათლად ჩანს, რომ საქართველოში უკიდურესი გაჭირვებისა და ამის შედეგად მიწის, ადგილ-მამულის გაყიდვის გამომწვევი ძირითადი მიზეზები იყო: საგარეო ამაოხრებელი ფაქტორი, ქვეყნის შიგნით ექსპლუატაციის ფორმების ზრდა და დავალიანება, განუწყვეტელი კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლა.

ფართო დოკუმენტაციიდან ჩანს, რომ XVII—XVIII საუკუნეების საქართველოში მიწისა და ყმა-მამულის ყიდვა-გაყიდვის პროცესი ფართოდაა განვითარებული. მაგრამ სრულიად ადვილი შესაძლებელია მიწების ყიდვა-გაყიდვის პროცესი, ნასყიდი მიწისმფლობელობა, ასეთივე დიდი დოზით არსებული-

ყო მანამდეც, ადრეულ ხანაში, ვთქვათ, XIII—XVI საუკუნეებში. მონღოლთა ბატონობის ხანაში ასეთივე პროცესი თუ უფრო მეტი არა, მიწების და ყმა-მამულის ყიდვა-გაყიდვისა, ნასყიდი მიწისმფლობელობის განვითარებისა, ექვს არ იწევს. ასე რომ, სრულიად ადგილი დასაშვებია XVII საუკუნემდე მიწების ყიდვა-გაყიდვის ასეთივე, ანდა უფრო დიდ პროცესს ჰქონოდა ადგილი, რადგან მწვავე და ამოხრებელი საგარეო ფაქტორი, ქვეყნის შიგნით ექსპლუატაციის ფორმების ზრდასთან, კლასობრივ და შინაქლასობრივ ბრძოლებთან ერთად, ფეოდალური საქართველოს მუდმივი თანამგზავრი იყო. დასაძინი ისაა, რომ XVII საუკუნემდე ამ პროცესის ფართო ფაქტიური დოკუმენტაციით დემონსტრირების საშუალებას მოკლებული ვართ ადრეული ხანის ნასყიდობის დოკუმენტების, ისე როგორც საერთოდ ამ ხანის ყოველგვარი სახის დოკუმენტების დიდი ნაწილის განადგურებისა და ჩვენამდე მოუღწევლობის გამო.

ერთ-ერთი ძირითადი საკითხი პრობლემისა არის გლეხთა მიწისმფლობელობის, გლეხთა მფლობელობაში (სარგებლობაში და საკუთრებაში) არსებული ყოველგვარი ადგილ-მამულის მასშტაბის ცვლილების საკითხი. სახელდობრ, რა მოუვიდა გლეხთა მიწისმფლობელობას; გასარკვევია, გაიზარდა თუ შემცირდა გლეხთა მფლობელობაში არსებული ადგილ-მამულის მთელი ფართობი, გაიზარდა თუ შემცირდა საგლეხო მიწისმფლობელობის სფერო საქართველოში XVIII საუკუნეში.

საგლეხო მიწისმფლობელობის ფართობი, მისი მასშტაბი, XVIII საუკუნეში ძლიერ შემცირდა, რასაც შევეცდებით აშკარად დავადასტუროთ.

გადამწყვეტი როლი აქ საგარეო ფაქტორმა შეასრულა. უცხო გადამთიელი დაპყრობელები თუ მახლობელი მთიელი აბრაგები ხშირად ესეოდნენ საქართველოს და ბატონობდნენ ჩვენს ქვეყანაში. შაჰ-აბასი XVII საუკუნეში, „ოსმალთა“, ხოლო შემდეგ „ყიზილბაშობა“ საქართველოში XVIII საუკუნეში (1722—1735, 1735—1745 წწ.), პარალელურად და შემდეგშიც არანაკლები მტერი ქვეყნისა „ლეკანობა“ — ქვეყანას გადაშენებით ემუქრებოდნენ.

საგარეო მტრების შემოსევების შედეგად მწარმოებელი მოსახლეობა ხადგურდებოდა — ნაწილი წყდებოდა, ნაწილი ტყვედ მიჰყავდათ სამშობლოდან, ხოლო ნაწილი ჩანაგდებოდა, ლატადებოდა და თავისი ადგილ-მამულიდან იყრებოდა, ხიზნობდა და ბოგანობდა. ეს მძიმე სურათი ნათლად ჩანს XVII და განსაკუთრებით, დოკუმენტურად, XVIII საუკუნეში. აურაცხელ დოკუმენტებში ხშირად, მასობრივად, შევხვდებით მწარმოებელი მოსახლეობისაგან, გლეხობისაგან, ქვეყნის თუ მისი ამა თუ იმ კუთხის დაცლა-დაცარიელებას. ფეოდალები დაეძებდნენ თავიანთ ყმებს, გაქცეული გლეხების უკან დასაბრუნებლად არაერთხელ იცემოდა ბრძანებები. საამისოდ უამრავი კერძო ხასიათის დოკუმენტი არსებობს და მათი დემონსტრირება საჭირო არ არის. ჩვენ აქ მოვიყვანთ მხოლოდ ისეთ დოკუმენტებს, რომლებიც ნათელ განმარტავდებელ სურათს იძლევიან ქვეყნის დაცლაზე მწარმოებელი მოსახლეობისაგან — გლეხობისაგან.

1742 წლის 20 ივნისს ქართლელმა თავადმა ბეჟან თუმანიშვილმა არზაშიართვა თეიმურაზ II-ს: „ჩემ(ი) გლეხნ(ი) აყრილან და საკახეთოში და ზოგი სხვაგან დაფანტულან. ერთი ოქმის წყალობა მიყოთ, ჩემი გლეხი... მომცენ, რომ მეც ჩემი მამული არ გამოიხრდეს“¹⁸.

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. I (XV—XVIII სს.), № 436.

უალრესად დამახასიათებელია ამ მხრივ 1744 წლის განმაზოგადებელი დოკუმენტი, სადაც სარკესავით ჩანს ოსმალთა-ყოზილბაშობის ნამოქმედარი ქართლში — გლეხობის მასობრივი აყრა და მთელი ამ ქვეყნის დაცარიელება. ოსმალთა-ყოზილბაშობის ბატონობის ამ შედეგს გვაუწყებს თავად ქაიხოსროს ციციშვილის გლეხი გოდერძი მღებრიშვილი, რომელიც ბატონყმობის განახლების წიგნში წერს: „ქართლი აირივა, ქვეყანა სულ დაიფანტა, ზოგი იმერეთს გარდაცვივდა, ზოგი ჭავახეთს, ზოგი კახეთში ჩამოვიდა რომ მტერმა შეაწუხა; მეც გამიჭირდა საქმე და ავიყარე, და კახეთს ჩამოველ“—ო¹⁹. მებატონე ფეოდალები აყრილი და სხვა კუთხეებში წასულ-დაფანტული თავიანთი გლეხების მონახვას და უკან დაბრუნებას მხოლოდ ნაწილობრივად ახერხებდნენ.

1746 წლის ნუსხით ქართლიდან კახეთში გაქცეული და სხვადასხვა ადგილას მყოფი მარტო თავად თარხნიშვილთა ყმების რიცხვი 20 კაცზე მეტი იყო²⁰.

ამ ხანის დოკუმენტებში ხშირად ნათქვამი: „ავის დროისაგან ქვეყანა აიყარა მტრის მიზეზით“—ო.

ოსმალთა-ყოზილბაშობის ბატონობის სიმძიმე, განსაკუთრებით საგადასახადო ტვირთი, არანაკლებ აწვა თვით ქართველ ფეოდალთა კლასსაც. მას ვერ შეეგუენ დიდი თანამდებობის მქონე და გავლენიანი ფეოდალებიც. ცნობილია ყოზილბაშობის წინააღმდეგ ქართლ-კახეთის აჯანყება, განსაკუთრებით კი ქართლის აჯანყება თავადების შანშე ქსნის ერისთავის, გივი ამილახორისა და ვახუშტი აბაშიძის მეთაურობით, გივი ამილახორის პასუხი ნადირშაჰის მოციქულებისთვის აჯანყების მიზეზის შესახებ: „ქვეყანა ოხერი შეიქნა და არა გამოდიოდის რაო, ველარ შევძელ სამსახური ხელმწიფისა და წაველო“²¹. ასევე ცნობილია, რა შედეგები მოჰყვა ამ აჯანყებას — ირანელ-დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლა შინაკლასობრივ ბრძოლაში გადაიზარდა, რადგან ფეოდალთა კლასს ერთი პირი არ აღმოაჩნდა. სათავადო-საერისთავოები (ამილახორი, ქსნის ერისთავი. არაგვის ერისთავი), ერთიმეორეს აწიოკებდნენ, რის შედეგად ქვეყანა გლეხობისაგან იცლებოდა — ნაწილი ფიზიკურად ისპობოდა, ზოლო ნაწილი იყრებოდა. როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, ქვეყანაში „ყოზილბაშობის“ შედეგი საშინელი იყო. სოფლის მეურნეს შრომის ხალისი აღარა ჰქონდა. მისი შემოსავალი ყოზილბაშთა ხარკს და ბატონის ბეგარას ვერ აუდიოდა... ილაჭაწყვეტილი გლეხობა სტოვებდა სამკვიდროს და გარბოდა“²². ყოზილბაშთა ბატონობისა და თავად-ერისთავთა შინაკლასობრივი ბრძოლის შედეგად, ნ. ბერძენიშვილის მონაცემებით, რომელიც, ცხადია, წყაროს ეყრდნობა, მარტო ქართლის ერთი კუთხიდან, სათავადო საამილახვაროდან, იმ დროს 8000 კომლი აიყარა და კახეთში წავიდა²³, რაც ქვეყნის დაქცევას ნიშნავდა.

XVIII ს-ის პირველი ნახევრის ბოლოს, 1747 წელს, ყოზილბაშთა ბატონობა ქართველმა ხალხმა მოიშორა, მაგრამ ძნელბედობა ისევ გრძელდებოდა. სახელდობრ, ამ საუკუნის მთელ მანძილზე კვლავ გრძელდებოდა „ლეკიანობა“. რაც იგივე ქვეყნის აოხრებასა და გლეხობის აყრა-განადგურებას იწვევდა. ამ

¹⁹ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, 453.

²⁰ იქვე, 458.

²¹ ვახუშტი, ორბელიანი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემა, ტფ., 1913, გვ. 64.

²² ნ. ბერძენიშვილი, XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან, „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, II, გვ. 175.

²³ იქვე, გვ. 181.

მოკლენის თანამედროვე ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი აღნიშნავს, რომ XVIII ს-ის 50-იან წლებში, სახელდობრ, 1757 წელს, „დაიკალა საბარათაშვილო, სომხითი, ორბელიანთ მამული და ზოგი გავიდა კახეთს, ზოგნი ავიდნენ ზემო ქართლში და საერისთავოში, აღარსად დარჩა შენობა იმ მხარეს... იყო ცემა ლეკთაგან მარადის და ოხრება საქართველოსა შინა“²⁴.

გლეხების აყრის მიზეზი, როგორც აღინიშნა, იყო აგრეთვე ფეოდალური ექსპლუატაციის ფორმების სიმძიმე, გლეხობა არა მარტო დამპყრობთა ხარკს, არამედ საბატონო გადასახადებსაც ვერ აუდიოდა და გარბოდა. განსაკუთრებით მძიმე იყო მთელ რიგ თავგასულ მეზატონეთა ყმობა, რომლებიც უდების დადებით სულ უფრო და უფრო ზრდიდნენ საბატონო ბეგარა-გადასახადებს. მეტად დამახასიათებელია ამ მხრივ ქართლის ერთი დოკუმენტი 1769 წლისა, სადაც გლეხები (15 სული დანდურიშვილები), ერთ-ერთი მოხელის ტკბილი სიტყვებით ჯავახეთიდან ქართლში დაბრუნებულნი, აცხადებენ, რომ ჰველ მეზატონეებს არ დაუბრუნდებით, „უ ს ა მ ა რ თ ლ ო ბ ა მ გ ა გ ვ რ ე კ ა ს ა ქ ა რ თ ე ლ ო დ ა მ“-ო²⁵.

XVIII ს-ის მთელ მანძილზე ქვეყანა, ფეოდალური მამულები, მწარმოებელი მოსახლეობისაგან კატასტროფულად დაცლილია. დიდ სიძნელებებს განიცდიან ამის გამო ფეოდალები, ბევრი მათგანი უნუგეშო და სავალალო მდგომარეობაშია. 1770 წელს, 13 მარტის თარიღით, სოლომონ აბაზაძემ არზა მიართვა ერეკლე II-ს. სადაც იგი ხელმწიფეს სწერდა: „ასევეც თქვენი ორგულია, როგორც ჩვენი მამული აოხრებული არის — ხატის სამთლის ამთებიც აღარავინ მყავს-ო“²⁶.

XVII—XVIII საუკუნეებში მთელი საქართველოს მწარმოებელი მოსახლეობა, გლეხობა, კატასტროფულად შემცირდა ქვეყნის ყველა კუთხეში, უფრო კი ქართლში. ქართლის დაცარიელება გლეხობისაგან სარკესავით ჩანს ქართლ-კახეთის მოსახლეობის 1770 წლის აღწერაში, სადაც ვკითხულობთ:

„არს აოხრებული და უმკვიდრო ქმნილი თ რ ი ა ლ ე თ ი, ადგილი ვრცელი და ფრიად კეთილი და დიდი და სოფელ-მრავალი.

არს აოხრებული ყ ა ი ყ უ ლ ი, უმკვიდრო ქვეყანა, ფრიად კეთილი და მრავალი სოფელი.

არს აოხრებული ტ ა შ ი რ ი, გ უ ჯ ა რ ე თ ი, და ს ო მ ხ ი თ ი, ქვეყანა დიდი და მრავალი და ამისი აყრილი კაცი ო რ მ ო ც ი ს ა გ ა ნ (!) ე რ თ ი (!) დ ა რ ჩ ე ნ ი ლ ა. ერთმანეთში არიან ხიზნად.

არს სა ბ ა რ ა თ ი ს შ ვ ი ლ ო ქვეყანა დიდი, ა ს ი ს გ ა ნ (!!) ე რ თ ი (!!) დ ა რ ჩ ე ნ ი ლ ა. ხიზნათ არიან. ეს სომხითი და საბარათიანო არის ქ ე ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი“²⁷.

როგორც ვხედავთ, ოსმალთა-ყიზილბაშობის ორსაუკუნოვანი ბატონობისა და „ლეკიანობის“, გლეხთა ექსპლუატაციის დამძიმების, ამასთან ფეოდალთა შინაკლასობრივი ბრძოლებისა და ფართოდ გავრცელებული ტყვის სყიდვის შედეგად, გლეხური მოსახლეობა კატასტროფულად შემცირდა როგორც ზედა და შიდა ქართლში — სამილახოროში, საციციანოში, სამუხრანბატონოში,

²⁴ პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 238.

²⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. II, 110.

²⁶ იქვე. 115.

²⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დ ო ლ ი ძ ი ს, გამოცემა, ტ. II, № 120, გვ. 421.

ქსნისა და არაგვის სათავადო-საერისთავოებში, ისე ქვემო ქართლშიც, ნარატიულ წყაროებთან ერთად ამის თვალსაჩინო მოწმობაა იმ დროის ფართო დოკუმენტაცია. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ეს ვითარება — ქართლ-კახეთის დაცლა მოსახლეობისაგან — მთელი საუკუნის მანძილზე გაგრძელდა და ასეთივე სურათი იყო XVIII ს-ის მიწურულშიც. ამ მხრივ საილუსტრაციოდ დამახასიათებელია ამ დროის ერთი ასეთივე განმავითარებელი დოკუმენტი. ეს არის არზა, მიცემული დათუა გოსტაშაბის-შვილის მიერ დარეჯან დედოფლისადმი 1797 წლის 7 დეკემბერს. არზაში, ქვემო ქართლის თავადი დათუა გოსტაშაბის-შვილი, რომელიც თავისი ყმა-გლეხის დაბრუნების განკარგულებას ითხოვდა, წერს: „ჩემო ხელმწიფევ, მოგეხსენებათ მთელი სომხით-საბარათაშვილოს თავადისა და აზნაურშვილისაც ყმა სულ დაფანტული გახლავს ქართლში და კახეთში. ჩემი კაცნიც დაფანტულნი გახლავან“-ო²⁸.

ნათელია, XVIII საუკუნეში მთელი ქართლი, ყველა მისი კუთხე, გლეხობისაგან კატასტროფულად დაიცალა. არანაკლები დღე დაადგა იმერეთს, კახეთს. კატასტროფულად შემცირდა მკვიდრ გლეხთა რიცხვი და გაიზარდა ხიზან-ბოგანოთა რიცხვი. ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით გაიზარდა კახეთში, საქართველოს სხვა კუთხეებიდან გადმოხვეწილ გლეხთა ხარჯზე.

საგარეო მტრების შემოსევების, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლების და ქვეყანაში ფართოდ გავრცელებული ბარბაროსული სეხის — ტყვის სყიდვის შედეგად მწარმოებელი მოსახლეობის, გლეხობის, შემცირება საქართველოში XVII—XVIII საუკუნეების მთელ მანძილზე გრძელდებოდა. ამ კატასტროფული ვითარების გამო აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერს: „ზოგიერთი მხარე სავსებით დაიცალა მცხოვრებლებისაგან, სხვანაირად კიდეც ძლივს ბოგინობდა შეთხლებული მოსახლეობა. გლეხების ერთი ნაწილი დატყვევდა და უცხოეთში მონებად გაიყიდა, მეორე ლეკებთან და ოსმალ-ყიზილბაშებთან ბრძოლებში დაიხოცა, სხვები ბოლომოდებული ომიანობის თანამგზავრმა — შიმშილობამ და ჭირმა — იმსხვერპლა, დიდი ნაწილი კიდეც ახლობელ მხარეებს შეეხიზნა“²⁹.

კითხვა ისმის: რა მოუვიდა მიტოვებულ უპატრონო საგლეხო მიწა-მამულებს, მათ შორის გლეხთა ნაწილი მიწებსაც, რომლებიც ფეოდალთა საკუთრებაში არ შედიოდა.

მიტოვებული და ამოწყვეტილი საგლეხო მიწები — გლეხთა ბეითალმანი (უპატრონო) ადგილ-მამულები, უსყიდი და ასევე ნასყიდი, მათ მებატონე-ფეოდალთა უშუალო საკუთრებაში გადადიოდა: საციციანო საბატონო-სათავადოს საგლეხო ბეითალმანები (უპატრონო მიწები) — თავად ციციშვილების და მათ აზნაურთა ხელში, საამილახვროს საგლეხო ბეითალმანები — თავად ამილახვართა და მათ აზნაურთა ხელში, სამუხრანბატონოს საგლეხო ბეითალმანები — თავად მუხრანბატონების და მათ აზნაურთა ხელში, ქვემო ქართლის სათავადოების საგლეხო ბეითალმანები — თავად ბარათაშვილ-ყაფლანიშვილთა და მათ აზნაურთა ხელში და ა. შ. ფეოდალები დაცარიელებულ, უპატრონო-ბეითალმან საგლეხო მიწებს, — უსყიდსა და ნასყიდს, — თავიანთ საკუთრივ საბატონო მიწებს (ფეოდალურ დომენებს) უერთებდნენ. მებატონე-ფეოდალთა ხელ-

²⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, 310.

²⁹ ნ. ბერძენიშვილი, ს. ქავთაშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, 1948, გვ. 374 (ხაზი ჩვენია — დ. გ.).

ში საგლეხო ბეითალმანები ხშირად გადადიოდა სოფლობითაც კი, უფრო სწორად, ნასოფლარების სახით. ამის გამო, ბუნებრივია, მოცემულ ხანაში, XVIII საუკუნეში, დიდად შემცირდა გლეხთა მიწისმფლობელობა, გლეხთა სარგებლობაში (სანადელო) და საკუთრებაში (ნასყიდი) ასრებული მიწების ფართობი და პარალელურად დიდად გაიზარდა ფეოდალური მიწისმფლობელობა, მისი მასშტაბი, საკუთრივ საბატონო მიწების ფართობის სფერო. ამის შედეგად, ცხადია, კიდევ უფრო გაიზარდა მებატონე-ფეოდალთა მონოპოლიური მფლობელობა მიწაზე³⁰.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, ახლა ნათელია, რომ რაღაც 134 დღიურ მიწა (67 დესეტინა), გლეხობის მიერ ფეოდალებისაგან ნასყიდი XVIII საუკუნეში, 100 წლის მანძილზე (თუგინდ ნასყიდი მეტიც რომ ყოფილიყო), საგლეხო მიწისმფლობელობის სფეროს (მასშტაბის) გრანდიოზულად (სოფლობითაც კი) შემცირებისა და პარალელურად ფეოდალური მიწისმფლობელობის სფეროს, უფრო ზუსტად, საბატონო მიწების ფართობის გაზრდის საერთო ფონზე უღიმამოდ მოჩანს და მკვლევარ-ისტორიკოსში უაღრესად არასერიოზულ შთაბეჭდილებას ტოვებს მის საფუძველზე ფეოდალური მიწისმფლობელობის რღვევის მტკიცება. გლეხობის მიერ ასეთი მცირე ფართობის მიწის სყიდვა ფეოდალთა კლასისაგან ოდნავადაც ვერ აჩერებდა ფეოდალთა კლასის მონოპოლიური საკუთრების ზრდას მიწაზე მთელ XVIII საუკუნეში, ფეოდალური მიწისმფლობელობის სფეროს დიდად გაზრდას მოცემულ ხანაში. გლეხობის არავითარ „შეტევას“ ფეოდალთა კლასის მიწის საკუთრებაზე მოცემულ ხანაში ადგილი არ ჰქონია.

ამგვარად, აშკარად ნათელია, რომ წინააღმდეგ ი. ანთელავას ნაშრომისა, ყველაფერი პირუკუ იყო: მთელ XVIII საუკუნეში, ისე როგორც XVII საუკუნეში, ქართველ ფეოდალთა მონოპოლიური მფლობელობის სფერო მიწაზე კიდევ უფრო განუზომლად გაიზარდა წინა ხანასთან შედარებით — საგლეხო მიწისმფლობელობის, მიტოვებულ თუ ამოწყვეტილ უპატრონო საგლეხო ადგილმამულების ხარჯზე, — გლეხობის აყრა-გაქცევის, ფიზიკური მოსპობის, ტყვის სყიდვის და სხვა გარემოებათა შედეგად ქვეყანაში გლეხური მოსახლეობის კატასტროფული შემცირების გამო. საგლეხო მიწისმფლობელობის ფართობი დიდად შემცირდა.

ამიტომ, ცხადია, ფეოდალთა კლასის მონოპოლიური მიწისმფლობელობის არავითარ რღვევა-შერყევას მოცემულ ხანაში, მათ შორის XVIII ს-ის II ნახევარში, ადგილი არ ჰქონია. არავითარ გლეხების „შეტევას“ ფეოდალთა კლასის მიწის საკუთრებაზე მოცემულ ხანაში ასევე ადგილი არ ჰქონია. პირიქით, მთელ მოცემულ ხანაში ქართველ ფეოდალთა კლასის მონოპოლიური მფლობელობა მიწაზე ძლიერ გაიზარდა.

ბ. წ. „მამულების დამრგვალების“ შესახებ

ცალკე უნდა შევჩერდეთ ქართველ ფეოდალთა მიერ, „რაციონალურ მეურნეობათა“ მოწყობის მიზნით, ე. წ. „მამულების დამრგვალებაზე“.

³⁰ აღნიშნულის გამო გასაკვირ არაა ის, რომ შემდეგში, გიორგიფეოდალურ ხანაში, XIX ს-ის I ნახევარში, როდისაც მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს მიწათმფლობელობა აღწერეს, აღმოჩნდა, რომ მიწის მონოპოლიური მესაკუთრე კერძო მებატონე-ფეოდალთა საკუთრივ საბატონო სახნავი მიწების ფართობი ორჯერ სჭარბობდა მათ ყმა-გლეხთა მფლობელობაში არსებულ ანალოგიურ მიწის სავარგელებს — სახნავი მიწის ფართობს.

როგორც აღინიშნა, ახალი, ბურჟუაზიული, მოვლენების ჩვენების მიზნით, „მამულების დამრგვალების“ საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემოიტანა ისტორიკოსმა გ. ნათაძემ და, როგორც დავინახეთ, იგი ბოლო დროს გაიზიარა ი. ანთელავამ. გ. ნათაძე და ი. ანთელავა აღნიშნავენ, რომ XVIII ს-ის II ნახევარში ადგილი აქვს ფეოდალთა მიერ მამულების დამრგვალებას რაციონალურ მეურნეობათა მოწყობის მიზნით და „მამულების დამრგვალებას“ მანამდე იშვიათად ჰქონდა ადგილი.

სინამდვილეში მსგავსი არაფერი ყოფილა. არავითარ „მამულების დამრგვალებას“ და ისიც რაციონალურ მეურნეობათა მოწყობის მიზნით ადგილი არ ჰქონია. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეს აშკარა ევროპული ნომენკლატურა („მიწების შემოღობვა“ ინგლისში, „ახალი აზნაურები“) მთლიანად ხელოვნურია და აბსოლუტურად არავითარი კავშირი არა აქვს ქართულ სინამდვილესთან, რა კუთხითაც ეს გ. ნათაძეს და ი. ანთელავას ესმით.

ბოლოს და ბოლოს, რას უწოდა გ. ნათაძემ „მამულების დამრგვალება“? მამულების დამრგვალება გ. ნათაძემ უწოდა ნასყიდობის დოკუმენტებში მოცემულ ფეოდალის მიერ მეორე ფეოდალისა თუ გლეხისაგან მიწის იმ ნაკვეთის ყიდვას, რომელიც ემიჯნებოდა (ესაზღვრებოდა) თავისსავე მიწას, მამულს, და სცილდით უერთებდა მას. ეს იყო და ეს. გ. ნათაძეს მოჰყავს საამისო მიწის სყიდვის დოკუმენტები XVIII ს-ის II ნახევრისა და აღნიშნავს, რომ ასეთ მოვლენას მანამდე, XVIII ს-ის II ნახევრამდე, ან სრულიად არა, ანდა იშვიათად ჰქონდა ადგილი.

საქართველოს ცენტრალურ ისტორიულ არქივში და ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია ფეოდალური ხანის აურაცხელი გამოუქვეყნებელი საბუთები მიწისა და ყმა-მამულის ნასყიდობისა, რაც ფართო დოკუმენტური ბაზის ღრმა შესწავლის შესაძლებლობას იძლევა.

ამ დოკუმენტური ბაზის შესწავლით გამოირკვა, რომ რიგ ფეოდალთა მიერ თავიანთი მამულების მომიჯნავე მიწის ნაკვეთების ყიდვა ჩვეულებრივი ამბავი იყო, რომ ანალოგიურ და მეტ-ნაკლებ ფაქტობრივ ვითარებას ადგილი ჰქონდა მანამდეც, XVIII ს-ის II ნახევრამდეც, როგორც XVIII ს-ის I ნახევარში, ისე მთელ XVII საუკუნეში.

ამასთან ირკვევა, რომ თავიანთი მიწების მომიჯნავე (მოსაზღვრე) მიწის ნაკვეთებს ყიდულობდნენ არა მარტო ფეოდალები, არამედ გლეხებიც და ეს გარემოება ჩვეულებრივი ამბავია, ჩვეულებრივი რიგისაა არა მარტო XVIII ს-ის II ნახევარში, არამედ მანამდეც მთელ ფეოდალურ ხანაში.

მოგვაქვს სათანადო საბუთები — მიწის ნასყიდობის საბუთები ადრეული ხანისა, სახელდობრ, XVII ს-ის და XVIII ს-ის I ნახევრისა, რაც ნათლად ადასტურებს ჩვენ მიერ ზემოთქმულს.

1623 წელს ანტონ ვეციკაშვილმა ვინმე ქოქოლას და მის შვილებს ალიხანას და გიორგის ნასყიდი მიწა მიჰყიდა. მიწის გამყიდველ-მყიდველი გლეხები ჩანს. ნასყიდობის საბუთში ვკითხულობთ: „დაგვექირა და მოგყიდეთ ჩვენი ალალი ნასყიდი მიწა... იქით გვერდი ფშანის პირამდინ და აქათ გვერდი შენისავე მიწის სამძღვრამდინ“³¹.

1629 წელს გიორგი გზამრუდის-შვილმა ყანჩიელმა ფილიპე სახლთხუცის-შვილს მიწა მიჰყიდა: „მოგყიდე... ნაზერეში მიწა... მატნისაქენ... თქვენომ ბა-

³¹ ხელნაწერთა ინსტ. Sd—39.

ბურიშვილისაგან მიწა იყიდეთ იმის სამძღვრამდლი... კიდეც თქვენს ნაზყიდს მიწაში³². ფილიპე სახლთხუცის-შვილი მებატონე-ფეოდალი.

1632 წ. დეკანოზმა გიორგი გიგუაშვილმა დემნა, გიორგი და სულხან ლუკანაშვილებს მიჰყიდა ერთი დღის მიწა. ნასყიდობის საბუთში ხათქვამია: „მოგყიდეთ ერთი დღის მიწა შენისაჲ მიწის გვერდით და მოყიდებით. საყდრის მიწა იყო“³³.

1639 წელს მაზანა ხუციშვილმა მანგლელ ეპისკოპოს ტატიშვილს და მის ძმებს თავისი ნასყიდი მიწა მიჰყიდა: „მოგყიდე მიწა ქედზედა თქვენს სამძღვრამდლი“³⁴.

ასეთივე თავიანთ მამულებთან მომიჯნავე მიწის ნაკვეთები იყიდეს: 1649 წელს — ამირალა მესახასტურაშვილმა ვანათელ მამისა გოგიჩაშვილისაგან³⁵, 1657 წელს — თავადმა თაყა თუმანიშვილმა აზნაურ გიორგი შატბერაშვილისაგან³⁶, 1659 წელს — აზნაურმა (თუ მსახურმა) ციხოველ იმნაძემ ნონიკა ალაშისშვილისაგან³⁷, 1661 წელს — „ბატონმა“ პაპუნამ (ბარათაშვილი?) აზნაურ(?) ბერეკა ბუედულაშვილისაგან (ალგეთზე)³⁸; 1669 წელს — აზნაურმა ჩინელ ჩივაძემ ხუცეს ბასილ თავბერიძისაგან³⁹, თავადმა მანუჩარ თუმანიშვილმა ბერიკა ბესიაშვილისაგან⁴⁰, მოძღვარმა (კანდელაკმა) მათეოზ მოსეს შვილმა პაპუნა დედანაშვილისაგან⁴¹; 1672 წელს — გოგილა მალუღიძემ ქიტია ქუბიაშვილისაგან⁴², 1675 წელს — აზნაურმა ბახუტა და დავით ჩივაძეებმა პაპუნა დედანაშვილისაგან⁴³, 1677 წელს — სიმონგულა მამუკაშვილმა ტინისხიდის მამასახლის გემანასაგან⁴⁴, 1681 წელს — დავით ამირალას შვილმა ტინისხიდელ პაპუნა ლალასშვილისაგან⁴⁵, 1686 წელს — ახალდაბელმა პაპუნა კოკოზასშვილმა ვარიანელ ბერეკა უჯარმელაშვილისაგან⁴⁶, 1693 წელს — აზნაურმა დოლმაზა შახშიაშვილმა ხორუა ასლუაშვილისაგან⁴⁷, 1700 წელს — „ბატონმა“ გენდლიმ და ალავერდიმ დათუნა იაკობის-შვილისაგან⁴⁸.

მომიჯნავე მიწის ნასყიდობის მრავალრიცხოვანი დოკუმენტებიდან ჩვენს აქ მოვიტანეთ მხოლოდ ერთი ნაწილი.

როგორც ვხედავთ, წინააღმდეგ აღნიშნული მკვლევარებისა (გ. ნათაძე, ი. ანთელავა), თავიანთი ადგილ-მამულის მომიჯნავე მიწების ყიდვას ადგილი ჰქონდა არა მარტო XVIII ს-ის II ნახევარში, არამედ მანამდეც — XVII საუკუნეში. და ეს გარემოება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო მთელ ფეოდალურ ხანაში.

³² ხელნაწერთა ინსტ. Hd—5814.

³³ იქვე. Hd—1042-ბ.

³⁴ იქვე, Hd—3238.

³⁵ იქვე. Hd—5306.

³⁶ იქვე. Hd—13051.

³⁷ იქვე, Qd—1446.

³⁸ იქვე, Hd—2064.

³⁹ იქვე, Hd—2469.

⁴⁰ იქვე, Sd—11; Qd—9337-ლე.

⁴¹ იქვე, Qd—8515-ბ.

⁴² იქვე. Sd—57.

⁴³ იქვე. Hd—2163-ა.

⁴⁴ იქვე. Hd—5303.

⁴⁵ იქვე. Hd—5270.

⁴⁶ იქვე. Hd—6446.

⁴⁷ 5. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დოკუმენტები, I. № 130.

⁴⁸ ხელნაწ. ინსტრატურა, Qd—8517.

თანაც, თავიანთი ადგილ-მამულის მომიჯნავე მიწებს ყიდულობდნენ არა მარტო ფეოდალები, არამედ ყმა გლეხებიც და ასეთი მომიჯნავე მიწის ნაკვეთების თუ ვენახის ყიდვას, საერთოდ, არავითარი რაციონალური, და მით უმეტეს ბურჟუაზიული, შინაარსი ან მიზანი არ ჰქონია.

მომიჯნავე მიწის ნასყიდობის ასეთივე ჩვეულებრივი სურათი გვაქვს XVIII ს-ის I ნახევარშიც და, ამ მხრივ, არავითარი რაიმე და, მით უმეტეს, არსებითი განსხვავება არ ყოფილა XVIII ს-ის II ნახევრისაგან.

ასე, მაგალითად, ასეთივე, მომიჯნავე მიწის ნაკვეთები თუ ვენახი XVIII ს-ის I ნახევარში, სახელდობრ, 1701—1738 წლებში იყიდეს:

გარეჯვარელმა თანდილა ლელუას-შვილმა მამუკა როსტევეანის-შვილისაგან (1701 წ.)⁴⁹; მებატონე გიორგი ბეჟანისშვილმა გიორგი ოსიტაშვილისაგან (1704 წ.)⁵⁰; ბერი ნაზარაშვილმა კავთისხვევლ ოსებისაგან (1707 წ.)⁵¹; ენაგელმა პაპუნამ გიორგი ზალიკაშვილისაგან (1712)⁵², დავითა გოგიბედაშვილმა ზაქარია ბიჭიკაშვილისაგან (1712 წ.)⁵³; ანაგელმა მირზამ შავერდი სიბოს-შვილისაგან (1716 წ.)⁵⁴; ვინმე „ბატონმა“ ლევანმა თავისი ყმის ჩიტუა გიორგაშვილისაგან (1716 წ.)⁵⁵; პაპუნა დოჭიძემ გიორგი ნარიშკაშვილისაგან (1719 წ.)⁵⁶; ბერი ეგნატაშვილმა გიორგი დეკანოზიშვილისაგან (1724 წ.)⁵⁷; მებატონე ელისბარ თაზის-შვილმა თავის განაყოფ ომან თაზის-შვილისაგან (1725 წ.)⁵⁸; ვინმე ბეჟანმა შიო შალუტაშვილისაგან (1727 წ.)⁵⁹; ტბელმა „ხელფეხა“ გიორგიმ ტბელ გიორგი იაგულაშვილისაგან (1733 წ.)⁶⁰; თავადმა ელისბარ ორბელის-შვილმა პაატა რევის-შვილისაგან (1737 წ.)⁶¹; მოურავმა გოგია მირზას-შვილმა ოქრუა შეგელდას-შვილისაგან (1737 წ.)⁶²; ზაალ ბაგრატიშვილმა ზაალ ბადურაშვილისაგან (1738 წ.)⁶³; თავადმა დავით თარხნიშვილმა თავის ბიძაშვილ ზაზა თარხნიშვილისაგან (1738 წ.)⁶⁴; მკელია ბერინას-შვილმა გიორგი შოშიას-შვილისაგან (1738 წ.)⁶⁵ და ა. შ. საამისო მაგალითი უამრავია.

ამასთან, ცხადია, რომ მომიჯნავე მიწის ნაკვეთების სყიდვით მამულები საბოლოოდ არასდროს არ დამრგვალებოდა, რადგან მისი მომიჯნავე, მოსაზღვრე, მიწის ნაკვეთები და მამულები არასდროს გამოილეოდა. სინამდვილეში მიწის ნაკვეთების სყიდვა, ამა თუ იმ ფეოდალის მამულების ჩვეულებრივი გაზრდა-გაფართოება იყო და არა მამულების დამრგვალება. ამასთან, რაც მთავარია, მომიჯნავე მიწების სყიდვას ფეოდალებისა და გლეხების მიერ XVII—

⁴⁹ ხელნაწერთა ინსტ., Sd—70.

⁵⁰ იქვე, Ad—1789.

⁵¹ იქვე, Qd—8954.

⁵² იქვე, Qd—22.

⁵³ იქვე, Qd—8752.

⁵⁴ იქვე, Qd—21.

⁵⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, I, 239.

⁵⁶ ხელნაწ. ინსტ., Ad—1812.

⁵⁷ იქვე, Qd—1799.

⁵⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, I, 225.

⁵⁹ იქვე, 318.

⁶⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, 35.

⁶¹ დოკუმენტები, I, 389.

⁶² ხელნაწ. ინსტ., Sd—261.

⁶³ იქვე, Hd—7263.

⁶⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, I, 396.

⁶⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, 43.

XVIII საუკუნეებში არავითარი ახალი შინაარსის რაციონალური მეურნეობის მოწყობის იდეა არ ჰქონია.

როგორც ვხედავთ, XVIII ს-ის II ნახევარში არავითარ ე. წ. ფეოდალთა „მამულების დამრგვალებას“, თანაც ისიც „რაციონალური“ (ახალი ტიპის) მეურნეობის მოწყობის მიზნით აღგილი არ ჰქონია და ასეთი „დამრგვალებანი“, ანუ ფეოდალის (ასევე გლეხის) მიერ მისი მამულის მომიჯნავე მიწის ნაკვეთების ყიდვა მანამდეც ჩვეულებრივი ამბავი იყო და არავითარ ახალ (ბურჟუაზიულ) მოვლენებთან იგი დაკავშირებული არ ყოფილა*.

* დასასრული იხილეთ შემდეგ ნომერში.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ.

დიდი ოქტომბრის რევოლუციის 60 წლისთავი

საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია

1977 წლის 25—27 მაისს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში ჩატარდა ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავისადმი მიძღვნილი საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდი ოქტომბერი და თურქეთი“. კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს მოსკოვის, ლენინგრადის, კიევის, ბაქოს, ერევნისა და თბილისის სპეციალისტებმა.

კონფერენცია გახსნა ინსტიტუტის დირექტორმა აკად. თ. გამყრელიძემ, რომელმაც დაახასიათა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მნიშვნელობა აღმოსავლეთის ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის აღმავლობისა და მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის სახელმწიფოთა სუვერენიტეტისა და დამოუკიდებლობის განმტკიცების საქმეში. აღინიშნა ის დიდი მნიშვნელობა, რომელიც ენიჭება კონფერენციას საბჭოთა აღმოსავლეთ-ბლოკის შემადგომი განვითარებისათვის.

კონფერენციის მუშაობა წარმოებდა სამი სექციის მიხედვით: 1. თურქეთის უახლესი ისტორია; 2. ისტორიოგრაფია; 3. ენათმეცნიერება, ლიტერატურათმცოდნეობა და ესთეტიკა.

ა. შამსუდინოვის და ფ. შაბანოვის (მოსკოვი) მოხსენებებში „დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის გავლენა თურქეთზე“ და „საბჭოთა კავშირსა და თურქეთის შორის ურთიერთობათა დამყარებისა და განვითარების სამართლებრივი საფუძვლები“ ნაჩვენები იყო დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის და მსოფლიოში პირველი სოციალისტური სახელმწიფოს გავლენა თურქეთის განვითარებაზე. აღინიშნა „აღმოსავლეთისა და რუსეთის ყველა მუსლიმან მშრომელეობისადმი“ მხმართვის დიდი ისტორიული მნიშვნელობა თურქეთისათვის. მომხსენებლებმა ილაპარაკეს იმ დიდ მორალურ და მატერიალურ დახმარებაზე, რომელიც საბჭოთა სახელმწიფომ გაუწია თურქეთს თავისუფლებისა და ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის საქმეში. თავისი არსებობის 60 წლის მანძილზე საბჭოთა

სახელმწიფოს მეგობრული პოლიტიკა ხელს უწყობდა თურქეთის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის განმტკიცებას, ეკონომიკის განვითარებასა და სოციალურ-ეკონომიკური გარდაქმნების განხორციელებას.

უ. აბდულაევმა (ბაქო) აღნიშნა საბჭოთა რუსეთის პირველი კონსტიტუციის დიდი გავლენა ქემალისტების მიერ 1921 წელს მიღებულ კონსტიტუციურ აქტებზე და 1924 წლის თურქეთის რესპუბლიკის კონსტიტუციის ძირითადი დებულებების ჩამოყალიბებაზე.

ო. გიგინეიშვილმა (თბილისი) თავის მოხსენებაში „1921 წ. 16 მარტის მოსკოვის ხელწერულება მეგობრობისა და ძმობის შესახებ და თურქეთის დიდი ეროვნული კრების საგარეო პოლიტიკის საკითხები“ გააშუქა ის დიპლომატიური, სამხედრო და ეკონომიკური ღონისძიებები, რომლებიც განხორციელდა საბჭოთა სახელმწიფომ თურქეთის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დახმარების მიზნით და აღნიშნა, რომ ეს იყო ერთ-ერთი ძირითადი ფაქტორი, რომელმაც ხელი შეუწყო ინტერვენტებზე, ანტანტასა და სულთნის მთავრობაზე თურქი ხალხის გამარჯვებას.

პ. მოისევემ (მოსკოვი) მოხსენებაში „დიდი ოქტომბერი და თურქეთის რესპუბლიკის ბრძოლა ეკონომიკური დამოუკიდებლობისათვის“ აღნიშნა, რომ 1950 წლის სახელმწიფო გადატრიალების შემდეგ თურქეთის სამეურნეო ცხოვრებაში შეინიშნება პოზიტიური ტენდენციები, რაც გამოიხატა სახელმწიფოს როლის ამაღლებაში სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემების გადაწყვეტისას, დაგეგმარების მეთოდის შემოღებაში, ინდუსტრიალიზაციის განხორციელებაში და სოციალისტური სახელმწიფოებთან ეკონომიკური და ტექნიკური თანამშრომლობის მოწესრიგებაში. მომხსენებელმა დასძინა, რომ თანამედროვე თურქეთის დემოკრატიულ წრეებში სულ უფრო და უფრო გრძელდება განვითარების კაპიტალიზური გზის უარყოფის იდეა.

ნ. ბელიაევმა (მოსკოვი) გააშუქა თურქეთისა და სოციალისტური ქვეყნების ეკონომი-

ეჭრი და ტექნიკური თანამშრომლობის ვითარება. მან ილაპარაკა საგარეო ეკონომიკური კავშირების ახალ ფორმებზე და მეთოდებზე, სპეციალიზაციაზე, სამრეწველო კოოპერირებაზე, ერთობლივი ტერიტორიულ-სამრეწველო კომპლექსების შექმნაზე, მათი განვითარების თაობაზე და ეკონომიკური ურთიერთდახმარების საბჭოს მნიშვნელობის შესახებ თურქეთისა და ეკონომიკური დახმარების თვალსაზრისით.

ა. ბიჟეც (ბაქო) მოხსენებაში ყოველწარმოადგენი გაშუქებული საბჭოთა კავშირის ეკონომიკური და ტექნიკური დახმარების უდიდესი მნიშვნელობა 30-იანი წლების თურქეთის სამეურნეო აღმავლობაში.

ი. ახუნდოვა (ბაქო) მოხსენებაში „ანტი-იმპერიალისტური ბრძოლის ზოგიერთი თავიუბურება თანამედროვე თურქეთში“ ილაპარაკა ანტიიმპერიალისტური ბრძოლის კანონზოღირებებზე, რომლებიც შეინიშნება თანამედროვე თურქეთში კლასთა ბრძოლის პროცესში.

ბ. ალიბეკოვა (ბაქო) მოხსენებაში „თურქეთის ეკონომიკის პრობლემათა შესწავლა აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში“ ვრცლად დაახასიათა აზერბაიჯანელ მეცნიერთა წვლილი თანამედროვე თურქეთის საგარეო და სამეურნეო პოლიტიკისა და ეკონომიკურ ურთიერთობათა შესწავლაში.

ვ. პასანოვამ და ე. ზამანოვამ (ბაქო) ისაუბრეს იმ დიდ გავლენაზე, რომელიც დიდი ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ მოახდინა თურქეთში მარქსისტულ-ლენინური იდეების გავრცელების საქმეში.

ნ. კომახიძის (თბილისი) მოხსენების თემა იყო — „თურქეთის რესპუბლიკური პარტიის თვალსაზრისი თანამედროვე თურქეთის არათანაბარი რევიონალური განვითარების შესახებ (1961—1971 წწ).“ მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ თურქეთის რესპუბლიკური პარტია არის ერთადერთი ლეგალური პარტია, რომელიც პროგრესული პროგრამით გამოდის და მოითხოვს ღრმა სოციალისტურ გარდაქმნებს.

გ. დანილოვის (მოსკოვი) მოხსენებაში გაშუქებული იყო თანამედროვე თურქეთის პარტიების პოზიცია საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობების პრობლემებთან დაკავშირებით. მთელი რიგი დეტალურად მოქმედი პარტიები იღვწიან თურქეთის რესპუბლიკის აგრესიული ბლოკებიდან გამოსვლისათვის, მისი სამხედრო-პოლიტიკური და ეკონომიკური დამოუკიდებლობის, თურქეთის ნეიტრალური საგარეო პოლიტიკისათვის, რომელიც ხელს შეუწყობდა საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობას განვითარების ყველა დარგში.

ბ. ფოცხეიძემ (მოსკოვი) მსმენელთა ყურადღება გაამახვილა 60—70-იან წლებში საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობაზე. მომხსენებელი შეჩერდა 1960 წლის სამხედრო გადატრიალების შემდეგ თურქეთის საგარეო პოლიტიკის ახალ ტენდენციაზე; ახალი კავშირების განვითარებაზე და ქვეყნის მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობაზე. მან ილაპარაკა საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობათა განვითარების ძირითად ეტაპზე და იმ ფაქტორებზე, რომლებმაც ხელი შეუწყვეს ამ ორი ქვეყნის მეგობრულ დამოკიდებულებათა განვითარებას.

ე. სარქისიანმა (ერევანი) მოხსენებაში „საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობანი და ამიერკავკასია 1920—1921 წწ.“ ილაპარაკა ამიერკავკასიის რესპუბლიკების მიმართ თურქეთის აგრესიულ პოლიტიკაზე. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ საბჭოთა რუსეთის მშვიდობიანი პოლიტიკის შედეგად დაიღო მოსკოვისა და ყარსის ხელშეკრულებები, რამაც ბოლო მოუღო თურქეთის მთავრობის აგრესიულ ზრახვებს და საფუძველი ჩაუყარა თურქეთსა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს შორის მეგობრულ ურთიერთდამოკიდებულებას.

მომხსენებელ რ. კოჩმაზიანის (ერევანი) თემა „ბალკანეთში თურქეთის პოლიტიკის ზოგიერთი ასპექტი 1939—1941 წწ-ში“ ეხებოდა ბალკანეთის ანტანტის თურქეთის მონაწილეობას. ბალკანეთის ანტანტა, რომელიც 1934 წელს შეიქმნა, მიმართული იყო როგორც ბულგარეთის რევიზიონისტული მისწრაფებების, ისე გერმანულ-იტალიური ექსპანსიის წინააღმდეგ ამ რაიონში; ანტანტის მეორე ამოცანა იყო არ დაეშვა საბჭოთა კავშირის ჩარევა ბალკანეთის საკითხში. თურქეთის პოლიტიკის კრაზი ბალკანეთში, ისევე როგორც ინგლისისა, განხორციელებული იყო მათივე მისწრაფებებით — მოეხდინათ საბჭოთა კავშირის იზოლირება.

ა. განუხეიძე (კიევი) ილაპარაკა მეორე მსოფლიო ომში თურქეთისა და ანტიპიტლერული კოალიციის სახელმწიფოების ურთიერთობის შესახებ და იმ სიძნელეებზე, რომლებიც თურქეთთან ორიენტაციის შეცვლასთან იყო დაკავშირებული.

ა. როგუშინმა (მოსკოვი) განიხილა თურქეთის მემარცხენე სტუდენტობის მოძრაობის საკითხები 60-იანი წლების II ნახევარში და აღნიშნა, რომ სტუდენტობა ამ პერიოდში იქცა აქტიურ საზოგადოებრივ ძალად, რომლის გამოსვლებმა არსნაშუალ სიძლიერეს მიაღწია.

მომხსენებლის ა. ჭაფაროვას (მოსკოვი) და ნ. ეფენდიევას (ბაქო) ნაშრომები მიეძღვნა მშრომელი ქალის მდგომარეობას თანამედროვე თურქეთში.

საბჭოთა კავშირ-თურქეთის კულტურული ურთიერთობის საკითხებს ეხებოდა თ. დ ა დ ა-შ ე ვ ი ს ა (ბაქო) და მ. ს ო ფ ი ე ვ ი ს (ბაქო) მოხსენებები.

გ. ა ლ ი ე ვ ა (ბაქო) წარმოაჩინა ბოლშევიკური პარტიის გამოჩენილი მოღვაწის ნ. ნა-ჩ ა მ ა ნ ო ვ ს რ ო ლ ი თურქეთის ეროვნულ-გან-მათავისუფლებელ მოძრაობაში. საბჭოთა კავ-შირ-თურქეთის მეგობრულ ურთიერთობათა განმტკიცების საქმეში.

მ. ს ე ა ნ ი ძ ი ს (თბილისი) მოხსენება მიეძღუ-და თურქეთის ისტორიის შესწავლას საქართვე-ლოში. მან აღნიშნა, რომ საბჭოთა ხანაში ამ პრობლემის შესწავლას გეგმაზომიერი ხასიათი მიეცა. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტე-ტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის დაარ-სების შემდეგ თურქეთის ისტორიის პრობლე-მების კვლევა მყარ მეცნიერულ ნიადაგზე დად-გა.

ქართველ მეცნიერთა ყურადღება თურქე-თის ახალი და უახლესი ისტორიის შესწავლაზეა გაბაზნებული. გამოქვეყნებულია მთელი რაგვი ნაშრომები თურქეთის საშინაო და საგა-რეო პოლიტიკის შესახებ მეორე მსოფლიო ომის წინა და შემდგომ პერიოდში.

თურქეთის კულტურის ისტორიის საბჭოურ ისტორიოგრაფიაზე ერცლად ილაპარაკა ა. ე ლ-ტ ი ა კ ო ვ ა (ლენინგრადი). იგი დაწვრილებით შეეხო იმ დიდ წვლილს, რომელიც საბჭოთა ისტორიკოსებმა და ლიტერატურათმცოდნეებმა შეიტანეს თურქეთის კულტურის ისტორიის შესწავლის საქმეში.

ნ. კ ი რ ე ვ ი (მოსკოვი) თავის მოხსენებაში მოკლედ შეეხო თურქეთში ისტორიული მეც-

ნიერების „კრიზისს“ და ისტორიულ კვლევა-თა ზოგიერთ ახალ მიმართულებას. მომხსენე-ბელმა აღნიშნა, რომ ბოლო ხანებში გაძლი-ერდა ინტერესი საზოგადოებრივ ისტორიაზე მარქსისტული შეხედულებებისა და საბჭოთა თურქოლოგიური შრომებისადმი.

ა. ს ე ე რ ჩ ე ვ ს კ ა ი ა მ (მოსკოვი) გააშუქა საბჭოთა კავშირში უკანასკნელ ექვს წელიწადში გაძოქვეყნებული თურქოლოგიური ნაშრომები, როგორც დიდი ნაწილი თურქეთის კულტუ-რის ისტორიის ახალ და უახლეს პერიოდს ეხე-ბა.

მოხსენებებით გამოვიდნენ აგრეთვე ს. კ ლ ი ა შ ტ ო რ ნ ი (მოსკოვი) — „ძველი თურ-ქული წყაროების ისტორიოგრაფიული ინტერ-პრეტაციის პრობლემები“ — და მ. მ ე ი ე რ ი (მოსკოვი) — „თურქების შუა საუკუნეების ის-ტორია საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში“. მომხსე-ნებლებმა ყურადღება გაამახვილეს გამოკლე-ვათა მეთოდოლოგიურ პრობლემებზე.

თ. ჭ ი ნ ჯ ა რ ა ძ ი ს (თბილისი) მოხსენებაში ვაშუქებული იყო პ. ეუკოესკის მიერ ანატო-ლიის შესწავლის მიზნით მოწყობილი ექსპედი-ციის მნიშვნელობა.

კონტერენციაზე დიდი ადგილი დაეთმო თურქული ლიტერატურათმცოდნეობისა და ენათმეცნიერების პრობლემებს. მოხსენებები წა-იკითხეს ა. კონონოვმა (მოსკოვი), ს. ჭიქიამ, (ა. აბულაძემ, გ. ანთელავამ (თბილისი), რ. აგა-ნინმა, ე. მაშტაკოვამ (მოსკოვი), ი. გოცირიძემ (თბილისი), ნ. აიზენშტეინმა (მოსკოვი), ნ. ია-კოვლევა (ლენინგრადი) და ს. უთურგაურმა (მოსკოვი).

მარიანე ფალავანდიშვილი

სამეცნიერო სესია ჟაზეგეში

1977 წლის 29 ივლისს საქართველოს კომუნისტური პარტიის ჟაზეგის რაიკომმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დიდი სამამულო ომის ისტორიის განყოფილებამ და ჟაზეგის რაიონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმმა დაბა ჟაზეგეში ჩაატარეს დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავისადმი მიძღვნილი გაერთიანებული სამეცნიერო სესია.

სესიაზე წაითხული მოხსენებები მიეძღვნა საბჭოთა კავშირის დიდი სამამულო ომის ისტორიის საკითხებს.

სესია შესავალი სიტყვით გახსნა საქართველოს კ. ჟაზეგის რაიკომის პირველმა მდივანმა, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ე. კავკასიძემ.

მოხსენებით „ბრძოლები ცენტრალური კავკასიონის გადასასვლელებისათვის“ გამოვიდა ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ე. ასათიანი. მან ისაუბრა საბჭოთა მეომრების გმირულ ბრძოლებზე, ცენტრალური კავკასიონის უღელტეხილზე (ქლუხორის, მარუხის, სანჭაროს) შემოჭრილი გერმანელი დამპყრობლების წინააღმდეგ 1942 წლის ზაფხულსა და 1943 წლის ზამთარში. მოხსენებელმა აღნიშნა ამ ბრძოლებში ქართველი მხედართმთავრის კ. ლესელიძის დიდი ღვაწლი და გააშუქა ის ძირითადი პირობები, რომელთაც განსაზღვრეს ცენტრალური კავკასიონის გადასასვლელების გმირული დაცვა.

მოგონებით სტალინგრადთან ბრძოლების შესახებ გამოვიდა ჟაზეგის მკეიდრი, პოლკოვნიკი ა. კეიკელიშვილი. მან საინტერესოდ მოუთხრო დამსწრეთ სტალინგრადთან გამართული უმძიმესი ბრძოლების რამდენიმე ეპიზოდი, ხაზი გაუსვა საბჭოთა მეომრების უზადო სულეერ მხედობას.

„ქართველი ფრონტელი ჟურნალისტები დიდ სამამულო ომში“ — ასეთი იყო უფრ. მეცნიერი თანამშრომლის გ. ნიშნიანაძის მოხსენების თემა. მან ისაუბრა ფრონტელ ჟურნალისტთა ძნელ და საპატიო საქმიანობაზე ომის

წლებში, ფრონტული პრესისა და კერძოდ, ქართული საფრონტო გაზეთების უდიდეს როლზე საბჭოთა მეომრების პატრიოტული და ინტერნაციონალური სულის გაღვივების საქმეში, მეგრძოლთა აღზრდაში კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა ხალხის რევოლუციურ საბრძოლო ტრადიციებზე, საბჭოთა პოეტ-ლიტერტური სამშობლოს გამარჯვებისადმი რწმენის განმტკიცების საქმეში. მოხსენებელმა ვრცლად დაახასიათა ქართული საფრონტო გაზეთები „მეგრძოლი“, „ყირიმის საბრძოლო“, „წინ სამშობლოსათვის“, აგრეთვე დივიზიის გაზეთები: „ქართველი მსროლელი“, „სამშობლოს დამცველი“, „სამშობლოსათვის“, „წინ გამარჯვებისაკენ“.

ჟაზეგის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორმა ე. წიკლაურმა მოხსენებაში „ზევი დიდ სამამულო ომში“ ვრცლად მიმოიხილა ჟაზეგის რაიონის მშრომელთა წვლილი დიდ სამამულო ომში. აღნიშნა, რომ ჟაზეგის რაიონიდან ფრონტზე წავიდა 570 კაცი, რომელთაგან ნახევარზე მეტი ბრძოლის ველზე დაეცა. ფრონტის თითქმის ყველა უბანზე იბრძოდნენ ჟაზეგის რაიონიდან წასული მშრომელები: მისკოვის მისადგომებთან იბრძოდნენ ნ. ფირანიშვილი, ლ. მარსავიშვილი, პ. ქავთარაშვილი, ივ. ფიცხელაური, ივ. ჩქარეული, ა. ლელუშაური; ლენინგრადის რაიონში მონაწილეობდნენ ძმები ფ. და ივ. წიკლაურები, პ. ქავთარაშვილი, ე. წიკლაური. სტალინგრადის, კურსკის, ბელგოროდის ბრძოლებში თავი გამოიჩინა ა. კვირტეშვილმა, რომელმაც 21 საბრძოლო ორდენი და მედალი დაიმსახურა. დიდი სამამულო ომის ფრონტზე იღვწოდნენ მოხევე ექიმი ქალები ნატალია კახალიკაშვილი და ვერა გიგაური. მოხსენებელმა აღნიშნა ის თავდაცვითი სამუშაოები, რომელსაც დიდი ერთსულოვნებით ასრულებდნენ ჟაზეგის რაიონის მშრომელები არხოტის, თრუსოს და ხდის გადასასვლელებზე, თერგის ხეობის ფერდობებზე.

მოხსენებით „ევაკუირებული საწარმოები და ორგანიზაცია-დაწესებულებები საქართველოში (1941—1945 წწ.)“ გამოვიდა უმცრო-

სი მეცნ. თანამშრომელი ე. კუპატაძე. მან დაახასიათა ომის წლებში საქართველოში რუსეთის სამრეწველო ცენტრებიდან ევაკუირებული საწარმოების ბაზაზე ჩვენს რესპუბლიკაში სამხედრო მრეწველობის შექმნისა და განვითარების პირობები. აღნიშნა საქართველოს მუშათა კლასის დიდი შრომითი გმირობა და ის გულისხმობდა, რომელსაც იჩენდნენ საქართველოს მშრომელები ევაკუირებული მოსახლეობის მიმართ.

სესიის მუშაობა შეაჯამა ინსტიტუტის დირექტორის მოაღვიღებ, სამამულო ომის ისტორიის განყოფილების გამგე პრ. ე. ნ. სტუარტმა. მან იმედი გამოთქვა, რომ ყაზბეგის რაიონის მშრომელები მონაწილეობას მიიღებენ სამამულო ომის პერიოდის ხვეის ისტორიის გაშუქებაში მოგონებების, დოკუმენტებისა და სხვა მასალების მოძიებით.

ქათეზან თოფურიძე

საისტორიო მეცნიერების მოღვაწენი

ისტორიკოსი სარგის კაკაბაძე (დაბადების 90 წლისთავის გამო)

„...დიახ, ჩვენს წარსულს ეჭირვება გამტკიცვა და საჭირო არიან მკვლევარები. ბ. აკადემიკოსმა მარამა გვიჩვენა მაგალითი და მას სხვებიც მიჰყვნენ. ამ ახალ გზაზე დადგომა, ამ კვალის ძებნა თავისთავად კეთილი მოვლენაა. გზადაბნეულად გზის ძებნა სჯობია გაურჯელად შინ გდებას. ერთ ამ მკვლევართან ეკუთვნის ახალგაზრდა სარგის კაკაბაძე“. ეს სიტყვები 1913 წელს ითქვა, მათი ავტორია ჩვენი სასიქადულო აკაკი წერეთელი, მაშინ უკვე ჟამთა სრბოლით დამძიმებული, მაგრამ ჯერ კიდევ ფაქიზი ინტუიციის მქონე მსოფიანი პოეტი. იმ პერიოდში საქართველოს ისტორიული წარსულის კვლევა თანდათან მტკიცედ დგებოდა „ახალ გზაზე“, დიდი ივანე ჯავახიშვილის მეცნიერული შემოქმედება უკვე ზენიტში აღიოდა... და მაინც ყველაფერი ეს დასაწყისი იყო. (ამიტომაც ძალზე გადაჭარბებული არ გვეჩვენება 27 წლის ს. კაკაბაძის ნათქვამი: „სამარცხვინოდ ჩვენ, ქართველებს, არა გვაქვს მეცნიერული ისტორიოგრაფია“).

XX ს-ის ათიან წლებში დასრულდა ქართული საისტორიო მეცნიერებას ერთი დიდი რკალი (დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანი, მ. ჯანაშვილი, რამდენიმე სერიოზული „პროფესიონალი“ და ათეულობით „მოყვარული“). დამთავრდა ისტორიოგრაფიული აზროვნების „ბავშვობის“ ხანა, — სისპეტაკის, ჭეშმარიტი პატრონიზმის, გმირული ოპტიმიზმის, შესაშური ნებისყოფის, ენთუზიაზმის და ამავე დროს ერთგვარად პომპეზური გულუბრყვილობის, „ადვოკატური“ ტენდენციების ეტაპი.

ამ დრომ. გაღიზიანებული ეროვნული გრძნობებით გამძაფრებული წარსულის პანეგირიკი „მემატიანეების“ კვალდაკვალ, წარმოშვა გენიოსი ნ. მარი. თუმცა ოდნავ ნიჰილისტური გადახვევებით; ბუმბერაზი ივ. ჯავახიშვილი, კრიტიკული მიდგომით ქართული წყაროების მიმართ; სამშობლოსა და მეცნიერების სიყვარულში დაფერფლილი ექვთიმე თაყაიშვილი... ამ ტიტანთა პარალელურად განვითარდა სარგის კაკაბაძის მოღვაწეობა, ქართული ისტორიოგრაფიის ჭეშმარიტად უნიკალური მოვლენა, უდავოდ ნიჭიერი მიგნებებისა და დაუჯერებელი მიამიტობის შენაერთი. თითქოს სიმბოლურად დაჰყუა ამ მკვლევარს წინა ეტაპისათვის დამახასიათებელი დიამეტრალურად განსხვავებულ თვსებათა ორი ნაკადი: მკვლევარ-ინტერპრეტატორის ნათელი გონება და ფოლკლორული წყაროებისადმი არაკრიტიკული დამოკიდებულება. რაც მთავარია. ასეთ თანმიმდევარ, მკვეთრად გამოხატულ საპირისპირო ტონებით საესე, მთლიან პიროვნებად დარჩა იგი სიცოცხლის ბოლომდე, ასეთი შემორჩა ჩვენს მეხსიერებას.

სარგის ნესტორის ძე კაკაბაძე დაიბადა 1886 წ. 19 ოქტომბერს ქუთაისის გუბერნიის ხონის მაზრის სოფ. კუხში. 1905 წელს დაამთავრა ქუთაისის კლასიკური გიმნაზია. 1905—1907 წლებში სწავლობდა ვენის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე, საიდანაც გადავიდა პეტერბურგში იმავე განხრით. ხანგრძლივმა თავდადებულმა შრომამ ევროპის ცენტრში და ჩრდილოეთში ახალგაზრდა ქართველი ისტორიკოსი მრავალმხრივი ინტერესების

მკვლევრად აქცია. იგი ღრმად გაეცნო დასავლეთევროპული და რუსული ორენტალისტიკის მიღწევებს, დაეუფლა რამდენსამე ევროპულ და აღმოსავლურ ენას. კარგად შეისწავლა მეცნიერული ძიების მოწინავე მეთოდები. თუმცა აღსანიშნავია ისიც, რომ სამწუხაროდ ს. კაკაბაძემ მთლიანად ვერ მოარგო საკუთარ შემოქმედებას ყველაზე მოწინავე მეთოდოლოგია — მარქსისტული მეთოდოლოგია, ბევრ რამეში მან დიდხანს უერთგულა ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის სხვადასხვა სკოლის ტრადიციებს, რამაც მის მსოფლმხედველობას ერთგვარი ეკლექტიკური კონცეფციები დაუდო საფუძვლად (მაგალითად, მას ბოლომდე განსხვავებულად წარმოედგინა პერიოდიზაციის პრობლემები, ზუსტად ვერ მიჩნადა საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებს, ეძებდა განვითარებულ სახელმწიფოებრიობას გეაროვნულ საზოგადოებაში და ა. შ.). ავსტრია-უნგრეთსა და რუსეთში სწავლის პერიოდში ს. კაკაბაძე აღენებდა თვალყურს ქართველოლოგიის განვითარებას, გულდასმით სწავლობდა პეტერბურგსა და საქართველოში მოღვაწე ქართველი მეცნიერების — ალ. ცაგარის, ნ. მარის, ივ. ჭავჭავაძის, ი. ყიფშიძის, თ. ჟორდანიას, მ. ჭანაშვილის და სხვათა ნაშრომებს. უკვე ადრეული სიკვამლეიდანვე თვითონაც აქტიურად ჩაება მეცნიერულ მოღვაწეობაში, პირველი მისი ნაშრომი 1902 წელს გამოქვეყნდა. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ს. კაკაბაძემ ენერგიული მუშაობა გააჩაღა წმინდა სამეცნიერო და სამეცნიერო-პედაგოგიურ ფრონტებზე. 1911–1919 წლებში კითხულობდა ლექციებს ამიერკავკასიის პირველ უმაღლეს სასწავლებელში — თბილისის ქალთა უმაღლეს კურსებზე, ამიერკავკასიის უნივერსიტეტში, მოგვიანებით, 1952 წლამდე, კი ემსახურებოდა ახალგაზრდობის აღზრდის საქმეს საქართველოს სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებელში — კერძოდ. ქუთაისის, სოხუმის, ბათუმის პედინსტიტუტებში და ა. შ. 1949 წელს მიენჭა პროფესორის წოდება.

დიდი ამაგი დასდო ს. კაკაბაძემ საქართველოს ისტორიულ არქივს, რომელიც მის მიერაა დაარსებული (არქივის საფუძველი გახდა თვით დამაარსებლის პირადი ფონდი, 200-ზე მეტი მნიშვნელოვანი დოკუმენტი). ხანგრძლივი მეცნიერული ძიების მანძილზე „ს. კაკაბაძეს უთვალავი პირველხარისხოვანი ძეგლი. ძვირფასი სამუზეუმო ნივთი, ნუმისმატიკური ფაქტი გადაურჩენია დაღუპვისაგან“ (ვ. დონდუა). საერთოდ, განსვენებული მეცნიერი შესანიშნავი არქივარუსი და ბრწყინვალე წყაროთმცოდნე იყო. უაღრესად გაწაფული ქართულ არქეოლოგიაში, მას დიდი დამსახურება მიუძღვის ძველ დოკუმენტთა პუბლიკაციაში. პროფ. ვ. დონდუას მართებული შენიშვნით, ს. კაკაბაძის მიერ გადაწერილი ბევრი პირი დედნის როლს ასრულებს. სწორედ არქეოგრაფიული მოღვაწეობის სფეროა განსვენებული მკვლევრის უმთავრესი დამსახურება ქართული მეცნიერების წინაშე.

ს. კაკაბაძის პუბლიკაციებს შორის აღსანიშნავია რამდენიმე უაღრესად საინტერესო კრებული, კერძოდ „ისტორიული საბუთები“, წ. I—V (1913 წ.), დას. საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. I—II (1921 წ.) და სხვ. ამ მრავალთაგანია გამოცემების გარდა, იგი ცალკე აქვეყნებდა მის მიერ მოძიებულ საინტერესო მასალებს — წყალობის სიგელებს, გუჯრებს, სამართლის ძეგლებს და ა. შ. ს. კაკაბაძე აღნიშნულ პუბლიკაციას ეწეოდა გეგმაზომიერად, ისე არჩევდა დოკუმენტებს, რომ უფრო ნათელი წარმოდგენა მოეცა საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ. ს. კაკაბაძის გა-

მოცემათა ძირითადი დამახასიათებელი მომენტია ის, რომ თითოეული დოკუმენტური თუ ნარატიული წყარო შესწავლილია ყოველმხრივ, გარკვეულია ტექსტოლოგიური მხარე, შედგენის დრო და შემდგენლის ვინაობა, მოცემულია ტერმინთა ახსნა და ა. შ. ამ თვალსაზრისით განსვენებული მეცნიერის მუშაობა უდავოდ დიდ ყურადღებას იმსახურებს — იგი არქეოგრაფიული კვლევის ქვეყნარბიტი ავტორიტეტია. მას შეეძლო ყველანაირი რთული ტექსტის წაკითხვა, კარგად არჩევდა სტილისტურ ნიუანსებს ეპოქათა მიხედვით, ისტორიულ რეალებს, ინტერპოლაციებს.

ს. კაკაბაძემ არაერთი საყურადღებო შენიშვნა გააკეთა „ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთი ნაწილის მიმართ. მაგალითად, მან გამოთქვა ორიგინალური მოსაზრებანი თამარის I და II ისტორიკოსების თხზულებათა დაწერის დროისა და ავტორთა ვინაობის შესახებ. მეტად საინტერესოა მისი თვალსაზრისი დავით აღმაშენებლის მემკვიდრის შესახებ. გაანალიზა რა ტექსტში მოცემული ზოგიერთი დეტალი, მან გააკეთა დასკვნა, რომ „ცხოვრება მეფეთა მეფის დავითისის“ ავტორი სასულიერო პირია, დაახლოებულია თვით მეფესთან. ისტორიული ფაქტები დეტალურად გადმოცემული აქვს 1115 წლიდან და ა. შ. ამ მონაცემებზე დაყრდნობით და XII ს-ის პირველი ოცწლეულის პერსონალიის შესწავლის საფუძველზე, ს. კაკაბაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ მემკვიდრე შეიძლება ყოფილიყო მეფის მოძღვარი 1115—1125 წლებში, — ბერი არსენი, მოხსენიებული შიომღვიმის ანდერძში. რასაკვირველია, ზემოთ მოყვანილი შეხედულებანი მხოლოდ ჰიპოთეზურია (და არც მდგრადი; თამარის ისტორიკოსთა შესახებ ავტორმა რამდენიმეჯერ შეიცვალა თვალსაზრისი), მაგრამ ეს ჰიპოთეზები ყოველთვის ლოგიკურია და არგუმენტირებული.

ასევე უაღრესად ლოგიკურია ს. კაკაბაძის დასკვნა „მეფის კურთხევის წესის“ შესახებ. ეს დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფოებრივ-იურიდიული მინაარსის დოკუმენტი, მკვლევრის აზრით, შედგენილია XIII ს-ის დასაწყისში. ამ დასკვნას მკვლევარმა საფუძვლად დაუდო რამდენიმე მომენტი: ათაბაგისა და აფხაზეთის კათალიკოსის მოხსენიება (პირველი ათაბაგი, ავტორის აზრით, გახდა ივანე მხარგრძელი 1212 წელს; აფხაზეთის კათალიკოსობაც დაახლოებით ამავე დროისაა, ყოველ შემთხვევაში არა უაღრეს 1196 წლის); ამავე დროს მეფის კურთხევის წესი არ ემთხვევა თამარის მეორედ კურთხევის რიტუალს, აქედან გამომდინარე შეიძლება დავუშვათ, რომ ახალი, განსხვავებული ცერემონიალი შემუშავებულ იქნა სპეციალურად ლაშა გიორგის ტახტზე ასვლასთან დაკავშირებით.

წყაროთა ტექსტობრივი ანალიზის ნიმუშია აგრეთვე ს. კაკაბაძის მიერ ე. წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის შესწავლა. განსვენებული მეცნიერის აზრით, ბექა-აბულას სამართლის თანმხლები 77 მუხლი, რომლებიც ძალიან დიდხანს შეუმჩნეველი იყო, ხოლო შემდეგ კი XI ს. მიაკუთვნეს, ნამდვილად XVI საუკუნეშია შექმნილი და უნდა მიეკუთვნოს ბაგრატ იმერეთის მეფეს.

ინტენსიურად მუშაობდა ს. კაკაბაძე საქართველოს უძველესი ხანის ისტორიაში. აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდის შესახებ მის ნაშრომთა უდიდესი ნაწილი გამოუცემელი დარჩა, მაგრამ გამოქვეყნებული შრომები („წმინდა ნინო და მისი მნიშვნელობა საქართველოში“ (1912), „ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები“ („საისტორიო მოამბე“, წ. 1, 1924), «Черты грузинского феодализма» (1912), „ვახტანგ გორგასალი“ (1959 წ.) საშუალებას იძლევიან ასე თუ ისე თვალი გავადევნოთ მის განმსაზღვრელ კონცეფციას წინაფეოდალური

და ადრეფეოდალური წყობილების შესახებ. მკვლევარი ფართოდ შეეხო ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისს და არაერთი საინტერესო საკითხი წამოჭრა (ფეოდალიზმის ჩასახვა-განვითარების, მიწისმფლობელობის ფორმებისა თუ სხვა საკითხები). ყველაზე მთავარი ის არის, რომ წინაფეოდალური ურთიერთობის სოციალურ საფუძვლად ს. კაკაბაძეს მონობა მიიჩნდა და ფეოდალიზმის ჩასახვას მონის გაგლებების პროცესში ხედავდა. ამ თვალსაზრისზე იგი სიცოცხლის ბოლომდე დარჩა.

მეტად ორიგინალური ისტორიული კონცეფცია ჰქონდა ს. კაკაბაძეს საქართველოს ისტორიის „ოქროს ხანის“, XII—XIII საუკუნეების შესახებ. ამ ეპოქას მან რამდენიმე ათეული გამოკვლევა მიუძღვნა. მაგრამ მისი შეხედულებები უფრო რელიეფურადაა დაკონკრეტებული 1912 წელს წაკითხულ საჯარო ლექციის სტენოგრამაში „თამარ მეფე და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში“. მიუხედავად მცირე მოცულობისა და საჯარო ლექციის სპეციფიკით შეპირობებული თეზისური ხასიათისა ეს ზოგადი მიმოხილვა უაღრესად მდიდარია ფაქტობრივი მასალითა და ანგარიშგასაწევი დებულებებით. საერთოდ ს. კაკაბაძე განთავისუფლებული იყო დღეს ესოდენ გავრცელებული ავტორიტეტების გავლენისაგან და ცდილობდა ახალი სიტყვა ეთქვა, მაგალითად, მან პირველმა აღნიშნა, რომ თამარი არ იყო მხოლოდშობილი და მას ჰყავდა უმცროსი და — გიორგი III-ის ღვიძლი ასული; თამარის გარდაცვალების თარიღად მან მიუთითა 1207 წელი (შემდეგში თამარის დის საკითხს სპეციალურად შეეხო პროფ. ვ. დონდუა, გარდაცვალების თარიღი კი დღესაც სადავოა). ზემოაღნიშნულის საილუსტრაციოდ კიდევ ერთი შტრიხი გამოდგება. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მეფის სათათბირო ორგანოს აღმნიშვნელ ტერმინად ივ. ჯავახიშვილის შემდეგ დამკვიდრდა ცნება „დარბაზი“, ს. კაკაბაძე არასოდეს არ ხმარობდა ამ ტერმინს და ცდილობდა დამკვიდრებინა „რჩევა“.

ს. კაკაბაძემ მეტად მახვილგონივრულად წარმოიდგინა „ყოველი საქართველოს“ პოლიტიკური სტრუქტურა; მისი აზრით, ერთიანი სამეფოს შემადგენელ ნაწილებს აფხაზეთს (დას. საქართველო), კახეთს, „სომხეთის სამეფოებს“, ჰქონდათ ავტონომიური მართვა-გამგეობა, რომელიც პოულობდა თავის დამცველს და ბაირახტარს ადგილობრივ ფეოდალურ ელემენტებს შორის. ეს უდავოდ სწორი დაკვირვებაა. ანალოგიური დასკვნა, განსხვავებული ფორმულებით, გააკეთა აკად. ივ. ჯავახიშვილმაც („ქართველი ერის ისტორია, წ. II: „ქართველი მეფე და მისი უფლების ისტორია“), რომელმაც უჩვენა, რომ ერთიანი ქართული მონარქიის პირობებში ყოფილი სამეფოები განაგრძობდნენ „სახელმწიფოებრივ სიცოცხლეს“. მოგვიანებით ეს დასკვნა დავიწყებულ იქნა. სამაგიეროდ განვითარდა ორი უკიდურესად დაპირისპირებული თვალსაზრისი: სომხური ისტორიოგრაფიის გადაჭარბებული ხაზგასმა ადგილობრივი მმართველობის ავტონომიურ ხასიათზე, რამაც მოგვცა აბსოლუტურად ხელოვნური დებულება „ზაქარიანთა სამთავროზე“, რომელიც ზოგჯერ წარმოიდგინება, როგორც ქართულ-სომხური დუალისტური სახელმწიფოს ერთ-ერთი თანასწორ-უფლებიანი (თუ არა წამყვანი) კომპონენტი, და ქართული ისტორიოგრაფიის მტკიცება გაერთიანებული საქართველოს უნიტარული შინაარსის შესახებ. ვფიქრობთ, პროფ. ს. კაკაბაძისა და აკად. ივ. ჯავახიშვილის შეხედულება გაცილებით უფრო სწორია. ერთიანი ქართული მონარქიის შიგნით ცალკეულ პროვინციებს, მართლაც, ჰქონდათ ავტონომია, მაგრამ ეს იყო ფეოდალურ-

რი ფედერაცია და ფეოდალური ავტოკრატია, ე. ი. ვასალიტეტის პრინციპებზე დამყარებული ურთიერთობა და არა სხვადასხვა ხალხების ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის შერწყმა.

ს. კაკაბაძემ სწორად შენიშნა, რომ დას. საქართველოს ფეოდალებს გაერთიანებულ ტახტთან განსაკუთრებული უფლებები ჰქონდათ ვიდრე XII ს-ის 80-იან წლებამდე. კარგად განმარტა სამეფო დინასტიის პროგრესული ფუნქცია: „ეროვნული თვალსაზრისით სამეფო გვარეულობა ამ დროს ასრულებდა ღიადს დანიშნულებას. ქართველი ტომების გაერთიანებისას როგორც პოლიტიკურად, ისე კულტურულად“. ამავე დროს იგი ეხება „უცხო ძალის“ პრობლემას, სწორად ესმის მისი როლი, თუმცა ერთგვარად გადაჭარბებით აფასებს. ორიგინალური შეხედულება გამოთქვა მეცნიერმა ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლაზე, ამ დღემდე ფაქტობრივად ანონიმ მოღვაწეს იგი დიდებულითა ბელადად მიიჩნევდა. საერთოდ, ს. კაკაბაძეს გაანალიზებული ჰქონდა ფეოდალური არისტოკრატის უმაღლესი წრეების დასობრივი (შიდაკლასობრივი) წინააღმდეგობანი. მისი აზრით, წმინდა ქართული პროვინციების ტაო-კლარჯეთისა და აფხაზეთის (დას. საქართველოს) არისტოკრატის დაპყვეა სეპარატიზმის უნაღობი, რამაც გამოიწვია მძაფრი ანტაგონიზმი ცენტრალურ ხელისუფლებასთან. ეს პროცესი უფრო გაღრმავდა თამარის პირველი მეუღლის პოლიტიკური გამოსვლის შემდეგ, როდესაც რუსი უფლისწულის მომხრეებს მთლიანად წაერთვათ პრივილეგიები და პრეროგატივები. მეფეთა მეფე თამარმა შექმნა მთლიანი საქართველო; „პროვინციალური ავტონომიები“ დაუმორჩილა ერთ ცენტრალურ ხელისუფლებას და ამ უფლების განხორციელება იყო ათაბაგობის დაარსება. „ათაბაგობის ჭეშმარიტებით თამარს სურდა შეექმნა ისეთი ცენტრალური ძალა, რომელსაც უნდა შთაენთქა ქართველი ტომების პარტიკულარისტული მისწრაფებანი“. „სწორედ ათაბაგობის დაარსების დროს თამარი იძულებული გახდა დათანხმებულიყო იმერეთის (ამ შემთხვევაში ს. კაკაბაძე გულისხმობს მთელ დასავლეთ საქართველოს) ცალკე გამოყოფას აფხაზეთის საკათალიკოსოს სახელით. ადმინისტრაციულ ცენტრალიზაციას მოჰყვა დეცენტრალიზაცია ეკლესიის სფეროში“. როგორც ვხედავთ, ს. კაკაბაძემ წამოაყენა საყურადღებო, თავისებური და, რაც მთავარია, დამაფიქრებელი კონცეფცია XII—XIII საუკუნეთა მიჯნის რთული პოლიტიკური სიტუაციების შესახებ. ამავე ეპოქის შესანიშნავი ცოდნა მეცნიერმა გამოამჟღავნა თავის მონოგრაფიაში „რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი“ (1966 წ.). ამ თხზულებასა და სხვა რამდენსამე სტატიაში მან მოგვცა რუსთაველის ეპოქის საქართველოს ისტორიის ბევრი კარდინალური საკითხის ახლებური გააზრება. სცადა დაედგინა ქრონოლოგია კათალიკოსთა, ათაბაგთა, მეჭურჭლეთუხუცესთა, მანდატურთუხუცესთა, ამირსპასალართა, მსახურთუხუცესთა რიგი, შეეხო თმოგველთა, მხარგრძელთა, ჩახრუხაძეთა და სხვათა გენეალოგიებს (საერთოდ მას უდავოდ ეხერხებოდა გენეალოგიური კვლევა). რასაკვირველია, ჩვენ შორს ვართ იმ თვალსაზრისისაგან, თითქოს პროფ. ს. კაკაბაძის გარეგნულად ლოგიკურად გამართული კონცეფციები მთლიანად მისაღებია და უეჭვო, მაგრამ სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ამ შეხედულებებს აქვთ არსებობის „მოქალაქეობრივი უფლება“. თავისი არგუმენტაციით და ლოგიკურობით ს. კაკაბაძის ჰიპოთეზებს დღესაც არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა, თუნდაც იმიტომ, რომ არც ერთი ზემოდასახელებული საკითხი XII—XIII სს. ისტორიისა,

ჯერჯერობით, ობიექტური თუ სუბიექტური პირობების გამო, არ გაცილებია და შეემატა საზღვარს და კვლავ ცხარე პოლემიკის საგანია.

ს. კაკაბაძის ნაშრომთა ერთი რკალი ეხება ჩვენი ისტორიის ყველაზე ბე-
ლით მოკულ ეპოქას, XIV—XV საუკუნეებს. ჩვენთვის ცნობილია, რა ტიტანუ-
რი შრომა დასჭირდა აკად. ივ. ჯავახიშვილს აღნიშნულ საუკუნეთა სოციალ-
ეკონომიკური და პოლიტიკური სურათის აღსადგენად. მან ქართული (უმთავრე-
სად ნარატიული) და უცხოური წყაროების სრული მობილიზაცია მოახდინა,
თუმცა თვით მისი აღიარებით მთლიანად ვერ გაფანტა ბუნდოვანობა. ს. კაკა-
ბაძემ ამ დანისლულ ეტაპს (ისტორიულადაც და ისტორიოგრაფიულადაც ჭეშ-
მარიტად „დიდ ღამეს“) არქივარიუსის პოზიციებიდან შეხედა. გამოიკვეთა
თითქოს პარადოქსალური სურათი: ჯერ დაურღვეველი ერთიანობის დროს, სა-
ქართველოში ერთდროულად მეფეთა მეფის ტიტულის უმარავი მფლობელი აღ-
მოჩნდა, ამავე დროს ისინი („უცნობი მეფეები“) სულაც არ იყვნენ თვითმარ-
ქვეები. მათ ჰქონდათ (თუმცა არა ტიტულის შესაფერისი) საგამგეო ტერიტო-
რია (იმერეთი, ქართლი, რაჭა-თაყვერი, ალასტანი, კახეთი და ა. შ.). შესაბამი-
სი რეზიდენციით (ჩხარი, ქუთაისი, ალასტანი...) და გამოკვეთილი პოლიტიკუ-
რი პრეროგატივები. ს. კაკაბაძემ სწორედ დაასკვნა, რომ ეს „უცნობი მეფე-
ები“ რეგიონალური მმართველები იყვნენ, რაც ბაგრატიონთა სამეფო საგვა-
რეულოს კოლეგიური მმართველობის რეგრესული მეთოდების აღდგენა იყო.
შემდეგში აკად. ნ. ბერძენიშვილმა უფრო დეტალურად შეისწავლა პრობ-
ლემა და ე. წ. „პროვინციის მეფეების“ შესახებ მწყობრი თეორია შექმნა.

ს. კაკაბაძე წარმატებით სწავლობდა განვითარებული და გვიანფოდა-
ლური ეტაპების სოციალ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ისტორიას. 1920 წელს
მან გამოაქვეყნა „საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა“, იმ
დროისათვის ყველაზე საუკეთესო ნაშრომი XVI—XVIII საუკუნეების შესა-
ხებ. აქ ძირითადად სწორადაა ახსნილი ქართული სამეფო-სამთავროების გან-
ვითარების მაგისტრალური ხაზი, საერთო-ქართულ და კუთხურ-რეგიონალურ
თავისებურებათა ურთიერთქმედება, საგარეო პოლიტიკა, ნომადების პერმა-
ნენტული შემოტევების გავლენა ჩვენს სინამდვილეზე, ეკონომიკური მდგომა-
რეობა, ფულის მიმოქცევის, გაძვირება-გაიაფების დინამიკა, ევროპული სავაჭ-
რო კაპიტალიზმის ინტერესების გაჩენა, გლეხთა მდგომარეობა. საქალაქო
ცხოვრება, ისტორიული პერსონალია და ა. შ. მან ერთ-ერთმა პირველმა შე-
ნიშნა სათავადოები, განმარტა მათი სტრუქტურა.

ცალკე უნდა აღინიშნოს განსვენებული მეცნიერის ღვაწლი ქართული ის-
ტორიული და მხატვრული ლიტერატურული ძეგლების შესწავლასა და გამო-
ცემაში („ვეფხისტყაოსანი“, „ძველი ქართული მეხოტბეები“).

წარმოდგენილ მოკლე მიმოხილვას, რასაკვირველია, პროფ. სარგის კაკა-
ბაძის მეცნიერული ღვაწლის სრული შეფასების პრეტენზია არა აქვს. ამ მე-
ტად თავისებური, ნაყოფიერი და სასარგებლო მკვლევრის და საზოგადო მოღ-
ვაწის, უაღრესად რთული პიროვნების მეცნიერული მემკვიდრეობის დეტალუ-
რად შეფასება, მისი შემოქმედებითი ლაბორატორიის გაცნობა, წყარომცოდ-
ნეობითი კვლევის მეთოდების ანალიზი — მომავლის საქმეა.

საურომაჲ კაპაბაძის ხსოვნას

1977 წლის 12 სექტემბერს მოულოდნელად გარდაიცვალა ნიჟიერი ქართველი მეცნიერი, ისტორიკოსი და ფილოლოგი, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი საურმაგ კაკაბაძე.

ს. კაკაბაძე დაიბადა 1928 წელს, თბილისში, ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის პროფ. სარგის კაკაბაძის ოჯახში. 1950 წელს მან დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დასავლეთ ევროპის ენათა და ლიტერატურის ფაკულტეტის ფრანგული განყოფილება, ხოლო 1951 წელს, დაუსწრებლად, — ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის ისტორიის ფაკულტეტი. იგი სხვადასხვა დროს მუშაობდა საქართველოს ლეპეშათა სააგენტოში, თბილისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში მეცნიერ თანამშრომლად, საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროში — ქართული ხელოვნების ძეგლთა დაცვის უფროს ისტორიკოს ინსტრუქტორად.

1960 წელს, აკად. ი. ორბელიანის ინიციატივით, საურმაგ კაკაბაძე მიიწვიეს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების კავკასიური კაბინეტის თანამშრომლად. ამიერიდან მთელი მისი საქმიანობა დაუკუეშირდა კავკასი-

ათმცოდნეობის ამ მნიშვნელოვან სამეცნიერო უჯრედს. რომელიც ფაქტობრივად იქცა იმ სახელოვანი ტრადიციების გამგრძელებლად, ჯერ კიდევ მ. ბროსემ და დ. ჩუბინაშვილმა რომ დაამკვიდრეს პეტერბურგში, ხოლო ჩვენს დროში წარმატებით განავითარეს ნ. მარმა, კ. ღონღუამ, ე. ღონღუამ და სხვებმა. საურმაგ კაკაბაძე იყო ფართოდ ერუდირებული სპეციალისტი წყარომცოდნე, ქართული პალეოგრაფიის შესანიშნავი მცოდნე არქეოგრაფი, დაცვირებული ტექსტოლოგი. მან ერთ-ერთმა პირველმა მიაქცია ყურადღება ქართული საისტორიო ძეგლების ტექსტოლოგიური შესწავლისა და გამოცემის პრინციპების შემუშავებასა და დაზუსტებას. ამ საკითხებს მიუძღვნა ს. კაკაბაძემ რამდენიმე საყურადღებო ნაშრომი, რომლებშიც ისტორიული ტექსტების ლაღვენისას გასათვალისწინებელი არაერთი მნიშვნელოვანი მეთოდოლოგიური მითითებაა მოცემული. სწორედ ამ პრინციპების მიხედვით მოამზადა მან „ქართლის ცხოვრება“ დასაწყისი ნაწილის კრიტიკული ტექსტი, რომელიც, სამწუხაროდ, გამოუქვეყნებელი დარჩა.

საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებისათვის ფასდაუდებელია ს. კაკაბაძის ნაშრომი, რომელიც სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ქარ-

იქვე საბუთების შესწავლას მიეძღვნა (მოსკოვი, 1967). წიგნში მოცემულია ამ დიდ სა-
 წესწიგნო ცენტრში მ. ბროსეს, თეიმურაზ
 ბავრატონის, დ. ბაქრაძისა და სხვა მოღვაწე-
 თა წყალობით თეიმურაზი XI—XIX საუკუ-
 ნეთა 720 ქართული დოკუმენტის, მათ შორის
 ბევრი უნიკალური საბუთის დაწვრილებითი
 აღწერილობა. წიგნისთვის წამოღებულელი
 შესავალი წერილი წარმოადგენს საყურადღე-
 ბო თეორიულ გამოკვლევას ქართული დო-
 კუმენტის დარგში, ხოლო უდიდესი გულის-
 ყუთით შედგენილი სამეცნიერო აპარატი სა-
 ნიშნულაა ამ რიგის გამოკვლევებისათვის. ს. კა-
 კაბაძემ შეასრულა უმნიშვნელოვანესი ქართუ-
 ლი დოკუმენტების რუსული თარგმანიც. რამ-
 დენინე ნიმუში თარგმანისა დაიბეჭდა ზემოთ
 დასახელებულ წიგნში, მთლიანად კი კრებულს
 საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის გამო-
 ცემლობა გამოაქვეყნებს.

დიდი ცოდნა, დრო და ენერგია შეაღია
 მეცნიერმა ქართული საისტორიო მწერლობის
 ძეგლთა რუსულად თარგმნას. მან თარგმნა
 ლეონტი მროველისა და ჭუანშერის თხზუ-
 ლები. დაურთო მათ ვრცელი გამოკვლევები და
 შენიშვნები. აქ საქმე გვქონდა ისეთ ბედნიერ
 შემთხვევასთან, როცა მთარგმნელი თვითონ
 არის ტექსტის დამდგენი, ღრმად წვდება ძეგ-
 ლის შინაარსს, კარგად ერკვევა მის ყველა
 ნიუანსში და ამტყველებს წყაროს თანამედ-
 როვე რუსულ ლიტერატურულ ენაზე. *იმის
 ნიმუშად თუ რაოდენ მაღალ დონეზე ასრუ-
 ლებდა ს. კაკაბაძე ქართულ ძეგლთა თარგ-
 მებს. შეიძლება დავასახელოთ საქართველოს
 ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წყა-

რის „ძეგლი ერისთავთა“ (XV ს.) პუბლიკა-
 ცია რუსულ ენაზე შესავალი წერილითა და
 კომენტარებით (მოსკოვი, 1970). ქართული და
 რუსული ენების ბრწყინვალე ცოდნის, ღრმა
 განსწავლულობისა და დიდი შრომისმოყვარე-
 ობის წყალობით ს. კაკაბაძემ წარმატებით გა-
 დაჭრა უაღრესად რთული ამოცანა და შექმნა
 ისეთი თარგმანები, რომლებიც ლირსეულ ად-
 გილს დაიპყრენ ქართულ საისტორიო წყარო-
 თა საუკეთესო რუსულ თარგმანებს შორის.

ს. კაკაბაძე აქტიურად თანამშრომლობდა
 თავის თბილისელ კოლეგებთან. იგი მონაწი-
 ლეობდა ქართული ისტორიული დოკუმენტე-
 ბის კორპუსის შედგენაში, რომლისთვისაც მო-
 აწახდა ლენინგრადის სიმეველეთსაყვების ქარ-
 თული საბუთები. ამავე დროს, კ. კეკელიძის
 სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის დაკვეთით ად-
 გენდა ლენინგრადში დაცული ქართული დო-
 კუმენტების კატალოგს, გამოსაცემად ამზა-
 ლებდა აკად. მ. ბროსეს პირადი არქივის აღწე-
 რილობას, თბილისში პუბლიკაციის წინ საბო-
 ლოო რედაქციას უკეთებდა ჭუანშერის „ეპი-
 ტანგ გორგასლის ცხოვრების“ რუსულ თარ-
 გმანს.

ბევრი საინტერესო მეცნიერული ჩანაფიქ-
 რი დარჩა განუხორციელებელი საურმაგ კაკა-
 ბაძეს. მით უფრო დაანანია მისი დაკარგვა.
 რომ იგი გარდაიცვალა შემოქმედებითი სიმწი-
 უის ხანაში, როცა შეეძლო არაერთი საყურად-
 ლებო ნაშრომით გაემდიდრებინა სამამულო
 მეცნიერების საგანძური.

**რეზაზ კიკნაძე, იოსაზ მებრელიძე,
 ედიშერ სოფთარიძე**